

Krasnà si, bistra hči planin,
Drožkà v naravnì si lepòti,
Ko ti prozòrnih globočin
Nevihete divje srd ne mòti!
Pa, oh, siròti tebi žur
Vihár grožán, vit
Prihrimel
Divjòl č
Ki ?

**TEMELJNE PRELOMNICE
PRETEKLIH TISOČLETIJ**

ja
iár strasán:
gorkega bo juga,
plòdno bo raván,
ivôja jo napaja struga -
Gorjé, da daleč mi' ta dan!
člad tãbo jasen bo oblòk
Kròg tãbe pa svincèna tòča,
In dèž krvav in solk potòk,
In blisk in grom, - oh, lãtva vròča!
Tòd sèkla bridka bodo jekla,
In ti mi' boš krvava tèkla:
Kri naša te pojila bo,
Sovračna te kalila bo!
Takrát se spòmni, bistra Lóča,
Kar gòrko ti srecé naróča:

30. zborovanje slovenskih zgodovinarjev

TEMELJNE PRELOMNICE PRETEKLIH TISOČLETIJ

Zbornik referatov

Rogla, 28. - 30. september 2000

Uredila:
Stane Granda
Barbara Šatej

Ljubljana
2001

TEMELJNE PRELOMNICE PRETEKLIH TISOČLETIJ

30. zborovanje slovenskih zgodovinarjev – Rogla, 28. - 30. 9. 2000

<i>Izdala:</i>	Zveza zgodovinskih društev Slovenije
<i>Uredila:</i>	Stane Granda, Barbara Šatej
<i>Prevodi:</i>	Niko Hudelja, Avguštin Malle
<i>Oblikovanje in prelom:</i>	Franc Čuden, MEDIT d.o.o.
<i>Tisk:</i>	Grafika-M s.p.
<i>Naklada:</i>	500 izvodov
<i>Izdajo zbornika je denarno podprlo:</i>	Ministrstvo za znanost in tehnologijo Republike Slovenije Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije

Za znanstveno vsebino odgovarjajo avtorji.

Na naslovnici: Gregorčičeva zapuščina MS 607 (Rokopisna zbirka NUK)

13252

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)(082)

372.8:93/94(082)

N 03 05. 2001 / 217

ZBOROVANJE slovenskih zgodovinarjev (30 ; 2000 ; Rogla)

Temeljne prelomnice preteklih tisočletij : zbornik referatov / 30.
zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Rogla, 28. - 30. september 2000 ; uredila
Stane Granda, Barbara Šatej ; [prevodi Niko Hudelja, Avguštin Malle]. -
Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001

ISBN 961-90803-2-7

1. Gl. stv. nasl. 2. Granda Stane

111832576

KAZALO

Govor Staneta Grande, predsednika Zveze zgodovinskih društev Slovenije	5
---	---

Govor Jožeta Barage, predsednika Zgodovinskega društva Slovenske Konjice	9
---	---

TEMELJNE PRELOMNICE PRETEKLIH TISOČLETIJ

Janez Dular: Temeljne prelomnice v prazgodovini slovenskega ozemlja	13
--	----

Rajko Bratož: Prelomni trenutki iz časov antike in preseljevanja narodov	19
---	----

Peter Štih: O zgodovinskih prelomnicah v srednjem veku na Slovenskem	43
---	----

Stane Granda: Temeljne prelomnice od 16. do 18. stoletja	61
--	----

Peter Vodopivec: Slovenci v 19. stoletju: miti in stvarnost	71
---	----

Zdenko Čepič: Prelomnice slovenske državnosti v 'kratkem 20. stoletju'	85
---	----

Božo Repe: Deset let samostojne slovenske države.....	117
---	-----

Avguštin Malle: Koroški Slovenci po letu 1918	127
---	-----

Metka Fujs: Posebnosti prekmurske zgodovine	141
---	-----

Milan Pahor: Primorski Slovenci pod Italijo 1918-2000	153
---	-----

Marjan Drnovšek: Temeljne značilnosti izseljevanja s slovenskega ozemlja	199
---	-----

K ZGODOVINI KONJIC IN OKOLICE

Mojca Kovačič: Zgodovina Zreč in okolice 215

Borut Holcman: Konjice in sodna oblast v urbarjih
konjiškega zemljiškega gospostva
Deželsko sodišče Konjice (Gonobitz) 231

Helena Pačnik: Proslave na šolah v Slovenskih Konjicah
1918-1941, 1945-2000 247

Aleksandra Boldin: Kulturno-zgodovinske
zanimivosti Slovenskih Konjic 265

PROBLEMATIKA POUKA ZGODOVINE V ŠOLI

Vojko Kunaver: Uvajanje prenovljenih učnih načrtov
pouka zgodovine v devetletni osnovni šoli
in poročilo o spremljavi 277

Stane Berzelak: Pouk zgodovine v tehniških in poklicnih šolah
ali zakaj se v šolah "bojijo" (pa ne dijaki) zgodovine? 283

Vilma Brodnik: Prenova učnega načrta za gimnazije 293

Bojan Končan: Šest let prenovljene mature in izkušnje
zgodovine kot izbirnega predmeta na maturi 307

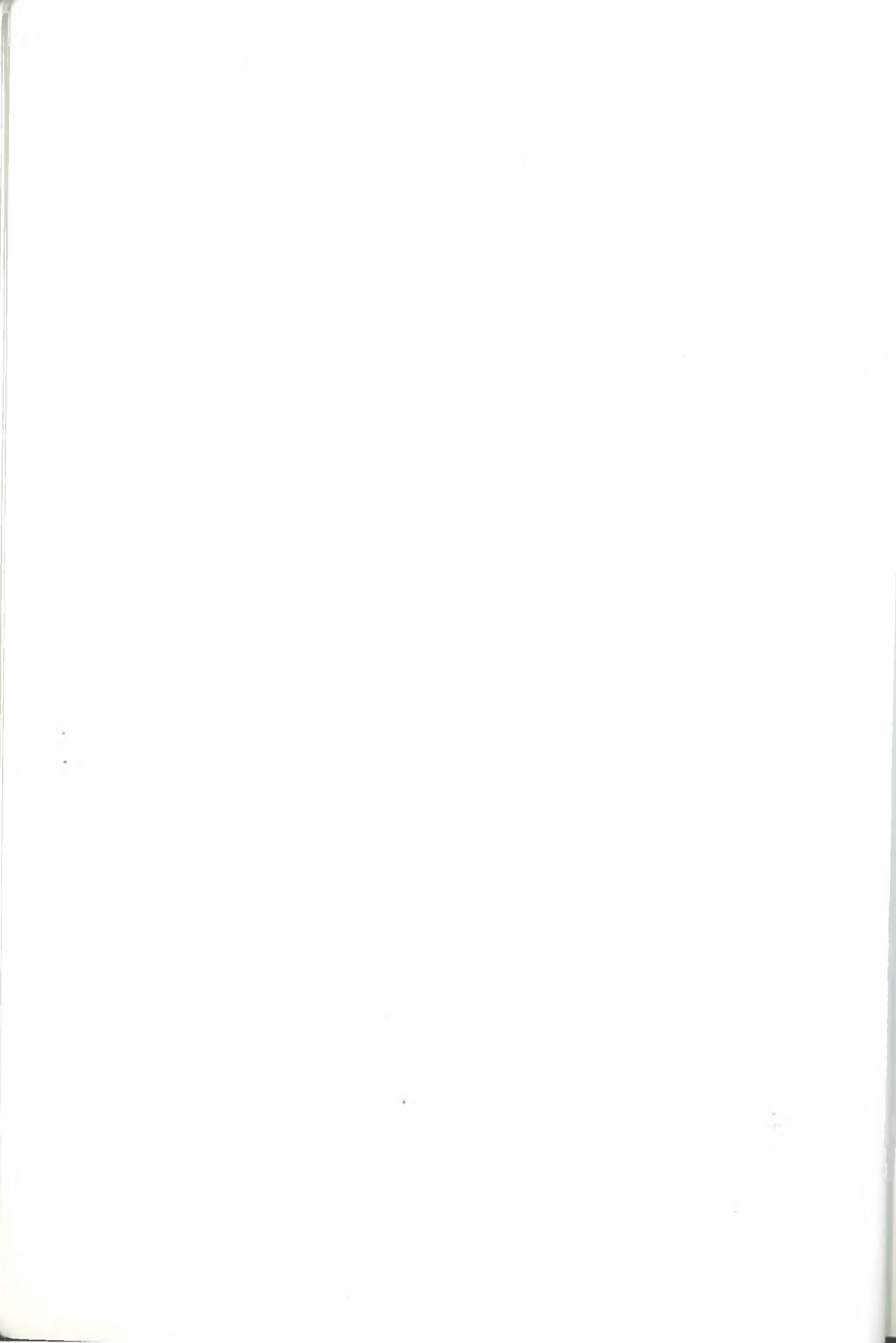
Štefan Trojar: Glavne značilnosti novejših učbenikov zgodovine 315

Irena Česnik: Zgodovina v programu mednarodne
mature (international baccalaureate) 323

Biljana Frece: Vizija pouka zgodovine v osnovni šoli 327

Eva Holz: Primerjava "zgodovine na maturi"
v Sloveniji in na Poljskem 329

Zlata Pastar: Zgodovina na maturi	336
Jelka Razpotnik: Zgodovina v gimnaziji	342
Stane Rozman: Položaj zgodovine v strokovnih gimnazijah	359
Majda Anders: Nenačelnost pri pisanju in uporabi osebnih imen v učbenikih za zgodovino	361
Janez Globočnik: Priročnik za učitelje - nov pristop k poučevanju zgodovine	364
Darja Kerec: Prekmurje v ogledalu slovenskega zgodovinopisja	366
Kristina Šamperl Purg: Veliki Slovenci na prelomu tisočletja v luči nacionalnih identitet na primeru Janeza Puha	371
Govor Staneta Grande ob zaključku jubilejnega XXX. zborovanja slovenskih zgodovinarjev	383

Govor Staneta Grande, predsednika Zveze zgodovinskih društev Slovenije

Spoštovani gospod župan, spoštovani gostje, gospe in gospodje, drage kolegice in spoštovani kolegi, najdražji prijatelji!

Minili sta dve leti in zopet smo zbrani na našem zborovanju, ki pa je tokrat jubilejno, saj je že trideseto po vrsti. Ta častita obletnica nam nalaga, da se na kratko ustavimo in pogledamo na prehojeno pot. Prvo zborovanje slovenskih zgodovinarjev je bilo na predvečer II. svetovne vojne, prvo povojno pa že v začetku novembra 1946. Sprva so bile naloge zborovanj slovenskih zgodovinarjev bistveno širše. Zgodovinsko društvo namreč ni bilo zgolj strokovno združenje, ampak dejaven člen civilne družbe, ki je dajal takratni oblasti številne pobude glede varstva spomenikov in arhivov, organizacije ustreznih služb, organizacije raziskovalnega dela, glede odnosa do preteklosti in podobno. Poglavitno vprašanje pa je bilo razvoj stroke in skrb za organizirano in koordinirano raziskovalno delo. Zaradi naraščanja števila zgodovinarjev in nastanka ustreznih inštitucij, so se začele naloge zborovanj zoževati na njihov temeljni pomen: to je prenosu najnovejših znanstvenih odkritij v strokovno javnost, zlasti pa v šolsko prakso. Dejstvo je namreč, da traja čas od nekega novega odkritja ali znanstvenega spoznanja do njegovega vnosa v učbenike med 10 in 15 let. To je vsekakor predolga doba, zato je nujno, da z našimi zborovanji vztrajamo.

Različne so bile teme dosedanjih zborovanj. Mislim, da je bil njihov največji projekt revizija zgodovine Slovencev 1848-1918, ki je bil nadvse uspešno realiziran. Žal nekateri nadaljni poizkusi, da bi zopet zakoličili večletne tematske cikle, niso uspeli.

Prof. dr. Franc Rozman kot moj predhodnik na predsedniškem položaju, je z 28. zborovanjem na Bledu začel z novo prakso, to je tematskimi zborovanji. Glede na kraj zborovanja je bila v središču našega zanimanja zgodovina turizma. V Izoli smo v spomin na znamenito 1348. leto, ko so naše kraje prizadeli hud potres, kuga in kobilice, obravnavali vzroke množičnih smrti na Slovenskem, pri čemer smo imeli v mislih tako naravne nesreče kot vojne. Letošnje zborovanje, zadnje v tem stoletju in tisočletju, pa je namenjeno velikim prelomnicam preteklih tisočletij. S tem novim načinom in naročenimi referati želimo tudi na poseben način pomagati k dvigu kvalitete pouka zgodovine. Zborniki z naših zborovanj so namreč v prvi vrsti namenjeni dodatnemu izobraževanju učiteljev zgodovine na osnovnih, srednjih in strokovnih šolah. Hkrati so tudi revizija doslej opravljenega dela in vzpodbuda za nadaljne raziskovalno delo.

Letošnje jubilejno 30. zborovanje skuša še posebno preseči določen prepad, bolj umeten kot resničen, med pedagoškim in raziskovalnim delom našega članstva. Problem ni enostaven, ni pa iskanje kvadrature kroga. Pedagoški del našega članstva ni bil nikoli podcenjen, kljub temu pa njegovi interesi in potrebe niso bili dovolj upoštevani na zborovanjih. Prav zato bosta kar dva popoldneva posvečena vprašanjem pouka zgodovine. Da smo k temu lahko pristopili, imajo na eni strani zasluge vsi učitelji zgodovine, posebno pa še nekateri posamezniki, ki jih boste lahko neposredno spoznali. Ne mislimo, da smo se približali idealu. Zato pričakujemo vaše pobude in ideje.

Zanimanje za zgodovino in to za vsa obdobja, je med Slovenci v porastu. Okolje postavlja številna vprašanja in pobude in nanje se moramo odzivati. Čeprav bo naša država naslednje leto praznovala desetletnico obstoja, ji v notranji strukturi še ogromno manjka. Kljub temu, da je Zveza zgodovinskih društev v prvi vrsti strokovno združenje, pa imamo še vedno številne obveznosti tudi kot del civilne družbe. V mislih imam potrebo po večji prisotnosti domovinske vzgoje, zlasti pa v vzgoji k strpnosti. Prav na tem področju ima pouk zgodovine še velike možnosti in prav bi bilo, da zgodovinarji po šolah prispevamo tisti del, ki smo ga družbi kot državljani dolžni. Ne skrbi me politična polarizacija, ker je ta normalnost. Zavedati pa se moramo, da sme ta povzročati le konkurenco in tekmovalnost, ne pa sovražnost.

Ne moremo zanikati, da imajo naša zborovanja, zlasti po vsebinskem in delovnem delu tudi družaben značaj. Ker nas je veliko, predstavlja organizacija zborovanj vedno večji problem, ker nekatere regije sploh nimajo ustreznih prenočitvenih kapacitet. Prepričani smo, da je Rogla zelo posrečen kraj za naše zborovanje. Vsi bomo dva oziroma tri dni na kupu v izjemnem okolju nad Zrečami, ki so eno najmlajših slovenskih mest. S tega mesta izrekamo iskreno zahvalo našemu pokrovitelju, gospodu županu občine Zreče, sponzorjem Uniorju, Zlatemu gričku in Cometu in seveda vodstvu in zaposlenim tega turističnega kompleksa, ki nas bodo te dni prenašali. S temi zahvalami razglašam začetek 30. zborovanja slovenskih zgodovinarjev.

Govor Jožeta Barage, predsednika Zgodovinskega društva Slovenske Konjice

Dame in gospodje zgodovinarji!

Pozdravljam vas v imenu Zgodovinskega društva Konjice, ki je soorganizator tega srečanja.

Zelo sem vesel, da prav to jubilejno 30. srečanje poteka v tem delu Slovenije.

Danes vas bo pozdravil župan zreške občine, gospod Jože Košir, v soboto, ko se bomo srečali v starodavni Žički kartuziji, pa vas bo pozdravil še župan konjiške občine, gospod Janez Jazbec. Še pred desetimi leti je bilo čutiti med prebivalci teh dveh občin neko napetost, sedaj pa so se stvari uredile in na mnogih področjih, prav posebej v turizmu, sodelujejo.

Želim vam, da se boste v naših krajih dobro počutili in se še kdaj vrnili ter pripeljali še druge.

**TEMELJNE PRELOMNICE
PRETEKLIH TISOČLETIJ**

Janez DULAR

TEMELJNE PRELOMNICE V PRAZGODOVINI SLOVENSKEGA OZEMLJA

Govoriti o prelomnih obdobjih v prazgodovini, torej o tistem delu naše preteklosti, za katerega nimamo pisanih virov, se bo zdela marsikomu neizvedljiva naloga. Vendar pa si je arheologija v zadnjih desetletjih z novimi metodami in s pomočjo naravoslovnih ved odprla povsem nova raziskovalna področja, zato pri svojih interpretacijah in rekonstrukciji življenja že zdavnaj ni več vezana zgolj na materialne vire, ki jih pridobi z izkopavanji. Danes iščejo arheologi informacije predvsem v najdiščnih kontekstih, v arheologiji paleookolja in v tipoloških zakonitostih, v katerih so zakodirani številni podatki o socialni strukturi prebivalstva, ekonomskih odnosih in političnih dogodkih takratnega časa. Skratka, danes si tudi prazgodovinska arheologija prizadeva najti odgovore na tista vprašanja, ki so povezana z razvojem človeške družbe in načinom življenja takratnih ljudi, zato se pravzaprav v ničemer ne razlikuje od zgodovine. Kar jo opredeljuje kot samostojno znanstveno vedo, je pravzaprav le specifičen vir in z njimi povezane raziskovalne metode.

Slovenski prostor v geografskem smislu ni enoten, saj se na njem stikajo štiri velike pokrajinske enote: na vzhodu seže do nas Panonska ravnina, v osrčju se širi dinarski Kras, na severu nas obrobajo Alpe, na skrajnem zahodu pa imamo neposreden stik z Mediteranom. Ta raznolikost je močno vplivala na družbeni razvoj in poselitev, ki je bila v prazgodovinskih obdobjih bolj kot kdajkoli kasneje odvisna prav od naravnih danosti pokrajine.

Na drugi strani pa se kaže posebnost slovenskega prostora predvsem v njegovi prehodnosti. Zavedati se moramo, da je prav preko postojnskih vrat najlažje priti iz Podonavja v Italijo in da poteka preko naših krajev tudi najbolj ugodna povezava med Sredozemljem in srednjo Evropo. Vse te značilnosti so seveda bistveno vplivale na poselitev in razvoj prazgodovinskih skupnosti. Prav raznolikost in prehodnost sta bili glavni vzrok, da se ni na našem ozemlju razen v dveh obdobjih izoblikovala nobena od velikih prazgodovinskih kultur. Središče dogajanj v tisočletjih pr. Kr. je bilo v Karpati kotlini, Egeji in zahodni Evropi, k nam pa so velike kulture segale le s svojimi obrobji.

Prvi resnični vrh je naše ozemlje doživelo ob koncu mlajše kamene in v bakreni dobi. V 5. tisočletju se je namreč poselitvena slika Slovenije povsem spremenila. To je bil čas, ko je k nam z vzhoda prišel prvi val poljedelcev in živinorejcev, ki so se pod obronki Alp stalno naselili. Svoja bivališča so si ustvarili v varnih okljukah rek, na vzpetinah, v kraških jamah in na zamočvirjenih območjih Ljubljanskega barja. Poselitev je bila gosta, zato lahko brez zadržkov rečemo, da je bil prav v tem času dovršen del današnjega slovenskega ozemlja prvič obdelan in spremenjen v kulturno pokrajino.

Nov pomemben premik v kulturnem razvoju našega ozemlja se je zgodil v prvi polovici 3. tisočletja. Tudi ta je povezan s priseljevanjem novega prebivalstva, ki je k nam prav tako prišlo z vzhoda. V Alpah naj bi iskali bakrovo rudo, dokazuje za njihovo stalno naselitev pa poznamo predvsem z Ljubljanskega barja. Tu so sicer že v 4. tisočletju ulivali bakrene predmete, do pravega razmaha proizvodnje pa je dejansko prišlo šele sredi 3. tisočletja. Predmeti iz bakra in kasneje tudi brona kažejo na dovršeno tehnološko znanje takratnih mojstrov. Slovenski prostor v tem času ni bil provinca, ampak pomembno proizvodno središče, ki je imelo trgovske in kulturne stike tudi z oddaljenejšimi kraji. Interesi so bili usmerjeni predvsem proti zahodu. Vplivom, ki so jih izžarevali proizvodni centri na Ljubljanskem barju, lahko sledimo vse do južne Dalmacije.

V srednji bronasti dobi (16. - 14. stoletje pr. Kr.) postane slovenski prostor provinca. V kulturnem smislu ni bil enoten, saj je bil vzhodni del povezan s Transdanubijo, Avstrijo in medrečjem Save in Drave, medtem ko so na zahodu k nam segali vplivi iz Italije in Balkana. V Istri in na Krasu se je razvila kaštelirska kultura, ki je dobila ime po značilnih naseljih, utrjenih s kamnitimi obzidji. Na Štajerskem so v tem času živele skupnosti, ki so svoje mrtve pokopavale v gomilah, zato jih uvrščamo v krog t.i. srednjepodonavske kulture gomil.

Velike spremembe je prineslo šele 14. stoletje, ko se je povsod po Evropi uveljavila vrsta novosti. Spremenila se je namreč poselitvena struktura, drugačni sta postali noša in način oblačenja, spremenil pa se je tudi duhovni svet. Z redkimi izjemami se je v Evropi namesto pokopa celih trupel uveljavilo sežiganje mrličev. Pepel so shranjevali v žare in ga pokopavali na planih grobiščih. Prav po načinu pokopa je to obdobje bronaste dobe dobilo tudi svoje ime: govorimo o času kulture žarnih grobišč.

Kje tičijo vzroki za te velike spremembe in kje so se najprej pojavile, je težko reči. Nekateri znanstveniki menijo, da moramo izvor novosti iskati v Podonavju, nekje na prostoru med severnim Balkanom in Karpati, kjer so pokojne upepeljevali že v starejši in srednji bronasti dobi. Od tu naj bi se novosti razširile tudi v druge predele Evrope. Nenadnim spremembam so skušali najti tudi zgodovinsko razlago. Povezali so jih z velikimi selitvami

ljudstev, ki so povzročile propad pomembnih kultur: mikenske v Grčiji, Hetitskega kraljestva v Mali Aziji, pod njihovimi udari pa so ostala v ruševinah in pepelu tudi mesta kot so Troja, Biblos in Ugarit. T.i. pomorska ljudstva so prodrla celo do vrat Egipta, kjer jih je leta 1189 pr. Kr. uspešno zavrnil Ramses III.

V Sloveniji opazamo spremembe predvsem na Štajerskem, kjer se je ob koncu 14. stoletja naselilo novo ljudstvo, ki je svoje mrtve sežigalo. Za zdaj poznamo le nekaj njihovih naselij in grobišč, ki pa se jim z novimi izkopavanji na avtocestah pridružujejo vedno nova. Prebivalci so bili del velikega kulturnega kroga, ki se je raztezal od zahodne Madžarske in vzhodne Hrvaške pa vse do severne Bosne.

Proti koncu 2. tisočletja je prišlo v razvoju prazgodovinskih skupnosti, ki so živele na območju jugovzhodnih Alp, do novih sprememb. Kot kaže, je tudi tem novostim botrovalo preseljevanje prebivalstva, saj se je poselitvena struktura zgostila, v kulturnem smislu pa je do takrat razmeroma enoten prostor razpadel na več provinc. V njih so živele skupnosti, ki jih etnično ne moremo opredeliti, zato so jih arheologi poimenovali po pomembnejših najdiščih. Na vzhodu, ob Dravi in Muri so prebivali pripadniki ruške skupnosti, v Posavju dobovske in v osrednji Sloveniji ljubljanske. Med seboj so se razlikovali po lokalnih posebnostih, ki jih je moč razbrati predvsem iz njihove materialne kulture. Analize pogrebne noše so pokazale, da moramo v tem času računati z egalitarno, vendar ne popolnoma nerazslojeno družbo.

Že kmalu po letu 1000 pr. Kr. pa se je pričel ta razmeroma enotni žarnogrobišni svet spreminjati. Novosti so se najprej pojavile na zahodu, na Notranjskem in Krasu, nekoliko kasneje pa tudi na ostalih območjih Slovenije. Vplivi, ki so k nam prihajali iz Podonavja in zlasti mediteranskega sveta, so povzročili, da se je žarnogrobišna družba razslojila. Postopoma se je izoblikovala nova socialna struktura. Pojavil se je vodilni sloj, ki je dobro dokumentiran v bogatih, lahko bi rekli knežjih grobovih. Prvaki tedanjih skupnosti so združili v svojih rokah poleg ekonomske tudi vojaško-politično moč.

Odločilne so bile spremembe v gospodarstvu. Konec 9. in zlasti v 8. stoletju se je pri nas dokončno uveljavilo železarstvo, ki je zaradi bogatih rudnih ležišč limonita takoj postalo ena od vodilnih gospodarskih panog. Govoriti moramo torej o začetku novega obdobja, o železni oziroma halštatski dobi.

Novosti opazamo tudi v poselitveni strukturi. Povsod nastanejo nova središča, ki so praviloma utrjena z močnimi obzidji ali zemljenimi nasipi. Zgrajena so bila v enem zamahu, kar je še za sedanje čase občudovanja vreden dosežek. Samo za obzidje velikega naselja nad Virom pri Stični so na primer porabili prek 1500 vagonov lomljenega kamnja. Naselja so bila na-

črtno zasnovana. Kot kaže dobro raziskan Most na Soči, je imelo naselje strog notranji red, saj je bilo razčlenjeno z ulicami, stanovanjski predel pa je bil ločen od obrtniškega.

Slovenski prostor v železni dobi ni bil enoten, ampak ga je poseljevalo več skupnosti. Etnično jih ne moremo opredeliti, saj nam antično zgodovino ni posredovalo njihovih imen. Zanimivo je, da so se meje halštatskih skupnosti presenetljivo dobro ujemale z današnjimi slovenskimi pokrajinami, kar je ponoven dokaz, kako močno so v prazgodovini na poselitev vplivale naravne danosti. Govorimo lahko o štajerski, koroški, dolenski, gorenjski, notranjski in posoški skupnosti. Največji gospodarski razvoj sta dosegli dolenska in posoška skupnost, ki sta imeli tesne trgovske stike z italiskim prostorom. Izvažali so zlasti železne izdelke in živino, k nam pa so iz Italije prihajali dragoceni uporabni predmeti in vino. Proti koncu 7. stoletja pr. Kr. se je pri nas uveljavila tudi italaska moda in situlska umetnost, z zahoda pa so prišle tudi tehnološke novosti v lončarstvu in kovinarstvu.

Osnovno celico železnodobne družbe je predstavljala družina oziroma rod, več rodov pa je sestavljalo skupnost, na čelu katere je stal prvak. Skupnosti so bile bolj ali manj samostojne in avtarkično organizirane, podobno, kot je bilo to pri mestnih državah sočasnega grškega sveta. Vendar pa primerjava z Egejo ni čisto na mestu. Kljub velikemu gospodarskemu in družbenemu napredku so namreč ostale vse jugovzhodnoalpske skupnosti v svojem bistvu prazgodovinske. Dosegle so sicer zavirljivo stopnjo razvoja, niso pa zmogle koraka, da bi ustvarile urbano družbo, ki je poznala pisavo in za katero so značilna mesta kot verska, gospodarska in politična središča takratnega sveta.

Razmeroma miren razvoj je sredi 6. stoletja pr. Kr. prekinil vdor Skitov v Karpatsko kotlino, ki je precej spremenil poselitveno strukturo na zahodnem robu Panonske ravnine. Zaradi njihovih občasnih vpadov so na zahodnem Madžarskem, v Podravju in na Štajerskem pokrajine opustele, dolenska skupnost pa je na nevarnost reagirala tako, da so večja naselja ponovno obdali z obzidji.

Sicer pa razvoj v osrednji in zahodni Sloveniji ni bil prekinjen. Konec jugovzhodnoalpske halštatske kulture je povzročil šele prihod Keltov, ki so okoli leta 300 pr. Kr. poselili naše kraje. Novosti so bile velike. Spremenili so se noša, oborožitev in način pokopa, prekinjeno pa je bilo tudi življenje v utrjenih gradiščih. Kje tiče vzroki za popolno izgubo identitete halštatskih skupnosti, je težko reči. Gotovo jim je botrovala vojaška in politična moč Keltov, ki so krojili usodo takratne Evrope, vzroke zanjo pa bo treba iskati tudi v duhovnem razkroju halštatske družbe.

Slovenski prostor je ostal tudi po teh pretresih neenoten. Na južnih

obronkih Alp je še naprej živelo več etničnih skupnosti, ki so bile očitno mešanica staroselcev in Kelto. Tokrat so nam antični pisci ohranili njihova imena: tako so na Dolenjskem in Štajerskem živeli Tavriski, v Posočju in na Notranjskem Karni in na jugu Bele krajine Kolapijani.

Zadnje prelomno obdobje v prazgodovini slovenskega prostora predstavlja 1. stoletje pr. Kr. Povezano je z osvajalno strategijo Rima, ki je po ustanovitvi Akvileje leta 181 pr. Kr. najprej gospodarsko, nato pa tudi politično usodno posegel v jugovzhodnoalpski prostor. Prebivalstvo, ki je živelo na današnjem slovenskem ozemlju, je na bližajočo se nevarnost reagiralo tako, da je svoja naselja ponovno obdalo z obzidji. Vendar pa prazgodovinske skupnosti v konfliktu z rimsko državo niso mogle upati na zmago. Po Oktavijanovih vojnah v Iliriku med leti 35-33 pr. Kr. je bilo tudi ozemlje do Save vključeno v rimski imperij.

LITERATURA

- A. Velušček, *Neolithic and Eneolithic Investigations in Slovenia*. - Arh. vestnik 50, 1999, 59 ss.
- J. Dular, *Ältere, mittlere und jüngere Bronzezeit in Slowenien - Forschungsstand und Probleme*. - Arh. vestnik 50, 1999, 81 ss.
- B. Teržan, *An Outline of the Urnfield Culture Period in Slovenia*. - Arh. vestnik 50, 1999, 97 ss.
- S. Gabrovec, *50 Jahre Archäologie der älteren Eisenzeit in Slowenien*. - Arh. vestnik 50, 1999, 145 ss.
- D. Božič, *Die Erforschung der Latènezeit in Slowenien seit Jahr 1965*. - Arh. vestnik 50, 1999, 189 ss.
- Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. - Ljubljana 1999.

ZUSAMMENFASSUNG

Die wesentlichen Wendepunkte in der Urgeschichte des slowenischen Gebiets

Der Beitrag setzt sich mit den wesentlichen Wendepunkten in der Urgeschichte des slowenischen Gebiets auseinander. Die Übersicht beginnt mit der Einwanderung der ersten Ackerbauern und Viehzüchter am Ende des 5. Jahrhunderts v. Chr., womit ein Teil des heutigen slowenischen Gebiets zum ersten Mal kultiviert wurde.

Einen zweiten Wendepunkt bedeutet die Ankunft der Kupfergräber und die damit zusammenhängende Metallherzeugung, wodurch sich der Südostalpenraum seiner Bedeutung nach zum ersten Mal dem kulturellen Höhepunkt Europas annäherte.

Schicksalhafte Veränderungen vollzogen sich am Ende der Bronzezeit, als der bis dahin einheitliche Kulturraum nach den großen Völkerwanderungen und nach der Entstehung der Urnenfelderkultur im 11. Jahrhundert v. Chr. in einzelne Regionen zerfiel.

Am Ende wird ausführlich auf die Problematik der Eisenzeit bzw. des 1. Jahrtausends v. Chr. eingegangen. Es werden die Siedlungsstrukturen, die wirtschaftlichen Grundlagen und die soziale Struktur der damaligen Gesellschaft vorgestellt. Die Entwicklung dieses Jahrtausends wird durch drei entscheidende Ereignisse gekennzeichnet: Einfall der Skythen Mitte des 6. Jahrhunderts, Einwanderung der Kelten zu Beginn des 3. Jahrhunderts und Besetzung Roms in den dreißiger Jahren des 1. Jahrhunderts v. Chr.

Rajko BRATOŽ

PRELOMNI TRENUTKI IZ ČASOV ANTIKE IN PRESELJEVANJA NARODOV

Obdobje antike je v slovenskem prostoru trajalo v "minimalnem" časovnem okviru okrog pol tisočletja (od sklepnega dela rimske okupacije tega prostora ob koncu republike in v avgustejski dobi do propada zahodnega rimskega cesarstva), v "maksimalnem" časovnem okviru pa kar osem stoletij (od začetkov rimskega poseganja v zahodno obrobje današnjega slovenskega prostora po letu 200 pr. Kr. do propada ali vsaj bistvenega preoblikovanja antičnih struktur okrog leta 600).¹ V tem časovnem razponu moremo - podobno kot v poznejših zgodovinskih epohah - zaznati nekaj obdobji intenzivnih sprememb na številnih področjih v življenju družbe in posameznika, ki bi jih mogli z nekaterimi pridržki označiti kot "prelomna obdobja". Ker so ta obdobja globljih strukturnih sprememb praviloma trajala nekaj desetletij, bi bila za antično dobo vsaj v nekaterih primerih zanje bolj primerna oznaka "prehodna obdobja". Tem so sledila obdobja bolj mirnega razvoja in postopnih zgodovinskih procesov, ki so se lahko raztegnili na dobo od enega do dveh stoletij.

Če se posvetimo sami oznaki prelomnih ali/in prehodnih obdobji v antiki, moramo upoštevati na samem izhodišču za razmislek o njih možnosti za zadostno poglobitev znanja o takem obdobju. Če viri ne omogočajo dovolj zanesljive in poglobljene analize takega obdobja, je oznaka "prelomnosti" lahko stereotipna ali konvencionalna in kot taka v ničemer ne prispeva k boljšemu razumevanju zgodovinskih procesov in pojavov. Kot izhodišče za analizo takega obdobja in za oznako "prelomnosti" služijo predvsem pisani viri, saj materialni viri praviloma ne odražajo tako hitrih in časovno opredeljivih sprememb, ki bi jim mogli dati oznako prelomnosti. Pri razpoložljivih pisanih virih smo seveda odvisni od njihove količine in

¹ V tem časovnem okviru predstavljata antično dobo dva krajša sintetično zasnovana pregleda: J. ŠAŠEL, Slovenski prostor od Keltov do Slovanov, *Kronika* 26, 1978, 61-68; R. BRATOŽ, Rimska doba, *Enciklopedija Slovenije* 10, Ljubljana 1996, 219-222. Nekoliko drugačno periodizacijo prinašajo: B. GRAFENAUER, *Zgodovina slovenskega naroda* I, Ljubljana 1978³ (rimska doba od začetka rimskih osvajanj do konca 4. stoletja; doba preseljevanja ljudstev 5. in večji del 6. stoletja); P. ŠTIH, V. SIMONITI, *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*, Ljubljana 1996 (rimska doba od zaključka rimske osvojitve v avgustejski dobi do sklepnega dela 6. stoletja).

izpovedne vrednosti, ki od obdobja do obdobja zelo nihata. Znano je, da antični literarni viri v nemalo primerih prek osebne izpovedi pomembnih osebnosti, ki je lahko pesniška, filozofska ali v obliki pisemske korespondence, omogočajo globok vpogled ne le v sočasno dogajanje, temveč posredujejo tudi avtorjevo intimno doživljanje časa in razmer, ki bi jih mogli označiti kot prelomne.² V zgodovini slovenskega prostora v antični dobi obstaja en sam primer, ki bi ga mogli z vsemi pridržki prišteti k tej skupini virov: dva ohranjena spisa Viktorina Ptujskega nosita tako močan pečat sodobnosti, da iz določenih mest diha razpoloženje časa, v katerem je pisec živel. S pridržki je mogoče dati tako oznako tudi nekaterim ohranjenim besedilom oglejske krščanske književnosti ok. 400 (Kromacij, Rufin) in tistim mestom v Hieronimovem opusu, ki slikajo razmere v zadnji četrtini 4. stoletja in ok. 400 v njegovi širši domovini (Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija).

Po presoji, ki je osebna in zaenkrat lahko le provizoričnega značaja, smo oznako prelomnosti ali prehodnosti dali štirim obdobjem v antični zgodovini slovenskega prostora. Pri tem se bomo posvetili prikazu prvih treh, časovno in vsebinsko "rimskih" prehodnih obdobj (prehod v antično dobo; pozno obdobje visokega cesarstva; čas okrog leta 400), medtem ko bomo postopen zaton antike in zadnje prelomno obdobje propada ostankov antičnih državnih in družbenih struktur ok. 600 orisali samo v najbolj splošnih potezah.

1. Prehod iz prazgodovine v rimsko antiko

Zaključno obdobje rimske okupacije današnjega slovenskega prostora je trajalo od 35 pr. Kr. (Oktavijanova vojna v Iliriku) prek priključitve noriškega kraljestva 16 pr. Kr. do konca t.i. panonske vojne 9/8 pr. Kr., mogli pa bi ga raztegniti vse do konca dalmatinsko-panonskega upora (6-9 po Kr.), ki se je v začetni fazi dotaknil tudi današnjega slovenskega ozemlja. V maksimalnem časovnem okviru bi mogli to obdobje raztegniti celo do prve

² Naj navedemo nekaj primerov: Ciceronov opus (zlasti njegova korespondenca) omogoča globok vpogled v razmere ob koncu rimske republike, saj razodeva politične, družbene, do neke mere gospodarske razmere tistega časa, zlasti pa slika osebno doživljanje nemirne dobe, ki se nanaša na vsa poglobljena področja človekovega življenja (vsakdanje življenje, nravi, duševno razpoloženje, medčloveški odnosi itd.). Na podoben način omogočajo poglobljen vpogled v dobo tudi filozofske meditacije cesarjev Marka Avrelija in Julijana Odpadnika. Od krščanskih piscev omogočata globok in vsestranski vpogled v sodobne razmere Hieronimov in zlasti Avgustinov opus.

krize rimske vojaške zasedbe in okupacijske oblasti, ki je prišla do izraza ob uporabi panonskih legij jeseni 14.³ V tem polstoletnem obdobju je prišlo do bistvenih strukturnih sprememb, ki so zajela vsa področja tedanjega življenja.

Prazgodovinske (ali morda bolje protozgodovinske) družbe s svojimi pglavitnimi državnimi in pravnimi oblikami ("plemenske države") so bile na nasilen način zrušene. Od protozgodovinskih ljudstev so bili Japodi in v nekoliko manjši meri Panonijci, ki so Rimljanom nudili največji odpor, v znatni meri iztrebljeni ali pa je bilo vsaj strto njihovo plemensko jedro, bodisi da je bilo fizično uničeno (vodilne plemenske strukture, v znatni meri vojaška sila), bodisi onemogočeno z drugimi okupacijskimi posegi (rekrutacija mladih moških v rimsko vojsko). Od teh plemen se (transalpinski) Japodi po katastrofi leta 35 zelo redko omenjajo in so kot "plemenska" ter jezikovna skupnost postopoma, nekako do 3. stoletja, zamrli,⁴ prav tako so postopoma zamrli tudi Panonijci (nekako do 4. stoletja);⁵ pri tem velja poudariti, da se za etničnimi oznakami Panonijcev v pozni antiki skriva nova vsebina imena ljudstva, ki se je izoblikovalo po propadu rimske oblasti na podlagi lokalne etnogeneze v okviru nekdanje rimske province.⁶

³ Gl. kratko R. BRATOŽ, Primeri množične smrti na današnjem slovenskem ozemlju v antični dobi, v: *Množične smrti na Slovenskem* (29. zborovanje slovenskih zgodovinarjev. Zbornik referatov, ur. S. GRANDA, B. ŠATEJ), Ljubljana 1999, 45-78, zlasti 48-52 (s tam navedenimi viri in izbrano literaturo). Tako v tem primeru kot tudi v nadaljnjih opombah upoštevamo le izbor lažje dostopne domače literature, iz tuje znanstvene literature pa le posamezna lažje dosegljiva dela, ki prinašajo podatke o podrobnih, pri nas v mnogih primerih nedostopni znanstveni literaturi.

⁴ J.J. WILKES, *Dalmatia*, London 1969, posreduje redke omembe v literarnih in epigrafskih virih od 1. do 3. stoletja z območja Like in severozahodne Bosne, kasneje pa ne več (gl. str. 155 ss.; 175 ss.); iz vrst Japodov se je rekrutirala dobra konjenica (str. 144 sl.); med Japodi so se razvile maloštevilne mestne naselbine (str. 357); na napisih se omenjajo beneficiarne postaje na japodskem ozemlju (str. 124). Gl. tudi I. BOJANOVSKI, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988, 304-323; nazadnje kratko M. ŠAŠEL KOS, Iapodes, *Der neue Pauly* 5, 1998, 862.

⁵ AMMIANUS MARCELLINUS 30,5,10 poroča, da se je še leta 375 cesar Valentinijan, po rodu Panonijec, s pripadniki panonske lokalne aristokracije pogovarjal *genuino sermone*, torej v domačem jeziku.

⁶ Oznaka *Pannonii* se v virih iz pozne antike nanaša na rimsko provincialno prebivalstvo, ki je v procesu etnogeneze od konca 4. do 6. stol. očitno dobilo svojo etnično zavest. Kot vira, ki bi kazala na to "provincialno" etnogenezo, podobno onim v poznoantični Galiji, naj omenimo dva zapisa: HIERONIMUS, *Epist.* 123,15,2, z zgražanjem omenja v vrsti ljudstev, ki so ob koncu 406 ali 407 skupaj z Vandali in Alani

Druga ljudstva, kot na primer cisalpinski (torej v mejah Italije prebivajoči) Japodi, Karni,⁷ Tavrski in Noriki,⁸ so bila ob prehodu pod oblast Rima manj prizadeta in so se postopoma vključevala v rimski pravni, družbeni in državni red. Njihova plemenska identiteta se je ohranila, kot se zdi, še v 2. in v nekaterih oblikah morda v 3. stoletje, nekateri njeni elementi so se ohranili do pozne antike.⁹ Za poznoantičnim imenom Norikov (*Norici*) se skriva, podobno kot v primeru Panonijcev, nova vsebina imena kot rezultat etnogenetskih procesov med tistim romanskim prebivalstvom v okviru meja nekdanje province, ki je tudi po evakuaciji Obrežnega Norika 488 ostalo v domovini.¹⁰

Nasilnemu koncu prazgodovinskih in protozgodovinskih družbenih, ekonomskih in državnih struktur je sledil več kot eno stoletje dolg proces

vdrla čez Ren v Galijo, tudi skupino *hostes Pannonii*. V času selitve Langobardov v Italijo 568 so nastopali *Pannonii* očitno kot skupina s svojo etnično zavestjo, ki se je pridružila Langobardom in tudi v Italiji ohranila svojo individualnost vse do avtorjeve dobe, torej do druge polovice 8. stoletja (prim. PAULUS DIACONUS, *Historia Langobardorum* 2,26: ... *tunc Alboin multos secum ex diversis... gentibus ad Italiam adduxisse. Unde usque hodie eorum in quibus habitant vicos Gepidos, Vulgares, Sarmatas, Pannonios, Suavos, Noricos... appellamus..*). Prim. k pojavu H. CASTRITIUS, *Ethnogenetische Vorgänge am Ende der Antike: Unvollendete bzw. erfolglose Ethnogenesen*, v: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo* (ur. R. Bratož), Ljubljana 2000 (v tisku).

⁷ Zadnje omembe Japodov v mejah Italije posreduje PLINIUS (*Naturalis historia* 3,5,38; 3,18,127; 3,24,146), zadnje omembe Karnov pa PLINIUS (*Naturalis historia* 3,20,133; 3,24,146), PTOLEMAIOS (3,1,25) in napis iz Trsta s srede 2. stoletja (*Inscriptiones Italiae* X,4,31). Gl. Karne gl. V. VEDALDI IASBEZ, *La Venetia orientale e l'Histria. Le fonti letterarie greche e latine fino alla caduta dell'Impero Romano d'Occidente*, Roma 1994, 267 ss. (Japodi) oz. 229 ss. (Karni).

⁸ Prim. PLINIUS, *Naturalis historia* 3,20,133; VEDALDI IASBEZ, *La Venetia orientale e l'Histria*, 234.

⁹ Prim. H. GRASSL, *Die ethnischen und sozialökonomischen Bedingungen für die Romanisierung des Ostalpenraumes in der Spätantike*, v: *Kulturhistorische und archäologische Probleme des Südostalpenraumes in der Spätantike* (ur. H. GRASSL), Wien-Graz-Köln 1985, 60-70.

¹⁰ Medtem ko gre pri omembah Norikov pri Evgipiju za oznako provincialnega prebivalstva (avtor je uporabljal sinonimno tudi oznaki *Romani* in *provinciales*; gl. EVGIPIJ, *Življenje svetega Severina*, Ljubljana 1982 oziroma *Sources Chrétiennes* 374, Paris 1991), pa se zdi, da poročilo Pavla Diakona (*Historia Langobardorum* 2,26) o selitvi Langobardov in pripadnikov drugih ljudstev v Italijo 568 kaže na etnogenezo v okviru province, primerljivo z ono v Panoniji (prim. citat v op. 6).

utrjevanja rimske oblasti in celostne integracije preostalega domačega prebivalstva v svet rimskega cesarstva. Ta proces je vključeval:

(1) romanizacijo, to je uveljavitev latinskega jezika kot jezika kulture in uprave in tako rekoč edinega pisnega jezika, medtem ko je bila raba domačih plemenskih jezikov vse bolj izrinjena na obrobje in v uporabi le za ustno sporazumevanje (ponekod - kot se izrecno omenja za Panonijo - med vodilnimi družbenimi sloji celo v drugi polovici 4. stoletja);¹¹

(2) urbanizacijo, ki je bila tudi odraz in posledica priseljevanja prebivalstva od drugod, zlasti iz Italije (med nastankom prvega mesta, Emone, in zadnjega, Petovione, je preteklo približno stoletje);¹²

(3) novo upravno ureditev po provincah (zaključeno do srede 1. stoletja) in mestnih "okrajih";¹³

(4) izgradnjo prometne infrastrukture, vključitev v gospodarsko življenje rimske države (v 1. stoletju);¹⁴

(5) vključitev v verski, duhovni, kulturni in intelektualni svet rimske države, ki ga odraža privzem rimskega bogovskega sveta ob ohranitvi in delni prilagoditvi domačih kultov;¹⁵

¹¹ Najbolj zgovoren kazalec jezikovnih razmer v rimski dobi so napisi. Od okrog 2000 napisov iz rimske dobe z ozemlja Slovenije (skupaj s fragmenti) jih je več kot 99% latinskih. Po našem vedenju znaša skupno število ohranjenih venetskih, keltskih in grških napisov okrog 15, gotovo pa ne več kot 20 napisov. O uporabi domačega (ilirskega) jezika v Panoniji ok. 375 gl. navedbo iz Amijana Marcelina (v op. 5; poročilo se sicer nanaša na območje Sirmija).

¹² J. HORVAT, M. ŠAŠEL KOS, P. KOS v: D. BOŽIČ (et alii), *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*, Ljubljana 1999, 202 ss.

¹³ Za rimske province na ozemlju današnje Slovenije gl. J. ŠAŠEL, *Opera selecta*, 690-706, v obliki krajših enciklopedijskih pregledov pa nazadnje K. DIETZ, *Noricum, Der neue Pauly* 8, 2000, 1003-1008; M. ŠAŠEL KOS, Norik, *Enciklopedija Slovenije* 7, 1993, 415-416; ISTA, Panonija, *Enciklopedija Slovenije* 8, 1994, 231-232; R. BRATOŽ, *Venetia et Histria, Enciklopedija Slovenije* 14, 2000. Za Emono in Celejo gl. J. ŠAŠEL, *Opera selecta*, 559 ss.; 583 ss.; za Neviodunum gl. M. LOVENJAK, *Inscriptiones Latinae Sloveniae 1: Neviodunum* (Situla 37), 1998, 15 ss.; za Petoviono prim. M. ŠAŠEL KOS, *Petovionska vladajoča aristokracija*, v: *Ptujski arheološki zbornik*, Ptuj 1993, 219-232 (s starejšo literaturo).

¹⁴ Sintetični prikazi: I. CURK, "Arma virumque..." O tvarnih virih o rimski dobi na Slovenskem, Ljubljana 1999; J. ŠAŠEL v: *Arheološka najdišča Slovenije*, Ljubljana 1975, 74-88; J. HORVAT, M. ŠAŠEL KOS, P. KOS v: D. BOŽIČ (et alii), *Zakladi tisočletij*, 257 ss.

¹⁵ J. KASTELIC, *Simbolika mitov na rimskih nagrobnih spomenikih. Šempeter v Savinjski dolini*, Ljubljana 1998 (temeljno delo); Kratko M. ŠAŠEL KOS v: D. BOŽIČ (et alii), *Zakladi tisočletij*, 284 ss.; o češčenju božanstev domačega porekla v rimski dobi gl. M. ŠAŠEL KOS, *Pre-Roman divinities of the eastern Alps and Adriatic*, Situla 38, Ljubljana 1999.

(6) pismenost in v posameznih primerih višja izobrazba, nastanek kulturnih institucij kot je bilo npr. gledališče;¹⁶

(7) kot zaključno dejanje okrog dve stoletji trajajočega procesa vsestranske integracije v rimsko cesarstvo moremo označiti splošno podelitev rimskega državljanstva 212 in s tem pravno izenačitev (skoraj) vsega svobodnega prebivalstva rimskega cesarstva.¹⁷

V več kot dvestoletnem obdobju od zaključka rimske okupacije do kriznih prehodnih razmer sredi 3. stoletja seveda razvoj ni bil premočrten. V tem obdobju je večkrat sicer prišlo do cezur v razvoju, vendar z izjemo obdobja markomanskih vojn in kuge v dobi cesarja Marka Avrelija nikdar ni bil ogrožen ali celo zaustavljen proces vse bolj intenzivnega vključevanja območja današnje Slovenije v svet rimske antike. V državljskih vojnah v letih 69, 193 in 238 je bilo slovensko ozemlje zajeto v vojaške operacije, vendar pa so odločitve o izidu vojn v vseh treh primerih padle na drugih bojiščih.¹⁸

¹⁶ Prim. KASTELIC, *Simbolika* (passim); o vprašanju obstoja teatra (ali amfiteatra) v Emoni prim. L. PLESNIČAR GEC, Emona v pozni antiki v luči arhitekture, *Arheološki vestnik* 48, 1997, 359-370, zlasti 362. Kariera nekaterih posameznikov z današnjega slovenskega ozemlja predpostavlja visoko izobrazbo ali najmanj visoko strokovno znanje. Taki posamezniki so bili: v 2. stoletju T. Varius Clemens iz Celeje (visok oficir in upravnik več provinc v času Antonina Pija in Marka Avrelija; ŠAŠEL, *Opera selecta*, 206-211), M. Valerius Maximianus iz Petovione (visok oficir, ki se je odlikoval v markomanskih vojnah; G. ALFOLDY, P. Helvius Pertinax und M. Valerius Maximianus, *Opuscula Iosepho Kastelic Sexagenario dicata*, Situla 14/15, 1974, 199-215), v 4. stoletju Simplicius iz Emone (nekdanji učitelj retorike, upravnik več provinc, *vicarius urbis Romae* v letih 374-375; AMMIANUS MARCELLINUS 28,1,45; A.H.M. JONES, J.R. MARTINDALE, J. MORRIS, *The Prosopography of the Later Roman Empire I*, Cambridge 1975, 844). Med izobražence so spadali tudi škofje in del klerikov, od katerih je petovionski škof Viktorin edini poznani literarni ustvarjalec z današnjega slovenskega ozemlja.

¹⁷ *Constitutio Antoniniana v: Fontes iuris Romani antejustiniani I (Leges)*, ed. S. RICCOBONO, Firenze 1968², 445-449. O samem dokumentu in njegovem pomenu gl. H. WOLFF, *Die Constitutio Antoniniana und Papyr. Giss. 40 I*, Köln 1976; ISTI, *Civitas Romana. Die römische Bürgerrechtspolitik vom Bundesgenossenkrieg bis zur Constitutio Antoniniana*, Köln 1976; prim. tudi F. VITTINGHOFF, *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte I*, Stuttgart 1990, 215-218; 583 sl. (s kratko sintetično oceno pomena te ureditve).

¹⁸ Gl. kratko R. BRATOŽ, Primeri množične smrti (kot v op. 3), 53 ss. in nazadnje M. ŠAŠEL KOS v: D. BOŽIČ (et al.), *Zakladi tisočletij*, 193 ss.

2. Krizne razmere v drugi polovici 3. stoletja in sprembe v začetku 4. stoletja

V tem obdobju je prvič prišlo do delnega rušenja struktur rimske države, pri čemer gre v primeru današnjega slovenskega ozemlja in njegovega sosedstva za regionalni vidik tako rekoč splošne krize rimske države z nekaterimi redkimi lokalnimi posebnostmi. V okroglo tridesetletno obdobje (ok. 250-280) spada nekaj pojavov in dogodkov v rimskem cesarstvu, ki so veljali že v očeh sodobnikov in v kasnejši zgodovinski zavesti antike (4./5. stol.) kot "prelomni" v smislu katastrofičnosti.¹⁹ Za rimsko cesarstvo v celoti je oznaka prelomnosti upravičena, če upoštevamo njegove velike poraze: najprej katastrofo rimske vojske v vojni proti Gotom in smrt cesarja Decija na bojnem polju 251, manj kot desetletje kasneje pa hud poraz v vojni proti Perzijcem in padec cesarja Valerijana v perzijsko ujetništvo 260. Ta poraz je pomenil uvod v splošno anarhijo in začasno izločitev velikih delov ozemlja na Vzhodu in Zahodu (vsaj eno tretjino) iz državnega okvira.²⁰ V tem obdobju je več delov države zadelo več hudih naravnih nesreč (predvsem potresi), lakota in kmalu zatem še kuga.²¹ Za krščansko manjšino znotraj cesarstva sta bili zaradi svojega obsega in intenzivnosti prelomnega pomena splošno preganjanje kristjanov v času Decija (249-251) in Valerijanovo preganjanje kristjanov 257-260.²²

¹⁹ Iz obsežne literature navajamo le posamične sintetično zasnovane pregleda, ki dajejo dobro orientacijo o razmerah v tem času in navajajo podrobno literaturo: M. MAZZA, *Lotte sociali e restaurazione autoritaria nel 3 secolo d.C.*, Catania 1970; R. MACMULLEN, *Roman Government's response to crisis A.D. 235-337*, New Haven and London 1976; G. ALFÖLDY, *Die Krise des Römischen Reiches. Geschichte, Geschichtsschreibung und Geschichtsbetrachtung. Ausgewählte Beiträge*, Stuttgart 1989, zlasti 295 ss.; K. CHRIST, *Geschichte der römischen Kaiserzeit. Von Augustus bis Konstantin*, München 1988, 662 ss.; K. STROBEL, *Das Imperium Romanum im '3. Jahrhundert'. Modell einer historischen Krise? Zur Fragen mentaler Strukturen breiterer Bevölkerungsgeschichten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des 3. Jh. n. Chr.*, Stuttgart 1993.

²⁰ K. CHRIST, *Geschichte der römischen Kaiserzeit*, 665 ss.; prim. tudi M. CHRISTOL, *Les règnes de Valérien et de Gallien (253-268): travaux d'ensemble, questions chronologiques, Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt II*, 2, 1975, 803-827.

²¹ Kratko R. BRATOŽ, *Primeri množične smrti* (kot v op. 3), 59.

²² Izbor glavnih virov s prevodom in komentarjem prinašata P. GUYOT, R. KLEIN, *Das frühe Christentum bis zum Ende der Verfolgungen 1. Die Christen im heidnischen Staat*, Darmstadt 1993, 124-163, 373-396; prim. tudi J. MOLTHAGEN, *Der römische Staat und die Christen im zweiten und dritten Jahrhundert* (Hypomnemata 28), Göttingen 1975², 61-100; K.-H. SCHWARTE, *Die Christengesetze Valerians, v: Religion und Gesellschaft in der*

Na današnjem slovenskem ozemlju moremo za ta čas ugotoviti podobne negativne pojave, ki pomenijo delni razpad rimske ureditve in ki so se odražale v razpoloženju in sploh življenju ljudi tistega časa. Naj jih navedemo.

(a) Več hujših barbarskih vdorov, ki so očitno povzročili večje razdejanje od onih v času markomanskih vojn, in ob tem skozi daljše obdobje nespособnost rimske vojske, da bi preprečila občasno vdiranje zlasti germanskih ljudstev čez meje cesarstva globoko v njegovo notranjost.²³

(b) Pogoste državljanske vojne s premiki velikih armadnih skupin od vzhoda proti zahodu in obratno, ki so bile poleg barbarskih vdorov vzrok za splošno negotovost.²⁴ Ta se je odražala v postopnem spreminjanju naselbinske strukture (nižinske naselbine so dobile obzidja, v tej dobi so nastala prva višinska utrjena naselja).²⁵

(c) Poslabšanje gospodarskih razmer (inflacija, gospodarska kriza).²⁶

(d) Vrsta naravnih nesreč in bolezni (daljše obdobje kuge, potresi, poplave itd.).²⁷

(e) Velike spremembe na področju duhovnega življenja, povezane s širjenjem vzhodnih religij, zlasti krščanstva.²⁸

römischen Kaiserzeit (Kolloquium zu Ehren von F. Vittinghoff), hrsg. v. W. ECK, Köln-Wien 1989, 103-163; R. SELINGER, *Die Religionspolitik des Kaisers Decius*, Frankfurt am Main 1994 (nam žal nedostopno).

²³ Ob izredno šibkih pisanih virih (ti so zbrani v: R. BRATOŽ, Primeri množične smrti [kot v op. 3], 59) so pglavilni vir zakladne najdbe. Gl. P. KOS, *The Monetary circulation in the southeastern Alpine Region ca. 300 B.C. - A.D. 1000 - Denarni obtok na prostoru jugovzhodnih Alp 300 pr. n. št. - 1000*, Situla 24, Ljubljana 1986, 92-132 (zlasti 129 sl.) in 245.

²⁴ Prim. J. FITZ, *Ingenius et Regalianus*, Bruxelles 1976; ISTI, *La Pannonie sous Gallien*, Bruxelles 1976; ISTI, *The great age of Pannonia (A.D. 193-284)*, Budapest 1982; L. DE BLOIS, *The policy of the emperor Gallienus*, Leiden 1976; J. ŠAŠEL, *Opera selecta*, 360-378; A. WATSON, *Aurelian and the third century*, London, New York 1999.

²⁵ Ok. 270 je bilo zgrajeno obzidje rimske naselbine *Castra* (Ajdovščina); gl. N. OSMUK, Obzidje rimske utrdbe *Castra* v Ajdovščini, *Arheološki vestnik* 41, 1990, 183-198; ISTA, Ajdovščina - *Castra*. Stanje arheoloških raziskav (1994), *Arheološki vestnik* 48, 1997, 119-130. O prvem obdobju nastajanja višinskih utrjenih naselij gl. S. CIGLENEČKI, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum - Višinske utrdbe iz časa od 3. do 6. stoletja v vzhodnoalpskem prostoru*, Ljubljana 1987, 123 ss. in 160 ss.

²⁶ Prim. kratko P. KOS, *Leksikon antične numizmatike*, Ljubljana 1997, 145 (s temeljno literaturo); H.W. PEKARY v: F. VITTINGHOFF, *Handbuch* (kot v op. 17), 25-160 (passim).

²⁷ Kratko R. BRATOŽ, Primeri množične smrti (kot v op. 3), 59.

²⁸ Prim. nazadnje R. BRATOŽ, *Il cristianesimo aquileiese prima di Costantino fra Aquileia e Poetovio*, Udine, Gorizia 1999, 471-484.

(f) Moralni in vrednostni "zlom" rimske države v zavesti dela prebivalstva.

To zadnjo spremembo, ki po svojem pomenu in vsebini zasluži oznako prelomnosti, odražajo spisi Viktorina Ptujskega,²⁹ ki kot edini vir posreduje osebno doživljanje krize v drugi polovici 3. stoletja.³⁰ Poglavitne značilnosti njegovega pogleda na sodobnost bi mogli označiti kot brezkompromisno zavračanje rimske države kot satanove tvorbe, "izčrpanost" in "iztrošenost" tostranskega bivanja in pričakovanje skorajšnjega konca sveta. Avtor na več mestih slika moralno podobo domače krščanske skupnosti v kriznih razmerah v rimskem cesarstvu, ki so dosegle vrh okrog 260. V kolikšni meri so tegobe tistega časa neposredno prizadele mestno skupnost v Petovionii, v ožjem smislu zlasti pripadnike lokalne cerkvene skupnosti, je zaradi "neosebne" in "nadčasne" narave Viktorinovih besedil (Razlaga Razodetja, Razprava o nastanku oz. zgradbi sveta) težko oceniti. Vsekakor velja ob tem izpostaviti, da so bile temeljne poteze življenja, kot jih slika Viktorin, v tistem času dobro poznane sodobnikom, če sodimo po literarnem izročilu tiste dobe.³¹ Pri oznaki kriznega časa torej ne gre le za biblijsko topologijo (Apokalipsa z vizijo konca sveta), temveč tudi za odraz dejanskih ali potencialnih nevarnosti in tegob avtorjevega časa.

Podobo apokaliptičnih jezdecev (*Razodetje* 6,1-8), ki je bila v antiki deležna različnih razlag, je ptujski škof razložil kot napoved vojne ob istodobnem potresu, napoved lakote in kuge,³² skratka kot skupek nesreč, ki

²⁹ Temeljna študija: M. DULAËY, *Victorin de Poetovio. Premier exégète latin I-II* (Collection des Études Augustiniennes. Série Antiquité 139), Paris 1993; danes temeljna edicija: VICTORIN DE POETOVIO, *Sur l'Apocalypse suivi du Fragment chronologique et de la construction du monde*. Introduction, texte critique, traduction, commentaire et index par M. Dulaey, *Sources Chrétiennes* 423, 1997 (= Dulaey). Ponatis tega besedila s slovenskim prevodom in komentarjem ter z nekaj dodanimi besedili, ki odražajo Viktorinov vpliv, je oskrbel M. ŠPelič v: VIKTORIN PTUJSKI / VICTORINUS POETOVIONENSIS, *Razlaga Razodetja - In Apocalypsin in drugi spisi*. Prevedel, uvod in opombe napisal Miran Špelič, Celje 1999 (= Špelič). Od večjih novejših pregledov gl. R. BRATOŽ, *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode* (Acta Ecclesiastica Sloveniae 8), Ljubljana 1986, 276-335 oz. (dopolnjeno) ISTI, *Il cristianesimo Aquileiese* (kot v op. 28), 267-354.

³⁰ Prim. za rimsko cesarstvo v celoti: G. ALFÖLDY, *The Crisis of the Third Century as Seen by Contemporaries*, v: ISTI, *Die Krise des Römischen Reiches* (kot v op. 19), 319-342.

³¹ Prim. analizo poročil starejšega Viktorinovega sodobnika Ciprijana: G. ALFÖLDY, *Der heilige Cyprian und die Krise des Römischen Reiches*, v: ISTI, *Die Krise des Römischen Reiches*, 295-318.

³² *In Apoc.* 6,1 (Dulaey 78,12-13; Špelič 78: *Ceteri tres equi, <bella>, famem et pestilentiam...*

bodo nastopile v bližnji prihodnosti pred pričakovanim koncem sveta. Od vojaških dogodkov (*bella*) in istočasne seizmične aktivnosti (*terrae motus magnus*) v okvirno tej dobi v panonskem prostoru in sosedstvu velja omeniti naslednje: vpad Markomanov v Panonijo 254, ki naj bi prek Petovione in Akvileje prodrli do Ravene ter njihov ponovni poskus vdora v Italijo 258; vpad Jazigov in Roksolanov v Panonijo med jesenjo 259 in pomladjo 260; vojni pohodi proti panonskima uzurpatorjema Ingenuu in nato Regalijanu 260;³³ vpad Kvadov in Sarmatov v Panonijo 263,³⁴ pohodi Galiena proti Gotom in Herulom v sosednji provinci Meziji v začetku 268,³⁵ vojna Klavdija Gotskega proti Gotom prav tam,³⁶ pohod Avrelijana proti Vandalom v Panoniji 271,³⁷ Probova vojna proti Sarmatom 278,³⁸ Karinov pohod proti Julijanu in vojna med Karinom in Dioklecijanom 285.³⁹ V nekaj desetletjih je na današnjem slovenskem prostoru in v njegovem širšem sosedstvu (v provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana) potekalo kakih ducat večjih vojaških spopadov s pomembnimi bitkami. Ne vemo, ali in če, v kolikšni meri so ti vojaški dogodki prizadeli tudi antično Petoviono, gotovo pa je, da so bili v tistem času splošno poznani in da so s tem vplivali na splošno razpoloženje in občutje sodobnikov.

V okvirno istem obdobju (v letih 253, 260, 262, 267 in 268/270) omenjajo viri pet velikih potresov, sicer ne v panonskem prostoru,⁴⁰ vendar moramo upoštevati, da so potresi kot velike naravne nesreče, ki so jih sodobniki razumeli kot božjo kazen, vplivali na razpoloženje prebivalstva v vsej

Dominus ... significat.; 6,2-3 (Dulaey 80; Špelič 80: *Equus autem niger famem significat... Equus rufus... bella sunt... Equus autem pallidus ... mors. Haec eadem quoque inter ceteras clades praedicauerat Dominus: uenturas pestes et mortalitates*). Prim. BRATOŽ, *Il cristianesimo Aquileiese*, 328 sl.

³³ Gl. P. KOS, *The Monetary Circulation* (kot v op. 33), 129 sl.; J. ŠAŠEL, *Opera selecta*, 360-378; L. DE BLOIS, *The Policy of the Emperor Gallienus*, Leiden 1976, 4 sl.; gl. tudi literaturo v op. 24.

³⁴ EUSEBIUS (HIERONYMUS), *Chronica* a. 263 (ed. R. HELM, *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, Eusebius 7, Berlin 1984, 220 sl.).

³⁵ H. HALFMANN, *Itinera principum*, Stuttgart 1986, 238.

³⁶ H. HALFMANN, *Itinera principum*, 239.

³⁷ Prav tam, 239.

³⁸ Prav tam, 241.

³⁹ Prav tam, 242; kratko tudi R. BRATOŽ, *Il cristianesimo aquileiese*, 187 ss.

⁴⁰ Prim. HA, *Gallieni duo* 5,2-6; DE BLOIS, *Policy*, 10 in A. HERMANN, *Erdbeben, Reallexikon für Antike und Christentum* 5, 1962, 1105.

državi.⁴¹ Omemba potresa v *Razlagi Razodetja* je sicer svetopisemski citat, torej le posredno avtorjev komentar k podobi rdečega jezdeca,⁴² vendar je tudi v tem primeru aluzija na sodobnost možna ali celo verjetna. Od stisk in tegob tedanjega časa velja omeniti tudi lakoto (*fames*), ki je bila neredek pojav v tej dobi,⁴³ zlasti pa kugo (*pestilentia, pestes et mortalitates*), ki je okvirno v dobi od 250 do 275 prizadela velik del cesarstva in očitno tudi Panonijo.⁴⁴ Podobno razmišljanje in razpoloženje sv. Ciprijana, škofa v Kartagini, kaže na to, da sta tako afriški kot panonski škof razmišljala na podlagi podobnih izkušenj sodobnosti.⁴⁵ Tudi po imenu neznani avtor komentarja k 25. poglavju Matejevega evangelija z razlago prilike o desetih devicah - najverjetneje neki Viktorinov sodobnik iz ilirskega prostora in po nazorih ptujskemu škofu zelo blizu,⁴⁶ je med naštevanjem vrlin dobrih kristjanov

⁴¹ Prim. G. WALDHERR, *SIVE DEO - SIVE DEAE*. Oblike preprečevanja in premagovanja strahu ob potresnih katastrofah v rimski antiki, *Zgodovinski časopis* 52, 1998, 5-20.

⁴² In *Apoc.* 6,2 (Dulaey 80,12; Špelič 80): *erit terrae motus magnus*.

⁴³ In *Apoc.* 6,2 (Dulaey 80; Špelič 80): *Equus autem niger famem significat... tempora quando magna famis est futura quandoque et homines laedentur*. O lakoti v tem času prim. DE BLOIS, *The Policy*, 9 ss.

⁴⁴ In *Apoc.* 6,1 (Dulaey 78,13; Špelič 78: *pestilentia*); 6,3 (Dulaey 80; Špelič 80: *venturas pestes et mortalitates*). Viktorinov starejši sodobnik Ciprijan je s tolažilnim spisom *De mortalitate* (*Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum* 3/1, 1868, 295-314) iz leta 252 skušal potolažiti kristjane, ki jih je - komaj se je dobro končalo Decijevo preganjanje kristjanov - prizadelo množično umiranje zaradi epidemije kuge. Prim. tudi CYPRIANUS, *Ad Demetrianum* 10 (*Patrologia Latina* 4, 551-552) in PONTIUS, *Vita Cypriani* 9 (ed. A.A.R. BASTIAENSEN, *Vite dei santi* 3, 1975, 22 ss. in 261). O kugi v razdobju 251-253 poročata EUTROPIUS, *Breviarium* 9,5 in EUSEBIUS (HIERONYMUS), *Chronicon*, a. 253 (ed. R. HELM, 219; *pestilens morbus multas totius orbis prouincias occupauit...*), o kugi 260 in v naslednjih letih pa ZOSIMUS 1,36,1 in *Historia Augusta*, *Gallieni duo* 5,5. O kugi v tej dobi, njenih posledicah in reakciji prizadetih prim. tudi EUSEBIUS, *Historia ecclesiastica* 7,21,9; 22,1-10. Smrt cesarja Klavdija 270 v Sirmiju zaradi kuge omenjajo ZOSIMUS 1,46,2, *Historia Augusta*, *Divus Claudius* 12,2 in EUTROPIUS, *Breviarium* 9,11,2.

⁴⁵ Prim. CYPRIANUS, *De mortalitate* 4 (*Patrologia Latina* 4, 584A: ... *Dominus... bella et famis et terrae motus et pestilentias per loca singula exurgere praenuntiavit et cecinit*).

⁴⁶ *De decem virginibus* (Špelič 168-175). Vprašanje avtorstva ostaja odprto. M. ŠPELIČ (str. 16) se nagiba k mnenju, da je spis Viktorinov, drugi raziskovalci izražajo v tem oziru zadržke: M. DULAHEY, *Victorin* I, 39-42 (z mnenjem, da je pridiga delo nekega neznane avtorja, ki se je navdihoval pri Viktorinu); R. BRATOŽ, *Il cristianesimo*, 284 sl. (z mnenjem, da gre za neznanega Viktorinovega sodobnika iz panonskega prostora, ki se je navdihoval pri ptujskem škofu, vendar je njegov jezikovni izraz - v primerjavi z redkobesednim in enigmatičnim Viktorinom - lažji in jasnejši).

osvetlil izredno težke življenjske razmere tedanjih krščanskih skupnosti. Pri tem je posebej izpostavil obiskovanje zapornikov v ječah, rudnikih (ali kamnolomih), prisilnih delavnicah in v izgnanstvu ter pomoč tistim, ki so trpeli lakoto; (dobri) kristjani se odlikujejo s potrpežljivostjo pri prenašanju bolečine, lakote, mraza, kazni, žalosti, izgona, suženjskega dela v rudnikih, ječe.⁴⁷ V spisu se omenjajo telesno in socialno prizadeti (slepi, šepavi, bolni, reveži, vdove, sirote itd.), dalje izgnanci, obsojenci v rudnikih (kamnolomih) in zaporniki.⁴⁸ Mračna podoba življenja, kot jo slika neznani pisec, je odraz splošne družbene krize z velikim številom socialno prizadetih ljudi, v primeru kristjanov pa so si sledila kot dodatni oteževalni moment občasna preganjanja (zlasti pod Decijem in Valerijanom), ki so mnoge - ob očitno redkih smrtnih žrtvah - pahnili v skrajno stisko (izgoni, obsodba na delo v rudnikih in/ali kamnolomih, ječe, invalidnost zaradi telesnih kazni itd.). Omemba medsebojne pomoči med kristjani v tisti dobi (*opera misericordiae*), ki je bila razširjen pojav,⁴⁹ kaže na precej podobne oblike kriznih razmer v različnih delih rimskega cesarstva.⁵⁰

Čeprav so omenjene stiske najbolj prizadele kristjane, ki so bili še posebej izpostavljeni preganjanju, pa so številne nadloge tiste dobe prizadele velik del prebivalstva rimske države ne glede na versko prepričanje. Rimska država, ki je bila steber rimske samozvesti, porok pravnega reda, varnosti in verske tolerance ter spodbujevalka izobrazbe, kulture in duhovne širine, je na številnih področjih svojega poslanstva odpovedala. Padec zaupanja vanjo je imel različne oblike, od katerih moremo označiti kot najbolj odklonilno tisto, ki se je razširila med kristjani. Gre za povsem negativen odnos do rimske države (*civitas Romana*), ki nastopa v podobi velike vlačuge in apokaliptične zveri in ki ne zasluži drugega kot skorajšnji propad. Če je Viktorinov odnos do rimske države bolj odklonilen kot pri večini drugih krščanskih avtorjev, bi mogli videti v njem odraz težkih razmer v drugi

⁴⁷ *De decem virginibus* (Špelič 170): ...*carceres penetrat, metalla ergastula exilia adit, periclitantibus subvenit, infirmos visitat, esurientes pane satiat... dolores fortiter sustinet, famem sitim frigus patienter fert, damna luctus exilia metalla carceres aequo animo sustinet.*

⁴⁸ *De decem virginibus* (Špelič 172): *Quaeris qui sunt illi qui oleum illud misericordiae vendunt? Accipe: caeci claudi aridi debiles pauperes viduae pupilli peregrini exules metallici carcerati aegri et ceteri his similes.*

⁴⁹ Prim. poročilo o medsebojni pomoči kristjanov v času Decijevega preganjanja kristjanov in kuge v Aleksandriji, ki ga posreduje EUSEBIUS, *Historia ecclesiastica* 7,22.

⁵⁰ Prim. PONTIUS, *Vita Cypriani* 2,7; 3,9; 6,4; 9 (*Vite dei santi* 3, str. 8;12; 18; 20 ss.). Prim. J. RIST, *Cyprian von Karthago und Paul von Samosata. Überlegungen zum Verständnis des Bischofsamtes im 3. Jahrhundert*, v: R. VON HAEHLING (Hg.), *Rom und das himmlische Jerusalem*, Darmstadt 2000, 257-286.

polovici 3. stoletja, ko je država občasno izvajala hud pritisk na krščanske skupnosti, odnosi med kristjani in državnimi strukturami pa so bili vse-skozi zapleteni.⁵¹ Odraž takih razmer je Viktorinova predstava o bližnjem prihodu Kristusa in koncu časov (*Parousia*), ki seveda predpostavlja izničenje rimske države v vseh njenih pojavnih oblikah. Njen propad je pogoj in obenem izhodišče za Kristusovo tisočletno vladanje na zemlji, za rajsko življenje pravičnih, ki naj bi se prav kmalu začelo, in katere "rojstni dan" je bil - vsaj v okviru liturgičnega tedna - že poznan. To naj bi se zgodilo na (neko) nedeljo v bližnji prihodnosti, na dan, ki se označuje kot osmi ali gospodov dan (*dies dominicus, dies octavus*),⁵² dan poslednje sodbe in začetka življenja v nebeškem kraljestvu.⁵³ Predstava o skorajšnjem koncu sveta (*cito, velociter, in proximo*), ki naj bi se izpolnil še v času lastnega življenja (torej kot osebna izkušnja!), povezuje petovionskega škofa z nekoliko starejšim sodobnikom Ciprijanom, ki je kot škof v Kartagini razmišljal na podoben način.⁵⁴

Glavne poteze v razvoju, ki označujejo "prehodnost" druge polovice 3. stoletja, moremo zaznati tudi v začetku 4. stoletja. Doba zadnjega in naj-hujšega preganjanja kristjanov v letih 303-305 je bila čas velike stiske krščanskih skupnosti. Življenjske razmere teh skupnosti slikajo nekatera po času nastanka sicer poznejša poročila o dogodkih v Akvileji, ki se vsebinsko ujemajo s poročili anonimnega avtorja razlage prilike o desetih devicah.⁵⁵ V

⁵¹ O Viktorinovem odnosu do rimske države, ki je bil radikalno negativen (kot na primer pri Hipolitu, Tertulijanu in Ciprijanu, drugače kot pri Origenu), prim. BRATOŽ, *Il cristianesimo*, 318 sl. Viktorinov milenarizem je postavila v zvezo s "fundamentalističnim" razpoloženjem preganjanje cerkve M. DULAËY, *Victorin I*, 266. K zapletenemu vprašanju odnosa kristjanov do države gl. nazadnje J. LEHNEN, *Zwischen Abkehr und Hinwendung. Äußerungen christlicher Autoren des 2. und 3. Jahrhunderts zu Staat und Herrscher*, v: R. VON HAEHLING, *Rom und das himmlische Jerusalem*, 1-28 (avtor iz obravnave izpušča Viktorina); kratko tudi R. BRATOŽ, Socialni vidiki širjenja krščanstva (1. - 3. stoletje), v: *Zgodovina v šoli*, letn. 9, 2000, št. 3-4, 16-25).

⁵² *De fabrica mundi* 5 (Dulaey 142,2-4, 220, 222 [komentar]; Špelič 152).

⁵³ *De fabrica mundi* 6 (Dulaey 142,1-4; Špelič 152); prim. M. DULAËY, *Victorin I*, 229 ss.

⁵⁴ Prim CYPRIANUS, *De oratione dominica* 13 (*Patrologia Latina* 4, 528 A: ... *Christus, cuius adventus ut cito nobis repraesentetur optamus*); 19 (533 A: ... *qui petimus regnum Dei velociter advenire*); *De mortalitate* 2 (*Patrologia Latina* 4, 584 B: *Regnum Dei, fratres dilectissimi, esse coepit in proximo*). O podobnostih med Viktorinom in Ciprijanom, ki sta se očitno soočala s podobnimi vprašanji, gl. DULAËY, *Victorin I*, 224 sl.; II, 108 sl.

⁵⁵ Prim. op. 47 in 48. V poročilih o mučeništvih oglejskih kristjanov iz Dioklecijanove dobe se omenjajo množične aretacije kristjanov z zelo težkimi razmerami v ječi, uporaba torture kot oblike zasliševanja in obenem telesne kazni ter - kot nov element

letih po odstopu cesarja Dioklecijana je prišlo do več vojaških spopadov (pohod cesarja Galerija iz Panonje v Italijo 307; pohod cesarja Licinija iz Panonije v Italijo 310; vojna med Konstantinom in Licinijem 316, ki jo je izzval incident v Emoni).⁵⁶ Dioklecijanov čas je obenem obdobje reform v upravni ureditvi, med katerimi se je spremenila upravna podoba današnjega slovenskega prostora. Bolj stabilne razmere so nastopile šele z utrditvijo oblasti cesarja Konstantina po zmagi v prvi vojni proti Liciniju 316.

3. Prelomno obdobje ob koncu 4. in v začetku 5. stoletja

Tretje prelomno ali prehodno obdobje v zgodovini današnjega slovenskega prostora, ki bi ga mogli časovno omejiti z dvema sicer prostorsko zelo oddaljenima dogodkoma, z bitko pri Adrianoplu 378 in z Alarikovim zavzetjem Rima 410, zaznamuje v slovenskem prostoru vrsta sprememb v razvoju, ki so bile temeljnega pomena.

Zmaga pravovernega krščanstva in katoliške cerkve kot njegove organizacijske oblike je v tem času dobila potrditev z državno in cerkveno zakonodajo. Poganstvo, ki so ga cesarji od Konstantina dalje vse bolj omejevali, je bilo v sklepnem delu Teodozijeve vlade prepovedano pod grožnjo hudih kazni, za nekatere oblike javnega izpovedovanja poganškega kulta je bila z zakonom 392 predvidena celo smrtna kazen.⁵⁷ Po več kot polstoletnem obdobju kristoloških polemik je bila s Teodozijevim zakonom februarja 380, v naslednjem letu pa s sklepi carigradskega in nato oglejskega koncila, zapovedana kot obvezna pravoverna (katoliška) krščanska veroizpoved.⁵⁸ Dokončna zmaga pravovernega krščanstva nad poganstvom in nad herezijami je pomenila nedvomno globoko družbeno spremembo, saj pomeni prehod na novo versko in idejno podlago rimske države. Ta sprememba se je odražala na številnih področjih v življenju družbe in posameznika.

Kako so se te velike spremembe odražale na današnjem slovenskem ozemlju in v njegovi bližnji okolici, ne vemo. Noben vir ne poroča o usodi

- obvezna počastitev poganskih bogov pri vseh trgovskih in pravnih poslih kot neke vrste trajni nadzor nad versko pripadnostjo prebivalstva (gl. R. BRATOŽ, *Il cristianesimo aquileiese*, 82 op. 87; 389 ss.; 392 op. 126).

⁵⁶ Gl. kratko R. BRATOŽ, Primeri množične smrti, 60.

⁵⁷ *Codex Theodosianus* 16,10,12; R. BRATOŽ, Christianisierung des Nordadria- und Westbalkanraumes im 4. Jahrhundert, v: *Westillyricum und Nordostitalien in der spät-römischen Zeit - Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi* (Situla 34), Ljubljana 1996, 339.

⁵⁸ *Codex Theodosianus* 16,1,2; R. BRATOŽ, Christianisierung, 333 sl.

tistih, ki se s spremembami v državi niso strinjali. Arijanstvo v domačih cerkvenih skupnostih je bilo (obenem z drugimi heretičnimi gibanji) z oglejskim koncilom 381 poraženo. Ta herezija se je poslej ohranila le med germanskimi federati, najprej Goti, kasneje tudi med drugimi vzhodno-germanskimi skupinami. Bolj zapleteno je bilo vprašanje, kako se je na zmago pravovernega krščanstva odzvala poganska stran. Če bi sodili po primerih iz sosedstva, zlasti pa iz drugih zahodnih provinc rimskega cesarstva, bi mogli domnevati, da se je reakcija kazala na tri možne načine: kot oportunistem v smislu nenačelnega "prilagajanja" lastnega prepričanja trenutnim političnim razmeram (primer nekega rimskega senatorja),⁵⁹ kot pasiven odpor v obliki t.i. kriptopoganstva,⁶⁰ v posameznih primerih (predvsem v bolj konzervativnem okolju) pa je nasprotje lahko prišlo do izraza v obliki odkritega upora, v katerem so padale tudi žrtve.⁶¹ V intelektualnih krogih je potekala polemika pravovernih krščanskih piscev proti heretikom, Judom in poganom; proti prvima dvema skupinama na oster način, proti poganom kot potencialnim spreobrnjencem v krščanstvo pa v precej blažji obliki, predvsem kot smešenje njihovih verskih predstav.⁶²

Zmaga krščanstva se je odražala tudi na materialnem področju. V

⁵⁹ Zanimivo pesniško pričevanje o tem se je ohranilo iz Rima s konca 4. stoletja. Prim. K. ROSEN, *Ein Wanderer zwischen zwei Welten. Carmen ad quendam senatorem ex Christiana religione ad idolorum servitutem conversum*, v: *Klassisches Altertum, Spätantike und frühes Christentum* (Festschrift A. Lippold, hrsg. v. K. DIETZ, D. HENNIG, H. KALETSCH), Würzburg 1993, 393-408. Pesem, ki je bila napisana verjetno neposredno po bitki pri Frigidu, je po vsebini zbadljivka na račun krščanskega senatorja, ki je v času poganske renesanse pod Evgenijem prestopil v poganstvo, in to očitno že drugič.

⁶⁰ Primer kristjanov, ki so se na skrivnem kraju udeleževali sicer strogo prepovedanih poganskih obredov, omenja za čas ok. 470 na Salzburškem EUGIPIJUS, *Vita s. Severini* 11. V spisu se omenjajo *nefanda sacrificia*, ki naj bi jih opravljal na nekem kraju del vaške skupnosti (*pars plebis*); prim. R. BRATOŽ v EVGIPIJ, *Življenje sv. Severina*, Ljubljana 1982, 216 ss.

⁶¹ Tak primer je mučeniška smrt tridentinskega škofa Vigilija, ki so ga med misijonom v gorskih vaseh 397 napadli domačini in ga skupaj s sodelavci ubili. Gl. R. BRATOŽ, *Christianisierung*, 359 (z viri in literaturo).

⁶² To polemiko odraža več del obeh oglejskih krščanskih piscev iz časa ok. 400, škofa Kromacija in Rufina, prav tako jo odraža več pisem Hieronima, ki so bila naslovljena na njegove rojake (v širšem pomenu besede). Ponovno velja poudariti, da je bila polemika proti poganstvu manj ostra kot polemika proti Judom, najbolj ostra pa je bila polemika proti herezijam. Prim. R. BRATOŽ, *Christianisierung*, 345 ss.; ISTI, *Il cristianesimo aquileiese*, 478 ss.

sklepnem delu 4. in v prvih desetletjih 5. stoletja so bila v slovenskem prostoru in njegovem sosedstvu zgrajena sorazmeroma velika nova škofijska središča, ki odražajo ne le duhovno, temveč tudi materialno moč krščanskih skupnosti v mestih v tej dobi. Najbolje raziskani primeri so (poleg nadškofijskega središča Akvileje) Emona, Celeja, Tergeste, Parentium in Teurnija.⁶³ V tej dobi se je pojavilo meništvo kot nova smer v duhovnem življenju kristjanov, čigar obstoj je (v primeru Akvileje in Emone) dokumentiran že za sedemdeseta leta 4. stoletja. Prav iz tega duhovnega gibanja je izšel sv. Hieronim, nedvomno največja osebnost iz severnojadranskih dežel v celotnem obdobju antike.⁶⁴

Poleg vzpona krščanstva, ki se je odražal v omenjenih oblikah, velja omeniti dva pojava, ki označujeta vse bolj očiten zaton rimske države in njenih struktur v današnjem slovenskem prostoru.

V času cesarja Teodozija se je država izčrpavala v dveh velikih državljanskih vojnah, proti Magnu Maksimu in proti Evgeniju. V obeh primerih sta odločilna spopada potekala na stičnem področju Italije in Ilirika: leta 388 je sorazmeroma lahki Teodozijevi zmagi pri Sisciji sledila zelo težka zmagovita bitka pri Petovioni,⁶⁵ sklepno dejanje vojne proti Evgeniju 394 pa je bila velika bitka pri Frigidu, ki je veljala po sodbi sodobnikov za eno najbolj krvavih v vsej pozni antiki.⁶⁶ Obe državljanski vojni sta se odvijali kot spopad dveh armadnih skupin, vzhodne in zahodne, in sta trajali v sklepni fazi kratek čas, saj moremo bojno navzočnost obeh vojska na današnjem slovenskem ozemlju raztegniti le na nekaj tednov.

Sklepati moremo, da civilno prebivalstvo zaradi teh vojaških operacij ni bilo posebej prizadeto. Kako je lokalno prebivalstvo občutilo oba velika spopada, ni znano. Upoštevati moramo, da v tem primeru ne gre le za navzočnost dveh rimskih armadnih skupin, temveč tudi velikega števila federatov (388 zlasti Hunov, 394 zlasti Gotov). Ni znano, kakšen vtis sta naredili na sodobnike obe veliki bitki z velikim številom padlih vojakov (zlasti pri Frigidu, kjer naj bi padlo nekaj deset tisoč ljudi), saj o tem ne poroča noben vir. Prav tako ne moremo dati zanesljivega odgovora na

⁶³ O tem nazadnje R. BRATOŽ, S. CIGLENEČKI, L'immissione delle strutture cristiane negli insediamenti antichi: l'odierna Slovenia, v: *Antichità Altoadriatiche* 2000 (v tisku; s podrobno literaturo).

⁶⁴ Prim. R. BRATOŽ, Meništvo v rimskih provincah srednjega Podonavja in zahodnega Balkana, *Vita artis perennis. Cevčev zbornik*, Ljubljana 2000.

⁶⁵ Prim. R. BRATOŽ, Christianisierung, 334 ss. (zlasti op. 141).

⁶⁶ R. BRATOŽ, *Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev* (Zbirka Zgodovinskega časopisa 12), Ljubljana 1994; štirje prispeveki (avtorji A. DEMANDT, M. SPRINGER, A.-M. DUVAL, M. KOVAČ) v zborniku *Westillyricum* (kot v op. 57), 31-119.

vprašanje, kako se je lokalno prebivalstvo opredeljevalo, zlasti v drugi vojni, ki je bila versko ali vsaj ideološko bolj obarvana kot prva. Če naj verjamemo tako pristranskemu viru, kot je Pakatov panegirik v Teodozijevo čast iz leta 389, naj bi bilo v vojni 388 prebivalstvo Emone povsem na Teodozijevi strani, saj je po bitki pri Petovionu pripravilo cesarju navdušen sprejem, ki pa je potekal povsem v poganskem duhu. Le tako rekoč med vrsticami slika galski pisec občutek svobode po koncu nasilja, ki naj bi ga s svojo vojsko izvajal proticesar ("tiran") Maksim.⁶⁷ V primeru Frigida je reakcija bližnje okolice povsem neznana, vendar pa moremo sklepati, da je bila večina, tako kot 388, bolj naklonjena Teodoziju. Verjetno so tudi tukaj po Teodozijevi zmagi njegovi prejšnji nasprotniki v velikem številu prestopali na njegovo stran, kot nam poročajo sodobni viri za severno Italijo (Milano) in severno Afriko.⁶⁸ Več sodobnikov je izid in pomen bitke občutilo kot "prelomen", kot taka je prešla v zgodovino pisje srednjega in tudi novega veka.⁶⁹ Mnenja o prelomnem pomenu te bitke so danes bolj deljena; večina zgodovinarjev ocenjuje ta dogodek kot sicer pomembno, ne pa odločilno bitko v rimski zgodovini.⁷⁰

Za današnje slovensko ozemlje nedvomno dosti večjega pomena kot državljanske vojne je bila navzočnost barbarskih (zlasti gotskih) skupin, ki so po sklenitvi pogodbe s Teodozijem (379) dobile zavezniški status (*foederati*). Ta navzočnost je bila spočetka občasna, nato pa je postala tako rekoč trajna, in je bila za lokalno prebivalstvo vir številnih nevšečnosti in stisk. Goti so 379/380 (morda trinacionalna skupina, sestavljena iz Gotov, Alanov in Hunov) ogrozili Petoviono. Mesta resda niso zavzeli ali razrušili (kot na primer Murso), vendar je njihova grožnja mesto občutno prizadela.⁷¹ Kljub številčnosti federatov v Teodozijevo vojski med obema vojnama, 388 in 394, le-ti za lokalno prebivalstvo verjetno niso predstavljali grož-

⁶⁷ PACATUS, *Panegyricus dictus Theodosio 37* (In Praise of Later Roman Emperors. The *Panegyrici Latini*, izd. C.E. NIXON in B. SAYLOR RODGERS, Berkeley, Los Angeles, Oxford 1994, 503 sl. in 667 sl.). Pisec poroča, da je mesto svobodno zadihalo, kot bi bilo osvobojeno dolgega obleganja (37,2: *veluti illa civitas a longa obsidione respirans*), v sklepnem delu opisa emonskega sprejema cesarja Teodozija pa se omenjajo *gratulantes annis senes, pueros tibi* (sc. Theodosio) *longam servitutem uouentes, matres laetas uirginesque securas* (37,4).

⁶⁸ R. BRATOŽ, *Bitka pri Frigidu*, 9 (z op. 19), 14 (z op. 52), 39.

⁶⁹ R. BRATOŽ, *Bitka pri Frigidu*, 24-35.

⁷⁰ A. DEMANDT, *Römische Entscheidungsschlachten*, v: *Westillyricum*, 31-44.

⁷¹ Prim. R. BRATOŽ, *Poetovio (Ptuj) kot sedež škofije v antiki*, v: *Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija. Zbornik znanstvenega simpozija ob praznovanju 1150. letnice posvetitve mestne cerkve in 850. obletnice "Konradove cerkve"* (ur. S. KRAJNC), Ptuj 1998, 14-30, zlasti 19 ss.

nje, saj so se podrejali vrhovnemu cesarjevemu poveljstvu. Razmere so se spremenile po Teodozijevi smrti v dobi šibke vlade njegovih sinov, ko so federatske skupine, zlasti gotske, nastopale bolj ali manj samostojno, neodvisno od rimske države in dostikrat proti rimski državi. Goti so se po Teodozijevi smrti 395 na sorazmeroma miren način vrnili na Balkan,⁷² jeseni 401 pa so se pojavili pred Akvilejo kot samostojno sovražno ljudstvo, ki je plenilo in ogrožalo mesto.⁷³ Po porazu v Italiji 402 so se ponovno vrnili na Balkan⁷⁴ in nato - po vrsti peripetij, ki jih ne bomo navajali - 408 ponovno ogrozili ozemlje na stičišču Italije in Ilirika.⁷⁵ Če upoštevamo še navzočnost drugih "barbarskih" skupin, ki so se pojavljale v tem prostoru (405 Rada-gaisova skupina, 407 je več pretežno germanskih ljudstev iz srednjega Po-donavja vdrlo v Galijo itd.),⁷⁶ lahko sklepamo, da je ok. 400 pomenila navzočnost Germanov (in drugih skupin, zlasti Hunov) za prebivalstvo današnjega slovenskega prostora trajno in težko breme, ki se je v 5. stoletju stalno povečevalo. Posledica te navzočnosti v dobi slabotnega in anarhičnega zahodnega cesarstva je postopen propad mest, zaton nižinskih naselbin in prenos težišča poselitve na višinske utrjene naselbine, kar je zaradi specifičnih življenjskih pogojev narekovalo globoko spremembo gospodarskih in družbenih razmer.⁷⁷

⁷² H. WOLFRAM, *Die Goten*, München 1990³, 145-158.

⁷³ R. BRATOŽ, *La chiesa aquileiese e i barbari (V-VII sec.)*, v: *Aquileia e il suo patriarcato* (izd. S. TAVANO, G. BERGAMINI, S. CAVAZZA), Udine 2000, 101-149, zlasti 105.

⁷⁴ H. WOLFRAM, *Die Goten*, 158 ss.

⁷⁵ Prim. H. GRASSL, *Der Südostalpenraum in der Militärgeographie des 4./5. Jahrhunderts*, v: *Westillyricum*, 177-184.

⁷⁶ R. BRATOŽ, *La chiesa aquileiese e i barbari* (kot v op. 74), 105 sl.

⁷⁷ Temeljnega pomena so raziskave, ki jih je v zadnjih dveh desetletjih opravil S. CIGLENEČKI in so predstavljene na sintetičen način v dveh knjižnih objavah (*Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. im Ostalpenraum - Višinske utrdbе iz časa 3. do 6. st. v vzhodnoalpskem prostoru*, Ljubljana 1987; *Polis Norikon. Poznoantične višinske utrdbе med Celjem in Brežicami*, Podsreda 1992), v novejšem času na poljuden način v: D. BOŽIČ (et alii), *Zakladi tisočletij* (kot v op. 12), 302 ss., 334 ss., v obliki znanstvene razprave pa v: *Results and Problems in the Archaeology of the Late Antiquity in Slovenia - Izsledki in problemi poznoantične arheologije v Sloveniji*, *Arheološki vestnik* 50, 1999, 287-309; *Archaeological Investigations of the Decline of Antiquity in Slovenia*, v: *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo* (ur. R. BRATOŽ, Ljubljana 2000, v tisku). Od literarnih virov daje slikovito podobo življenja v tej dobi v obdonavskem Noriku EVGIPIJ, *Življenje svetega Severina* (prev. R. BRATOŽ), Ljubljana 1982. O materialni kulturi tega časa prim. tudi I. MIKL CURK, *Nekaj drobcev o poznorimskem obdobju v naših krajih*, *Zgodovinski časopis* 51, 1997, 445-482.

V primerjavi z obdobjem okrog leta 400 na več krajša časovna obdobja omejenih razvojnih premikov v 5. in 6. stoletju ne bi mogli označiti kot prelomnih, čeprav gre v vseh primerih za pomembne dogodke.

Pohod Hunov v Italijo 452, ki je prizadel vrsto mest v severni Italiji, nekatera med njimi, kot na primer Akvilejo, tako rekoč zravnal z zemljo,⁷⁸ je bil katastrofalen po svojih posledicah, vendar pa je - razvojno gledano - ostal le kratka epizoda. Morda prav tako velik pretres kot hunsko divjanje je povzročilo množično odvajanje vojnih ujetnikov. Povratek teh ujetnikov po propadu hunske države nekaj let kasneje, ki so v veliki meri izhajali z območja antične Benečije ali oglejske metropolitanske cerkve, je sprožil velike pretese v družbenem, moralnem in verskem življenju posameznikov in krščanskih skupnosti.⁷⁹ Do kolikšne mere je bilo zaradi rušenj prizadeto današnje slovensko ozemlje, zlasti mesta, se na podlagi dosedanjih raziskav ne da oceniti.⁸⁰

Odoakrov državni udar in konec zahodnega rimskega cesarstva poleti 476 nista zapustila v zgodovini današnjega slovenskega prostora nobenega sledu, zato bi ta dogodek lahko izpustili iz obravnave. Vendar pa nekaj virov kaže na možne in celo verjetne posledice tega dogodka. Odoakrov nastop z izgonom zadnjega rimskega kralja Romula Avgustula je pomenil, če drugega ne, najmanj velik psihološki šok za vse prebivalce rimskega cesarstva. Poročila, ki jih prinaša več zahodnih avtorjev iz nekoliko kasnejšega časa, kažejo na to, da so sodobniki dojeli vsebino tega državnega prevrata, ki se je po svojih daljnosežnih posledicah le precej razlikoval od več desetih državnih prevratov in uzurpacij v zadnjih stoletjih rimskega cesarstva: *Hesperium Romanae gentis imperium* je po besedah kronistov po 1231 letih obstoja (od Romulove ustanovitve Rima do nastopa Odoakra) dokončno in nepovratno propadel.⁸¹ Domnevati moremo, da so zlasti pripadniki preostale lokalne aristokracije in nosilci rimske uprave, ki so imeli zavest (zahodno)rimske državne pripadnosti, dogodek sprejeli z nelagod-

⁷⁸ R. BRATOŽ, La chiesa aquileiese (kot v op. 73), 112-122, 147-149.

⁷⁹ R. BRATOŽ, *Odnosi med etničnimi in verskimi skupinami na vzhodnoalpskem in srednjedonavskem območju od konca 4. do konca 8. stoletja*, Ljubljana 2000, 6-13 (Gradivo za interno uporabo Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete).

⁸⁰ Prim. T. KNIFIC, Hunski sledovi v Sloveniji?, v: *Ptujski arheološki zbornik* (ur. B. LAMUT), Ptuj 1993, 521-542.

⁸¹ Prim. R. BRATOŽ v: EVGIPIJ, *Življenje svetega Severina*. Uvod, prevod in komentar napisal R.B., Ljubljana 1982, 368-374 (s kratko predstavitvijo virov in s temeljno literaturo). Poleg tam navedene literature gl. tudi: E. DEMOUGEOT, *Bedeutet das Jahr 476 das Ende des Römischen Reiches im Okzident?*, *Klio* 60, 1978, 371-381; L. VÁRADY, *Eposchnwechsel um 476*, Budapest-Bonn 1984.

jem. Odoakrov nastop je imel očitno tudi nekatere dejanske negativne posledice v življenju prebivalstva nekdanjega cesarstva. Dva med seboj povsem neodvisna vira, Evgipij za območje donavske meje in Prokopij za območje Provanse, poročata o tem, da je Odoaker prekinil z izplačilom plač za obmejno vojsko, s tem pa pospešil propad do 476 še obstoječe obmejne obrambe ter olajšal vdore barbarov na nekdanje rimsko ozemlje.⁸² Oslabitev obrambe donavske meje oziroma izničenje njenih ostankov bi mogla imeti posledice tudi v njenem širšem zaledju, kamor je spadalo tudi slovensko ozemlje. Posebej za to ozemlje je imel Odoakrov udar še eno bolečo posledico: družina zadnjega rimskega cesarja Romula Avgustula je bila južnopanonskega izvora. Četudi je treba opustiti nekdanj razširjeno mnenje, da je bila po imenu neznana cesarjeva mati po rodu iz Petovione, pa velja dejstvo, da gre za družino južnopanonskega porekla.⁸³ Domnevati moremo, da je propad te družine (uboj cesarjevega očeta Oresta, izgon mladoletnega cesarja na otok pred obalo Neaplja, beg Orestovih privržencev pred Odoakrovo maščevalnostjo)⁸⁴ boleče občutil vsaj tisti del preostale panonske aristokracije, ki je bil s cesarjevo družino v prijateljskih ali celo sorodstvenih vezeh. Obdobje Odoakrove vlade na današnjem slovenskem ozemlju (476-489) se je zaključilo z dvema vojnama, ki sta se (prva le v posrednem smislu) dotaknili tega ozemlja. V vojni proti Rugijcem 487/488 je Odoaker razbil rugijsko državo, dokončno vojaško zmago 488 pa je dopolnil z evakuacijo vojnih ujetnikov in znatnega dela prebivalstva Obrežnega Norika v Ita-

⁸² EUGIPIJUS, *Vita Severini* 20,1: *Per id tempus, quo Romanum constabat imperium, multorum milites oppidorum pro custodia limitis publicis stipendiis alebantur; qua consuetudine desinente simul militares turmae sunt deletae cum limite...* Vsebinsko podobno poročilo za mejo ob Rodanu posreduje PROKOPIOS, *Bellum Gothicum* 1,12,20. Prim. R. BRATOŽ v EVGIPIJ, *Življenje svetega Severina*, 373.

⁸³ Gl. J.R. MARTINDALE, *The Prosopography of the Later Roman Empire* II, Cambridge 1980, 811 sl. (Orestes 2); 949 sl. (Romulus Augustulus). Čeprav je domneva v starejši literaturi, po kateri naj bi Romulova mati (Orestova žena) izhajala iz Petovione, vse prej kot trdna, pa prozopografske študije kažejo na povezanost aristokracije iz Orestovega kroga s Petoviono. Prim. M. ŠAŠEL KOS, Romulovo poslanstvo pri Atilu (Ena zadnjih omemb Petovione v antični literaturi), *Zgodovinski časopis* 48, 1994, 285-295, zlasti 292 sl.

⁸⁴ Vire o prevratu v poznem poletju 476 (Odoaker je pokončal Oresta, mladega cesarja pa izgnal v *castellum Lucullanum*) je v prevodu predstavil R. BRATOŽ v: EVGIPIJ, *Življenje svetega Severina*, 370 ss. Od Orestovih zaupnikov se je zatekel v Norik sicer neznani Primenius, ki je bil po Evgipijevih besedah *presbyter Italiae nobilis et totius auctoritatis vir, qui ad eum* (sc. Severinum) *confugeret tempore, quo patricius Orestes inique peremptus est*. Gl. EVGIPIJ, *Življenje svetega Severina*, 166 sl., 313.

lijo, ki se je očitno prek tega ozemlja pomikalo v Italijo.⁸⁵ V vojni proti bizantinskim federatom Vzhodnim Gotom je bil Odoaker poleti 489 poražen v bitki pri prehodu čez Sočo⁸⁶ in potisnjen v obrambno vojno v severni Italiji.

Obdobje Teoderikovega vzhodnogotskega kraljestva (od 489 dalje) predstavlja po več kot enem stoletju navzočnosti (predvsem) germanskih skupin vrh v germanski navzočnosti na tem območju v pozni antiki in obenem sklepni del obdobja etnogenetskih procesov v dobi zatona rimskega cesarstva, posledica katerih je bila zelo pisana etnična podoba vzhodnoalpskega in panonskega prostora.⁸⁷ Ob Vzhodnih Gotih oz. na njihovem mestu so se ok. 546 v vzhodnem delu tega prostora pojavili Langobardi, v severnem in zahodnem pa za krajši čas Franki, dve ljudstvi, ki sta bili bistveno manj "romanizirani" kot Vzhodni Goti in sta bolj intenzivno od teh načenjali temelje državne in družbene ureditve, ki je bila tedaj še vedno v pretežni meri rimska. Tričetrto stoletja po propadu zahodnega rimskega cesarstva je Bizancu z izjemnimi naporii uspelo za kratek čas obnoviti oblast rimske države. Od institucij poznoantične ureditve je v tej dobi delovala le cerkev, od 557 dalje združena v shizmatičnem oglejskem patriarhatu.⁸⁸ Več kot tridesetletno obdobje (ok. 535-568) je čas velikih sprememb, ki bi - z vsemi pridržki - mogle dobiti oznako prelomnosti. Upravičenost te oznake izpodbija kratkotrajnost nove ureditve, saj je to ozemlje - po bizantinski zmagi nad Goti (dejansko že 552), izgonu Frankov iz severne Italije (556) in odse-litvi Langobardov iz Panonije v Italijo 568 - ostalo v okvirih poznoantične ureditve le še največ par desetletij, največ do zadnjega desetletja 6. stoletja.

4. Propad preostalih antičnih struktur ok. 600

Zadnje obdobje v antični zgodovini današnjega slovenskega prostora, ki - tako kot prvo - zasluži atribut prelomnosti, je potekalo v znamenju propada, ponekod tudi le preoblikovanja preostalih antičnih struktur na prehodu iz 6. v 7. stoletje. V luči novejših dognanj se zdi, da je bil propad

⁸⁵ R. BRATOŽ v: EVGIPIJ, *Življenje svetega Severina*, 141-149.

⁸⁶ R. BRATOŽ, Soča in prehodi čez reko v antiki, *Goriški letnik* 2000 (v tisku).

⁸⁷ J. ŠAŠEL, *Opera selecta*, 746-760; H. CASTRITIUS, Barbari - antiqui barbari: k poselitveni zgodovini jugovzhodnega Norika in južne Panonije v pozni antiki, *Zgodovinski časopis* 48, 1994, 137-147; nazadnje kratko R. BRATOŽ, *Odnosi med etničnimi in verskimi skupinami* (kot v op. 79), 18-25.

⁸⁸ Kratek pregled obdobja (s podrobno literaturo): R. BRATOŽ, La chiesa aquileiese (kot v op. 73), 128 ss.; ISTI, *Odnosi med etničnimi in verskimi skupinami* (kot v op. 79), 25 ss.; z vidika arheoloških raziskav S. CIGLENEČKI, Results and Problems in the Archaeology of the late Antiquity in Slovenia, *Arheološki vestnik* 50, 1999, 287-309.

ostankov antičnih struktur bolj postopen, kot so nekdamenili: mesta so postopoma propadla že pred tem, od druge polovice 5. stoletja dalje, tako da za sklepni del 6. stoletja njihovega obstoja z materialnimi viri ni mogoče potrditi. Šele v tej dobi je prenehala delovati cerkvena organizacija kot zadnja in najbolj trdoživa institucija antičnega življenja. Ostanke antičnega življenja in antičnih struktur so bodisi propadli, bodisi se prilagodili novo nastalim razmeram, ki sta jih pogojevala navzočnost Slovanov in avarsko-slovanska vojaška prevlada. Ker je bilo to obdobje v domačem zgodovinisju kar nekajkrat in z različnih zornih kotov osvetljeno,⁸⁹ pred kratkim pa je tudi izšel obsežen zbornik prispevkov s simpozija "Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo",⁹⁰ oblik zatona ali - v nekaterih segmentih - transformacije ostankov antičnega sveta na prehodu iz 6. v 7. stoletje na tem mestu ne bomo posebej predstavljali.

ZUSAMMENFASSUNG

Umbruchperioden in der Antike und zur Völkerwanderungszeit

Das Zeitalter der Antike dauerte im slowenischen Raum unter Berücksichtigung eines "minimalen" Zeitrahmens ungefähr ein halbes Jahrtausend (von der endgültigen römischen Besetzung dieses Gebiets am Ende der Republik und im Augusteischen Zeitalter bis zum Niedergang und Untergang des Weströmischen Kaiserreichs), unter Berücksichtigung eines "maximalen" Zeitrahmens sogar acht Jahrhunderte (von den Anfängen der römischen Eingriffe am westlichen Rand des heutigen slowenischen Gebiets nach 200 v. Chr. bis zum Untergang der antiken Strukturen um 600). In dieser Zeitspanne sind - ähnlich wie in späteren geschichtlichen Epochen - einige Perioden intensiver Veränderungen auf zahlreichen Gebieten des Lebens der Gesellschaft und des Einzelnen ("Umbruchperioden") zu verzeichnen, die von ein paar Jahren bis zu ein paar Jahrzehnten dauerten. Auf diese folgten in der Regel Perioden ruhigerer Entwicklung und schrittweise verlaufender historischer Prozesse, die sich über ein Zeitalter von einem bis zu zwei Jahrhunderten erstreckten.

⁸⁹ R. BRATOŽ, *Ecclesia in gentibus. Vprašanje preživetja krščanstva iz antične dobe v času slovansko-avarske naselitve na prostoru med Jadranom in Donavo, Grafenauerjev zbornik* (ur. V. RAJŠP), Ljubljana 1996, 205-225; P. ŠTIH, *Ob naselitvi Slovanov vse pobito?*, v: *Množične smrti na Slovenskem*, 79-93; S. CIGLENEČKI v: D. BOŽIČ (et alii), *Zakladi tisočletij* (kot v op. 12), 334 ss.

⁹⁰ Razprave I. razreda SAZU 18 - Situla 39 (ur. R. BRATOŽ), Ljubljana 2000.

Als "Umbruchs"- oder besser gesagt "Übergangsperioden" könnten in der Antike folgende Zeitalter bezeichnet werden:

1. Die ausgehende Zeit der römischen Besetzung (von 35 v. Chr. (Octavians Krieg im Illyricum) bis zum Ende des sog. Pannonischen Kriegs 9/8 v. Chr., oder sogar bis zum Aufstand im Illyricum 6-9 v. Chr., mit folgenden wesentlichen Veränderungen: gewalttätiger Untergang der protogeschichtlichen Gesellschaft und ihrer wesentlichen Staats- und Rechtsformen ("gentile Staaten"). Von den protogeschichtlichen Völkern wurden einige zum großen Teil ausgemerzt (z.B. Japoden und Pannonier), andere aber offensichtlich weniger betroffen (Carnier, Taurisker, Noriker), indem sich die letzteren an die neue Rechts- und Staatsordnung anpaßten. Dem gewalttätigen Ende der urgeschichtlichen und protogeschichtlichen gesellschaftlichen, wirtschaftlichen und staatlichen Strukturen folgte im 1. und 2. Jahrhundert *ein Prozeß der Festigung der römischen Herrschaft und der allumfassenden Integration in die Welt des römischen Kaiserreichs* (Romanisierung, Urbanisierung, neue Verwaltungsordnung, Integration in das Wirtschaftsleben sowie in die geistige und intellektuelle Welt des römischen Staates, endlich allgemeine Verleihung der römischen Staatsbürgerschaft und somit der rechtliche Ausgleich mit anderen Teilen der römischen Welt).

2. Die Krise in der Mitte und in der zweiten Hälfte des 3. Jahrhunderts. In dieser Zeit kam es zum ersten Mal zu einer (teilweisen) Beseitigung der römischen Strukturen, wobei es sich im Fall des heutigen slowenischen Territoriums und seiner Nachbarschaft um den regionalen Aspekt einer beinahe allgemeinen Staatskrise mit einigen (zwar seltenen) lokalen Besonderheiten handelt. In einer Periode von etwa 30 Jahren (um 250-280) sind folgende Erscheinungen und Prozesse zu verzeichnen: a) mehrere größere Barbareneinfälle, die eine größere Verwüstung anrichteten als jene zur Zeit der Markomannenkriege, und das Unvermögen des römischen Heeres, das periodische Eindringen über die Grenzen des Kaiserreichs bis tief in sein Inneres zu verhindern;

b) wiederholte Bürgerkriege zogen Bewegungen von großen Armeen von Ost nach West und umgekehrt mit sich;

c) allgemeine Verschlechterung der Wirtschaftsverhältnisse;

d) eine Reihe von Naturkatastrophen und Krankheiten (eine andauernde Pestepidemie, Erdbeben, Überschwemmungen ...);

e) große Veränderungen im Bereich des geistigen Lebens als Folge der Ausbreitung der östlichen Religionen, vor allem des Christentums; f) moralischer und Werteverfall des römischen Staates (wie ihn etwa Viktorinus von Poetovio schildert: strikte Ablehnung des römischen Staates als Satanswerk, "Erschöpfung" und "Verschlissenheit" des diesseitigen Lebens und Erwartung eines baldigen Weltuntergangs).

3. Die Umbruchsperiode vor und um 400. Diese Umbruchsperiode wird durch folgende Faktoren gekennzeichnet: a) Sieg des rechtgläubigen Christentums und der katholischen Kirche als seiner Organisationsform, sanktioniert durch die staatliche Gesetzgebung (Quellen, die das Befinden derer widerspiegeln würden, die diesen Zustand nicht akzeptierten, liegen für das behandelte Gebiet nicht vor, einige Berichte aus der näheren und weiteren Nachbarschaft zeugen vom "passiven" Widerstand derer, die auf den früheren geistigen Grundlagen des römischen Staates beharrten); b) Entstehung von bischöflichen Zentren in den Städten, Aufkommen neuer Formen des geistigen Lebens unter der christlichen rechtgläubigen Mehrheit (z.B. Mönchstum, Reliquienverehrung usw.); c) ständige Gegenwart von Barbarengruppen (germanische und hunnische Föderaten), die sich oft sehr eigenwillig zeigten; d) Schwäche des Weströmischen Kaiserreichs nach Theodosius.

4. Die Umbruchszeit von den Anfängen des gotisch-byzantinischen Kriegs (535) bis zum Abzug der Langobarden nach Italien. Das Ostgotenreich bedeutet - nach einhundertjähriger Präsenz der germanischen Föderaten - einen Höhepunkt im Verweilen der Germanen in diesem Gebiet zur Zeit der Spätantike. Außer den Ostgoten tauchten um 546 in diesem Raum auch die Langobarden auf, in der westlichen und nördlichen Nachbarschaft die Franken. Ein Dreivierteljahrhundert nach Ende des Weströmischen Reichs gelang es Byzanz, durch außerordentliche Anstrengungen die Herrschaft des römischen Staates für kurze Zeit wiederherzustellen. Die einzige Einrichtung der spätantiken Ordnung, die noch weiterhin normal funktionierte, war die katholische Kirche, die im Patriarchat von Aquileia vereinigt war. Das Ende dieser Epoche wird durch die Vertreibung der Franken aus Norditalien (556) und den Einzug der Langobarden nach Italien (568) gekennzeichnet. Große Veränderungen in diesem Zeitalter, die zunächst einen Höhepunkt und darauf beinahe ein definitives Ende der germanischen Präsenz im heutigen slowenischen Gebiet bedeuten, brachten jedoch keine dauerhaftere Neuordnung mit sich, kam es doch erst nach einigen Jahrzehnten zu tiefgreifendsten strukturellen Veränderungen.

5. Der Untergang der Überreste der antiken Strukturen am Übergang von 6. zum 7. Jahrhundert. Allem Anschein nach ist dieser Untergang das Ergebnis einer längeren Entwicklung: die Städte verfielen bereits früher (allmählich seit der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts), erst in dieser Periode erlebte auch die Kirchenorganisation einen Untergang. Die Überreste des antiken Lebens und der antiken Strukturen verfielen entweder oder sie paßten sich an die neuen Verhältnisse an, die die Landnahme der Slawen mit sich brachte.

Peter ŠTIH

O ZGODOVINSKIH PRELOMNICAH V SREDNJEM VEKU NA SLOVENSKEM

Vprašanje, kateri so bili prelomni dogodki, ki so bistveno zaznamovali in hkrati za daljši čas opredelili zgodovinski razvoj v srednjem veku na slovenskem ozemlju, je veliko bolj kompleksno, kot se zdi na prvi pogled. V prvi vrsti so prelomnice v zgodovinskem razvoju zgodovinopisju služile kot tisti pripomoček, s katerim je bil bolj ali manj enoten, predvsem pa neprekinjen tok zgodovinskega razvoja razdeljen na posamezna obdobja. S prelomnicami je torej utemeljena periodizacija zgodovine. Slovensko zgodovinopisje se s temi vprašanji eksplicitno ni ukvarjalo. Edina izjema je Milko Kos, ki je že danesavnega leta 1935 objavil krajši članek o periodizaciji slovenske zgodovine. V njem je uvodoma zapisal, da je "vsaka periodizacija zgodovine do neke mere nasilje. Kajti živi tok historičnega dogajanja se ne da vkleniti v tesne spone, razdeliti in omejiti z letnicami ter opremiti po posameznih oddelkih s točno odgovarjajočimi naslovi".¹

S temi enostavnimi besedami, prav značilnimi za Kosa, je povzeto bistvo problema, s katerim se srečujemo tudi v tem prispevku. Periodizacija in z njo zvezane prelomnice, ki jo je Kos označil kot nasilje, je namreč v največji meri subjektivno določena in večinoma s pogledom nazaj. Nekemu dogodku, procesu, pojavu ali tudi obdobju je ponavadi njegov prelomni značaj pripisan *a posteriori*, medtem ko se sodobniki njegove prelomnosti ponavadi niso zavedali, oziroma ga niso smatrali za prelomnega, ali pa se jim je kot prelomno kazalo nekaj drugega. Meje obdobj, označene s takšnimi ali drugačnimi prelomnicami, so tako predvsem moderne miselne konstrukcije, ki jih zaznamuje vsakokratni pogled na zgodovino in so zato same zgodovinske spremenljivke. Tako npr. za srednjeveškega človeka srednji vek sploh ni obstajal. Čas, v katerem je živel, je bil po takrat prevladujoči biblijski predstavi o razdelitvi zgodovine na šest obdobj, zadnje obdobje v zgodovini človeštva, ki je nastopilo s Kristusovim rojstvom in se bo neznanokdaj končalo s poslednjo sodbo in koncem sveta. Izraz *medium tempus* za srednji vek je prvič izpričan šele leta 1373 pri Petrarci, torej že pri

¹ Milko Kos, Periodizacija jugoslovenske istorije. A. Slovenska zgodovina, v: Jugoslovenski istoriski časopis 1 (1935) 313. Ponatis v: Milko Kos, Srednjeveška kulturna, družbena in politična zgodovina Slovencev. Izbrane razprave (Ljubljana 1985) 21.

humanistu in človeku nove dobe in miselnosti. Dokončno pa se je uveljavil šele proti koncu 17. stoletja, ko je Cristoph Cellarius, profesor v Halleju, leta 1688 objavil pregled svetovne zgodovine s programatičnim naslovom *Historia tripartita*, kjer je druga knjiga nosila naslov *Historia medii aevi*. In šele pod vplivom tega dela se je nato v naslednjem stoletju uveljavila danes tako samoumevna delitev zgodovine na antiko, srednji in novi vek.

Za naše razmišljanje o prelomnicah je zelo poučna tudi diskusija o začetku srednjega veka, za katerega so bile predlagane zelo različne letnice (epohe), segajoče od tolerančnega edikta cesarja Konstantina 313, preko priznanja krščanstva kot državne vere 391 in predvsem konca zahodnorimskega cesarstva 476, do Mohamedove hedžre 622 in celo do časa Karla Velikega. Rezultat te dolge diskusije, ki je tako stara kot zavest, da je obstajal nek srednji vek, je bil, da prelomnice, to je obrata v srednji vek, ni mogoče določiti z nekim datumom in da jo je zato komajda mogoče enoznačno opredeliti. Datumi, s katerimi se še danes običajno zamejuje srednji vek, imajo zato lahko predvsem nek simbolni in ne realni pomen. Drugo spoznanje, ki je izšlo iz te diskusije, je bilo, da pri iskanju prelomnic ni mogoče misliti samo na politične kriterije, ampak je potrebno upoštevati tudi socialne in ekonomske, in tretjič, da pri prehodu iz antike v srednji vek ni šlo za noben nenaden prelom, ampak za dolg proces preobrazbe. Tako dolg, da danes pozna antika ne velja več za nek prehodni čas, ampak se v njej prepoznava samostojno obdobje. Podobno velja na koncu srednjega veka za renesanso. Z drugimi besedami, vsak prelom ima v sebi tudi kontinuiteto.²

Z vzpostavitvijo srednjega veka kot posebnega zgodovinskega obdobja in z diskusijami o njegovem začetku oziroma koncu se je začelo postavljati tudi vprašanje, koliko je bilo to obdobje v resnici enovito. Je srednji vek, ki se je okvirno končal okrog 1500, res še isti srednji vek, ki se je začel okroglo tisočletje predtem? Lahko zgodovino v 6. stoletju sploh še štejemo v isto obdobje kot zgodovino v 15. stoletju, ali pa so med njima že prevelike razlike? Vprašanje je v veliki meri retorično in dejstvo je, da srednji vek glede na razlike med začetkom in koncem ne more biti monolitno obdobje. Veliko bolj mu odgovarja oznaka, da gre za raznoliko in razčlenjeno obdobje, ki se je v času stalno spreminjalo. Zaradi takšne ne-monolitnosti srednjega veka je bila vpeljana njegova notranja razdelitev na v pri nas uveljavljeni zgodnji, visoki in pozni srednji vek, ali pa, kot ponekod drugje, na zgodnji in pozni

² Dober uvod v problematiko pojma in epohe srednjega veka z relevantno novejšo literaturo v znanstvenem aparatu ima: Hans-Werner Goetz, *Moderne Mediävistik. Stand und Perspektiven der Mittelalterforschung* (Darmstadt 1999) 36 sl.

srednji vek. Takšna formalna razdelitev, katere časovne meje so zopet spreminjajoče glede na nacionalno, prostorsko ali vsebinsko perspektivo, če ne drugega, vsaj nakazuje veliko spreminjanje srednjega veka. Tudi meje med temi podobdobji so skušale biti določene s pomočjo takšnih in drugačnih prelomnic, prelomnih procesov in celo (pod)obdobjij. Kajti nena zadnje, ali se ne kaže prav visoki srednji vek kot največji obrat v celem srednjem veku. Le primerjajmo zgodnji in pozni srednji vek in med njima se bodo pokazale ogromne razlike, nemara celo večje kot tiste, ki določajo zunanje meje srednjega veka.

Povedano dovolj jasno ilustrira in problematizira vprašanje prelomnic v zgodovinskem razvoju. Tu ne gre samo za to, da za določanje prelomnic, obratov in podobnih kategorij nimamo na razpolago nekih splošno uveljavljenih kriterijev, ki bi imeli kánonsko veljavo in univerzalno razsežnost, ampak tudi za spoznanje, da so takšne prelomnice oziroma prelomi, ki jih, kot smo videli na primeru notranje delitve srednjega veka, lahko iščemo in postavljamo na najrazličnejših nivojih, izrazito pogojene s perspektivo našega opazovanja in časa, ki je zaznamoval naš pogled na preteklost. Prelomnice torej spadajo v kategorijo zgodovinskih spremenljivk in so na nek način vedno subjektivne, čeprav skušajo biti objektivno določene.

To seveda velja tudi za slovensko zgodovino. Le za ilustracijo - podroben pregled postavljanja prelomnic (v slovenski srednjeveški zgodovini) s strani domačega zgodovinopisja še ni bil opravljen in bi zahteval posebno raziskavo, ki presega ambicije tega referata - si pogledjmo, kateri so bili tisti prelomni momenti, ki so po mnenju Josipa Grudna, Milka Kosa in Boga Grafenauerja - torej po mnenju avtorjev treh nemara najbolj poznanih pregledov starejše slovenske zgodovine v 20. stoletju - opredeljevali srednji vek na Slovenskem.

Josip Gruden, katerega Zgodovina slovenskega naroda³ je pred prvo svetovno vojno izšla pri Mohorjevi družbi v vrtoglavi nakladi skoraj 80.000 izvodov,⁴ je že uvodoma poudaril, da "se ni mogel odločiti za tisto razporedbo v razne dobe, kakršna je navadno v šolskih učnih knjigah" (str. 3). Odločitev utemeljuje s tem, da manjka slovenski zgodovini neka notranja enotnost in je zato slovensko preteklost opisal v "obliki zgodovinskih slik in povesti" (str. 4). A ne glede na to, je Gruden svoje zgodovinske slike iz srednjeveške zgodovine le razvrstil v jasno dvodelno shemo, sestavljeno iz zgodnjega in poznega srednjega veka. Začetek zgodnjega srednjega veka mu predstavljata "prihod in naselitev Slovencev v alpskih deželah" (gl.

³ Josip Gruden, Zgodovina Slovenskega naroda (Celovec 1912). Ponatis Celje 1992.

⁴ Janko Moder, Mohorska bibliografija (Celje 1957) 57.

kazalo), ki sta povzročila zgodovinski prelom s starejšim obdobjem. Kajti ne samo, da so Slovenci staroselce deloma premagali in si jih podvrgli, deloma pa izgnali, ampak so razrušili tudi rimska mesta in zatrli krščanstvo. Zgodnji srednji vek je Grudnu segal do 12. stoletja, vendar konca tega obdobja v tem času ni utemeljeval s kakšnim zgodovinskim prelomom ali čim podobnim; do takrat mu samo časovno segajo njegove zgodovinske slike, v katerih je opisoval nastanek prvih zemljiških gospodstev, povezanih z germanizacijo, nadalje zgodbo o sv. Hemi, ustanoviteljici samostana v Krki na Koroškem, predstavil prve gradove in samostane na Slovenskem in orisal cerkvene razmere v tem prostoru.

Prelom je bolj videl v 10. stoletju, ki ga zaznamuje prihod Madžarov in njihovi plenilni pohodi. Kajti "za Ciril-Metodovo zarjo, ki je napovedovala Slovanom po Karantaniji, Panoniji in Moravi svetel dan verske in narodne prebuje, je žal le prehitro prišla temna noč suženjstva in barbarstva, ki je skoraj sto let tlačila naše pradede in zamorila, kar je komaj pričelo brsteti. Madžarski navali so povzročili ta usoden preobrat na verskem in narodnem polju" (str. 89). Zato je seveda Grudnu tudi zmaga Otona I. nad Madžari leta 955 pri Augsburgu "za slovensko zgodovino važen mejnik". Z njo se po njegovem mnenju "zaključuje ona tristoletna doba, ko so bile naše zemlje izpostavljene navalom barbarskih narodov: Obrov in Madžarov, in so morali naši pradedje stati na braniku za evropske narode" (str. 93). Hkrati pa mu je bitka pri Augsburgu tudi začetek novega obdobja, saj je odprla nemškimi kolonistom vrata med Slovence, hkrati pa stoji na začetku organiziranja obrambnih krajin proti Madžarom, ki so imele za posledico, da se je z novoustanovljeno Veliko Karantanijo "zopet pojavilo edinstvo slovenskih dežel" (str. 94). Prelom, ki se je zgodil v 10. stoletju, razbija enotnost Grudnovega zgodnjega srednjega veka, segajočega do 12. stoletja. Vendar to ni bila edina prelomnica, ki je opredeljevala slovensko zgodovino v tem obdobju. Nič manj usoden ni bil za Grudna prihod slovenskega ozemlja pod frankovsko oblast v drugi polovici 8. stoletja. To mu pomeni "novo dobo v življenju našega naroda", saj je frankovska nadvlada "uničila Slovincem samostojnost, povzročila vedno večjo politično in gospodarsko odvisnost in počasno ponemčevanje" (str. 71).

Tako kot Gruden ni navedel jasnih razlogov, zakaj mu zgodnji srednji vek sega do 12. stoletja, tudi ni opredelil vzrokov, ki zaznamujejo začetek poznega srednjega veka, za katerega je uvodoma poudaril le to, da je njegova največja značilnost "razcepljenost slovenskega ozemlja" (str. 163). Bolj je določen glede konca tega obdobja. Zaključuje ga s cesarjem Maksimiljanom I., umrlim 1519, s katerim "stojimo na pragu nove dobe" (str. 298), to je novega veka, ki se začne s habsburško pridobitvijo češke, madžarske in hrvaške krone po bitki pri Mohaču 1526. Znotraj poznega

srednjega veka smatra za posebno prelomen izhod boja med Otokarjem II. Přemyslom in Rudolfom I., ki je s podelitvijo Avstrije, Štajerske in Kranjske kraljevima sinovoma leta 1282 pripeljal v avstrijsko Podonavje in Vzhodne Alpe Habsburžane. S tem fevdnopравnim aktom se je začelo obdobje več kot šeststoletne habsburške oblasti na ozemlju, ki so ga poseljevali tudi Slovenci. Gruden zato poudarja, "da je od tistih časov pa do današnjega dne usoda alpskih dežel in z njimi slovenskega naroda najtesneje združena s habsburško cesarsko hišo. S ponosom moramo poudarjati, da so prav naše dežele bile začetek in temeljni kamen sedanje velike avstrijske države" (str. 215). Druga stvar tega obdobja, ki je "našemu narodnemu življenju vtisnila neizbrisne sledove", je bila turška nevarnost. S tem v zvezi izpostavlja še danes živeči topos, da sta "Hrvat in Slovenec stala na straži najdražje svetinje evropskih narodov" - krščanske vere in kulture, ter poudarja, da so bili kljub nesrečam, ki so jih povzročili turški vpadi, tisti časi "junaška doba našega naroda", in da se nikjer v zgodovini "ne kaže lepše slovenska hrabrost, slovenska vernost in zvestoba" (str. 321).

Milko Kos je v svoji leta 1955 objavljeni Zgodovini Slovencev⁵ časovno omejil slovensko srednjeveško zgodovino z naselitvijo Slovanov v Vzhodne Alpe na eni strani in drugo polovico 15. stoletja na drugi strani. Naselitev Slovanov (Slovencev pri Kosu) konec 6. stoletja mu pomeni tisto prelomnico, s katero se na slovenskem ozemlju konča "stari vek z značilnimi družbenimi, gospodarskimi, političnimi in kulturnimi ureditvami, začenja pa se nova doba, ki smo jo po običajni razdelitvi zgodovine vajeni imenovati srednji vek" (str. 29). Prelomnico enakega pomena, ki jo je označil kot "eno najpomembnejših zarez naše preteklosti" (str. 354) pa je videl tudi na koncu srednjega veka, v drugi polovici 15. stoletja. Zanj so po Kosu značilne: okrepitev centralne oblasti in enotne države zlasti v času Maksimiljana I. (1493-1519), dokončanje političnega in državnega povezovanja slovenskih pokrajin in izoblikovanje Notranjeavstrijskih dežel, vzpon slovenskega kmeta "do dejanj revolucionarnega značaja" (str. 355), izraženih najprej v Koroškem kmečkem uporu 1478, nadalje pojav zgodnjega kapitalizma v gospodarstvu, ustalitev slovensko-nemške etnične meje in kriza Cerkve, ki je v naslednjem obdobju pripeljala do reformacije.

Za razliko od Josipa Grudna je Milko Kos slovenski srednji vek razdelil na tri klasična obdobja, ki jih sicer ni poimenoval zgodnji, srednji (visoki) in pozni srednji vek, se pa z njimi povsem pokrivajo. Tako mu prvo obdobje sega od naselitve (Slovencev) do 9. stoletja, drugo od 10. do 12. stoletja,

⁵ Milko Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do petnajstega stoletja (Ljubljana 1955).

tretje pa od 13. do 15. stoletja. To shemo je imela že prva, po vsebini sicer precej drugačna izdaja njegove Zgodovine Slovencev iz leta 1933,⁶ podrobneje pa jo je utemeljeval leta 1935 v na začetku omenjenem članku o periodizaciji slovenske zgodovine. V njem⁷ je prvo, tri stoletja dolgo obdobje poimenoval *Od naselitve do madžarskih navalov*. Začetek in konec obdobja sta omejena z dvema procesoma, ki imata v slovenskem zgodovinskem razvoju jasen značaj prelomnice. Drugo "veliko periodo v srednjeveški zgodovini Slovencev" (str. 318), ki obsega dvesto let od srede 10. do srede 12. stoletja, je označil kot *dobo velikega nemškega političnega in kolonizatoričnega osvajanja*. Z današnjega vidika se zdi morda nekoliko presenetljivo, da je Kos celo obdobje, ki pri nas pomeni izoblikovanje klasične fevdalne družbe, poimenoval po t.i. germanizaciji, ki je bila le en segment splošne kolonizacije kot gospodarsko pogojenega procesa oblikovanja kulturne pokrajine v okviru zemljiških gospodstev. Vendar je svoje poimenovanje utemeljeval s tem, da pomenijo "v nacionalnem oziru stoletja od 10. do 12. za Slovence dobo najhujše kolonizatorične, gospodarske in socialne germanizacije ter največjih teritorialno-nacionalnih izgub" (str. 319). Neke izrazite prelomnice, ki bi zaznamovala konec tega oziroma začetek naslednjega obdobja Kos ni navedel. Zato pa je višek srednjega veka na Slovenskem videl v poznem srednjem veku,⁸ ki ga je časovno omejil na dobra tri stoletja od srede 12. do druge polovice 15. stoletja in ga poimenoval *borba za politično prevlado nad slovensko zemljo*. Ton temu obdobju - znotraj njega mu v knjigi iz 1955 posebno podobdobje predstavlja 15. stoletje kot doba kriz in prehoda - dajejo nastanek mest, izenačitev kmečkega prebivalstva v podložniškem razredu, nastanek deželnega plemstva, razpad pridvornega gospodarstva, izgradnja dežel in ustalitev slovensko-nemške etnične meje. To je obdobje, ko začenja po Kosu "slovenska zemlja dokončno živeti s politično, gospodarsko, socialno ter kulturno Evropo visokega [sic!, P. Š.] srednjega veka" (str. 319).

Zanimivo je, da Kos znotraj teh obdobj v največji meri ni izpostavljaj prelomnih dogodkov, ki bi bili odločujoči za nadaljni zgodovinski razvoj. Do neke mere je to razumljivo, saj je šlo pri zgoraj omenjenih stvareh, kot so nastanek mest, izoblikovanje podložništva in deželnega plemstva, vdor denarnega gospodarstva ali pa ustalitev slovensko-nemške etnične meje, ki jih je Kos za pozni srednji vek posebej izpostavil, za izrazito dolgotrajne zgodovinske procese in ne za dejanja, katerih prelomni pomen bi bilo mo-

⁶ Milko Kos, Zgodovina Slovencev od naselitve do reformacije (Ljubljana 1933).

⁷ Kos, Periodizacija (kot v op. 1) 317 sl.

⁸ Drugače v Kos, Zgodovina (kot v op. 5) 137, kjer je za "višek fevdalnega reda" označil obdobje od 10. do 12. stoletja.

goče simbolno označiti z določeno letnico. Izjemo mu predstavlja zgodnji srednji vek, kjer je v Zgodovini iz 1955 le izpostavil nekaj prelomnih letnic. Tako mu je dogodek okrog 630, ko se "velik del Slovencev s tujo pomočjo [mišljena je Samova plemenska zveza] osvobodi obrskega jarma in si položi temelje lastne državnosti... v zgodovini Slovencev tako pomemben, da moremo z njim po pravici zaključiti obrsko obdobje slovenske zgodovine" (str. 49) - čeprav, resnici na ljubo, ta Kosova trditev ne drži in lahko velja le za slovenske prednike severno od Karavank (v Karantaniji), ne pa tudi za one v Posavju (v Karnioli), ki so še do okrog 790 bili podvrženi avarskemu gospostvu.⁹ Po pravici pa Kos poudarja prelomni pomen dogodkov okrog 745, zvezanih s politično podreditvijo Karantancev Bavarcem, za katere ocenjuje, da "pomenijo izgubo samostojnosti in začetke vključevanja slovenske zemlje in Slovencev v družbeni in gospodarski red, vero in politične tvorbe evropskega zahoda" (str. 83). Kot tretjo veliko prelomnico v zgodnjersrednjeveški zgodovini pa je označil frankovsko upravno reformo na jugovzhodu države leta 828, ki "je odločilnega pomena za nadaljnji teritorialni razvoj slovenske zemlje. Ustanovila je v obrisih pokrajinske in državne meje, ki so bile stoletja zarisane na našem političnem zemljevidu. Vrh tega zareže v narodno telo Slovencev meja dveh velikih držav, Italije in Nemčije (Vzhodne Francije)" (str. 109 sl.).

Podobno kot Milko Kos je tudi Bogo Grafenauer v svoji Zgodovini slovenskega naroda¹⁰ le v manjši meri izpostavil posamezne prelomne letnice v zgodovinskem razvoju na Slovenskem v srednjem veku. To je vsaj do določene mere mogoče povezovati z Grafenauerjevim stališčem, izraženim v Strukturi in tehniki zgodovinske vede,¹¹ da "toge povezave posameznih meja z določenimi letnicami... danes seveda zgodovinopisje ne priznava več" (str. 172). Zato mu v njegovi Zgodovini tudi dogodki iz okrog 745, zvezani z izgubo karantanske politične samostojnosti še ne pomenijo preloma, ki ga običajno označuje geslo "priključitev na Zahod", ampak se s takratnimi dogodki šele "začenja eden med najpomembnejšimi prelomi v slovenskem zgodovinskem razvoju. Tega preloma... ni mogoče zajeti s točno letnico, marveč se razteza na tri četrta stoletja, tja do srede tretjega desetletja 9. stoletja" (str. 417). Na takšen način je Grafenauer povezal dogodke okrog

⁹ Gl. nazadnje Peter Štih, *Strukture današnjega slovenskega prostora v zgodnjem srednjem veku* (v tisku), poglavje *Gospostvena struktura*.

¹⁰ Bogo Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda I* (Ljubljana ³1978), *II* (Ljubljana ²1965).

¹¹ Bogo Grafenauer, *Struktura in tehnika zgodovinske vede* (uvod v študij zgodovine) (Ljubljana 1960).

let 745 in 828, ki v zgodnjesrednjeveški slovenski zgodovini predstavljajo najbolj izrazito prelomnico v klasično-simbolnem smislu, v en sam prelomni proces, s katerim "je bil presekan organski slovenski razvoj v fevdalizem" in Slovenci so postali "v ogromni večini ljudstvo podložnikov in so to ostali skozi dolga stoletja" (str. 419).

Kako je videl notranjo členitev in strukturiranost slovenskega srednjega veka in kateri so bili tisti odločilni momenti, ki so bili vzrok obratom (prelomom) v zgodovinskem razvoju, pa je Grafenauer razložil že v svojem uvodnem predavanju na Univerzi leta 1946¹² in nato še v že omenjeni Strukturi in tehniki zgodovinske vede leta 1960.¹³ Ob naslonitvi na marksistično pojmovanje podlag zgodovinskega razvoja in v tem krogu izoblikovano terminologijo, je za izhodišče vzel gospodarski in družbeni (in ne politični) razvoj. Srednji vek na Slovenskem je razdelil na dve "ekonomske družbene formaciji": predfevdalno in fevdalno. Predfevdalna ekonomska-družbena formacija mu sega do začetka 9. stoletja, ki jo v političnem oziru sicer deli na "obrsko-slovensko, karantansko in frankovsko-slovensko razdobje", enotno obeležje pa ji daje gospodarski in družbeni ustroj, ki "se je razvijal v bistvu še nemoten po tujih posegih". Začetek prodiranja in uveljavljanja tujih vplivov v 9. stoletju, ki mu pridaja zato značaj prehodnega obdobja, mu pomeni prehod v "pravi fevdalizem", trajajoč do druge polovice 15. stoletja. Pravi fevdalizem je le del fevdalne ekonomske družbene formacije na Slovenskem, katere je konec šele sredi 19. stoletja. Poleg tega deli Grafenauer obdobje pravega fevdalizma na dve manjši dobi. Prva sega do srede 12. stoletja in zanjo je značilno pridvorno gospodarstvo z veliko tlako in v zvezi s tem močna družbena razslojenost kmečkega prebivalstva, nadalje intenzivna kolonizacija, zvezana z germanizacijo, naturalno gospodarstvo in skoraj popolna odsotnost mest, izgradnja cerkvene organizacije in fevdalizacija politične oblasti. Drugo obdobje zrelega fevdalizma pa zaznamujejo: postopno napredovanje denarnega gospodarstva, razkroj pridvornega gospodarstva, zmanjšanje kmečkih bremen, oblikovanje enotnega podložniškega razreda, pojenjanje nemškega priseljevanja in ustalitev slovenskih narodnostnih mej, nastanek in razvoj mest, trgovine in obrti, boj za dinastične teritorije in za oblast nad slovenskim ozemljem.

V skladu s tako nakazano razdelitvijo srednjeveškega razvoja na Slovenskem, ki izrazito izpostavlja strukturne in ne dogodkovne prelome, je

¹² Bogo Grafenauer, Problemi in naloge slovenskega zgodovinopisja v našem času, v: Zgodovinski časopis 1 (1947) 11 sl., zlasti 22 sl.

¹³ Grafenauer, Struktra (kot v op. 11) 179 sl.

strukturirana tudi njegova Zgodovina slovenskega naroda, ki - mimogrede - zastopa, vsaj kar se starejših obdobj tiče, izrazito karantanocentristično gledanje, znotraj katerega mu razvoj Karantanije pomeni "osrednjo os vse slovenske zgodovine v zgodnjem srednjem veku" (str. 366). Takšno gledanje je primerljivo s tistim (danes preseženim) v sosednjem avstrijskem zgodovinopisju, ki je začetek in izhodišče kasnejše habsburško-avstrijske moči in slave videla v majhni marki ob Donavi z imenom Ostarrichi, okrog katere naj bi se vrtel ves zgodovinski razvoj v avstrijskem Podonavju in Vzhodnih Alpah.¹⁴

Prva knjiga Grafenauerjeve Zgodovine slovenskega naroda tako obsega predfevdalno dobo (ob zelo obsežnem pregledu arheoloških in antičnih obdobj, prvemu takšne vrste pri nas) in se konča z začetkom 9. stoletja, uporom Ljudevita Posavskega in koncem slovenske notranje samostojnosti. Druga knjiga zajema čas od tretjega desetletja 9. stoletja (upravna reforma 828) do druge polovice 15. stoletja in se pokriva z obdobjem pravega fevdalizma. Tri velika oziroma temeljna poglavja, na katera je razdeljena druga knjiga Zgodovine, pa sledijo Grafenauerjevi razdelitvi (periodizaciji) srednjega veka pri nas. V tem oziru so dovolj izpovedni že naslovi omenjenih treh poglavij. Tako obravnava prvo "konec notranje samostojnosti slovenskih kneževin" in "uveljavljanje frankovskega reda", drugo poglavje je namenjeno "nemškemu političnemu in kolonizacijskemu osvajanju v dobi zrelega fevdalizma, prevladovanju zaprtega in naturalnega gospodarstva", tretje pa "nastanku mest in enotnega podložniškega razreda v drugem obdobju zrele fevdalne družbe, političnemu združevanju slovenskih pokrajin".

Izbrani trije primeri, Grudnov, Kosov in Grafenauerjev, dovolj nazorno kažejo, da se je na prelomnice v srednjem veku v slovenskem zgodovinopisju gledalo po eni strani dokaj enotno, po drugi strani pa tudi zelo različno. Enotno zlasti kar se tiče začetka srednjega veka pri nas, ki ga prelomno zaznamuje prihod Slovanov v Vzhodne Alpe, medtem ko je konec tega obdobja postavljen že bolj diferencirano med drugo polovico 15. in začetnimi desetletji 16. stoletja. Podoben konsenz in razlike hkrati pa obstajajo tudi pri prelomnicah in prelomih, ki so opredeljevali zgodovinski razvoj znotraj skoraj tisočletje dolgega srednjega veka. Izbrani primeri tudi kažejo, da je v zgodovinskem razvoju v srednjem veku na Slovenskem le malo takšnih dogodkov oziroma letnic, ki bi jim lahko pridali značaj prelomnic. Spremembe, ki so bile prelomnega značaja, so bile bolj rezultat

¹⁴ Prim.: Was heißt Österreich? Inhalt und Umfang des Österreichbegriffs vom 10. Jahrhundert bis Heute (Hg. Richard G. Plaschka, Gerald Stourzh und Jan Paul Niederkorn, Wien 1995).

daljših zgodovinskih procesov (npr. fevdalizacija, kolonizacija, nastanek mest, denarno gospodarstvo ipd.), v katerih je prihajalo do temeljnih strukturnih premikov znotraj srednjeveške družbe in ki so bili hkrati v veliki meri globalnega in ne lokalnega značaja. Spoznanje, mimo katerega ni mogoče iti, kadar govorimo o prelomnicah v srednjem veku (na Slovenskem) je, da so jih v glavnem opredeljevali strukturni in ne dogodkovni prelomi. To seveda velja tudi za sledeči poskus opredelitve najpomembnejših prelomnic oziroma prelomov v srednjem veku pri nas.

Odstavitev zadnjega rimskega cesarja na Zahodu leta 476 ni v nobenem oziru pomenila konec antike na slovenskem ozemlju. Antična tradicija in rimska državnost sta se na tem prostoru nadaljevali tako v času Odoakrove, kot tudi Teoderikove ostrogotske vladavine. Šele z langobardsko pridobitvijo Posavja in Podravja okrog leta 547 se je osrednji in vzhodni del slovenskega ozemlja po dolгих letih ločil od Italije in rimske državnosti. Namesto na zahod je bilo sedaj orientirano na vzhod in politične sfere, v katere je poslej spadalo do avarskih vojn Karla Velikega konec 8. stoletja, so imele svoje težišče v panonskem prostoru. Edino institucionalno povezavo z Italijo in hkrati edino antično institucijo, ki je na slovenskem ozemlju delovala tudi še po odhodu Langobardov v Italijo 568, je predstavljala cerkev in njena škofijska organizacija. Toda tudi ta je kmalu propadla, ko so v zadnjem desetletju 6. stoletja vzhodnoalpski in predalpski svet naselili Slovani. In kakor je langobardsko obdobje slovenske zgodovine pomenilo konec rimske državnosti in ločitev od Italije, je slovanska naselitev, ki je potekala v povezavi ali pa kar pod komando Avarov, povzročila dokončen prelom še z antično tradicijo. Prelom, ki ga običajno označujemo kot prevago diskontinuitete nad kontinuiteto v zgodovinskem razvoju, je povzročil, da so se na večini slovenskega ozemlja uveljavili novi politični organizmi, nov način življenja, temelječ na drugačni ekonomiji, pa tudi nov pogled na bogove. Konec 6. stoletja je bilo tako na slovenskem ozemlju dokončno konec antike in začel se je srednji vek.¹⁵

Ob tem se mi zdi potrebno ponovno in ne prvič opozoriti, da se z naselitvijo Slovanov v vzhodnoalpski prostor ni začela zgodovina Slovencev, kot se običajno misli in kot sugerirajo tudi različni pregledi slovenske zgodovine.¹⁶ Takšno naziranje daje prelomu med antiko in srednjim

¹⁵ Za gornje gl. Peter Štih, Temeljne poteze zgodovinskega razvoja na slovenskem ozemlju od 6. do 10. stoletja (v tisku).

¹⁶ Gruden, Zgodovina (kot v op. 3): po kratkem uvodu se prvi del začne s prihodom in naselitvijo Slovencev. Kos, Zgodovina (kot v op. 5): že v naslovu je izpostavljena naselitev Slovencev, pregled zgodovine slovenskega prostora pred naselitvijo Slovanov pa uvaja z naslovom: Pred naselitvijo Slovencev. Podobno ima Grafenauer, Zgodovina

vekom v slovenskem primeru še dodaten pomenski naboj, saj v njem vidi tudi začetek nacionalne zgodovine. V resnici so se Slovenci kot etnična skupnost in kot narod izoblikovali šele postopno v dolgem zgodovinskem razvoju, katerega težišče ni bilo v srednjem veku, ampak od 16. stoletja naprej. In če že povezujemo Slovence s slovansko naselitvijo, potem jih lahko predvsem zato, ker je ta naselitev dala slovenskemu prostoru tisto jezikovno identiteto, ki jo ima še danes. Predvsem zato je mogoče tudi reči, da so Slovenci Slovani, čeprav so se razvili iz različnih korenin in imajo celo vrsto različnih prednikov.

Po slovanski naselitvi je prvi pomemben strukturni prelom zvezan s procesom, na kratko poimenovanim "priključitev na Zahod", ki pomeni vključitev slovenskega ozemlja v krog zahodnoevropske krščanske civilizacije. Ta proces, ki se je začel okrog 745 s politično podreditvijo Karantancev Bavarcem in preko njih Frankom in se končal z avarskimi vojnami Karla Velikega konec 8. stoletja in osvojitvijo še ostalega slovenskega ozemlja ter veliko reformo frankovskega jugovzhoda v tretjem desetletju 8. stoletja, je zakoličil civilizacijsko-kulturni okvir, v katerem se vse do danes odvija zgodovina tega ozemlja. Prvi in hkrati očem najbolj vidni izraz tega procesa je bilo pokristjanjenje. Proces priključitve na Zahod, ki je bil zvezan z izgubo politične samostojnosti Karantancev in drugih slovanskih ljudstev vzhodnoalpskega-obdonavskega prostora in bil zaradi tega v starejši domači historiografiji razumljen tudi kot nacionalna katastrofa, je potekal postopoma. V prvi fazi so slovanske gentilne kneževine obdržale svojo gospodarsko in družbeno strukturo, le njihovi knezi so bili odslej postavljeni s soglasjem frankovskega vladarja, katerega nadoblast so priznavali. Šele v drugi fazi, z reformo, ki se je zaključila 828, so bili domači knezi odstavljani in zamenjali so jih frankovski grofje. S tem je bilo ozemlje nekdanjih klientelnih kneževin popolnoma integrirano v okvir frankovske države. Reforma iz 828 je pomembna še iz enega razloga: z razdelitvijo Furlanske krajine med štiri grofe in zmanjšanjem njene moči, je obrambo celotne jugovzhodne meje frankovske države prevzela bavarska Vzhodna Krajina in večina slovenskega ozemlja se je v državno-upravnem oziru prvič navezala na sever. Prišla je v okvir vzhodnofrankovskega kraljestva in preko naslednic te države je v njem ostala vse do 1918.¹⁷

V okvir teh prelomov, ki so globalno in na dolgi rok zakoličili zgodovinski razvoj slovenskega ozemlja, spada tudi določitev reke Drave 811 (v Karantaniji, v Panoniji že 796) za mejno reko med dvema metropolitijama

I (kot v op. 10) v podnaslovu *Od naselitve do uveljavitve frankovskega reda*.

¹⁷ Štih, Temeljne poteze (kot v op. 15).

in dijecezama hkrati. S to odločitvijo Karla Velikega v sporu Ogleja in Salzburga glede cerkvene pripadnosti Karantanije, je slovensko ozemlje dobilo temeljno potezo svoje cerkvenoupravne strukture za skoraj tisoč let, do ukinitve patriarhata 1751. Le v panonskem prostoru je Drava z vzpostavitev madžarske metropolitske organizacije, v katero je prišel tudi najbolj vzhodni del današnjega slovenskega ozemlja, v začetku 11. stoletja izgubila svojo mejno funkcijo.

Kot ena med najizrazitejšimi prelomnicami v slovenskem srednjem veku se nadalje kaže prva polovica 10. stoletja, ki jo lahko označimo kot prehod iz zgodnjega srednjega veka v visoki srednji vek. Naselitev Madžarov v panonsko nižino in njihovi plenilni pohodi v zahodno Evropo, ki so v veliki meri potekali prav preko slovenskega ozemlja v Italijo, so povzročili propad frankovskega reda in z njim zvezanih oblastnih, teritorialnih in drugih struktur na večini slovenskega ozemlja.¹⁸ To ozemlje je, kot lahko vidimo na primeru Furlanije, ki je zaradi madžarskih vpadov doživela v drugi polovici 10. stoletja veliko obnovo svojih gospodarskih in človeških resursov,¹⁹ moralo biti izpostavljeno hudim udarcem. V njih je propadla organizirana oblika oblasti in življenja na sploh; vsaj sledov, ki bi pričali o nasprotnem, ni nobenih. Slovenska tla ob stari italsko-panonski cesti so postala prehodno področje in ozemlje na prepihu. Šele mirna leta po zmagi Otona I. nad Madžari pri Augsburgu 955 so omogočila postopno vzpostavitev novih oblastnih, organizacijskih in družbenih struktur, ki so potem opredeljevale naslednje obdobje. Pri tem je šlo v prvi vrsti za vzpostavitev mejnih krajin kot glavnih teritorialnih in upravnih enot, za fevdalizacijo, katere najbolj viden izraz je bilo nastajanje prve mreže zemljiških gospostev, kar je imelo daljnosežne družbene in gospodarske posledice za večino prebivalstva,²⁰ nadalje za prihod sicer maloštevilčnega visokega plemstva v slovenski prostor, ki pa je nato kot nosilec oblasti krojilo politično usodo tega ozemlja v naslednjih stoletjih,²¹ ter nenazadnje za začetke organiziranja cerkvene mreže na nivoju (pra)far, kjer se je navaden človek srečeval z vero in

¹⁸ Prim. Jochen Giesler, *Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zur archäologischen und schriftlichen Zeugnissen*, Tl. 2 (Rhaden/Westf. 1997) 55 sl.

¹⁹ Peter Štih, "Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza". Študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johanna in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 in 412) (Nova Gorica 1999) 102 sl.

²⁰ Gl. Sergij Vilfan, *Zemljiška gospodstva*, v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog II. Družbena razmerja in gibanja* (Ljubljana 1980) 106 sl.

²¹ Ljudmil Hauptmann, *Grofovi Višnjegorski*, v: *Rad JAZU* 250 (1935) 236.

cerkvijo. Druga polovica 10. in prva desetletja 11. stoletja opredeljujejo tako v slovenski zgodovini začetek klasičnega ali visokega srednjega veka z vsemi svojimi tipičnimi pojavnimi oblikami.

Strukturni prelom na koncu tega obdobja je manj jasno razviden in tudi kronološko manj natančno opredeljiv. Še najbolj ga izraža nastanek mest in z njim zvezanega meščanstva. Ti dve kategoriji sta bili pravna, družbena in gospodarska novost, ki je povsem spremenila tradicionalno podobo fevdalne družbe v srednjem veku. Mesta so se namreč z izoblikovanjem posebne pravne sfere, v kateri so živela, gospodarsko, družbeno in pravno izločila iz pretežno agrarne strukture zemljiškega gospostva. Enako velja za meščane, ki so v strukturi fevdalne družbe predstavljali povsem novo družbeno skupino, ki se je po svoji vlogi in položaju ter tudi v pravnem pogledu ločila od agrarnega nepriviligiranega kmečkega in privilegiranega plemiškega prebivalstva.²² Če odmislimo primorska mesta, ki imajo kontinuiteto z antiko, so skorajda vsa pomembnejša mesta na slovenskem ozemlju nastala v 13. stoletju.

Prelomni značaj 13. stoletja, ki ga lahko smatramo za prehod iz visokega v pozni srednji vek pri nas, dodatno podčrtuje še nekaj stvari. Podoba slovenskega ozemlja se ni vidno in radikalno spremenila samo zaradi nastanka meščanskih naselbin, kar je zopet povezano s porastom trgovine in prometa, ki sta potekala v in preko slovenskega ozemlja, ampak tudi zaradi kolonizacije. Ta je v 13. stoletju dosegla stopnjo, ko je bil nižinski svet poseljen že do te mere, da se je morala obrniti v višje in hribovite predele.²³ Agrarno kmečko prebivalstvo, ki je bilo pod vodstvom zemljiških gospodov glavni akter tega procesa oblikovanja kulturne krajine in ki se je v visokem srednjem veku med seboj močno razlikovalo po svojem osebnopravnem položaju, se je v tem stoletju začelo izenačevati v statusu podložništva. Ne več prirojeni, dedni, položaj kmeta, ampak njegovo razmerje do zemlje, ki jo je obdeloval, je postalo odločilno za njegov osebnopravni položaj: podložnik je postal vsakdo, kdor je v obdelavo prejel podložno kmetijo. Na tak način se je do 15. stoletja velika večina kmetov izenačila v podložništvu, ki ga je bilo konec šele 1848 z zemljiško odvezo.²⁴ Proces pravnega izenačevanja pa

²² Sergij Vilfan, *Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941* (Graz 1968) 99 sl.

²³ Milko Kos, *Kolonizacija in populacija v srednjem veku*, v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog I. Agrarno gospodarstvo* (Ljubljana 1970) 78 sl.

²⁴ Sergij Vilfan, *Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju*, v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog II. Družbena razmerja in gibanja* (Ljubljana 1980) 326 sl.

ni zajel samo agrarnega prebivalstva, ampak tudi plemstvo. Prav v 13. stoletju se je začelo osvobajanje nižjega, ministerialnega plemstva in njegovo izenačevanje s starim in maloštevilnim svobodnim plemstvom, ki je nato v 14. in 15. stoletju pripeljalo do nastanka deželnega plemstva.

Tudi v okviru politične zgodovine je 13. stoletje pomenilo čas velikih sprememb. Z zgodovinskega odra na Slovenskem so izginili nekateri najpomembnejši politični akterji in nosilci oblasti, ki so obvladovali ta prostor od boja za investituro naprej in na prizorišču so se pojavile nove, za zgodovino tega ozemlja nič manj pomembne sile. Prelom okvirno sodi v tretjo četrtino 13. stoletja, ki ga tudi na višjem nivoju Cesarstva zaznamuje obdobje kriznega *interregnuma*. Tako so 1246 izumrli Babenberžani, avstrijski in štajerski vojvode, ki so se pred svojim koncem začeli kot deželni gospodje uveljavljati tudi na Kranjskem. 1248 (oziroma 1251) so jim sledili grofovsko-vojvodski Andeški, rodbina evropskega formata, ki se je pri nas uveljavila zlasti na Kranjskem in leta 1269 (oziroma 1278) so izumrli še Spanheimi, koroški vojvode. Poleg tega je sredi 13. stoletja z izumrtjem vladarske dinastije Staufovcev in propadom ideje Cesarstva, ki naj bi pod enim žezlom združevalo Italijo in Nemčijo, na svojem političnem pomenu in moči izgubil tudi Oglejski patriarhat, nosilec deželnoknežje oblasti v Furlaniji in Istri ter nominalno tudi na Kranjskem. Namesto njih je za kratek čas zrasla nova sila, Otokar II. Přemysl, katerega tragični konec je nato v slovenski prostor pripeljal Habsburžane.²⁵ V Primorju pa se je na ruševinah patriarhata dvignila nova sila, Beneška republika, ki je v istem času zagospodarila nad večino istrskih mest.

Kot naslednje prelomno obdobje, ki hkrati označuje konec srednjega veka na Slovenskem, se najizraziteje kaže druga polovica 15. stoletja. Na vsak način spada prva polovica 16. stoletja z že izoblikovano stanovsko državo, uveljavitvijo zgodnjega kapitalizma in reformacijo, že v novo dobo.²⁶ Na političnem področju predstavlja še le druga polovica 15. stoletja dokončno utrditev habsburške oblasti na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem, kjer so nato vladali do propada Avstro-ogrske monarhije. Bliskovit vzpon celjskih grofov, ki so bili 1436 povzdignjeni v državne kneze, njihove grofije in drugi teritoriji znotraj cesarstva pa v posebno kneževino, je grozil, da bo izničil poldrugo stoletje dolge uspehe Habsburžanov in z nastankom nove celjske dežele razbil nastajajoči kompleks notranjeavstrijskih dežel. Šele izhod boja za celjsko dediščino 1460, iz katerega je izšel cesar in deželni

²⁵ Gl. nazadnje Heinz Dopsch (u. a.), *Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter. Österreichische Geschichte 1122-1278* (Wien 1999).

²⁶ Gl. Ferdo Gestrin, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem* (Ljubljana 1991) 7 sl.

knez Friderik III. kot absolutni zmagovalec, je zagotovil enotnost omenjenih treh dežel in v njih dokončno utrdil habsburško deželnoknežjo oblast. Hkrati je to čas, ko pride do dokončne uveljavitve deželnih stanov kot nosilcev deželne avtonomije po posameznih deželah, ki se od 1453 začno sestajati tudi na skupnih zborih vseh treh dežel.²⁷

S to politično stabilizacijo je povezana tudi ustanovitev škofije v Ljubljani 1461. V cerkvenoupravnem oziru je pomenila ustanovitev te škofije, prve samostojne cerkvene upravne enote v središču slovenskega etničnega ozemlja, do katere je prišlo več kot šeststo let po pokristjanjenju, največjo spremembo na slovenskem ozemlju od določitve reke Drave za metropolitno in dijecezansko mejo med Salzburško nadškofijo in Oglejskim patriarhatom leta 811. Hkrati se je z ustanovitvijo ljubljanske škofije cerkvenoupravna razdelitev slovenskega ozemlja ustalila vse do 18. stoletja.²⁸

Podeželje, kjer je živela ogromna večina prebivalstva, je v istem času pretresala huda ekonomska in socialna kriza, katere zunanji znaki so bili velik porast kajžarstva na eni strani in velika opustelost kmetij na drugi strani. Splošna gospodarska kriza, povezana z rapidnim padanjem vrednosti denarja, ki je že povsem prevladoval, je povzročala porast davčnih obremenitev kmečkega prebivalstva, ki se je začelo v drugi polovici 15. stoletja prvič v večjem obsegu organizirano in z orožjem v roki upirati.²⁹ Svoje so k tej krizi podeželja in h kmečkim uporom prispevali tudi turški vpadi, ki so bili v vsej svoji zgodovini najhujši prav med leti 1469 in 1483. Turški plenilni pohodi so na podeželju povzročali pravo opustošenje v premoženju in med prebivalstvom, kmečko prebivalstvo pa je moralo poleg tega nositi največji del davčnih in drugih bremen, zvezanih z obrambo pred njimi.³⁰

Za konec naj samo še omenim, da označuje prelomni značaj druge polovice 15. stoletja in konec srednjega veka na Slovenskem tudi stabilizacija slovensko-nemške etnične meje. Posledica je bila, da je slovensko etnično ozemlje, ki je postalo v novem veku praktično prostor miru brez

²⁷ Okvirno gl. Peter Štih, *Nekatere strukturne spremembe v poznem srednjem veku na Slovenskem*, v: *Gotika v Sloveniji* (Razstavni katalog, Ljubljana 1995) 15 sl.

²⁸ France M. Dolinar, *Cerkvena organizacija v srednjem veku na Slovenskem*, v: *Samostani v srednjeveških listinah na Slovenskem* (razstavni katalog, Ljubljana 1993) 16 sl.

²⁹ Bogo Grafenauer, *Razredni boj agrarnega prebivalstva*, v: *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog II. Družbena razmerja in gibanja* (Ljubljana 1980) 481 sl.

³⁰ Vasko Simoniti, *Turki so v deželi že. Turški vpadi na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju* (Celje 1990).

vojn, ohranilo svoj obseg v glavnih potezah nespremenjen vse do 19. stoletja.³¹

ZUSAMMENFASSUNG

Über die historischen Umbruchszeiten im Mittelalter in Slowenien

Einleitend wird auf die Frage der Umbrüche in der historischen Entwicklung eingegangen, die in der Historiographie in erster Linie als Behelf dienen, durch welchen der mehr oder weniger einheitliche, vor allem aber ununterbrochene Lauf der Geschichte in einzelne Epochen aufgegliedert wird. Es sind die Umbrüche, auf denen die Periodisierung der Geschichte weitgehend beruht. Dabei wird einem Ereignis oder Prozeß gewöhnlich nachträglich, rückblickend ein Umbruchscharakter zugeschrieben. Folglich sind die Grenzen der einzelnen Epochen, die durch Umbrüche dieser oder jener Art festgesetzt werden, moderne Gedankenkonstruktionen, die vom jeweiligen Geschichtsbild abhängen und demnach selbst historische Variablen darstellen. Zur Bestimmung von Umbrüchen, Wendepunkten und ähnlicher Kategorien stehen uns keine allgemeingültigen Kriterien mit kanonischem Wert und universeller Geltung zur Verfügung. Außerdem sind solche Umbrüche in entscheidendem Maße durch den Standpunkt der eigenen Gegenwart bedingt: die Umbrüche sind in gewissem Sinne immer subjektiv, trotz ihres Objektivitätsanspruchs.

Im zweiten Teil stellt der Verfasser am Beispiel der drei vielleicht bekanntesten im 20. Jahrhundert erschienenen Übersichtswerke der älteren slowenischen Geschichte (Josip Gruden, Milko Kos, Bogo Grafenauer) die Umbruchszeiten dar, die das Mittelalter in Slowenien definieren. Der Vergleich zeigte, daß man die Umbruchszeiten im Mittelalter einerseits ziemlich einheitlich, andererseits aber auch sehr unterschiedlich behandelte. Einheitlich vor allem im Hinblick auf die Anfänge des Mittelalters in Slowenien, die umbruchsmäßig durch die Einwanderung der Slawen in die Ostalpen bestimmt wird, während man das Ende dieses Zeitalters, bereits differenzierter, zwischen der zweiten Hälfte des 15. und den ersten Jahrzehnten des 16. Jahrhunderts ansetzte. Ein ähnlicher Konsens und Unterschied besteht auch hinsichtlich der Umbrüche und Wendepunkte, die die historische Entwicklung innerhalb des beinahe ein Jahrtausend

³¹ Bogo Grafenauer, *Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje in njena današnja vprašanja* (Ljubljana 1994).

währenden Mittelalters bestimmten. Die ausgewählten Fallbeispiele demonstrieren, daß es in der historischen Entwicklung im Mittelalter in Slowenien nur wenige Ereignisse bzw. Jahreszahlen gab, denen man Umbruchseigenschaften zuschreiben könnte. Veränderungen mit Umbruchscharakter waren eher das Ergebnis anhaltender Geschichtsprozesse (z.B. Feudalisierung, Kolonisierung, Entstehung der Städte, Geldwirtschaft u.ä.m.), bei denen es zu grundlegenden Strukturwandlungen kam, die zugleich in großem Maße globalen, weniger lokalen Charakter hatten. Bei der Behandlung der Umbruchszeiten im Mittelalter in Slowenien kann also die Erkenntnis nicht umgangen werden, daß im wesentlichen keine Ereignisse, sondern Strukturen ausschlaggebend waren.

Im dritten, abschließenden Teil legt der Autor seinen eigenen Versuch einer Definition der bedeutendsten Umbrüche bzw. Wendezeiten im Mittelalter in Slowenien dar. Der erste Umbruch hängt mit der Einwanderung der Slawen und Awaren in den Ostalpenraum im 6. Jahrhundert zusammen. Er bedeutet das Ende der Antike und den Beginn des Mittelalters auf dem slowenischen Territorium. Die zweite strukturelle Wende, die von der Mitte des 8. Jahrhunderts bis zum dritten Jahrzehnt des 9. Jahrhunderts dauerte, stellt der "Anschluß an den Westen" dar, d.h. die Bindung des slowenischen Territoriums an den westeuropäischen Zivilisationskreis. Die dritte Wende vollzog sich infolge der Einwanderung der Ungarn in die Pannonische Ebene Ende des 9. Jahrhunderts, die den Zerfall der fränkischen Verfassung und Strukturen in Slowenien bedeutet. Nach der Mitte des 10. Jahrhunderts folgte eine allmähliche Einführung neuer Herrschafts-, Organisations-, Gesellschafts- und Wirtschaftsstrukturen, die die nächstfolgende Epoche des Hochmittelalters kennzeichneten. Die strukturelle Wende am Ende dieses Zeitalters, die weniger durchsichtig und chronologisch nicht so genau definierbar war, vollzog sich im wesentlichen im 13. Jahrhundert. Am deutlichsten kommt sie in der Entstehung der Städte und des Bürgertums zum Ausdruck, was eine grundlegende Änderung des traditionellen Bildes der Feudalgesellschaft im Mittelalter herbeiführte. Die fünfte und letzte Umbruchsperiode, die zugleich das Ende des Mittelalters in Slowenien bezeichnet, kommt am deutlichsten in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts in der endgültigen Herstellung der habsburgischen Landesherrschaft im slowenischen Raum zum Ausdruck, ferner in der Gründung des Bistums Laibach - der größten Veränderung in der Kirchenverwaltung des slowenischen Territoriums seit Festlegung der Drau als Grenzlinie zwischen Salzburg und Aquileia (811), in der Wirtschaftskrise im allgemeinen und auf dem Land im besonderen, wo es zu den ersten Bauernaufständen kommt, weiterhin in der Festlegung der slowenisch-ethnischen Grenze und in der Stabilisierung des Umfangs des slowenischen

ethnischen Gebiets usw. Auf jeden Fall gehört die erste Hälfte des 16. Jahrhunderts mit bereits herausgebildetem Ständestaat, Durchsetzung des Frühkapitalismus und der Reformation bereits zu einem neuen Zeitalter.

Stane GRANDA

TEMELJNE PRELOMNICE OD 16. DO 18. STOLETJA¹

"V prehodnem obdobju iz srednjega veka v novi je prišlo v 15. in 16. stoletju do velikih političnih, cerkvenih, družbenih, gospodarskih in kulturnih sprememb, ki jih je bilo prebivalstvo na slovenskem ozemlju deležno sočasno s prebivalstvom v zahodni Evropi."²

Habsburžani so bili trdno v sedlu. Prevzem posesti in oblasti po grofih Celjskih je postajal zgodovina, leta 1500 je bil dokončno odstranjen tudi stoletni konkurent v našem prostoru v Goriških grofih, oglejski patriarhat ni več predstavljal realne sile. 1526. leta so Habsburžani dobili tudi Ogrsko. Počasi, toda nezadržno so iz nje izrivali Turke. 1686 je padel Budim. Država se je z okroglih 300.000 km² povečala na 500.000 km². S tem Habsburžani niso le prevladali nad srednjim Podonavjem, ampak so postali tudi subjekt vzhodnega vprašanja. Karel VI (1711-1740) je s pridobitvami v Italiji povečal državo na okoli 725.000 km². Avstrijska vloga se je tako krepila tudi na zahodu, s čemer je dobila njena zunanja politika drugo pomembno torišče. Višek doseže ta politika 1797, ko dobi na podlagi mirovne pogodbe v Campoformiu za Belgijo in posesti na levem bregu Rena Beneško ozemlje vzhodno od Adiže z Benetkami vred. Kljub nekajletnim prekinitvam zaradi vojn s Francozi predstavlja ta letnica začetek nekaj desetletnega obdobja, ko so po okoli tisočletju vsi Slovenci znova pod enim vladarjem.

Obdobje vladanja Marije Terezije (1740-1780), ki je doživljala neuspehe na zunanjepolitičnem področju, in njenega sina Jožefa II. (1780-1790), ki se v tem pogledu tudi ni mogel pretirano hvaliti, je čas znamenitih reform na prosvetnem, upravnem in gospodarskem ter vojaškem področju. Kljub odporom in neposrednim nevarnostim upora, sta se neverjetno odkrito spo-

¹ Organizatorji zborovanja slovenskih zgodovinarjev so si zelo prizadevali, da bi bilo tudi to obdobje ustrezno predstavljeno. Potem, ko je prvi referent po nekaj mesecih po obljubi moral zaradi višje sile sodelovanje na našem zborovanju odpovedati, smo zaprosili drugega. Ta je razumevajoče in ljubeznivo prevzel obveznost. Žal je tudi njemu višja sila onemogočila pripravo referata. Ker je uredništvo zbornika pregled tega obdobja obljubilo vsaj v zborniku, skuša izpolniti obljubo s tem pregledom v obliki tez. Te se naslanjajo predvsem na knjigo Slovenska zgodovina Petra Štiha in Vaska Simonitija, Ljubljana, 1996. V njej je obsežno našeta tudi novejša strokovna literatura.

² Vasko Simoniti v: Peter Štih, Vasko Simoniti, Slovenska zgodovina, str. 153.

padla s težavami, ki so jih razkrile vojne. Poglavitni cilj njunih notranjepolitičnih prizadevanj je bila gospodarsko uspešna država, kar se mora predvsem odražati v urejenih državnih financah. Državo je bilo potrebno modernizirati ali bolje, skupnosti dežel je kot Avstrijski monarhiji, ime se začena pojavljati po letu 1711, bilo treba dati realno vsebino. Nihče ni bil varen pred njunimi novotarijami, celo stalno uporno ogrsko plemstvo se je moralo soočiti v okviru uvajanja prosvetljenega absolutizma z vpeljavo nemščine kot uradnega jezika

Slovenci so v začetku obravnavanega obdobja živeli na okoli 24.000 km². Bilo naj bi jih med 400.000 in 500.000. Ob koncu 18. stoletja se je njihovo število približno podvojilo. Čeprav so v teh letih doživljali nekakšno združevanje pod enim vladarjem, 1526 so se jim "priključili" Prekmurci in 1797 slovenski Istrani, Beneški Slovenci in Rezijani, to v tem obdobju ni imelo posledic za njihov narodni in politični preporod.

Novoveške razmere simbolizira tudi dokončno izginotje Slovenske marke, ki se zadnjič omenja 1567. leta in je bil spomin nanjo v naslednjih stoletjih povezan le še v omembah polnega vladarskega naslova. Dežele so zaživele v polnem sijaju. Položaj plemstva, ki je krepilo deželno zavest, se je okrepil. Njegova pravna podlaga so bili deželni ročini, nekakšne plemiške deželne ustave, kjer so bili zapisani privilegiji plemstva in jih je moral vsak novi deželni gospod potrditi. Moč plemstva ni krepila le njegova samoupravna organiziranost, ampak tudi njena vsebina v privolitvah izrednih davkov, ki so postajali zaradi organiziranja obrambe pred Turki vse nujnejši.³ Obramba pred njimi je trdneje povezala deželo, ker se je ta na njeni ravni organizirala. Poleg zemljiških gospodov, ki so morali glede na posest financirati konjenike in pešce, so sodelovali v njej glede na stopnjo nevarnosti tudi podložniki. Neuspehi na obrambnem področju so zahtevali povezovanje dežel zlasti v okviru Notranje Avstrije, ki je prevzela poglavitno vlogo pri financiranju Vojne krajine. V prvih desetletjih 16. stoletja so turški vpadi, njihov začetek je v prvem desetletju 15. stoletja, še dokaj pogosti, zlasti v času Sulejmana I. (1520-1566). Po letu 1559 trpi zaradi njih le še Prekmurje, kjer morajo Turkom tudi nekatera slovenska naselja plačevati davek. V slovensko zavest se je zelo globoko usedla zmagovita bitka pri Sisku 1593. Posledica turških vpadov niso samo velike človeške in materialne žrtve, stroški pri financiranju obrambe, gradnji in vzdrževanju taborov, ampak tudi velike etnične spremembe, ki jih predstavlja naselitev Uskokov. V obmejnem prostoru naj bi kar 40% - 60% kmetij opustelo. Čeprav prišlekovi, ki so pustote naselili, ni bilo malo, naselitveni pas je segal od severovzhoda današnjega slovenskega ozemlja do Beneške Slovenije, so

³ Vasko Simoniti, Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju. Ljubljana 1991.

se z izjemo v Beli krajini, v naslednjih desetletjih asimilirali in nanje spominjajo le še tipični uskoški priimki.

Naslednji, za obravnavano obdobje izjemno značilni zgodovinski pojav, so kmečki upori.⁴ V prvih treh stoletjih novega veka naj bi jih bilo okoli 170. Nekateri so bili zgolj krajevni, nekateri pa so imeli vseslovenski obseg. Najpomembnejši so bili upor 1515. leta, ki sodi med največje klasične in je segel praktično v vse slovenske dežele, z njim v zvezi so bile tiskane prve slovenske besede ((za) staro pravdo; le vkup, le vkup, uboga gmajna), hrvaško-slovenski 1572-1573, 1625 in 1713 - drugi tolminski, hkrati zadnji veliki. Značilnost oziroma prelomnost uporniške misli v obravnavanem obdobju je v tem, da se kmetje čedalje bolj usmerjajo proti državi. To je dokaj izrazito že pri tolminskem kmečkem upor in še bolj pri uporniškem vrenju v letih 1789-1790, ko je povezano z uvajanjem in ukinjanjem jožefinske davčne regulacije ter spremembami posestnih razmer. Upiranje proti državi se kmetje povsem ne zavedajo, saj so prepričani, da cesar za zlorabe njegovih davkarjev in uradnikov pravzaprav ne ve. V to jih ne prepričajo tudi nastopi cesarske vojske in njena nasilnost, pač pa čutijo kmečki prezir državni uslužbenci, katerih število začne po upravnih reformah Marije Terezije naraščati.

Med najprelomnejše dogajanje prvih treh stoletij novega veka nedvomno sodita reformacija in katoliška obnova. Čeprav tudi na slovenskem etničnem ozemlju verske in cerkvene razmere niso bile idealne, o tem nam veliko pove tudi število menihov v posameznih samostanih, je vendar dejstvo, da je bilo novo versko gibanje uvoženo iz zahodne Evrope, predvsem nemškega jezikovnega področja. Pomemben delež je pri tem odigral tudi italški prostor, ki je k nam seval preko Trsta oziroma tržaškega škofa Bonoma. V začetku tridesetih let se ga oprime najprej plemstvo. To v svoji verski gorečnosti pritegne tudi Trubarja in ga podpira. Višek doživi plemiška smer reformacije z bruško versko pacifikacijo 1578. leta. Naslednjih petdeset let mu sledi zaton. 1628. leta se morajo plemiči v Notranji Avstriji odpovedati protestantizmu ali po enem letu oditi iz države.

Protestantizma se je oprijelo tudi meščanstvo, ki pa je bilo gospodarsko in številčno šibko. Prav zato je protireformacija obračunala najprej z njim. 1598. leta je bilo po mestih in trgih protestantsko bogoslužje prepovedano. Marsikje so ga protireformacijske komisije strle s silo. Uničene oziroma vrnjene katoličanom so bile nekdanje protestantske molilnice, številne pro-

⁴ O njih obstaja izjemno uspešna literatura, zlasti izpod peresa pok. akad. prof. dr. Boga Grafenauerja. Opozarjam na enega njegovih zadnjih sistematičnih pregledov tega vprašanja v: Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, zgodovina agrarnih panog. II. zvezek, Družbena razmerja in gibanja. Ljubljana 1980.

testantske knjige so kot krivoverske končale v ognju. Pri tem ni bil prav nič pomemben njihov jezik, ampak vsebina. Kljub svoji protireformacijski gorečnosti je ljubljanski škof Tomaž Hren dosegel, da se je nekaj protestantskih biblij ohranilo za rabo v katoliški cerkvi. Zato je pridobil tudi ustrezno dovoljenje iz Rima.

Med kmeti je bila reformacija šibka. Ponekod so se razmahnile razne protestantske sekte, zlasti skakači ali štiftarji.

Razpravljanje o reformaciji ima v Sloveniji že nekaj desetletij značaj liberalno-klerikalnih in versko-antiverskih preprirov. Tako kot drugod po Evropi je tudi pri nas reformacija predvsem versko, ne pa protiversko in še manj nacionalno gibanje. Izhaja iz želje po globlji in pristnejši veri, po neposrednejšem stiku med vernikom in Bogom. Prav iz tega pa izhaja njegov velik kulturni pomen, ki je dal s Trubarjevima Abecednikom in Katekizmom 1550. leta prvi slovenski knjigi, 1584 pa je s pomočjo deželnih stanov (!) Koroške, Štajerske in Kranjske Jurij Dalmatin izdal celotno Biblijo, kar nas uvršča med prvih štirinajst na svetu. Trubarjevemu ustanavljanju božje cerkve slovenskega jezika, ni mogoče odvzeti pomena, vendar je pri dolgoročnih ocenah pomena reformacije treba ostati realen. O veri podložnikov so odločali deželni knezi oziroma zemljiški gospodje. Zato so na Slovenskem in še posebej v Prekmurju razmere takšne kot so. Pokojni akademik prof. dr. Fran Zwitter je zelo intenzivno raziskoval vprašanje pomena protestantizma za nadaljnji kulturni razvoj in ugotovil, da se narodi, ki so (lahko) ostali zvesti reformaciji, niso razvijali nič hitreje in uspešneje kot Slovenci.

Slovenska reformacija je s Trubarjem ustvarila slovenski knjižni jezik. Obravnavo tega izjemnega obdobja velja končati z mislijo Igorja Grdine: "Tako ni nič čudnega, da protestantska akcija pri nas lahko pomeni le začetek slovenske književnosti, ne more pa inavgurirati protestantizma kot sublimiranega duhovnega izraza slovenskega nacionalnega reda, kar je posledica katoliške reformacije, ki je popoln triumf zagotovila politike deželnega kneza."⁵

Prva katoliška slovenska knjiga je Pachenekerjev katekizem 1574. leta. Čeprav je v naslednjih desetletjih izšlo še nekaj slovenskih knjig, pa katoliška slovenska knjižna produkcija dolgo ni dosegla protestantske. Res je sicer, da je imel Hren že skoraj vse pripravljeno za lastno tiskarno, vendar načrtov ni mogel realizirati. Res je, da so se gospodarske razmere v 17. stoletju, ko nastopi kriza mest, zelo poslabšale, res je tudi, da je Ljubljana po protestantski Mandelčevi šele 1678. leta dobila novo tiskarno, vendar so bile potrebe po slovenskih knjigah bistveno drugačne kot v protestantskih časih.

⁵ Igor Grdina, *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor 1999, str. 143.

Katoliška cerkev je ostajala latinska, za slovensko katehezo, drugačna pač ni bila mogoča, zato so si pomagali drugače. Sprva so to bile predvsem knjige za potrebe duhovnikov, počasi pa so se le začeli odpirati tudi proti ljudstvu. Zanimivo je, da zlasti v knjigah Frančiška Antona Paglavca začenja dolenjščino v knjižni slovenščini počasi izpodrivati gorenjščina.

Pomembnejša kot knjižna produkcija katoliške obnove pa je njena skrb za šolstvo. Jezuiti začnejo ustanavljati svoje kolegije v Trstu, Celovcu, Gorici. V Ljubljani pridobi njihova gimnazija nastavke višjega šolstva, neka-kšne I. stopnje univerze, Gradec pa dobi 1585. leta pravo univerzo, kar je pomembno ne le za slovenske Štajerce, ampak tudi ostale Slovence. Izjemno pomemben je tudi prihod kapucinov, ki pridejo 1591. leta v Gorico, postanejo pa v naslednjem stoletju najštevilčnejša redovna skupnost v naših mestih. Njihove spovedniške in pridigarske obveznosti (Svetokriški!) so bile za širjenje in standardizacijo slovenskega jezika izjemno pomembne. Kot specialisti za ljudsko pobožnost so povezani tudi z znamenitimi pasijonskimi igrami. Kljub njihovi razširjenosti in živemu delu z ljudmi, ki so bili pri nas večinoma Slovenci, pa je začetek slovenskega narodnega preporoda povezan z ljubljanskimi bosonogimi avguštinci oziroma Markom Pohlinom, ki je 1768. leta izdal nemško pisano Kraynsko grammatiko. Pridružijo se mu še nekateri redovni sobratje, v Ljubljani pa proti koncu 18. stoletja postaja vse pomembnejši krog okoli Žige Zoisa. K sreči je bil tudi takratni ljubljanski škofovski prestol zaseden z odličnim, čeprav za mnoge spornim K. J. Herbersteinom, ki je dokaj navdušeno sledil državnemu cerkvenstvu Jožefu II. Največji kulturni dosežek te dobe, ki bolj zaključuje prejšnje skoraj tri-stoletno obdobje, kot pa najavlja novo, je v Japljevem prevodu Sv. pisma. Med prelomne dogodke moramo šteti Linhartov Poskus zgodovine Kranjske in njegovi komediji ter Vodnikov prvi slovenski časopis Lublanske Novize 1797. leta.

Med izjemno prelomne momente iz cerkvene zgodovine v drugi polovici 18. stoletja velja posebno izpostaviti naslednje. 1751. leta je bil dokončno ukinjen Oglejski patriarhat. Iz njega sta izšli Goriška in Videmska nadškofija. V slednjo so bili vključeni tudi Beneški Slovenci in Rezijani. To je imelo dokaj negativne posledice za njihovo nacionalno prebujanje, ki je že v 18., predvsem pa v 19. stoletju v veliki meri slonelo na duhovnikih. Beneški duhovniki se namreč niso šolali v goriškem semenišču, ki je v tem pogledu opravilo izjemno vlogo, ampak so bili prepuščeni predvsem samim sebi.

Drugi, nič manj pomemben moment izhaja iz jožefinskih verskih reform. V zvezi z njim je potrebno uvodoma izpostaviti moralni rigorizem, ki je bil po ugotovitvah dr. Franceta M. Dolinarja v naših krajih veliko bolj prisoten kot janzenizem, glede katerega je bilo v preteklosti v zvezi z dogajanjem pri nas veliko pretiravanja. Med Jožefovimi cerkvenimi reformami bi najprej

izpostavili spremembe škofijskih meja v letih 1785-1788. Načelno naj bi se njihove meje ujemale z deželnimi, vendar načelo ni bilo dokončno realizirano. Ravno v tem dejstvu pa je bila osnova za kasnejšo preselitev sedeža kot tudi spremembe meja Lavantinske škofije v Maribor, kar je 1859. leta realiziral Anton Martin Slomšek. S temi organizacijskimi reformami je veliko pridobila Ljubljanska škofija, ki je dotlej imela svoje župnije na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem. Poslej največja škofija na Slovenskem, ki je imela svoje župnije le na Kranjskem, je bila dvignjena v metropolijo, kar pa je trajalo le do 1807. Ukinjena je bila pičenska škofija v Istri. Izjemno kulturno škodo je povzročila ukinitve samostanov, saj jih je bilo namesto prejšnjih 90 le še 31. Številne cerkvene dragocenosti, pa naj bodo to umetnostni spomeniki, knjižnice ali arhivi, so bile z našega ozemlja odpeljane ali pa so zaradi malomarnosti propadle. Podobno usodo je doživel tudi velik del samostanske arhitekture. Versko življenje so kljub omejitvam ljudske pobožnosti, zlasti božjih poti, okrepile številne nove župnije, ki naj bi se, tako kot vzgoja duhovnikov, vzdrževale iz sekulariziranega verskega premoženja oziroma verskih zakladov. Država si je Cerkev povsem podredila in prevzela tudi njene nekatere dotedanje obveznosti (cenzura, šolstvo, zakonska zveza). 1781. leta je bila razglašena verska strpnost.

Velika večina preprostega prebivalstva so bili kmetje. 70% - 80% jih je živelo na robu preživetja. Številne stiske, pa naj bodo to naravne nesreče, kot je bil znameniti potres 1511. leta, ko je bilo treba nanovo zidati ali obnavljati številne gradove in cerkve, različne epidemije, ki so jih označevali običajno kot kuge, so prizadele njihov vsakdan. Izjemno gospodarsko škodo so povzročale tudi živinske kužne bolezni, ki niso le zdesetkale števila živine, ampak preprečile tudi promet z njo. Naraščanje pomena denarnega gospodarstva in vedno nove potrebe zaradi obrambe proti Turkom so jih silile v neagrarno dejavnost, zlasti kmečko trgovino, kjer niso treščili samo z interesi meščanov, ampak tudi plemstva. Njihov gospodarski in socialni položaj se je začel polagoma izboljševati v 18. stoletju. Karel VI. jim je z razglasitvijo svobodne plovbe po Jadranu 1717, razglasitvi Reke in Trsta 1719 za svobodni pristanišči ter gradnjo cest odprl nove vire zaslužka. Staro tovarništvo je začelo nadomeščati prevoznništvo ali furmanstvo, ki je kmetom ob cesti proti Karlovcu, Reki in Trstu dalo dodaten kos kruha, predvsem pa gotovino, ki jo na podeželju vedno primanjkuje. Oblikovanje Trsta v najpomembnejše pristanišče monarhije je sprožilo iz ožjega in širšega zaledja množično slovensko preseljevanje viškov agrarnega prebivalstva v mesto. Trst je postajal mesto z največjim številom slovenskih meščanov. To je bilo tudi dober kupec kmetijskih pridelkov in živine. Zasloveli so bloški voli, govedo iz širšega dolenjskega zaledja, ki so ga bloški kmetje dopitali in prodali. Narasel je gospodarski pomen plovbe po Savi, saj je rast primorskih

mest zahtevala velike količine žita, ki je bilo pomebno izvozno blago ogrskih dežel. Uveljavljanje ajde, zlasti pa koruze in krompirja v 18. stoletju je začelo spreminjati prehranjevalne navade. Detelja je pospeševala hlevsko živinorejo, ki pa jo je pri malih kmetih začela hromiti delitev srenjskih pašnikov po 1768. letu. Nekdaj množične lakote so začele počasi postajati preteklost, vendar še ne dokončno, so pa zahtevale nove kulturne rastline neprimerno več človeškega dela. Fevdalizem je postajal vse večji absurd. Reforme Marije Terezije in zlasti Jožefa II. so ga začele omejevati. Država ni samo obdavčila tudi zemljiške gospode na podlagi terezijanskega in jožefinskega katastra, ampak je želela neposreden stik z državljani okrepiti preko novih državnih uradov. Maksimirali so tlako, Jožef II. pa je hotel z odkupom fevdalnih obveznosti v obliki abolicije ali prevedbo v denar v obliki relucije odpraviti njihov izrazit fevdalni značaj. Odprava nevoljništva 1781 je prinesla osebno svobodo in napovedala bližnji konec fevdalnega reda "stare butare". Francoska nevarnost v obliki revolucije in francoskih vojn je spodnesla tudi nadvse obetavno davčno regulacijo. Tudi prevajanje zakupnih v kupne kmetije, to je spremembe lastništva iz začasnega - običajno dosmrtnega v trajnega, ni bilo dokočno uresničeno. Za kmetijstvo so imele velik pomen tudi kmetijske družbe, ki so nastale v letih 1746-1770 v Celovcu, Gradcu, Gorici, Ljubljani in Trstu. Te niso bile zamišljene kot oblika kmečke samopomoči oziroma nekakšne zadruge, ampak strokovno-znanstvene družbe, ki naj bi pomagale kmetu pri vsesplošnem napredku. Temu je bila naklonjena tudi gospodarska teorija fiziokratizma, ki je izpodrivala merkantilizem.

Terezijanske in jožefinske reforme so imele svojo ideološko podlago v humanizmu in zlasti prosvetljenstvu, njihov poglavitni cilj pa je bila absolutistična država. Temu naj bi najbolj pomagale urejene in okrepljene finance. V letih 1750-1758 so bile izvedene denarne reforme, 1762 so se pojavili bankovci. Državno enotnost naj bi krepila tudi 1784. leta uvedena nemščina kot uradni jezik monarhije, kar je pospešilo razvoj narodnih gibanj pri nenemških narodih. Razkorak med načeli in cilji ter prakso je bil najbolj viden na področju šolstva, kjer ni bilo mogoče uresničiti sicer uvedenega obveznega osnovnega šolstva 1773 leta. Uvedba splošne vojaške obveznosti, zaradi nje so 1754. leta začeli šteti prebivalstvo, 1771. leta teh pomanjkljivosti ni trpela. Seveda pa država vseh za vojsko sposobnih moških ni potrebovala. Mnogi poklici so bili tega oproščeni, pa tudi sicer so vojaške enote dopolnjevali z žrebom med obvezniki. Na področju razvoja uprave so si pomagali poleg kresij tudi s pooblašcanjem nekaterih izbranih zemljiških gospodov, ki naj bi pomagala pri upravnih in vojaškonabornih nalogah. Plemstvo ni zgubilo pomena samo zaradi nesklicenja stanov, ampak so mu vzeli tudi vrsto sodnih funkcij. Njegovo moč sta Marija Terezija in Jožef

II. zmanjševala tudi na ta način, da sta število plemičev pomnožila. Med plemenite in viteze so bili imenovani številni dosluženi višji oficirji in uradniki ter nekateri uspešni gopodarstveniki, zlasti iz trgovskih krogov. Jurij Vega, ki je postal plemič zaradi znanstvenih zaslug, je v tem pogledu velika izjema.

Marija Terezija in Jožef II. sta izvedla tudi številne prelomne reforme na pravnem področju. Modificirani in utrjeni so bili sodni redi in postopki, kazenska zakonodaja, 1746 je bil zadnji čarovniški proces na Šajerskem, zakonska in dedna zakonodaja, kar je izboljšalo položaj nezakonskih otrok, 1786. leta je bil izdan Obči državljanski zakonik.

Poleg uvedbe nemškega kot edino dopustnega učnega jezika v srednjih in višjih šolah 1782. leta bi kot izrazito negativno ocenili tudi ukinitve graške univerze 1782. leta in filozofskega študija v Ljubljani tri leta kasneje.

V vsem obravnavanem obdobju je veliko prestalo tudi meščanstvo. Fizično in gospodarsko so ga prizadeli turški vpadi, izčrpavali so ga stroški obrambe, njegovo število redčile številne epidemije, v letih 1630-1631 je prebivalstvo primorskih mest zdesetkala kuga. Protireformacija je njegovo versko navdušenje za novo vero hitro izničila. Gospodarsko krizo mest je potrjevalo zlasti veliko zadolževanje mestnih skupnosti. Mnoga manjša mesta, kot so pri nas bila npr. Kostanjevica, Višnja gora in druga, so izgubila svojo mestno avtonomijo in bila v tem pogledu celo izenačena z vaškimi skupnostmi (municipalizacija). Prodor italijanskih trgovcev (Zois, Rigoni...), ki so prišli s svežim kapitalom in neprimerno večjo podjetnostjo, priložnost so videli zlasti v fužinarstvu in nekaterih vejah trgovine, gospodarske vloge in političnega vpliva našega meščanstva ni okrepil. Številni izmed njih so svoje dokaj velike zaslužke namesto v razširitev podjetja vlagali v nepremičnine in si s posojili državi in nakupi zemljiških gospodstev ter porokami pomagali med plemstvo.

Celoten gospodarski in družbeni razvoj je bil v obravnavanih treh stoletjih vse prej kot enostaven in lahek.⁶ Prelomnih trenutkov, pozitivnih in negativnih, je bilo kar nekaj. V celoti lahko rečemo, da pomen meščanstva in plemstva v primerjavi z nekaterimi sosednjimi in bližnjimi narodi navedujeta. To je čutiti zlasti na idejnem področju, v kulturi in umetnosti. Krepi se država in njene funkcije, kar pa je za napredek tudi nepomembno.

⁶ Bralcem se uredništvo znova opravičuje, ker pregled ni tako sistematičen in temeljit kot ostale razprave. V knjigo smo ga bili prisiljeni uvrstili zgolj zato, ker smo tako javno obljubili ob koncu zborovanja. Priporočamo, da za posamezna poglavja uporabljate tudi Enciklopedijo Slovenije in upoštevate tam navedeno literaturo.

ZUSAMMENFASSUNG

Die wesentlichen Wendepunkte vom 16. bis zum 18. Jahrhundert⁷

Die Wendepunkte in den hier behandelten drei Jahrhunderten waren im Gesellschaftsbereich das Aufhören der Türkeneinfälle, der sich nunmehr gegen die Staatsmaßnahmen richtende Bauernwiderstand und die allumfassenden thesesianischen und josephinischen Reformen, im Wirtschaftsbereich die Bedeutungszunahme der Geldwirtschaft, der Einfluß des Merkanitilismus und in dessen Folge die wachsende Bedeutung der Häfen von Triest und Rijeka (Fiume) sowie der Save-Schiffahrt, im Agrarbereich der Aufschwung der Stallviehzucht und die Einführung der Kulturpflanzen Buchweizen, Mais und Kartoffeln, im Kulturbereich die Reformation, die die slowenische Schriftsprache schuf und den Anfang der slowenischen Literatur und der nationalen Wiedergeburt nach 1768 darstellte.

⁷ Die Organisatoren des slowenischen Historikertags gaben sich viel Mühe, auch dieses Zeitalter entsprechend vorzustellen. Während der erste Referent nach einigen Monaten nach seiner Zusage die Teilnahme am Historkertag wegen höherer Gewalt absagen mußte, wandten sich die Organisatoren an einen zweiten Referenten. Dieser nahm die Verpflichtung zwar freundlicherweise und verständnisvoll auf sich, konnte seinen Beitrag aber - ebenso wegen höherer Gewalt - nicht vorbereiten. Mit der folgenden Übersicht will die Redaktion ihr Versprechen, das behandelte Zeitalter wenigstens im Sammelband vorzustellen, einlösen. Die thesenweise Darstellung lehnt sich in erster Linie an das Buch *Slovenska zgodovina* von Peter Štih und Vasko Simoniti (Ljubljana, 1996).

Peter VODOPIVEC

SLOVENCİ V 19. STOLETJU: MITI IN STVARNOST*

So narodi res ideološki konstrukt in rezultat politične dejavnosti "nacionalistov" oz. narodnih elit, ki – če nekoliko poenostavimo – najprej opredelijo meje določene jezikovne in narodne skupnosti, njene korenine in tradicije ter njene ambicije in cilje, nato pa svoje predstave postopno širijo na prebivalstvo? Ali pa je res nasprotno, da so "nacionalisti" in narodne elite preprosto glasniki splošnega ljudskega čustvovanja in volje, in v trenutku, ko je to politično mogoče – recimo leta 1848 – izrazijo tisto, kar je med prebivalstvom določene jezikovne ali narodne skupnosti že prisotno, vendar zaradi takšnih ali drugačnih, predvsem pa političnih razmer prej in drugače ni moglo "planiti" na dan?

Prvo, med sodobnimi razlagalci narodov in nacionalizmov priljubljeno tezo – tezo o narodu proizvodu elit, že nekaj časa zastopa vrsta vplivnih in odmevnih anglo-ameriških avtorjev (med njimi Eric Hobsbawm, John Breuilly in Benedict Anderson); drugo tezo o elitah – nedvoumni glasnikih narodne volje pa zagovarjajo t.i. primordialisti, ki trdijo, da je oblikovanje narodov realen zgodovinski proces, utemeljen v prvinskih človeških občutjih sorodnosti in pripadnosti.¹ Ta teza je (seveda v poenostavljeni in zelo posplošeni obliki) tudi običajen sestavni del narodno-političnih in k narodni afirmaciji usmerjenih (samo)utemeljitev in dobiva v zadnjem času – kot se zdi – zopet vse več veljave tudi pri nas. Tezi se na prvi pogled razlikujeta, vendar sta si, če si ju pogledamo podrobneje, precej podobni. Obe pojasnjujeta in razlagata pojav narodov in njihovo moderno zgodovino predvsem z vidika politike, njenih programov in akcij ter proglasov in izjav narodnih voditeljev in ideologov, in obe zanemarjata širši zgodovinski, socialni in kulturni kontekst, ki je moderno narodno opredeljevanje in samozadevanje sploh spodbudil in omogočil.

Oblikovanje modernih narodov je namreč zapleten socialni, gospodarski, politični in kulturni proces, ki se je lahko sprostil in razmahnil šele na

* Avtor prispevka ni uspel pripraviti posebne razprave za zbornik ob 80-letnici Vasilija Melika, zato posveča slavlencu-učitelju ta članek, saj se v njem obširno opira na njegova spoznanja in ugotovitve.

¹ Rudi Rizman, Teoretske strategije v študijah etnonacionalizma, Zbornik – Študije o etnonacionalizmu (izbral in uredil Rudi Rizman), Zbirka Krt 79, Ljubljana 1991, str. 20.

razmeroma visoki stopnji državnega poenotenja in družbene diferenciacije, ob napredujočem razkroju stanovske družbe, njenem pomeščanju in njeni laizaciji, in je bil tudi kasneje močno odvisen od dinamike socialnih sprememb, rasti kulturne ravni prebivalstva, njegove pismenosti in politizacije. Znani nemški zgodovinar Thomas Nipperdey v prvi knjigi svoje obsežne nemške zgodovine ugotavlja, da je postal "narod"² vsaj za izobraženski sloj lahko "osrednja vrednota" šele, ko je "razpadel stari svet" in so začele tradicionalne dinastične in stanovske vezi, partikularna občutenja pripadnosti lokalnim, pokrajinskim in verskim skupnostim ter čustva osebne zavezanosti izgubljati dotedanji pomen, vera v moč in smisel tradicije pa realno – nazorno podlago. Z emancipacijo meščana, izobraženca in posameznika, ki ni hotel biti več le pripadnik stanu, temveč "Bürger",³ ki je želel sam odločati o svojem obnašanju in vključevanju v vedno bolj tržno usmerjeno družbo, obenem pa se je poskušal enakopravno uveljaviti v novo nastajajočih, mnogo bolj anonimnih in abstraktnih družbenih grupacijah, sta zgodovino in religijo, kot tradicionalni vezi politične in družbene kohezije, zamenjala kultura in jezik kot najpomembnejša trans-socialna posrednika nove družbene komunikacije. Jezikovna in kulturna opredelitev naroda sta bila na ta način posebej pri narodnih skupnostih brez lastne države ali daljše in trdnejše državopolitične tradicije (torej pri Nemcih, pa tudi Slovanih in Skandinavcih) izraz "notranje potrebe" in procesa, ki je omogočil "dezintegriranim posameznikom", da so se znova povezali v "postvarjeno" in (socialno) "pluralno" družbeno celoto in si izoblikovali nove občutke pripadnosti in nove "identitete".⁴ Vse to pa po Nipperdeyju tudi pojasnjuje, zakaj so imeli v procesu narodnega opredeljevanja ob koncu 18. in v začetku 19. stoletja tako pomembno vlogo prav študentje in izobraženci, zakaj so se med prvimi pridružili "novi veri v narod" in zakaj so med prvimi opredelili njene narodnopolitične ideologije in cilje.

Če se ozremo na staro Avstrijo s tega zornega kota, lahko ugotovimo, da je bila to res protislovna in v marsičem konservativna, toda še zdaleč ne nepopravljivo zaostala in nedemokratska državna tvorba ali celo "ječa

² Nipperdey uporablja v tem primeru za "narod" izraz "Nation". Thomas Nipperdey, *Deutsche Geschichte 1800–1866, Bürgerwelt und starker Staat*, Verlag C. H. Beck, München 1985, str. 301.

³ Oznako je sam zase – v smislu svobodnega državljana – med Slovenci že v 18. stoletju uporabljal tudi Anton Tomaž Linhart. Gl. Fran Zwitter, *Linhartova doba, misel in delo, O slovenskem narodnem vprašanju*, Slovenska matica, Ljubljana 1990, str. 82.

⁴ Th. Nipperdey, v op. 2 nav. delo, str. 302.

narodov",⁵ kot smo vse predolgo enostransko in "črno" ponavljali. Medtem ko so si v avstrijskem državnem vrhu sprva res prizadevali omejevati in upočasnjevati, nato pa usmerjati in sooblikovati tako proces pomeščanjenja in demokratizacije kakor narodno in politično prebujanje v monarhijo vključenih narodov, je tok počasne, državno vodene modernizacije, ki se je začel s terezijansko-jožefinskimi reformami in se je nadaljeval v 19. stoletju, odpiral vrata prepotrebni gospodarskim in socialnim spremembam in pospeševal nastanek novih meščanskih in moderno narodno opredeljenih kulturnih in političnih elit pri vseh narodih, "zgodovinskih" in "nezgodovinskih". Na ta razvoj sta odločilno vplivala predvsem dva sklopa reformnih ukrepov. Na eni strani upravne in zakonodajne reforme Marije Terezije in Jožefa II, ki so odpirale pot preobrazbi monarhije v "pravno državo" ("Rechtsstaat") in so se kljub protireformni usmeritvi predmarčnega absolutizma nadaljevale tudi v času vlade Franca I. Franc sicer ni bil pristaš reformne politike svojih slavnih predhodnikov, vendar vzgojen v razsvetljsko-racionalističnem ozračju, ki je vladalo v hiši njegovega očeta Leopolda v Toskani, tudi po francoski revoluciji in dolgoletnem vojskovanju z Napoleonom, ni bil nepremakljiv zagovornik "mračnjaštva" in reakcije, kot (si) ga običajno predstavljamo.⁶

Avstrija je za njegove vlade dobila enega najnaprednejših zakonikov tedanjega časa, Obči državljanski zakonik (1811), ki je – zasnovan v reformno-racionalističnem duhu – položil temelje pomeščanjenju monarhije in spreminjanju njenih podložnikov v moderne državljane. Proces so sklenile liberalne ustavne reforme v šestdesetih in sedemdesetih letih 19. stoletja, na model "pravne države" pa so, čeprav niso bili vedno pripravljeni priznati njegovih monarhičnih korenin, po letu 1867 prisegali tudi avstrijski (nemški) liberalci.⁷ Nemirna zgodovina avstrijske ustavne dobe s številnimi političnimi in nacionalnimi konflikti ter vladnimi krizami se je tako – kot poudarja ameriški zgodovinar James Shedel – podobno kot Dreyfussova afera v Franciji in vprašanje irske avtonomije v Veliki Britaniji – vse do leta 1914 odvijala v pravnih in ustavnih okvirih. Eden rezultatov liberalnih reform šestdesetih in sedemdesetih let je bila tudi rast množičnih političnih strank "leve" in "desne" usmeritve, ki je bila prav toliko odraz demo-

⁵ Oznake "ječa narodov" sicer skoraj ne najdemo v slovenskih zgodovinopisnih delih ali šolskih učbenikih, je pa še vedno zelo zasidrana v ljudskem spominu in tudi pri šolskem zgodovinskem pouku.

⁶ James Shedel, *Sonderweg, Myth or Heritage? The Rechtsstaat and Modernity in Habsburg Austria*, v: *Ambivalenz des Kulturellen Erbes*, Hrsg. Moritz Csaki/ Klaus Zeyringer, Studien Verlag, Innsbruck–Wien–München 2000, str. 63.

⁷ Prav tam, str. 64.

kratizacije družbenega in političnega sistema kot napredujočih političnih in ideoloških delitev in je dosegla vrh z uvedbo splošne (moške) volilne pravice v državni zbor leta 1907. Po Shedelu je tradicija "pravne države" zlasti avstrijski polovici monarhije nesporno utirala pot v "moderno" – pot, ki seveda ni bila brez slabosti, ki pa je vendar omogočala prepotrebno posodabljanje in odpiranje socialnega in političnega prostora in življenja.⁸

Drugi reformni ukrep 18. stoletja, ki je dolgoročno zaznamoval in pospeševal socialno in kulturno spreminjanje monarhije ter oblikovanje novih kulturnih in političnih elit pri njenih narodih, je bila uvedba splošne šolske obveznosti. Cilj absolutističnih šolskih reform seveda ni bil le dvig izobrazbene ravni prebivalstva, temveč tudi množična indoktrinacija, ki naj bi z vzgojo v spoštovanju vere, prava in dinastije kot temeljev reformnega absolutizma in ob učenju nemščine kot jeziku državne komunikacije, utrjevala enotnost monarhije. Toda monarhija ni imela niti v 18., niti v 19. stoletju integracijske in centralizatorske moči, da bi učinkovito odpravila partikularizme in dosegla zahodnoevropskim kraljestvom podobno notranje poenotenje, njene dinastične in državne ustanove pa so bile sprva (v času do konca 18. stoletja) prešibke in preohlapne, nato (v 19. stoletju) pa pretoge in premalo moderne, da bi habsburške narode tesneje povezale med seboj ali celo spodbudile oblikovanje trdnejših, sodobnih občutij dinastičnega in državnega patriotizma, ki bi lahko tekmovala z vedno močnejšimi čustvi narodne pripadnosti. Kot vemo, so poskušali habsburški vladarji monarhijo z uvajanjem nemščine kot jezika enotne državne uprave dvakrat neuspešno centralizirati po zgledu zahodnoevropskih kraljestev in držav. Prvič za časa Jožefa II, ko je poskus preprečilo ogrsko plemstvo, in drugič sredi 19. stoletja, za Bachovega absolutizma, ko so z novim absolutizmom povezana centralistična prizadevanja propadla zaradi meščanskih, večinoma nemških zahtev po liberalizaciji in demokratizaciji. V takšnih razmerah in ob počasnem gospodarskem razvoju je imel ključno vlogo pri oblikovanjih novih kulturnih in političnih, pa tudi nacionalnih meščanskih elit zlasti šolski sistem, ki je sicer nedvoumno težil h germanizaciji (v vzhodni polovici monarhije v drugi polovici 19. stoletja pa k madžarizaciji), ki pa je bil, če ga primerjamo s francoskim ali britanskim neprimerno bolj socialno, kulturno in (z vse večjim upoštevanjem maternega – "deželnega" jezika prebivalstva) tudi nacionalno odprt. Na ta način je – kot je za avstrijsko polovico monarhije dokumentirano ugotovil ameriški zgodovinar Gary Cohen – odločilno prispeval k modernemu socialnemu in kulturnemu oblikovanju vseh habsburških narodov, posebej pa seveda narodnih skupnosti, ki dotlej še niso imele močnejših, narodno opredeljenih elit in so s

⁸ Prav tam, str. 65.

sodobno mislečo inteligenco šele dobile prepotrebne nosilce in oblikovalce narodne zavesti in politike.⁹

Štirideseta leta so v tem smislu – kot je že pred časom opozoril Vasilij Melik – mejnik tudi v slovenskem prostoru, saj se prav tedaj začenja tudi nagla rast slovenskega izobraženstva, ki je nato približno v treh generacijah – od okoli leta 1840 do leta 1910 – postalo najpomembnejši glasnik slovenskih narodnih zahtev in želja.¹⁰ Slovenci so se v stoletju 1800–1900 – kljub neugodnim političnim in socialnim razmeram – razvili iz slabo pismenega v enega najbolj pismenih narodov v monarhiji, čeprav je ostal odstotek študentov in univerzitetno izobražene inteligence zaradi slabše socialne strukture in dejstva, da na Slovenskem z izjemo bogoslovnih seminarjev ni bilo visokih šol, precej nižji kot pri Nemcih, Poljaki ali Čehih. "Nacionaliziranje" in "slovenjenje" slovenskega prebivalstva (če s tem razumemo širjenje moderne nacionalne in politične zavesti) je pri tem potekalo vsaj na dva načina: "od zgoraj", s politično in ideološko akcijo narodno opredeljenih izobraženskih in meščanskih elit, ki so bile glavni pobudnik in usmerjevalec narodnega gibanja, pa tudi "od spodaj" s širjenjem in rastjo pismenosti prebivalstva ter poznavanja "narodnega (književnega) jezika". V zadnjih desetletjih 19. stoletja se je tako naglo širila tudi ponudba slovenskih časopisov, revij in knjižnih izdaj, številčna rast njihovih naročnikov in bralcev pa je ne le pomemben pokazatelj širjenja bralnih navad, temveč tudi kroga aktivno narodno opredeljenega prebivalstva.¹¹

Slovenski narod se je – podobno kot drugi narodi monarhije – v 19. stoletju torej oblikoval postopoma, v razvojem loku, ki je trajal celo stoletje. Menim, da te postopne razvojne slike, ki jo je doslej morda najbolj nazorno orisal Vasilij Melik, v ničemer ne spreminjajo tudi nekatera ponovna opozorila na razmeroma zgodnjo uporabo etnika Slovenec in oznake Slovenja npr. v prvih desetletjih 19. stoletja pri Vodniku ali še prej pri nekaterih drugih piscih 18. stoletja (kot je bil Žiga Popovič).¹² Etnik–oznaka Slovenec se, kot je znano, posamično, in v različnih pomenih uporablja od Trubarja dalje in pomeni enkrat Slovane, drugič tudi že Slovence, vsekakor pa je to

⁹ Gary B. Cohen, *Education and Middle Class Society in Imperial Austria 1848–1918*, Purdue University Press, New Lafayette (Indiana) 1996.

¹⁰ V. Melik – P. Vodopivec, *Slovenski izobraženci in avstrijske visoke šole 1848–1918*, *Zgodovinski časopis* 40–1986, št. 3, str. 271–74.

¹¹ Na naglo rast bralnih navad kmečkega prebivalstva nazorno kaže zlasti naraščanje naročnikov–članov Mohorjevo družbe, ki se je od leta 1860 do 1891 dvignilo od prvotnih okoli 1000 na 71.000.

¹² O Vodniku in njegovi "Slovenji" na ta način razmišlja S. Granda. Gl. Stane Granda, *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo*, *Korenine – Nova revija*, Ljubljana 1999, str. 19.

tedaj ime, ki ga kaže razumeti kot oznako za jezikovno skupnost in ne še narod v modernem (političnem) pomenu besede. Moderne nacionalne zavesti namreč, kot je večkrat prepričljivo opozoril Melik, nikakor ne kaže zamenjevati z zavestjo o pripadnosti jezikovni skupnosti ali izvoru.¹³ V predmarčni dobi, leta 1848 in celo še kasneje, je bi krog izobraženstva in meščanstva, ki je čustvo narodne pripadnosti že povezoval z zavestjo o poreklu in maternem jeziku, še razmeroma skromen in maloštevilen, nemajhen del prebivalstva pa je bil pripravljen še naprej spoštovati tradicionalno hierarhijo jezikov in kultur ali pa je čutil – kot pravi Melik – simpatije do obeh narodnosti slovenske in nemške (v primorju italijanske), izkazoval pripadnost obema in nihal med zavezanostjo zdaj eni in drugi. "V naši hiši smo med seboj navadno nemško govorili," je zapisal v svojih spominih Josip Vošnjak. "Čutili pa se nismo ne za Nemce, ne za Slovence, ker se za narodnost sploh nikdo ni menil do leta 1848, in nam je jezik le bil sredstvo, da se sporazumemo med seboj in drugimi".

Vošnjakove trditve, da se za "narodnost pred letom 1848 sploh ni nikdo menil", seveda ni mogoče posplošiti na vse slovensko prebivalstvo in izobraženstvo, saj vemo, da se je število ljudi, ki so se že nedvoumno opredeljevali za Slovence in so tudi že razmišljali o Sloveniji kot možni slovenski domovini posebej po letu 1840 krepilo in večalo. Vseeno pa je bilo število "narodnozavednih glav", ki so pred letom 1848 razmišljale o Zedinjeni Sloveniji, kot je leta 1905 dejal eden udeležencev marčne revolucije Anton Globočnik Dragotinu Lončarju, še prilično skromno.¹⁴ Hkrati je ostajalo vprašanje o tem, ali so Slovenci narod ali le del velikega slovenskega naroda, v mnogočem odprto. Valentin Vodnik je oznako Slovenec uporabljal v obeh pomenih, enkrat v ožjem, kot ime za Slovence, drugič širšem kot oznako za Slovane. Kot piše Igor Grdina, so mu Slovenci prav v času po odhodu Francozov in po obnovitvi avstrijske oblasti, ko je v pesmi Ilirija zveličana (1816), s katero se je iz simpatizerja Francozov zopet prelevil v lojalnega Avstrijca, omenjal "Slovenjo", pomenili Slovane.¹⁵ Sicer pa je vprašanje spravljalo v zadrego celo prvega avtorja programa Zedinjene Slovenije Matijo Majarja, ki je "narodno svobodo" postavljaj na prvo mesto

¹³ Vasilij Melik, Družba na Slovenskem v predmarčni dobi, Obdobje romantike v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi, Univerza Edvarda Kardelja v Ljubljani – Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Ljubljana 1981, str. 517–518.

¹⁴ Cit. po: Vasilij Melik, Die nationalen Programme des Matija Majar–Ziljski, Zbornik Matija Majar Ziljski (Hrsg/Izd. Andreas Moritsch, Unbegrenzte Geschichte – Zgodovina brez meja 2, Mohorjeva družba, Celovec 1995, str. 93–94.

¹⁵ Igor Grdina, Konstituiranje slovenske narodne identitete, Od rodoljuba z dežele do meščana, Apes, Ljubljana 1999, str. 22.

med vsemi političnimi pravicami in najprej proglašal Slovence za samostojen narod, nato pa se decembra leta 1848 zavzel za preobrazbo monarhije v zvezno državo, ki bi bila sestavljena le iz petih državnih enot: slovanske, nemške, madžarske, romunske in italijanske. Slovenci bi bili po tej zamisli – skupaj z osmimi drugimi slovanskimi "plemeni" – le del enotnega slovanskega naroda, vsako med "plemeni" pa naj bi v skupni slovanski državi uživalo svobodo in enakopravnost.¹⁶ Majar je bil seveda lahko – kot slovanski fantast in utopist – izjemna pojava med avtorji programa Zedinjene Slovenije leta 1848, vendar njegova negotovost ob vprašanju, ali so Slovenci samostojen narod ali ne, ni tako izjemna, zlasti, če upoštevamo, da se dilema – v podobi neoilirizma in razmišljanj o perspektivnem stapljanju slovenskega jezika s hrvaškim – pojavlja tudi še mnogo kasneje, vse do prve svetovne vojne in celo po njej.

Oblikovanje programa Zedinjene Slovenije in leto 1848 sta v slovenski zgodovini nesporno pomembni prelomnici, vendar pri tem tudi najnovejša, zelo zanimiva in dragocena dognanja Staneta Grande ne spreminjajo dejstva, da je bil proces moderne "nacionalizacije" in "politizacije" slovenskega meščanstva leta 1848 šele na začetku.¹⁷ Strahovi in zadržki, s katerimi so se na programske zahteve graške in dunajske Slovenije odzivali Janez Bleiweis in njegovi somišljeniki, pač niso bili le izraz njihove konservativnosti in pretirane lojalnosti, temveč tudi plod povsem realnega spoznanja, da je narodno slovensko opredeljeno meščanstvo še šibko, tradicionalno občutenje pripadnosti zgodovinskim pokrajinam pa še zelo močno, zaradi česar ima lahko preradikalno agitiranje za Zedinjeno Slovenijo za slovenski tabor neprijetne in nezaželenе učinke. Slovensko gibanje, če ga primerjamo s hrvaškim, češkim in celo slovaškim,¹⁸ ni poznalo množičnejših oblik narodnega druženja in protestov, med njegovimi pristaši in zagovorniki pa so vladale velike razlike v političnih gledanjih in nazorih, kar je še oteževalo živahnejše povezovanje na narodni osnovi. Eden največjih dosežkov slovenske politike leta 1848 je bila tako narodnopravna utemeljitev slovenskih zahtev, ki jasno kaže na prevladujoče svobodomiselne, če ne celo demokratične nazore avtorjev slovenskega narodnega programa (izumljanje državnopolitične tradicije in iskanje slovenskih državnih korenin v Karantaniji je šele pojav začetka 20. stoletja), eden najpomembnejših

¹⁶ V. Melik, v op. 14 cit. delo, str. 99–100.

¹⁷ Gl. S. Granda, Dolenjska v revolucionarnem letu 1848/49, Novo mesto 1995 in v op. 12 nav. delo.

¹⁸ Gl. Walter Lukan, Slovenci in Slovaki v revolucionarih letih 1848/49, Slovenija 1848–1998 – Iskanje lastne poti, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Ljubljana 1998, str. 44–50.

rezultatov slovenskega gibanja pa je bilo priznanje avstrijskega državnega vrha, da slovenski narod *de facto* je in obstaja (med drugim s publikacijo uradnega lista v slovenščini). Razne sodobne špekulacije, ki odkrivajo v slovenskem gibanju in programu Zedinjene Slovenije začetke moderne slovenske državnosti, so seveda v očeh kritičnega zgodovinarja povsem neprepričljive – program Zedinjene Slovenije je bil izrazito federalističen in v tem, federalistično–avtonomističnem okviru se je odvijala slovenska politika ne le vse 19., temveč tudi veliko večino 20. stoletja.

Če pod pojmom politično gibanje razumemo tudi že določeno stopnjo socialne podpore in množične mobilizacije prebivalstva, se je kontinuirano slovensko narodnopolitično gibanje začelo šele v šestdesetih letih 19. stoletja s čitalnicami in drugimi narodnimi društvi, s tabori in uspehi na volitvah. V sedemdesetih letih je zopet doživelo krajši zastoj, nato pa se je naglo razmahnilo v osemdesetih in devetdesetih letih. Glavni krivec za slovenske volilne in politične neuspehe v sedemdesetih letih naj bi bili (po ustaljenih mnenjih v zgodovinopisju) nazorsko–politični prepiri v slovenskem taboru in nemški vladni (liberalni) pritisk, nesporno pa je seveda tudi, da je bilo slovensko socialno in volilno zaledje – kljub uspehom na volitvah leta 1867 – še naprej negotovo in nezanesljivo. Obdobje ti. nemških liberalnih reform in vlad (1867–1879) je bilo po vsej Cislajtaniji čas živahnih ideološko–političnih soočanj in spopadov, toda v isti sapi zelo pomembnih ustavnih in zakonskih sprememb, ki so ne glede na večinoma kompromisno in polovičarsko naravo pomenile prelomen korak v uveljavljanju parlamentarizma, državljanskih svoboščin, konfesionalne svobode, laične države in šolstva, modernih kazensko–pravih načel in sodobnega (ljudsko) šolskega pouka.¹⁹ V tej luči bi morali še enkrat kritično premisliti podobo nemškega liberalizma šestdesetih in sedemdesetih let 19. stoletja tudi slovenski zgodovinarji, saj je takšna, kot je v slovenskem zgodovinopisju, tradicionalno zarisana predvsem z nacionalnega vidika in enostransko in nerazločujoče odklonilna. O tem, da je bila nemška liberalna politika zlasti v sedemdesetih letih centralistična, avtoritarna in velikonemška seveda ni dvoma, a vendar je v isti sapi (s t.i. decembrsko ustavo in drugimi v letih 1868–72 sprejetimi državnimi zakoni) v zahodni polovici monarhije odpirala pot modernizaciji in demokratizaciji, ki sta pospeševala razvoj vseh njenih državljanov in narodov (in ju v vzhodnem delu cesarstva niso poznali).

¹⁹ Za moderne ocene avstrijskega (nemškega) liberalnega gibanja gl. Pieter M. Judson, *Exclusive Revolutionaries, Liberal Politics, Social Experience and National Identity in the Austrian Empire 1848–1914*, The University of Michigan Press 1996. Tudi: Robin Okey, *The Habsburg Monarchy 1765–1918*, European Studies Series, Macmillan Press, London 2001, str. 193–227.

Idejno-politične delitve, ki so se začele v slovenskem taboru – bolj kot leta 1848 – kazati v šestdesetih letih in so ga nato dokončno razcepile v začetku sedemdesetih, običajno ocenjujemo kot narodno škodljive, čeprav so bile del povsem naravnega procesa politične diferenciacije v širšem avstrijskem in evropskem prostoru. Resnični problem seveda ni bil samo v delitvah, temveč v vse večji ideološko politični izključljivosti in napadalnosti obeh slovenskih političnih taborov, zlasti pa v njuni nesorazmerni moči, kar je posebej oteževalo iskanje za vse strani sprejemljivega in ideološko-politično uravnoteženega dogovora v narodnih zadevah. Obdobje sloge pač ni bilo čas takšnega sporazuma, saj je bila za slogaštvo značilna podreditev liberalnega tabora katoliškemu, kar je dodatno neugodno vplivalo na razvoj že tako šibkega slovenskega liberalizma. Toda obenem tudi Mahničevega klica k "delitvi duhov" ne kaže razumeti le negativno, saj je s tem, da je "brezobzirno" in brez pomislekov napravil konec slogaškemu "črednemu stanju" (kot je to imenoval Ivan Prijatelj) narodno politična tabora pozval k priznanju idejnih in nazorskih razlik in v slovenskem političnem prostoru odpiral vrata v "politično moderno".

Prav Mahničev primer nazorno razkriva, kako zavajajoče je lahko ocenjevanje odločitev, predstav ali nazorov posameznikov in skupin, če jih sodimo le z zornega kota njihovih narodnih ali idejnopoličnih opredelitev in ciljev. Za zgodovinarja bi morale biti pri presoji oseb, skupin in dogodkov odločilne predvsem posameznikove ali skupinske razvojne predstave in njihov dejanski, kratkoročni in dolgoročni prispevek k družbenemu, gospodarskemu, kulturnemu in političnemu razvoju. Naj v tej zvezi kratko omenim, kako lahko le do mere razumem pohvale, ki jih je v zadnjem času deležen škof Slomšek zaradi nekaterih svojih narodno-jezikovnih prizadevanj. Toda prenos sedeža lavantinske škofije leta 1859 v Maribor in zaokrožitev njenih meja nista bila le Slomškova zasluga ali plod njegove nedvomno slovenske opredelitve, saj so ju načrtovali že v začetku 19. stoletja – po jožefinskih reformah (tedaj ideje niso uresničili zaradi francoskih vojn), ne znam pa si tudi predstavljati razvoja slovenske družbe, oblikovane po Slomškovih vzgojnih in družbenih predstavah. Te so bile celo, če jih primerjamo z obzorjem tedanje slovenske, posebno štajerske duhovščine, skrajno konservativne in bolj obrnjene v preteklost kot prihodnost. Slovenska duhovščina je bila po svojih predstavah podobno kot v prvi tudi v drugi polovici 19. stoletja zelo neenotna, del duhovnih gospodov je v liniji jožefinske tradicije izpolnjevanje duhovnih nalog še naprej povezoval s prizadevanji za kulturni in narodno-gospodarski dvig prebivalstva, s postopnim prodiranjem kršansko-socialnih nazorov v katoliške in duhov-

niške vrste pa so se razlike v gledanjih še povečevale.²⁰

Objektivni problem slovenskega političnega prostora ob koncu 19. stoletja je bila torej predvsem neizenačenost obeh slovenskih meščanskih političnih taborov ter nadmoč katoliškega in šibkost liberalnega. Boj za politični vpliv, ki je zajel tudi veliko večino inteligence, je puščal malo možnosti za uveljavljanje demokratičnejših, nestranskih ali nadstranskih pobud, čeprav so na obeh ideološkopoličnih straneh nastajale skupine, ki so se zavzemale za prožnejšo, socialno bolj angažirano in bolj demokratično politiko. V tej polarizaciji političnega prizorišča so se stranke – na Slovenskem kot drugod v Avstriji – naglo polastile tudi društev in društvenega življenja, še preden se je to lahko (kot je v primeru Avstrije kot celote opozoril Hans Peter Hye) samostojno razmahnilo kot posebna oblika nastajajoče civilne družbe.

Podobno ostra kot idejno-politična je bila – po prvih omahovanjih v šestdesetih letih – nacionalna diferenciacija. Proces ločevanja tudi v tem pogledu ni bil preprost, saj je "nacionalizacija" prebivalstva zlasti v šestdesetih, na spodnjem Štajerskem in v delu Primorske pa še v sedemdesetih letih potekala zelo postopoma, ponekod celo z obotavljivim spreminjanjem opredelitev in nacionalnimi delitvami družin. Z zaostritvijo nacionalnih razmerij se je v osemdesetih in posebej v devetdesetih letih tudi v nacionalnem pogledu jasno uveljavila težnja po razmejitvi v slogu načela "vsak k svojim", pri čemer je slovenska stran, v nasprotju z nemško, ki ji je bila merilo narodne pripadnosti osebna opredelitev posameznika, zagovarjala precej manj demokratično stališče, da o narodnosti odločata rod in narodni izvor in ne posameznikovo subjektivno stališče. To je še zoževalo možnosti za uveljavitev posameznikovih osebnih predstav in natančnejši družbeno-politični premislek o slovenski narodni in družbeni prihodnosti. Še bolj pa je seveda problematično, če kriterij "kri" in "(materni) jezik" kot "edino" in "najpomembnejše" merilo pri opredeljevanju in določanju narodne pripadnosti v 19. in 20. stoletju še danes uporabljamo v zgodovinopisju. Na to, da "ljudi tega časa", ne smemo prenačljeno "nacionalno označevati", je članku, ki je sicer govoril o predmarčni dobi (lahko pa bi veljal tudi za drugo polovico 19. stoletja), že v začetku osemdesetih let opozoril Vasilij Melik,²¹ isti problem pa je ob preiskovanju in opredeljevanju "družbenega vzpona slovenske elite v Trstu", pred nedavnim omenila tudi Marta Verginella.²² V zadnjem času smo tako za Slovence (zopet) proglasili kar

²⁰ Gl. med drugim: Zvonko Bergant, *Liberalni katolicizem in Slovenski narod*, cit. v op. 18, str. 150–157.

²¹ V. Melik, v op. 13 nav. delo, str. 518.

²² Marta Verginella, *Družbeni vzpon slovenske elite v Trstu, Od Maribora do Trsta 1850–1914*, Maribor 1997, str. 73–74.

nekaj ljudi, za katere nimamo nikakršnega dokaza, da so se sami imeli za Slovence, čeprav so bili res doma s slovenskega ozemlja in so (bolj ali manj) znali slovensko.²³ Nismo pa še poskušali resneje in bolj sistematično raziskati, zakaj se je pomemben del inteligence odtegoval slovenstvu in se ni bil pripravljen solidarizirati s slovenskim narodnim gibanjem.

Večina Slovencev je ob koncu 19. stoletja združevala vsaj tri občutenja pripadnosti: narodno-slovensko, pokrajinsko oz. deželno in državno avstrijsko oz. dinastično-habsburško. "Biti Slovenec" zvečine celo pri najbolj zavzetih pripadnikih slovenskega narodnega gibanja ni bila njihova edina pripadnostna opredelitev. Vsi so bili tudi pripadniki dežel, iz katerih so izhajali, katoliki, liberalci ali socialisti, pa tudi bolj ali manj zvesti Avstrijci in habsburški državljani. Slovenski razvoj v 19. stoletju v tem pogledu v glavnem ustreza narodnostno-razvojnemu modelu in stopnjam, o katerih v svojih delih govorijo raziskovalci srednjeevropskega narodnega oblikovanja Miroslav Hroch, Ernst Gellner in Anthony Smith. Za narodni razvoj večine srednjeevropskih narodov naj bi bilo namreč značilno, da poteka v treh fazah: najprej v podobi predvsem jezikovnega, nato kulturnega in končno političnega gibanja. V vseh teh fazah imajo pomebno vlogo izobraženci, ki so na eni strani glasniki širših jezikovnih, kulturnih in narodnih teženj, v isti sapi pa tudi njihovi oblikovalci, usmerjevalci in pobudniki. V tej luči je tudi jasno, da narod ni le ideološka izmišljotina in konstrukt, temveč povsem zgodovinski socialni in politični pojav, čeprav ni dvoma, da so nacionalne ideologije – kot vse ideologije – res v prvi vrsti proizvod narodnih kulturnih in političnih elit in izražajo tako njihove ambicije kot konkretne kolektivne težnje in zadrege.

In končno: kakšna naj bi bila naloga slovenskega zgodovinarja, ki se ukvarja s temi vprašanji. Da poskuša na vsak način odkrivati in opozarjati le na tiste dogodke in dejanja, ki razkrivajo in potrjujejo narodno (kolektivno) voljo do življenja, ali pa tudi ta, da poskuša opozoriti na številne ovire in težave, s katerimi se je konkretni narodni kolektiv – ne le v soočanju s sosedi in nasprotniki, temveč tudi sam v sebi, prepogosto ne priznavajoč pravico drugim in drugačnim do razlik in posebnosti – spreminjal v skupnost z moderno politično zavestjo? Kot je že pred več kot dvemi desetletji opozoril Maurice Halbwachs, težijo kolektivi kot moderni narodi vse preradi k zgodovinskemu spominu, ki je predvsem sredstvo utrjevanja na-

²³ Tu mislim predvsem na Huga Wolfa in Fritza Pregla, ki sta se nedvoumno opredeljevala za Nemca, pa tudi Johanna (Janeza) Pucha, ki se je sam opredeljeval za Avstrijca (ne pa – kot je razvidno iz njegovih biografij za Slovence). Sicer pa ne razumem, zakaj bi morali biti ti (in drugi) znani možje z našega ozemlja na vsak način Slovenci – zame povsem zadostuje, da so od tu "doma".

rodne identitete, ne pa objektivna reprodukcija preteklosti.²⁴ To je seveda problem, ob katerem bi se morali znova zamisliti tudi slovenski zgodovinarji. Slovenci so v 20. stoletje, če še enkrat povzamemo Vasilija Melika, res stopali kot narod, ki je imel svoj jezik, prepotrebno socialno zaledje, svoje politične in kulturne elite, oblikovano terminologijo in najnujnejše narodne, kulturne in politične ustanove. Niso pa imeli prave demokratične tradicije in njihove, med seboj kar preveč sprte elite ne jasnejših, konkretnjših družbeno in državno političnih predstav za prihodnost.²⁵

Oboje je močno, premočno, zaznamovalo tudi slovenski razvoj v 20. stoletju. Ugotoviti vzroke in posledice tega dejstva je po prepričanju avtorja tega prispevka ena najpomembnejših nalog sodobnega slovenskega zgodovinopisja.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Slowenen im 19. Jahrhundert: Mythen und Wirklichkeit

Der bekannte britische Historiker Eric Hobsbawm schrieb vor Jahren, daß die "Nationen" eine Erfindung der "Nationalisten" seien. Diese Behauptung stieß auf heftige Kritik, dennoch gewinnt man vor allem bei der Betrachtung der neuesten slowenischen Geschichtsschreibung den Eindruck, als wäre man mit dieser Behauptung einverstanden. Das Hauptaugenmerk der Forschungen und Veröffentlichungen gilt den politischen Programmen, den "nationalen Helden und Notabeln" sowie ihren Vorstellungen; das Nationalgefühl, das allmählich breite Bevölkerungsmassen erfaßte, bleibt dagegen im Hintergrund.

In Wirklichkeit ist die Herausbildung von Nationen ein komplizierter wirtschaftlicher und kultureller Prozeß, sein Endergebnis wird von verschiedenen Faktoren, nicht nur von den nationalen Eliten und ihren Wortführern geprägt. Um die Rolle des Staates und seiner Politik in diesem Prozeß verstehen zu können, muß man in erster Linie das traditionelle Schwarz-weiß-Bild von der Habsburgermonarchie verändern. Die Habsburgermonarchie versuchte zwar, die Herausbildung von modernen

²⁴ Cit. po: Christoph Reinprecht – Hilde Weiss, Aspekte nationaler Identität in Mitteleuropa: Einstellungen zu Nation und Geschichte in Ungarn, Tschechien, Slowakei und Polen, East Central Europe – L'Europe du Centre-Est (Eine Wissenschaftliche Zeitschrift), Vol. 20–23, pt. 2, Budapest 1998, str. 164.

²⁵ O tem sem pisal v članku Vloga slovenskih intelektualcev pri emancipaciji Slovencev, cit. v op. 18, 124–135.

Nationen (zunächst auch einer deutschen und ungarischen) zu verhindern und dieser entgegenzuwirken, doch durch die soziale Offenheit des Schulsystems und durch das Unvermögen, eine starke Zentralgewalt nach dem Vorbild der westeuropäischen Staaten aufzubauen, förderte sie die Entstehung nationaler Eliten. Die Slowenen entwickelten sich im Laufe des 19. Jahrhunderts bildungsmäßig von einer wenig entwickelten Nation zu einer der bestentwickelten Nationen der Monarchie, bildeten zugleich ihre Eliten heraus und bauten ein Kommunikationssystem aus, wie es zur Verbreitung und Festigung nationaler Zugehörigkeit unerlässlich ist.

Der Autor weist darauf hin, daß die Herausbildung der slowenischen Nation und ihrer Eliten einen allmählichen, ein ganzes Jahrhundert währenden Entwicklungsprozeß darstellte. Im Hinblick auf den Vormärz vertritt er die Auffassung, daß ein modernes Nationalbewußtsein sich allmählich durchsetzte, was bereits von V. Melik überzeugend dargelegt wurde. Modernes Nationalbewußtsein, so Melik, sei keineswegs mit einem Herkunftsbewußtsein zu verwechseln. Mit der ethnischen Bezeichnung 'Slowene' verbanden am Anfang sogar die Erwecker des Nationalbewußtseins, wie etwa Vodnik, Kopitar und Majar, verschiedene Bedeutungen - auch Majar war sich im Jahre 1848 noch nicht im klaren darüber, ob die Slowenen eine Nation oder nur ein Stamm der großen slawischen Nation seien.

Vor diesem Hintergrund bedeutet das Jahr 1848 für die slowenische Bewegung tatsächlich eine Wende, bildeten die slowenischen Gebildeten damals doch ihr politisches Programm heraus, dennoch stand der nationbildende Prozeß beim slowenischen Bürgertum noch in seinen Anfängen. Die Aspekte dieser Tatsache, die unter anderem von Bleiweiß eindeutig kommentiert wurde, konnten durch die jüngsten, auf jeden Fall sehr ergiebigen Forschungen nicht in Frage gestellt werden, obwohl einige Autoren darum bemüht sind, gerade das Gegenteil zu beweisen. Ein großes Hindernis für eine schnellere Entwicklung des slowenischen Nationalbewußtseins stellten nicht nur die traditionelle Bindung an die Hierarchie der Sprachen und Kulturen dar, sondern auch ein starkes Regionalbewußtsein, das vom nationalen nie völlig verdrängt wurde. Die kontinuierliche slowenische nationalpolitische Bewegung, die erst in den sechziger Jahren des vergangenen Jahrhunderts ihren Anfang nehmen konnte, erlebte, was breite soziale Unterstützung und sogar einen Teil der Eliten betrifft, einen Rückgang in den siebziger Jahren, um erst seit den achtziger Jahren kontinuierlich zu wachsen.

Die Slowenen waren am Ende des 19. Jahrhunderts eine Nation mit eigener Sprache, mit notwendiger Sozialstruktur, mit eigenen politischen und kulturellen Eliten, mit herausgebildeter Terminologie und mit den

notwendigsten nationalen, kulturellen und politischen Einrichtungen (V. Melik). Kennzeichnend für sie war das Fehlen eines bedeutenden Teils der bürgerlichen Schicht (Wirtschaftsbürgertum), ferner die parteipolitische Polarisierung, die die Entstehung einer Zivilgesellschaft verhinderte, sowie die ideologische und nationale Differenzierung, die nach dem Prinzip "Jeder mit den Seinen" und "Wer nicht mit uns ist, ist gegen uns" verlief (ausführlich darüber bei J. Cvirn und I. Grdina), und die Herausbildung einer gemäßigten und demokratischen Alternative erschwerte, mancherorts auch verhinderte. Die Slowenen bildeten in dieser Hinsicht - im Vergleich mit anderen damaligen mitteleuropäischen Nationen - keine Ausnahme. Ihre Entwicklung im 19. Jahrhundert entspricht in den Hauptzügen dem nationalen Entwicklungsmodell und den Entwicklungsstufen, auf die M. Hroch, E. Gellner und A. Smith hinweisen. Die Slowenen waren eine moderne Nation mit eigenen Parteien und eigener nationalpolitischer Struktur, zugleich aber eine Nation ohne politische Tradition und klares (demokratisches) Zukunftsprogramm. Dies blieb auch für die slowenische Entwicklung im 20. Jahrhundert nicht ohne Folgen.

Zdenko ČEPIČ

PRELOMNICE SLOVENSKE DRŽAVNOSTI V 'KRATKEM 20. STOLETJU'

Zgodovinske prelomnice, katere razumemo lahko kot nek ključni dogodek, ki je prekinil, spremenil in bistveno vplival na tok zgodovinskega dogajanja, predstavljajo 'oporne točke', na katerih zgodovinopisje običajno gradi svoj prikaz preteklosti. Zgodovinska prelomnica je 'vozlišče' zgodovinskega dogajanja; na eni strani pomeni zaključek nekega obdobja oziroma dogajanja v njem, na drugi pa opredeljevanje nadaljnjega razvoja. Vsako zgodovinsko prelomnico je na ta način potrebno razumeti predvsem kot nekakšen 'dogovor', saj je kot vsako ocenjevanje zgodovinskega dogajanja podvržena osebemu pogledu in je zato lahko subjektivna. Da nek dogodek postane zgodovinska prelomnica - cezura v zgodovinskem razvoju, mora dobiti potrditev v dogajanju, v zgodovinskem procesu, ki ga je zamejil, opredelil, spremenil.

Zgodovinske prelomnice opredeljujejo konec nekega obdobja oziroma začetek novega. V zgodovini poznamo vrsto prelomnic, ki opredeljujejo posamezna velika zgodovinska obdobja, npr. antiko, srednji vek, novi vek itd. Za novejšo zgodovino, za 20. stoletje, pomenijo zgodovinsko zarezo - cezuro nedvomno streli na avstroogrskega prestolonaslednika Franca Ferdinanda v Sarajevu na Vidov dan leta 1914. Ta uboj je sprožil plaz, ki je v veliki meri opredelil zgodovino 20. stoletja oziroma natančneje - "kratkega 20. stoletja" - kot je dobo od revolucije v Rusiji do konca državne tvorbe, ki je na temeljih te revolucije nastala, opredelil angleški zgodovinar Eric Hobsbawm v svojem zadnjem velikem delu Čas skrajnosti.¹ Streli v Sarajevu namreč niso ubili le avstrijskega prestolonaslednika, marveč ves 'stari' svet. Konec je bilo 'dolgega 19. stoletja'. Prav zaradi sprememb evropskega političnega zemljevida z nastankom novih, nacionalnih držav, kar je posledica 1. svetovne vojne, pomeni začetek, še bolj pa konec bistveno prelomnico tudi za slovensko zgodovino. S koncem oziroma v resnici dobro leto pred tem se začne tudi slovensko 'kratko 20. stoletje', vsaj v narodnoemancipacijskem in državotvornem smislu.

Dvajseto stoletje je tudi stoletje svetovnih vojn in posledica teh je tudi stoletje družbenih revolucij. Obe svetovni vojni sta v veliki meri pomenili glede tega veliko prelomnico tudi v našem zgodovinskem razvoju in ga v

¹ Eric Hobsbawm: Čas skrajnosti: svetovna zgodovina 1914-1991. Ljubljana 2000.

mногоčem opredelili. Prva svetovna vojna oziroma njen vojaški in politični razplet je prinesel nov državni okvir, v katerem smo Slovenci živeli v vsem 'kratkem 20. stoletju', druga svetovna vojna pa je imela za posledico izvedbo družbene revolucije in uvedbo političnega in gospodarskega sistema v Jugoslaviji. V tem obdobju pa je velika prelomnica prav izvedba družbene revolucije in uvedba socialističnega, političnega in gospodarskega sistema. Oboje, kar sta prinesli svetovni vojni - jugoslovanski državni okvir in socializem - ima v naši zgodovini skupno prelomnico - ustanovitev samostojne in neodvisne slovenske države leta 1991.

Zgodovinske prelomnice politične zgodovine so lahko videne le kot velike, najpomembnejše, npr. vzpostavljane državnega ali pa političnega okvirja, v katerem se odvija zgodovinsko dogajanje. Takšne prelomnice so vsekakor začetek in konec jugoslovanske države, v kateri smo živeli Slovenci, in pa sprememba političnega in gospodarskega sistema po izvedeni revoluciji v drugi svetovni vojni. V časovnem okviru, ki ga te prelomnice zamejujejo, pa je mogoče videti še mnogo prelomnic, ki so opredeljevale življenje ne le na političnem, marveč na vseh področjih, od gospodarstva, kulture do t.i. načina življenja. Opredeljevanje teh prelomnic je 'filigransko' ugotavljanje in vrednotenje dogodkov in dogajanj, ki so vplivali na zgodovinski proces, kakršen je bil v slovenskem 'kratkem 20. stoletju'.

Slovensko zgodovino v 'kratkem 20. stoletju' označuje obdobje jugoslovanske države in življenja v njej. Na nek način je zgodovina 'kratkega 20. stoletja' zgodovina slovenske državnosti od konca avstroogrske monarhije in slovenskega pretrganja državnopravnih vezi z državno tvorbo, ki je nastala na prostoru jugovzhodne Evrope z njenim koncem. Slovensko 'kratko 20. stoletje' je zaključeno obdobje - jugoslovanska doba. To dobo, dolgo dvainsedemdeset let in pol, je mogoče zamejiti z dvema prelomnicama, izraženima z besedama združitve in razdružitve. Kot rdeča nit pa se hkrati ves čas vleče vprašanje slovenske državnosti, natančneje narodnoemancipacijska, državotvorna hotenja in dejanja Slovencev.

V časovnem okviru, ki ga opredeljuje nastanek in konec jugoslovanske države oziroma življenja Slovencev v njej, je mnogo prelomnic, ki pomenijo v naši zgodovini nekakšne stalnice. To so predvsem prelomnice v politični zgodovini jugoslovanske države: zedinitve konec leta 1918, konec klasičnega parlamentarizma v začetku leta 1929, začetek 2. svetovne vojne, okupacija leta 1941, sprememba politične oblasti z odloki Avnoja novembra 1943, vzpostavitev federativne republike novembra 1945 in uvedba socializma in konec življenja v jugoslovanski državi z razglasitvijo samostojne slovenske države junija 1991. Začetek in konec slovenskega 'kratkega 20. stoletja' pa je zaznamoval nov državni okvir.

Zgodovinskih prelomnic je mnogo, vendar lahko vsak vidi prelomnico iz

svojega zornega kota, iz svojega zanimanja. Gospodarski zgodovinarji tako gledajo na prelomnico, ki jo pomeni nastanek jugoslovanske države konec leta 1918, drugače kot politični, kajti "akt zedinjenja" 1. decembra 1918 ni predstavljal v gospodarskem življenju takratne Slovenije nobene prelomnice glede gospodarskega sistema,² hkrati pa je bila to močna prelomnica, saj je šlo za nov gospodarski prostor, v katerem se je znašlo takratno slovensko gospodarstvo; šlo je za 'obrat proti jugu',³ za nov položaj in vlogo slovenskega gospodarstva v novem državnem okvirju. Zgodovinarji kulturnega delovanja in kulturne politike vidijo nekatere druge prelomnice. V kulturno-civilizacijskem pomenu je bil za Slovence prehod v novo državno skupnost leta 1918 svojevrsten kulturni šok, kajti v jugoslovanski državi so se znašli v povsem drugačnem okolju. Poglavitne prelomne trenutke oziroma dejanja, ki opredeljujejo nadaljnji zgodovinski razvoj na vseh področjih družbenega življenja, pa je mogoče videti predvsem v t.i. politični zgodovini. V slovenskem 'kratkem 20. stoletju' je šlo predvsem za prelomnice, katerih skupna je državna misel oziroma državnopravne stopnje v razvoju jugoslovanske države.

Prelomnica, ki je opredeljevala začetek slovenskega 'krátkega 20. stoletja', sega še v čas 1. svetovne vojne. Kljub navideznemu nasprotju zaradi upoštevanja t.i. habsburške klavzule, ki ni predvidela ustanovitve posebne jugoslovanske države izven oblasti habsburške dinastije, je za jugoslovansko misel in njeno udejanjanje prelomna t.i. majniški deklaraciji, ki jo je v imenu Jugoslovanskega poslanskega kluba prebral na zasedanju avstrijskega državnega zbora 30. maja njegov predsednik dr. Anton Korošec. V njej je bil sicer še poudarek na življenju Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki so tedaj živeli v 'črno-žolti' monarhiji, še v okviru Avstro-Ogrske pod žezlom Habsburžanov, a v samostojnem državnem telesu, "ki bode prosta vsakega narodnega gospostva tujcev in zgrajena na demokratičnem temelju". Ta izjava je jeseni tistega leta sprožila na Slovenskem obširno deklaracijsko gibanje za podporo tej zahtevi, ki je pokazalo, da so si Slovenci predstavljali prihodnost jugoslovanske države v okviru Avstrije.⁴ Prelomna za to veliko

² Jože Šorn: Slovensko gospodarstvo med dvema vojnama. V: Zgodovina Slovencev. Ljubljana 1979, str. 689.

³ Žarko Lazarević: Obrat proti jugu: ukrepanje ob vstopanju v jugoslovanski gospodarski prostor. V: Prevrati in slovensko gospodarstvo v XX. stoletju 1918-1945-1991. Ljubljana 1996, str. 95-106.

⁴ Vlasta Stavbar: Deklaracijsko gibanje. V: Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti. Ljubljana 1998, str. 260.

dejavnost je bila odločitev ljubljanskega knezoškofa A.B. Jegliča, da podpre to zahtevo, kar je dalo zbiranju podpisov za deklaracijo med Slovenci velik zagon. Vendar ne gre iskati pomena majniške deklaracije v izpovedani habsburški klavzuli, marveč v zahtevi po samostojnem državnem telesu habsburških Jugoslovanov.

Ta zahteva se je uresničila, seveda brez pristanka habsburškega cesarja, ampak celo nasproti njemu, ko so Slovenci, Hrvati in Srbi, živeči v Avstro-Ogrski, s sklepom Narodnega vijeća, vrhovnega političnega predstavnika habsburških Jugoslovanov, in tudi s sklepom hrvaškega sabora pretrgali 29. oktobra 1918 državnopravne vezi z avstro-ogrsko monarhijo in razglasili Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov. Na ta dan je bila v Ljubljani na Kongresnem trgu, v resnici neodvisno od dogajanja v Zagrebu, organizirana velika manifestacija, katere se je udeležilo okoli 30.000 ljudi. Bolj kot dejstvo, da so bile na ta dan s sklepom Narodnega vijeća pretrgane državnopravne vezi z 'črno-žolto monarhijo' in ustanovljena Država SHS, je v slovenski zavesti in tudi zgodovinopisju prav manifestacija na Kongresnem trgu razumljena kot prelomen dogodek, ki naj bi botroval slovenski osamosvojitvi leta 1918, pa čeprav je bila manifestacija organizirana domala proti volji Narodnega sveta. Manifestacija ima tako sicer velik pomen, a za pravo dejstvo pretrganja državnopravnih vezi z Avstro-Ogrsko ima bolj simboličen pomen. Ne gre prezreti dejstva, da se je prelomno dejanje osamosvajanja 'habsburških Jugoslovanov' v resnici zgodilo v Zagrebu s sklepom Narodnega vijeća, političnega predstavniškega organa vseh habsburških Jugoslovanov.⁵ Pri tem pa ne gre pozabiti simboličnega in hkrati stvarnega izraza narodne revolucije, ki se je dogodil na Kongresnem trgu. Gre za prelomno narodno-revolucionarno dejanje nadporočnika Rostoharja, ko je z golo sabljo, v svojem in v imenu drugih slovenskih častnikov in vojakov v cesarsko-kraljevi vojski odrekel vojaško pokorščino habsburškemu cesarju in državi, ki jo je ta predstavljal. Tam prisotni knezoškof Jeglič je to zgrogno označil za revolucijo.⁶

Razglasitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov je vsekakor bistvena prelomnica v zgodovini slovenske narodnoemancipacijske misli in državo-tvornosti, kljub temu, da je bil obstoj te jugoslovanske in slovenske države kratek, saj se je že po triintridesetih dneh združila s Kraljevino Srbijo v Kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev. V tem kratkem obstoju Države SHS

⁵ Jurij Perovšek: Slovenska osamosvojitve v letu 1918: študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Ljubljana 1998, (dalje Perovšek, SHS) str. 47-52. Janko Pleterski: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo: politika na domačih tleh med vojno 1914-1918. Ljubljana 1971, str. 263.

⁶ Pleterski, n.d., str. 265-266.

pa je nekaj prelomnic državotvornega značaja: imenovanje Narodne vlade 31. oktobra in prevzemanje oblasti v njene roke iz rok avstrijskih oblasti, nacionalizacija avstrijskega državnega kapitala in ustvarjanje slovenskega državnega imetja, slovenizacija pravosodja in šolstva z naredbo, da je "izključni učni jezik na vseh ljudskih in meščanskih šolah slovenski".⁷ Za slovensko državotvornost v tisti prevratni dobi je pomembna prelomnica Naredba celokupne vlade SHS o prehodni upravi v ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani, ki jo je izdala slovenska Narodna vlada 14. novembra (objavljena je bila 21. 11. 1918). S tem je bilo opredeljeno razmerje med Narodno vlado in Narodnim vijećem, ki je bilo priznано kot "najvišji činitelj v Državi SHS", Narodna vlada pa je z Naredbo imela vso zakonodajno in izvršno oblast v Sloveniji, razen glede vprašanj, ki so jih priznavali za skupna (meddržavne zadeve). Vzpostavljen je bil nekakšen federativni odnos v Državi SHS. S tem je bila dejansko priznana slovenska državnost v okviru Države SHS.⁸

Bistveno zgodovinsko prelomnico, ki je začrtala slovenski razvoj v 'kratkem 20. stoletju', predstavlja samo dejanje zedinitve v jugoslovansko državo 1. decembra 1918. Pri tem ne gre prezreti 'zunanjega vpliva' oziroma pritiska na slovensko politično vodstvo, to se je sicer za združitev opredelilo, z drugih delov Države SHS; odločilna je bila zahteva Pokrajinske vlade za Dalmacijo po čimprejšnji združitvi. Bolj kot samo dejstvo, da so se Slovenci oziroma njihovi politični predstavniki odločili za zedinitve s Kraljevino Srbijo in so pristali na to, da gredo pod žezlo Karađorđevićev, pa je bila prelomnica v položaju Slovenije v Jugoslaviji sprejem t.i. vidovdanske ustave Kraljevine SHS 28. junija 1921. Opredelila je obliko države in način vladanja v njej in s tem tudi državnopravni položaj Slovenije in tudi Slovencev; bila je pravna osnova za nadaljnji razvoj karađorđevićvske Jugoslavije. Ta se ni izkazala kot takšna "narodna država", kot so si jo predstavljali ob odločitvi in vstopu vanjo. Dejansko je vidovdanska ustava s tem, da je uzakonila narodni unitarizem z namenom odvzeti narodno identiteto nesrbskim narodom (kot 'pleme' troedinega jugoslovanskega naroda so bili priznani le Slovenci in Hrvati) in jih poenotiti v "jugoslovanski narod", spočela narodno problematiko, značilno za vso obdobje jugoslovanske države med svetovnima vojnama.⁹ Iz tega razumevanja, izraženega kot en narod - ena država, je izhajal tudi v ustavi uzakonjeni centralizem. Vidovdanska ustava je tako simbolizirala ključno vprašanje

⁷ Perovšek, SHS, str. 161.

⁸ Perovšek, SHS, str. 79-80.

⁹ Jurij Perovšek: Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave. Prispevki za novejšo zgodovino, 1993, št. 1-2, str. 17-26.

celotne t.i. prve Jugoslavije - nacionalno vprašanje - ki pa se je posebno izrazilo kazalo v dvajsetih letih in je bilo 'spiritus agens' celotnega političnega življenja v Sloveniji. Slovenska politika se je morala, kot v času življenja v habsburški monarhiji, ponovno ukvarjati z nacionalno problematiko, pri čemer sta se izoblikovala dva pola: tisti, ki so zagovarjali 'utopitev' Slovencev v 'jugoslovanskem' oziroma srbskem 'morju' po načelu 'talilnega lonca' znanega iz ZDA, to so bili predvsem v liberalnem političnem taboru, in tisti, ki so temu nasprotovali in želeli ohraniti slovenstvo in so nastopali z avtonomističnimi in tudi federalističnimi zahtevami. Avtonomistična usmeritev je v slovenski politiki prevladala z volitvami v Narodno skupščino Kraljevine SHS marca 1923, ko je katoliška Slovenska ljudska stranka kot poglavitni nosilec te usmeritve dobila večino glasov volivcev. Velik pomen za uveljavljanje SLS pa je imel 5. katoliški shod avgusta 1923, kjer je bila manifestativno potrjena na volitvah dosežena politična moč stranke.

Z vidovdansko ustavo uvedeni centralizem je Zakon o oblastni in sreski samoupravi marca 1922 še poglobil. Administrativno je bila celotna država razdeljena na 33 upravnih enot, imenovanih oblast, na čelu katerih so bili veliki župani, državni uradniki, imenovani od kralja. Slovenija je bila razdeljena na dve oblasti, ljubljansko in mariborsko. To je bil za celovitost Slovenije vsekakor udarec, ki pa ga je omililo delovanje oblastnih skupščin v letih 1927 do kraljeve diktature v začetku leta 1929. V državnotvornem smislu, še bolj pa v političnem glede prevlade avtonomistično usmerjene SLS, kajti ta je v obeh oblasteh dobila na volitvah v oblastni skupščini januarja 1927 večino, pomeni delovanje teh skupščin izraz večjega avtonomizma oziroma prelomnico v večji upravni pristojnosti slovenskih oblasti. Pri oblastnih skupščinah oziroma samoupravi, ki sta jo predstavljali, je šlo tudi za način političnega obvladanja Slovenije s strani Slovenske ljudske stranke. Ta pa je poleg tega želela oblastno samoupravo in oblastne skupščine izkoristiti za doseg čim večje stopnje avtonomije oziroma čim več pristojnosti, ki naj bi jih namesto centralne oblasti izvajala oblastna oblast. Voditelj SLS dr. Korošec je njihov avtonomizem opredelil kot "široko samo-upravo, z močnimi financami in z vsemi predpogoji, da lahko kulturno, gospodarski in socialni napredujemo".¹⁰ Oblastni skupščini sta udeleževali avtonomistična prizadevanja na ekonomsko-socialnem in prosvetno-kulturnem področju. Izvolitev in delovanje oblastnih skupščin je bila vsekakor

¹⁰ Miroslav Stiplovšek: Slovenski parlamentarizem 1927-1929: Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udeležanje parlamentarizma, (dalje Stiplovšek, Parlamentarizem), str. 89.

prelomnica, saj je v pogojih centralizirane državne uprave uspelo 'iztrgati' iz rok Beograda nekaj pristojnosti, hkrati pa je bilo njuno delovanje tudi izraz slovenskega parlamentarizma. Ta je bil sicer 'okrnjen', kajti šlo je za izvoljeni skupščini dveh upravno teritorialnih enot, ki sta bili izraz centralističnega razumevanja ureditve jugoslovanske države in ne za enotno slovensko skupščino z zakonodajno pristojnostjo. Oblasna samouprava in z njo povezan 'parlamentarizem' sta bili stopnji v slovenskem državotvornem razvoju v pogojih centralizma, opredeljenega z vidovdansko ustavo.

Za slovensko politiko v času med obema vojnama, kot za celotno dogajanje v jugoslovanski državi, je prelom kraljev 'puč' v začetku leta 1929 in uvedba njegove osebne diktature, ko naj ne bi bilo med narodom in kraljem več nobenega posrednika. Vidovdanska ustava je bila razglašena za neveljavno, konec je bilo klasičnega parlamentarizma. Še bolj se je okrepil unitarizem, kar kaže že sprememba imena države v Kraljevino Jugoslavijo, ko ni bilo več imen 'plemen'- narodov v nazivu države. Ta je bila razdeljena na devet banovin kot upravnoteritorialnih enot, pri čemer so imela vlogo politična in ne zgodovinska in državnopravna merila. Med vsemi banovinami je bilo etnično načelo v veliki meri upoštevano le pri Dravski, saj je obsegala večji del jugoslovanske Slovenije (od leta 1929 do 1931 ni bila v okviru Dravske banovine Bela krajina in nekaj občin). Zmanjšane so bile tudi politične svoboščine, skupščina je bila razpuščena, politične stranke so bile odpravljene. Vzpostavljen je bil monističen političen sistem s popolno oblastjo 'režimske', vsedržavne stranke. Septembra 1931 je kot piko na i svoje diktature, izdal kralj vsiljeno - oktroirano ustavo, nato pa so bile izvedene volitve v Narodno skupščino. Na volitvah jeseni 1931 je nastopila le vladna državna volilna lista, ki je prerasla v t.i. režimsko stranko Jugoslovansko narodno stranko. Njen del so postali tudi slovenski podporniki jugoslovanskega unitarizma, liberalci. Ti so svoj unitaristični program še poglobljali in se zavzemali, kot je zapisalo Jutro januarja 1933, za "strogo in brezkompromisno politiko jugoslovanskega državnega jedinstva".¹¹

Prelomnico v slovenskem političnem razvoju,¹² ne pa toliko v državotvornem smislu, predstavlja zamenjava 'režima' leta 1935; vlado na volitvah maja 1935 sicer zmagovite liste Bogoljuba Jevtića je konec junija zamenjala vlada, ki se je opirala na del srbskih radikalov, bosanske muslimane (Jugoslovanska muslimanska organizacija) in na Slovensko ljudsko

¹¹ Jurij Perovšek: Slovenci in Jugoslavija v tridesetih letih. V: Slovenska trideseta leta. Ljubljana 1997, (dalje Perovšek, Trideseta) str. 21-22.

¹² Janko Prunk: Slovenske predstave o avtonomiji (oziroma državnosti) in prizadevanja zanj v Kraljevini Jugoslaviji. V: Slovenci in država, Ljubljana 1995, (dalje Prunk, Slovenske predstave) str. 139.

stranko. V Sloveniji je z vstopom v vlado prišla na oblast Slovenska ljudska stranka, ki na volitvah ni niti nastopila, ampak jih je abstinirala. Voditelj SLS Anton Korošec je v ministrskem svetu - vladi (predsednik Milan Stojadinović) postal notranji minister, ta pa je po Pravilniku o organizaciji dela banskih svetov imenoval banski svet, ki je bil organ banske samouprave oziroma po ustavi posvetovalni organ. V banski svet je imenoval člane SLS¹³ in na ta način je SLS prevzela v jugoslovanski Sloveniji - Dravski banovini vso upravno oblast, ki jo je uporabila za utrditev svoje politične dominacije. V začetku septembra je bil za bana imenovan Marko Natlačen, spremembe so bile tudi na vseh vodilnih mestih javne uprave, pa tudi okrajni glavarji in župani samoupravnih mest. S prihodom SLS na oblast se je v vsem družbenem življenju začela "družbena prenova", katolizacija Slovenije v duhu papeževe enciklike *Quadragesimo anno*, s katero je papež katoličane pozval na brezkompromisen boj za uveljavljanje katoliških načel na vseh življenjskih področjih.¹⁴ Politična stranka - SLS je to uporabljala za utrjevanje svoje oblasti, Cerkev pa je za svoje poslanstvo, narekovano v encikliki, uporabljala politično oblast v rokah SLS. Razvil in utrdil se je pravi politični katolicizem, imenovan klerikalizem, ki je skušal 'prekvasiti' slovensko družbo v duhu katolicizma. Ta idejna in politična usmeritev je imela posledice v času 2. svetovne vojne.

Zamenjava režima JNS z režimom nove 'vsedržavne' stranke Jugoslovanske radikalne zajednice, nastala je konec avgusta 1935 in v njej je igrala SLS vidno vlogo, Korošec je bil strankin podpredsednik, pa je pomenila tudi "mejnik v radikalizaciji avtonomističnih prizadevanj in tudi v uspešnosti izvajanja banovinskih nalog na področju gospodarstva, zdravstva, sociale, prosvete in kulture ter drugih zadev."¹⁵ Ob vstopu v vlado se je Korošec sicer zavedal, da ne bo mogla SLS doseči vsega svojega programa glede večje avtonomnosti Slovenije, kajti vedel je, da do kraljeve polnoletnosti ne bo sprememb ustave,¹⁶ vendar je vstop v vlado in novo režimsko stranko, o tej se je Korošec dogovarjal že leto dni pred tem, ko je bil še v konfinaciji na

¹³ Po Pravilniku o organizaciji in delu banskih svetov, izdal ga je predsednik vlade P. Živković junija 1930, je člane banskega sveta postavljali in zamenjevali ministri za notranje zadeve iz "vrst oseb, ki lahko s svojim nasvetom najboljše služijo interesom banovine." Stiplovšek, *Parlamentarizem*, str. 333 - faksimile Pravilnika.

¹⁴ Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929-1955: znanstveno poročilo. Ljubljana 1994, str. 11.

¹⁵ Stiplovšek, *Parlamentarizem*, str. 335.

¹⁶ Izgubljeni spomin na Antona Korošca: iz zapuščine Ivana Ahčina, ur. Bojan Godeša, Ervin Dolenc. Ljubljana 1999, str. 150.

Hvaru,¹⁷ omogočil popolni prevzem oblasti SLS v Dravski banovini. S popolno prevlado SLS v upravljanju jugoslovanskega dela Slovenije je začetek obdobja odločnejšega boja za gospodarsko, finančno in kulturno avtonomijo, izraženo v zahtevah po enakopravnosti slovenščine v uradnem poslovanju. Banski svet v novi sestavi, ban Natlačen ga je označil za "slovenski gospodarski parlament",¹⁸ je tako februarja 1936 ugotovil, da služi centralizem le načrtni demontaži slovenskega gospodarstva in kulture, in terjal povečanje financiranja banovine z državno dotacijo.¹⁹ V drugi polovici tridesetih let je tako življenje v Sloveniji "dejansko potekalo avtonomno, po slovensko", čeprav brez zakonske osnove.²⁰

Avtonomistični proces, ki ga je na upravnem področju uspešno izvajala SLS ob toleriranju centralne državne oblasti "kot nagrada za sodelovanje dr. Korošca in njegovih pristašev v osrednji vladi",²¹ je dobil nov zagon potem, ko je bil s sporazumom med predsednikom vlade in predsednikom JRZ Dragišo Cvetkovićem in prvakom opozicije, vodjem Hrvaške seljačke stranke Vlatkom Mačkom, sklenjen sporazum avgusta 1939 o preoblikovanju države. Ustanovljena je bila Banovina Hrvaška z "določenim obeležjem državnosti", z narodnim imenom in z velikimi upravnimi in gospodarskimi pristojnostmi, kar je pomenilo korak v političnem in gospodarskem preurejanju jugoslovanske države. Za slovensko državotvornost je v tem času pomembno hotenje SLS po vzpostavitvi Banovine Slovenije, ki ga je ta od takrat pa do začetka 2. svetovne vojne v Jugoslaviji izpovedovala kot svoj "politični evangelij".²² Zavzemali so se dejansko za preoblikovanje centralistične Jugoslavije v nekakšno federacijo oziroma za udejanjanje stališč, izraženih konec leta 1932 v Slovenski deklaraciji oziroma v t.i. ljubljanskih (ali Koroščevih) punktacijah, ko so zahtevali: "Slovenci, Hrvati in Srbi zgradimo *po svobodnem sporazumu* (podčrtal Z. Č.) in to na demokratski bazi državo ravnopravnih edinic; eno teh edinic naj tvori Slovenija."²³ Pred 2. svetovno vojno so se tako Slovenci oziroma vsaj njihova politika (politični voditelji) podobno kot pred 1. svetovno vojno znašli v situaciji, ko so se morali zavzemati za trialistično zasnovo države, v kateri so živeli. Do prelomnice, ki bi z ustanovitvijo banovine Slovenije kot posebne enote z upravnimi pristojnostmi pomenila uveljavitev avtonomističnih pogledov nad

¹⁷ Prav tam, str. 96, 105, 147.

¹⁸ Stiplovšek, Parlamentarizem, str. 343.

¹⁹ Stiplovšek, Parlamentarizem, str. 338-339.

²⁰ Prunk, Slovenske predstave, str. 140.

²¹ Stiplovšek, Parlamentarizem, str. 345.

²² Perovšek, Trideseta, str. 25.

²³ Jutro, 11. 1. 1933, št. 9.

centralističnimi, ni prišlo. Razplet prizadevanj za Banovino Slovenijo, za katere ustanovitev so bili pripravljeni že osnutki uredb, je preprečil začetek 2. svetovne vojne v Jugoslaviji.

Druga svetovna vojna je pomenila v vseh pogledih prelomnico v slovenski zgodovini. V slovensko narodnoemancipacijsko misel in državotvorno hotenje je prinesla nove politične sile in nove poglede ter rešitve. Slovenska državotvornost v času 2. svetovne vojne je izhajala iz upoštevanja načela samoodločbe naroda (ta vključuje pravico do združitve in tudi odcepitve), to je na svobodnem sporazumu narodov, ki so sestavljali jugoslovansko državo. Z revolucionarnim spreminjanjem oblasti in graditvijo nove oblasti v jugoslovanski državi je tudi slovenska narodnoemancipacijska oziroma državotvorna misel prerasla iz avtonomističnega pogleda na federativni, na Slovenijo kot posebno federalno, državno enoto v okviru federativno urejene Jugoslavije.

Za slovensko državnost so med obema svetovnima vojnama pomembne prelomnice povezane tudi z njenim ozemljem oziroma z izgubo in pridobitvijo slovenskega narodnostnega ozemlja. Po prvi svetovni vojni je zaradi posledic le-te doletela Slovence izguba ozemlja, kjer so prebivali Slovenci na severu in na zahodu, medtem ko je na severovzhodu v okvir jugoslovanske Slovenije vključeno ozemlje, ki je v zgodovini bilo odrezano od 'združene' Slovenije. Glede tega je prelomna jesen leta 1920; takrat je bilo izgubljeno narodnostno ozemlje na severu in na zahodu. Zaradi sklepa Pariške mirovne konference oziroma mirovne pogodbe z Avstrijo, podpisane 10. septembra 1919 v Saint-Germainu, in zaradi izvedenega plebiscita na Koroškem 10. oktobra 1920 je 'Slovenija' izgubila ozemlje na severu.²⁴ Ozemeljsko mnogo večja pa je bila izguba na zahodni narodnostni meji, kjer je Kraljevina Italija zaradi aprila 1915 sklenjenega Londonskega pakta z antantnimi državami dobila pravico zasesti precejšen del slovenskega ozemlja. Po pogajanjih med državama, Kraljevino SHS in Italijo, je bila določena meja med državama v Rapallu 12. novembra 1920; izven jugoslovanske Slovenije je takrat ostala tretjina vseh Slovencev.²⁵ Je pa Slovenija s Pariško mirovno konferenco dobila tudi ozemlje, kjer so prebivali Slovenci. Po sklepu Vrhovnega sveta Pariške mirovne konference so enote jugoslovanske vojske 12. avgusta 1919 vkorakale v Prekmurje, da so zatrle sovjetsko revolucijo, ki se je razširila iz Madžarske, s čimer je bila ustvarjena

²⁴ Andrej Mitrović: Jugoslavija na konferenciji mira 1919-1920. Beograd 1969, str. 145-147; Koroški plebiscit. Ljubjana 1970; Janko Pleterski: K zgodovinskim okoliščinam bojev in plebiscita na Koroškem v letih 1918-1920. Sodobnost 1990, str. 825-848.

²⁵ Prav tam, str. 147-157; Bogdan Krizman: Vanjska politika jugoslovanske države 1918-1941: diplomatsko historijski pregled. Zagreb 1975.

osnova za priključitev tega ozemlja k jugoslovanski državi. To dejstvo je bilo uzakonjeno v mirovni pogodbi z Madžarsko, podpisani v Trianonu pri Versaillesu 4. junija 1920.²⁶ Vojaška zasedba Prekmurja in določilo v Trianonski pogodbi, da pripade Prekmurje Jugoslaviji, je za zgodovino tega območja prelomni trenutek, kajti prekmurski Slovenci so tako prvič v zgodovini živeli v isti državi z drugimi Slovenci.

Za Slovence in njihovo državnost, tudi v ozemeljskem smislu, pa se je velika prelomnica zgodila v 2. svetovni vojni. Prelomnica je nedvomno že napad držav osi 6. aprila 1941 na Jugoslavijo, čemur je sledila hitra kapitulacija jugoslovanske vojske, države napadalke pa so zasedle jugoslovansko državno ozemlje in ga razkosale, kajti sklenile so Jugoslavijo kot državo uničiti in odpraviti njen mednarodnopravni obstoj (debelacija). Po Hitlerjevih smernicah glede razkosanja Jugoslavije, ki jih je dal še pred koncem 'aprilske' vojne in podpisom kapitulacije jugoslovanske vojske, je bila Slovenija razdeljena med tri okupatorje: Nemčija je dobila največji, pa tudi gospodarsko bolj pomemben del Dravske banovine (slovenska Štajerska, Gorenjska, Dravograd z okolico, Mežiška dolina, severni del Dolenjske, občina Jezersko), Italija je dobila večji del Dolenjske in Notranjske in Ljubljano, Madžarski pa je pripadlo Prekmurje brez njegovega severozahodnega dela, ki si ga je pridržala Nemčija. Da bi Slovenijo izbrisale z zemljevida, so vse okupatorske države nameravale zasedena ozemlja formalnopravno priključiti svojim državam. To je najprej storila Kraljevina Italija že 3. maja 1941,²⁷ Madžarska 16. decembra 1941,²⁸ medtem ko Nemčija formalnopravno slovenskega ozemlja ni nikoli priključila Tretjemu rajhu, vendar pa je bil okupacijski red na ozemlju, ki so ga zasedali Nemci, najhujši in je najbolj izgledalo, da je slovensko ozemlje formalnopravno vključeno v nemško državo, saj sta oba šefa civilnih uprav uvajala nemški politični, pravni in gospodarski red.²⁹

²⁶ Prav tam, str. 177-185; Dušan Nečak: Pokrajina ob Muri po letu 1918. V: Ljudje ob Muri: zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10. - 12. maj 1995. Murska Sobota, Zalaegerszeg 1996, str. 229-231; Rudi Kyovsky: Trianonska pogodba in slovensko-ogrska meja. V: Revolucionarno vrenje v Prekmurju v letih 1918-1920. Murska Sobota 1981, str. 244-259.

²⁷ Tone Ferenc: Fašisti brez krinke. Maribor 1988, str. 32.

²⁸ Metka Fujs: Madžarska vojaška in civilna uprava v Prekmurju v drugi svetovni vojni. Zbornik soboškega muzeja I, Murska Sobota 1991, str. 89-100.

²⁹ Narodnoosvobodilna vojna na Slovenskem 1941-1945. Ljubljana 1976, str. 47-74; Tone Ferenc: Okupacijski sistemi na Slovenskem: 1941-1945. Ljubljana 1997, str. 9-11; isti: Nacistična in raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941-1945. Maribor 1968, str. ...; isti: Vprašanje priključitve zasedenih slovenskih pokrajin nemškemu rajhu. V: Pri-

Z okupacijo, razkosanjem in debelacijo se je večji del slovenskih strankarskih politikov sprijaznil ali celo strinjal, del jih je odšel skupaj s kraljevo vlado v tujino in ti so formalno zastopali slovensko 'državnost' v jugoslovanski državi. Predstavniki meščanskih političnih strank, od spomladi 1942 združeni v Slovenski zavezi, so se glede jugoslovanske države in položaja Slovenije v njej izrekli za njeno obnovev kot monarhijo in pravico do samoodločbe ter federativno ureditvijo države z upoštevanjem treh jugoslovanskih 'narodov'.³⁰ Takšno je bilo tudi stališče glede slovenske narodne države kot sestavnega dela "demokratsko in federativno urejene kraljevine Jugoslavije",³¹ sprejeto v t.i. taborskem parlamentu 3. maja 1945, ki pomeni prelomnico glede njihovega odnosa do okupatorjev, njihovih dotedanjih podpornikov v boju proti narodnoosvobodilnemu gibanju in do "demokratskih zaveznikov", kar so bili v njihovih očeh Angljo-Američani. To je bilo prvo javno izpovedanje pogledov meščanskih politikov, ki so v času vojne v različnem obsegu sodelovali z okupatorji, na slovensko državnost. Ta pa je bila tedaj že izgrajena oziroma potrjena tudi s strani "demokratskih zaveznikov". Ti so izhajali iz priznavanja kontinuitete Jugoslavije, kar so priznavali tudi zavezniki, ki pa so dejansko oblast v državi priznali narodnoosvobodilnemu gibanju oziroma politični sili, ki ga je vodila in ki je sklenila sodelovanje s predstavniki jugoslovanske oblasti (sporazum Tito-Šubašić), katero so zavezniki priznavali od vsega začetka vojne. V pravnem smislu pomeni nastop "prvega slovenskega parlamenta", kot so ga imenovali, in njegovi sklepi prelomnico v 2. svetovni vojni pri nas, kajti šele tedaj so bili dani vsi pogoji za pravo državljansko vojno. Nasproti sta namreč šele tedaj, ko je ob toleriranju nemških oblasti (generala SS E. Rösenerja) začel 'legalno' delovati Narodni odbor in so "Nemci priznali Slovensko domobranstvo za samostojno slovensko vojsko"³² in se je kot oblastni oziroma zakonodajni organ vzpostavil parlament (na taboru), stala dva politična oziroma oblastna subjekta, ki sta imela v veliki meri deklarativno zelo podobne, če ne že enake cilje glede slovenske državnosti,

spevki za zgodovino delavskega gibanja, 1974, št. 1-2, str. 157-201; Milan Ževart: Okupacija in državljanstvo na Štajerskem in Prekmurju 1941-1945. V: Slovenci in država, Ljubljana 1995, str. 225-233.

³⁰ AS 220, š. 15, Poročilo prijateljem o politični situaciji v Sloveniji o združitvi demokratskih skupin ter o njih sodelovanju, načrtih in predlogih; ARS II 1898, f. 124, m. II, Slovenska zaveza za narodno osvoboditev; Jera Vodušek Starič: "Dosje" Mačkovšek. Ljubljana 1994, str. 140, str. 146.

³¹ Slovenec, 4. 5. 1945, št. 101.

³² Stane Kos: Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941-1945, II. del. Buenos Aires 1991, str. 204.

vprašanje pa je bilo, kdo bo imel oblast, da te cilje udejanji. Zaradi dejanj, zlasti vojaške dejavnosti narodnoosvobodilnega gibanja, kar so mu priznavali tudi zavezniki, je bila 'stran upora proti okupatorju' tista, ki je namreč oblast že imela in jo v veliki meri udejanjala.

Prelomnica glede zamenjave oblasti v Jugoslaviji je bilo zasedanje Avnoja v Jajcu konec novembra 1943, ko je bil med odloki tudi tisti, s katerim so bile odvzete pravice zakonite vlade Jugoslavije vladi v begunstvu, "da bi predstavljala narode Jugoslavije kjer koli in pred komer koli."³³ Šlo je za revolucionarno zamenjavo oblasti.³⁴

Politične in narodne sile v Sloveniji, ki so se odločile za upor proti okupatorju, združile so se v Osvobodilno fronto Slovenskega naroda, okupacije in debelacije Slovenije niso priznavale, so začele slovensko državnost graditi in razvijati že septembra 1941. Hkrati so začele graditi tudi novo državno oblast, ki naj bi zamenjala dotedanjo jugoslovansko. Šlo je za revolucionarno spreminjanje oblasti oziroma njenih nosilcev. Prvi korak, ki je pomenil prelomnico v zamenjavi oblasti, je bil že sklep Vrhovnega plenuma, najvišjega organa OF, v katerem so bili združeni predstavniki vseh skupin, združenih v OF, da se je (16. septembra 1941) pretvoril v Slovenski narodnoosvobodilni odbor (SNOO). S tem so bili vzpostavljeni elementi in atributi "dejanske nove oblasti".³⁵ V sklepu je bilo izraženo, da SNOO v času narodnoosvobodilne vojne "*edini* (podčrtal Z. Č.) predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod *na vsem njegovem ozemlju* (podčrtal Z. Č.)",³⁶ s čimer se je postavil za edini organ nove nastajajoče slovenske oblasti, ki je nameravala zamenjati nekdanjo jugoslovansko oblast na slovenskem ozemlju. To je kazalo na nepriznavanje razkosanja in debelacije Slovenije. Šlo je za revolucionaren organ, ki je dejansko 'revolucionarno' prevzel oblast in je že izražal začetke revolucionarnega procesa rušenja stare in graditve nove državne oblasti v Sloveniji, ni pa imel razdeljenih zakonodajnih in izvršilnih funkcij.³⁷

³³ Uradni list DFJ, št. 1-1, 3, 1. 2. 1945; Deklaracija drugega zasedanja Protifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije, Odlok, s katerim se tako imenovani jugoslovanski vladi v zamejstvu odvzame pravice zakonite vlade Jugoslavije in kralju Petru II. Karadjordjeviću prepoveduje vrnitev v Jugoslavijo.

³⁴ Branko Petranović: AVNOJ - revolucionarna smena vlasti. Beograd 1976.

³⁵ Ivan Kristan: Ustavnopravni značaj kočevskega zbora, črnoljskega zbora in federalne države Slovenije v njenem času. V: Slovenci in država, Ljubljana 1995, (dalje Kristan, Ustavnopravni značaj) str. 252.

³⁶ Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, knjiga I. Ljubljana 1962, (dalje DLR I) dok. 38, str. 116.

³⁷ Makso Šnuderl: Pomen plenuma OF z dne 16. septembra 1941 za takratni razvoj. Junaška Ljubljana, knjiga I. Ljubljana 1985, str. 222.

Odločitve SNOO so izhajale iz pravice slovenskega naroda do samoodločbe in suverenosti; zavzemal se je za Zedinjeno Slovenijo, za celotno slovensko etnično ozemlje, in za njeno mesto v okviru federativno urejene jugoslovanske države. SNOO je septembra 1941 izdal štiri zakonske odloke, med temi tudi dva o zbiranju denarnih sredstev "za kritje izdatkov osvobodilnega gibanja in za socialno pomoč".³⁸ Poskus vzpostaviti 'vlado' je sledil poleti 1942 v času delovanja nove oblasti na osvobojenem ozemlju v Ljubljanski pokrajini, ko naj bi Narodnoosvobodilni svet prevzel upravno vlogo,³⁹ kar so označili kot "izraz slovenske demokratične in nacionalne revolucije" in enega od prvih važnih mejnikov.⁴⁰ Pripravljalo pa se je osnovanje 'parlamenta' - Zbora odposlancev narodnoosvobodilnih odborov.⁴¹

Prelomnico v graditvi slovenske državnosti pa predstavlja Zbor odposlancev slovenskega naroda (Kočevski zbor), ki se je sestel od 1. - 3. oktobra 1943. Izvoljen je bil osrednji organ slovenske državne oblasti - Slovenski narodnoosvobodilni odbor - kot zakonodajni organ. Bil pa je vzpostavljen tudi odnos do nekdanje jugoslovanske oblasti, "izbegle" vlade, v kateri zbor ni videl pravih predstavnikov slovenskega naroda in ji je zato odrekel pravico zakonitega predstavnika slovenskega naroda.⁴² S tem je bila dejansko razglašena zamenjava oblasti, kar je bil "neizbežen sestavni del postavljanja temeljev slovenske države",⁴³ in izraz samostojnega odločanja o svoji bodočnosti. Glede državnosti oziroma ozemlja slovenske države pa je prelomna tudi potrditev proglasitve priključitve Slovenskega primorja "svo-

³⁸ DLR I, dok. 42, 43, str. 121-122; Odlok SNOO o narodnem davku, Odlok SNOO o posojilu svobode. Pripominjam, da je pred koncem 1. svetovne vojne podobne namene glede zagotovitve denarnih sredstev za delovanje slovenske oblasti in njegove države imel tudi Narodni svet, ki je 21. 9. 1918 izdal Apel o pobiranju narodnega davka oziroma Narodno vijeće 26. 10. 1918. Perovšek, SHS, str. 21, 45.

³⁹ DLR II, Ljubljana 1964, dok. 83, str. 174-175, dok. 84, str. 175-176.

⁴⁰ DLR II, dok. 114, str. 327-328

⁴¹ DLR II, dok. 85, str. 176; DLR III, Ljubljana 1966, dok. 21, str. 39-40.

⁴² Dokumenti o razvoju ljudske oblasti v Sloveniji. Zbral in uredil Makso Šnuderl. Ljubljana 1949, (dalje Šnuderl, Dokumenti) dok. 85, str. 100. V Resoluciji so zapisali: "Hkrati razglašajo zbor doma in pred svetom, da se je begunska londonska vlada izrodila v petokolonsko okupatorjevo agenturo" (dalje Šnuderl, Dokumenti, dok. 86, str. 101), pri čemer so imeli v mislih vlogo Draže Mihailovića, ki je bil tedaj še vedno minister za obrambo v kraljevi vladi.

⁴³ Kristan, Ustavnopravni značaj, str. 255. Podoben sklep je sprejel tudi AVNOJ na zasedanju konec novembra 1943, ko je odrekel jugoslovanski vladi v emigraciji (opomba 33).

bodni in združeni Sloveniji v svobodni in demokratični Jugoslaviji", kar je storil Vrhovni plenum OF 16. septembra 1943.⁴⁴

Kočevski zbor je prelomnica v graditvi slovenske državnosti v času 2. svetovne vojne in v njej izvajane revolucije s poudarkom na spremembi politične oblasti. Na njem je bila izvedena takšna revolucionarna zamenjava oblasti za Slovenijo kot so za jugoslovansko državo pomenili sklepi drugega zasedanja AVNOJ-a v Jajcu 29. novembra 1943. Čeprav je imel bolj deklarativni kot konstitutivni značaj,⁴⁵ je imel "značaj revolucionarne konstituante,⁴⁶ kakršna je pač bila z ozirom na pogoje revolucije v vojni mogoča."⁴⁷ Zasedanje SNOO v Črnomlju 19. in 20. februarja 1944 pa je pomenilo konstituiranje zakonodajnega organa z vsemi njegovimi telesi, sprejeta pa je bila tudi vrsta zakonskih odlokov, ki so določali organe oblasti in države. Nastopil je čas, ko so začeli "graditi narodno oblast in slovensko državnost v okviru federativne Jugoslavije bolj načrtno, bolj sistematično in s pogledom v daljšo perspektivo, kakor pa so doslej dovoljevale in zahtevale okoliščine".⁴⁸ Prelomen za nadaljnji razvoj slovenske državnosti je bil sklep o združitvi z drugimi jugoslovanskimi narodi v federativno Jugoslavijo "po lastni volji, na temelju pravice slehernega naroda do samoodločbe, vključno pravico odcepitve pa tudi združitve z drugimi narodi."⁴⁹

Prelomnico predstavlja sam nastanek jugoslovanske države na osnovi odlokov, sprejetih na 2. zasedanju Avnoja, ki jo je mogoče postaviti že v čas vojne ali pa dve leti kasneje, ko je federativna Jugoslavija formalno postala država republikanske oblike. Glede spremembe političnega sistema je prelomnica vsekakor sprememba nosilcev oblasti, kateri so se v času osvobodilne vojne zamenjevali postopoma, dejansko od vsega začetka upora okupatorju. Formalno pomeni prelomnico revolucionarne zamenjave oblasti v Jugoslaviji 2. zasedanje AVNOJ, zavezniško priznanje te spremembe in nove oblasti, pa pogajanja in sklenitev sporazuma s kraljevo vlado junija 1944 na Visu in novembra istega leta v Beogradu.

⁴⁴ Šnuderl, Dokumenti, dok. 73, str. 83. Odločitev VP OF je potrdil tudi AVNOJ v enem od svojih odlokov (Uradni list DFJ, 1-8, 1. 2. 1945).

⁴⁵ Tone Ferenc: Oblikovanje slovenske (federalne) države 1941-1944. V: Slovenci in država, Ljubljana 1995, str. 216.

⁴⁶ Ni mišljena ustavodajna skupščina, marveč v smislu organa, ki je sprejel temeljne odločitve za graditev slovenske države - predstavniško zakonodajno telo.

⁴⁷ Šnuderl, Dokumenti, str. 233.

⁴⁸ Boris Kidrič: Zbrano delo, II. knjiga, Ljubljana 1978, str. 17; O graditvi narodne oblasti in slovenske državnosti v okviru federativne Jugoslavije.

⁴⁹ Šnuderl, Dokumenti, dok. 106, str. 135; Deklaracija o potrditvi dela slovenske delegacije na 2. zasedanju AVNOJ.

S črnomeljskim zasedanjem je narodnoosvobodilno gibanje tudi formalno prešlo iz političnega v državotvorno gibanje in je bil proces revolucionarnega spreminjanja oblasti v osvobodilnem boju začet z ustanovitvijo SNOO septembra 1941 v resnici zaključen.⁵⁰ "Kočevski zbor in Črnomaljski zbor sta med osvobodilnim bojem proti okupatorju privedla proces graditve slovenske države do stopnje, da je bil omogočen prehod v redno ustavno stanje",⁵¹ ki se je vzpostavilo s sprejemom prve ustave Ljudske republike Slovenije 16. januarja 1947. Ta predstavlja, kljub dejstvu, da je vsebinsko bila v duhu prve povojne jugoslovanske ustave, ki pa je bila močno pod vplivom sovjetske 'stalinske' ustave, simbolno prelomnico, kajti šlo je za prvo slovensko ustavo v vsej slovenski zgodovini. Ta ustava pa je pomenila tudi vsebinsko prelomnico, saj je opredeljevala položaj Slovenije v jugoslovanski državi, urejeni na načelih federativnosti, kar je opredeljevalo celotno obdobje življenja v t.i. drugi, avnojski, Titovi Jugoslaviji. Republika Slovenija je imela svojo zakonodajno oblast (skupščino), vlado, 'narodno' zastavo in grb.

V tej ustavi je bila upoštevana načelna pravica do samoodločbe in odcepitve, čeprav je bilo zaradi dejstva, da je bila v zvezni ustavi omejena pristojnost republik in da je zvezna zakonodaja prevladala nad republiško, pa je pomenilo v praksi omejitev pristojnosti republik na minimum. V resnici je v jugoslovanski federativno urejeni državi prevladal centralizem. Ta je bil pojasnjen kot nujnost zaradi gospodarskih razlogov (uvajanje centralno in administrativno vodenega načrtnega gospodarstva). Slovenija je večje pristojnosti ohranila v šolstvu, kulturi, znanosti, zdravstvu, socialnem skrbstvu in pri komunalnih zadevah.

Prelomnico, ki jo je povzročila 2. svetovna vojna in v njej izvedena revolucija, predstavljajo tako posegi v lastninske odnose. Dejansko pomeni izvedbo revolucije v celoti in vzpostavitev novega družbenega reda, ki je zaznamoval celotno življenje avnojske Jugoslavije.

Poleg spremembe oblasti, kar se je zgodilo že v času 2. svetovne vojne in je dejansko pomenilo izvedbo revolucije s spremembo pravnega reda, ne pa družbenega, je glede zadnjega pomenilo veliko prelomnico poseganje v lastninske odnose in spreminjanje le-teh. S spreminjanjem teh, sprva na narodnostni osnovi (razlaščevanje pripadnikov okupatorskih narodov - Nemcev in sodelavcev okupatorja), kar je potekalo že v času vojne, predvsem pa neposredno po njej, je dobila nova oblast ekonomsko osnovo. Na vsedržavnem nivoju pa predstavlja na tem področju prelomnico odlok predsedstva AVNOJ o prehodu v državno lastnino imetja Nemcev in tistih,

⁵⁰ Zdenko Čepič: Nekaj stopinj revolucije v pluralni dobi Osvobodilne fronte. V: Pripevki za novejšo zgodovino, 1998, št. 1-2, str. 93.

⁵¹ Kristan, Ustavnopravni značaj, str. 258.

ki so z okupatorjem sodelovali, iz 21. novembra 1944.⁵² Nova državna oblast je s tem de iure začela posegati na področje ekonomskih odnosov in jih prilagajati značaju svoje oblasti. S tem je nastopil v jugoslovanskem narodnoosvobodilnem procesu prelom, kajti družbena revolucija je iz spreminjanja političnega sistema z zamenjavo oblasti stopila na pot spreminjanja ekonomskih odnosov. Ta odlok je pomenil prvi zakoniti temelj za ustvarjanje novih družbeno-ekonomskih odnosov in prvi pravni temelj nove politične oblasti za množično razlašanje.⁵³ Formalni zaključek in 'vrh' tega procesa prilagajanja ekonomske strukture novim političnim razmeram in na nek način prelomnica, je bila uzakonitev nacionalizacije zasebnih gospodarskih podjetij v začetku decembra 1946.⁵⁴ S tem so bile dane novi oblasti osnove za razvijanje socialističnega političnega in gospodarskega sistema.

Vsekakor je sprememba oziroma utrditev in potrditev političnega sistema v Jugoslaviji, pa tudi sprememba gospodarskega po koncu 2. svetovne vojne, ena največjih prelomnic v zgodovinskem razvoju države in ljudi, ki v njej živijo. Treba bo v "komunistični - jugoslovanski in slovenski - zgodovini po letu 1945 natančneje ločiti posamezna obdobja", je zapisal Peter Vodopivec v uvodu v Slovensko kroniko XX. stoletja in da to "nikakor ni bil čas ene same "teme" in "enoumja", temveč neredko izjemno bogat in ploden čas v svojem ustvarjalnem utripu."⁵⁵

Politično in z njim ozko povezano oziroma odvisno gospodarsko življenje je bilo ves čas socialistične Jugoslavije zaznamovano s stalnim razmerjem med centralizmom in decentralizacijo, med vlogo in vplivom zvezne države in njenega vodstva in hotenji po večji vlogi republik. Eta-tizmu, s poudarjenim centralističnim administrativnim sistemom upravljanja, je v začetku petdesetih let našla vladajoča Partija njegovo nasprotje v samoupravljanju; najprej v delavskem, pod geslom "tovarne delavcem!", nato pa v samoupravljanju, ki je postalo sredi petdesetih let vse zajemajoč način političnega delovanja na vseh področjih delovanja države in družbe. Celotno politično življenje pa se je vrtelo okoli vprašanja uvajanja in uveljavljanja štirih D: deetatizacija, decentralizacija, demokratizacija, debi-

⁵² Uradni list DFJ, 2-25, 6. 2. 1945; Odlok o prehodu sovražniškega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile.

⁵³ Zdenko Čepič: Prispevek k proučevanju ekonomskih vidikov revolucije v obdobju NOB. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 1987, št. 1-2, str. 138.

⁵⁴ Uradni list FLRJ, 98-677, 6. 12. 1946.

⁵⁵ Peter Vodopivec: Slovenci in dvajseto stoletje. V: Slovenska kronika XX. stoletja, knjiga 1, Ljubljana 1995, str. 8.

rokratizacija. Stalnica v razvoju je bil boj med centralističnimi in njim nasprotnimi hotenji. To stalno nasprotje je občasno povzročalo hujše politične krize v državi in je v veliki meri pogojevalo bolj ali manj prelomne spremembe v ustavni ureditvi druge Jugoslavije.

V državotvornem smislu je bila v obdobju avnojske Jugoslavije prelomnica vsaka sprejeta ustava. Teh je bilo tri oziroma štiri, saj je ustavni zakon iz začetka leta 1953 mogoče razumeti kot ustavo. Vsaka ustava je na novo opredelila politično in državno ureditev v Jugoslaviji, pri čemer je šlo za vprašanje 'razmerja' med političnim sistemom s poudarkom na samoupravljanju in državnim sistemom s poudarkom na odnosih med republikami in teh s federacijo, centralno oblastjo. Tako je ustavni zakon dajal večji poudarek na urejanju samoupravljanja, kar velja tudi za ustavo iz leta 1963, pri čemer so bili mednacionalni odnosi, kot bistvo federativne ureditve socialistične Jugoslavije, postavljeni v drugi plan. Prav v stopnjah razumevanja nacionalnega vprašanja in ustavne ureditve federativne države je mogoče iskati bistvene prelomnice med posameznimi obdobji v razvoju po 2. svetovni vojni.

Prva ustava federativne Jugoslavije je dajala močan poudarek prav ureditvi federativnosti in je vsaj z ustavnega vidika dosledno urejala mednacionalne odnose, kar je zagotavljal Zbor narodov v Zvezni ljudski skupščini. Na drugi strani pa je v upravnem in gospodarskem življenju prevladoval centralizem, katerega so skušali v začetku petdesetih let omiliti z uvajanjem samoupravljanja. Na račun samoupravljanja kot celovitega političnega sistema, ki naj bi urejal tudi mednacionalne odnose v federativni državi, je bila prav ustavna ureditev teh potisnjena na stranski tir. Ustavni zakon 1953 je omejil že v ustavi 1946 dosežene pravice narodov in republik, vsaj glede ustavne ureditve zastopanosti narodov v zvezni skupščini; ukinjen je bil Zbor narodov, uveden pa Zbor proizvajalcev. Ustava 1963 je dajala še večji poudarek na samoupravljanju kot osnovi političnega sistema socialistične demokracije, medtem ko glede federalnih razmerij ni bilo bistvenih novosti. Ime države je bilo spremenjeno in na začetek imena je bila postavljena oznaka 'socialistična', federativnost pa je bila postavljena na drugo mesto. Z ustavnim amandmajem pa je bil leta 1968 v sestav zvezne skupščine vrnjen Zbor narodov, kajti mednacionalni odnosi so se od konca petdesetih let dalje pokazali kot bistven politični problem Jugoslavije. Spremenjen je bil tudi položaj republike v zvezni državi; krepil se je gospodarsko in politično. V praksi se je želja po krepitvi republike takrat pokazala v odnosu med zvezno oblastjo in Slovenijo v t.i. cestni aferi poleti 1969. Ta je bila vsekakor prelomnica za jugoslovansko in slovensko politiko, saj je Slovenija jasno pokazala na neustrezno prakso odločanja o interesih, predvsem gospodarskih, republike v državnem centru. Prelomno pa je to

tudi zato, ker se je reševanje konfliktnosti med republiko in zvezo iz dotedanje prakse, ko se je to reševalo v okviru najvišjih partijskih organov za zaprtimi vrati, preneslo v javnost oziroma na raven države. Seveda sta pri razreševanju nastale situacije še vedno poglavitno vlogo odigrala partija in Tito osebno.

Za spremembo oziroma okrepitev položaja republik so bile prelomne ustavne spremembe leta 1968, predvsem pa ustava 1974. Ta je že v preambuli in temeljnih načelih poudarila, da so odnosi v federaciji zasnovani na utrjevanju pravic in odgovornosti republik in pokrajin.⁵⁶ Republikam je dala položaj države, vendar je Jugoslavija ostala zvezna država in ne zveza držav; zvezna oblast je še vedno imela velike pristojnosti zlasti na ekonomskem področju. Ta ustava pa je dala posebno mesto v političnem sistemu Zvezi komunistov, ki je kot ustavna kategorija preko načela demokratičnega centralizma imela preko svojih forumov odločujočo vlogo pri uveljavljanju odločitev. Po desetletju 'boja' med 'partijo' in državo za prevlado, kje se bo odločalo, je postala 'partija' uradno, zapisano v ustavi, del državnega sistema in je tako dejansko legalno uveljavljala svojo oblast. Postala je poleg tega, da je bila to 'de facto' že od konca vojne, tudi 'de iure' eden od stebrov sistema jugoslovanskega socializma in federativnosti.

Ker je celotno življenje v jugoslovanski državi usmerjala in vodila komunistična partija (od leta 1952 Zveza komunistov, ki je takrat deklarativno ne pa dejansko spremenila svoj položaj v državi in družbi), predstavljajo v veliki meri prelomnice v zgodovinskem razvoju tudi kongresi vladajoče politične stranke.⁵⁷ Z vsakim kongresom se je namreč zaključilo eno obdobje razvoja in na njem so bile dane usmeritve oziroma poudarki družbenega razvoja za naprej. Prelomnico v politiki Zveze komunistov glede odnosov med jugoslovanskimi narodi in njihovimi republikami pomeni osmi kongres decembra 1964, ko se je prvič javno in jasno razpravljalo o nacionalnem vprašanju. To je bilo namreč z nastankom federativne države smatrano za rešeno. Za deveti kongres, marca 1969, ki je končal "desetletje prevratov, čistk pa tudi prenovitvenih naporov",⁵⁸ je značilno, da je prav zaradi nacionalnega vprašanja in s tem povezanim vprašanjem organizacije

⁵⁶ Ciril Ribičič: Republika Slovenija v ustavah jugoslovanske federacije. V: Slovenci in država, Ljubljana 1995, str. 358.

⁵⁷ O tem, kako je ZKJ vplivala na družbeno dogajanje in razvoj in kako je mogoče glede na vlogo ZK periodizirati zgodovino po 2. svetovni vojni v Gojko Stanič: Vprašanje zgodovinske periodizacije z vidika družbene vloge Zveze komunistov Jugoslavije v razdobju 1945-1976. Zgodovinski časopis, 1977, št. 1-2, str. 199-208.

⁵⁸ Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918-1992: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. Koper 1995, (dalje Pirjevec, Jugoslavija) str. 290.

in delovanja federativne države, doživela federalizacijo tudi 'partija'. Kongresi republiških partij so bili prvič pred zveznim kongresom; prvi republiški kongres so imeli decembra 1968 slovenski komunisti. Na tem, po vrsti šestem kongresu slovenskih komunistov, "so oblikovali nekakšen embrionalen nacionalni program, katerega težišče je bilo predvsem na gospodarski emancipaciji republike."⁵⁹ Prelomen za celoten jugoslovanski razvoj je bil 10. kongres, maja 1974, ki je v političnem smislu zaključil obdobje 'liberalizma' v ZK in jugoslovanski družbi; načrtal je razvoj, ki je dobil v Sloveniji oznako "svinčeni časi".

Še bolj kot partijski kongresi so za razvoj po drugi svetovni vojni prelomni posamezni sestanki partijskih 'forumov' in vodstev. Na teh sestankih in na neformalnih srečanjih, v prvih povojnih letih kar ob partiji biljarda pri Titu in ob gledanju filmov,⁶⁰ se je 'kreirala politika' in določal nadaljnji razvoj. Za prelomnico kot je odločitev za samoupravljanje, ki je bila to vsaj formalno in je pomenila opredelitev jugoslovanskega družbenega razvoja in jugoslovanskega tipa socializma, ni nobenega dokumenta iz izključno partijskega 'kroga'; Edvard Kardelj je v svojih Spominih zapisal, da je bilo spomladi 1949 nekaj članov politbiroja KPJ na obisku pri Titu v Splitu, kjer je bil na oddihu, in so mu predlagali oblikovanje samoupravljanja kot družbenega sistema in spremembo glede Partije.⁶¹

Vsi partijski plenumi so bili v določenem trenutku za politični razvoj prelomni, saj so bili sklicevani v določenem političnem trenutku zaradi določene politične situacije v državi ali v republiki. Tako je bila glede vprašanja v odnosih med centralno državno oblastjo in republikami prelomna razširjena seja Izvršnega komiteja CK ZKJ 14. marca 1962. Pomenila je izraz konca monolitizma v vodstvu Zveze komunistov. V partijskem vodstvu, ki je bilo takrat jasno razcepljeno na centraliste in federaliste, je izražalo največjo krizo po sporu z Informbirojem;⁶² šlo je za dva koncepta nadaljnega razvoja Jugoslavije: z močnim vplivom državnega centra in z močno Partijo in državno prisililo, nasprotno pa poudarek na večji vlogi samoupravljanja in več decentralizacije. Centralizacijo in močno zvezno državo je simboliziral srbski politik Aleksandar Ranković, tedaj podpredsednik države, 'federaliste', ki so se zavzemali za decentralizacijo, pa je

⁵⁹ Pirjevec, Jugoslavija, str. 289.

⁶⁰ Zapisnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 - 7. jul 1948). Beograd 1995, str. XIII.

⁶¹ Edvard Kardelj: Spomini: boj za priznanje in neodvisnost nove Jugoslavije 1944-1957. Ljubljana 1980, str. 136.

⁶² Božo Repe: Slovenci in federativna Jugoslavija. V: Slovenci in država, Ljubljana 1995, str. 273.

predstavljal Edvard Kardelj in slovenski politiki. Nasploh so bili ti gonilna sila federalističnega bloka tudi za ceno političnega razkola in končanja svojih političnih karier.⁶³ Že pred tem, decembra 1961, nekateri slovenski poslanci niso hoteli v zvezni skupščini glasovati o gospodarskem načrtu za leto 1962, ker je izražal centralistični način. To je bilo sploh prvič v povojni skupščinski praksi.⁶⁴ Javno pa je mednacionalno problematiko zaznamovala polemika med Dušanom Pirjevcem in srbskim pisateljem Dobrico Ćosićem v reviji Naša sodobnost leta 1961 in ponatisnjeno v Delu pa tudi beograjski Borbi. Pomenila je vrhunec nasprotovanj med dvema pogledoma na nacionalno vprašanje in dvema konceptoma o nadaljnjem razvoju Jugoslavije⁶⁵ in je "opredelila dve videnji skupnega življenja" v Jugoslaviji.⁶⁶ Ta polemika med dvema kulturnima delavcema, ki je bila v resnici polemika med slovenskim političnim in jugoslovanskim vodstvom, saj je za Pirjevcem stal predsednik slovenskega izvršnega sveta Boris Kraigher, za Ćosićem pa Ranković in tudi Tito, in dogajanja v centralnem partijskem vrhu so pomenila prelomnico v razumevanju in obravnavanju ureditve in delovanja federalne države.

Politična kriza in razhajanja med centralisti in federalisti so dosegla vrh na razširjeni seji IK CK ZKJ sredi marca 1962, kjer je Tito zahtevo po decentralizaciji označil kot zahtevo po dezintegraciji države in zahteval enotnost na osnovi partijskega pravila demokratičnega centralizma, ko se je morala manjšina podrediti mnenjem in volji večine.⁶⁷ Tega pa niso povsem upoštevali v vodstvu slovenske Zveze komunistov, ki so na svojem 'plenumu' razlike še poglobili, ko so zahtevali dosledno upoštevanje tržnih zakonitosti in zakona vrednosti, "ker je to zakon življenja in nujnost", kajti "ne more 2 X 2 biti v socialističnem sistemu 5, če je v kapitalističnem 4."⁶⁸ Zvezno partijsko vodstvo (Tito) je ocenjevalo, da so se v Sloveniji razrasle celo težnje po odcepitvi, in pozvalo na 'boj' proti slovenskemu nacionalizmu. Takrat je slovensko državno-partijsko vodstvo moralo sicer popustiti, vendar je čez čas uspelo pridobiti Tita kot odločujočega v vodenju partije in države na svojo stran.

Kljub temu, da je slovensko politično vodstvo 'klonilo' in se zaradi upo-

⁶³ Božo Repe: Utrinki iz bližnjega leta 1962. Teorija in praksa, 1990, št. 1-2, (dalje Repe, Utrinki 1962) str. 224.

⁶⁴ Repe, Utrinki 1962, Teorija in praksa, 1989, št. 11-12, str. 1501.

⁶⁵ Aleš Gabrič: Socialistična kulturna revolucija. Ljubljana 1995, str. 345.

⁶⁶ Peter Vodopivec: Slovenci in dvajseto stoletje. V: Slovenska kronika XX. stoletja, knjiga 1, Ljubljana 1995, str. 9.

⁶⁷ AS I 1589, š. 51, Razširjena seja IK CK ZKJ 14. - 16. 3. 1962.

⁶⁸ AS I 1589, š. 15, Zapisnik razširjene seje IK CK ZKS, 29. - 30. 3. 1962, str. 156, 35.

števanja partijskega demokratičnega centralizma 'discipliniralo', pa je dogajanje v odnosih zvezne in slovenske politike spomladi 1962 pomenilo prelomnico v političnem življenju Jugoslavije in tudi Slovenije. Konec je bilo monolitizma v ZK in slovenski politiki so jasno opredelili problem odnosov v državi, ki so imeli predvsem gospodarske vzroke. Kljub uspehu, ki so ga imeli centralisti z ustavo SFRJ 1963, saj je bil v njej glede nacionalnega vprašanja in mednacionalnih odnosov storjen korak nazaj, se je vseeno začela reforma federacije. Sad le-te je bil ustavni amandma leta 1968 o ponovni uvedbi Zbora narodov v sestavi zvezne skupščine kot zagotovilu enakopravnosti v odločanju vseh republik in pokrajin; v njem so namreč imele vse republike enako število poslancev.

V političnem življenju v Jugoslaviji so bili v mnogočem prelomni dogodki v letu 1968 (študentske demonstracije v Beogradu v začetku junija, "praška pomlad" in zasedba ČSSR s strani vojaških enot Varšavskega pakta avgusta, demonstracije Albancev (Šiptarjev) na Kosovem z zahtevo po uvedbi republike konec novembra, sprejem ustavnih amandmajev decembra). Dogajanja so pretresla predvsem jugoslovanski politični vrh tako, da je začel iskati na nekatera vprašanja odgovore. Študentski nemiri v Beogradu so povzročili v vodstvu ZKJ konfliktno razmere. Prišlo je do odkritega nasprotovanja med predstavniki ZK Hrvaške in ZK Srbije, ki so imeli gospodarske razloge v naložbah v republikah. Jasno so se pokazali različni pogledi v politiki posameznih republik glede 'centra' pa tudi glede republik med seboj.

Predvsem pa je v letu 1968 v jugoslovansko politično dogajanje vnesla nove poglede in reakcije t.i. praška pomlad in njen konec avgusta 1968. Poskus novega vodstva češkoslovaške komunistične partije, da bi vnesel več demokracije v socialistični sistem v svoji državi, je močno odmeval tudi v Jugoslaviji in Sloveniji. Že v začetku leta 1968, ko se je 'praška pomlad' šele začejala, je dal Edvard Kardelj pobudo za bolj demokratično ureditev v Sloveniji, ki naj bi slonela na oživitvi pluralističnih vrednot Osvobodilne fronte.⁶⁹ Zasedba Češkoslovaške s strani vojaških enot Varšavskega pakta je v Jugoslaviji vzbudila daljnosežne politične reakcije in posledice. Te so bile zlasti glede obrambne doktrine in obrambne politike. Začel se je uvajati t.i. splošni ljudski odpor in enote teritorialne obrambe. Te so bile vsaj v Sloveniji v veliki meri razumljene in vodene kot zasnova slovenske vojske. Bili so celo očitki, da gre za "oboroževanje Slovenije zaradi osamosvojitve v določenem trenutku". Akcija je tekla v Službi državne varnosti Srbije pod šifro Vrh z namenom deskreditirati slovensko politično vodstvo.⁷⁰

⁶⁹ Pirjevec, Jugoslavija, str. 275.

⁷⁰ Božo Repe: "Liberalizem" v Sloveniji. Ljubljana 1992, (dalje Repe, Liberalizem) str. 196-198.

Leto 1968 in dogodki v njem pa so bili namreč prelomni tudi za pojav t.i. slovenskega partijskega liberalizma, ki se je razvijal v povezavi in odvisnosti z dogajanjem v Jugoslaviji, pojavljal se je že od srede šestdesetih let, ko se je začelo obdobje "sprostitve in iskanja".⁷¹ To je bilo v nemajhni povezavi z gospodarsko reformo začeto sredi leta 1965.⁷² Z letom 1968 pa sta Slovenija in Jugoslavija ob kulminaciji teženj po večji republiški suverenosti na življenjsko važnih področjih, zlasti na gospodarskem, vstopili v "jedro liberalizma".⁷³

Tega je v vseh vidikih izražala t.i. cestna afera poleti 1969, ki je bila sprožena zaradi neupoštevanja slovenskih potreb po razvoju avtocestnega omrežja v Sloveniji in je najbolje izražala razmerje sil med zvezno državno oblastjo in republiko.⁷⁴ Šlo je dejansko za spor na ravni državne oblasti, med Zveznim izvršnim svetom, temu je takrat predsedoval Slovenec Mitja Ribičič (bil je edini Slovenec, ki je bil predsednik jugoslovanske 'vlade' po 2. svetovni vojni) in slovenskim izvršnim svetom pod predsedstvom Staneta Kavčiča. Ta je veljal med slovenskimi politiki za reformatorja in "liberalca" v nasprotju s partijskimi konservativci, čeprav je bil pogled enih in drugih na položaj in vlogo Slovenije v Jugoslaviji domala enak, razlikovali so se predvsem glede taktike, kako ju spremeniti. "Cestna afera" je pomenila odkrit upor Slovenije proti federaciji in je imela značaj javnosti; v slovenskih sredstvih obveščanja so novinarji objavljali ostre članke o neustreznosti glede državnega razdeljevanja mednarodnih kreditov, ljudje so z lepaki izražali podporo Stanetu Kavčiču in njegovi 'vladi', prav tako tudi občinske skupščine. Na reakcije v Sloveniji se je odzval predsednik Zveznega izvršnega sveta Mitja Ribičič s sklicevanjem na načelo paritete in vztrajanjem pri sklepu, kajti sprememba sklepa ZIS bi po njegovem mnenju pomenila popuščanje pritiskom republik. Zvezno partijsko vodstvo je zato sklicalo 7. avgusta 1969 na Brionih sejo Izvršnega biroja, na katero je bilo povabljen tudi slovensko partijsko vodstvo. Na seji je Ribičič razmere v Sloveniji ocenil kot pravi referendum za republiko proti federaciji, odgovornost za to pa je naprtil slovenskemu vodstvu. Tito je bil tudi oster do slovenskega izvršnega sveta in Kavčiča, češ da rušijo homogenost in monolitnost države. Zagrozil je z nedemokratskimi postopki proti Sloveniji, kar je ponovil tudi Kardelj, ki je menil, da gre za protisocialistični in protisamoupravni pojav,

⁷¹ Repe, Liberalizem str. 48.

⁷² Jože Prinčič: Gospodarska reforma iz julija 1965 - najresnejši in najbolje pripravljen poskus korenite preobrazbe jugoslovanskega gospodarstva. V: Mikužev zbornik. Ljubljana 1999, str. 217-228.

⁷³ Repe, Liberalizem, str. 67.

⁷⁴ O 'cestni aferi' v: Repe, Liberalizem, str. 74-198.

zato je poudaril, da se pridobitve revolucije branijo z vsemi sredstvi.⁷⁵

Jasno so se takrat pokazala odkrita nasprotja med skupinama v slovenskem državno-političnem vrhu, ki sta ju predstavljala 'liberalec' Kavčič in 'konservativec' France Popit. 'Liberalci' so imeli prevlado v organih državne oblasti, zlasti v 'vladi', 'konservativci' pa v vodstvu partije. Na nek način je tako šlo za 'spopad' med državo in partijo, za prevlado 'liberalizma' in njegovih bolj nacionalnih pogledov nad partijskim konservativizmom z razrednim pogledom na državo in družbo. Partijska linija je z metodo podrejanja javnega obveščanja prevzemala pobudo in spopad partije z 'liberalizmom' se je končal z njeno zmago; prevladalo je razredno načelo pred nacionalnim.

'Cestna afera' je tako pomenila prelomnico za 'liberalizem', predvsem pa za njegovo razumevanje republiške pristojnosti v nasprotovanju centralni državni oblasti. S porazom 'liberalizma' se je za desetletje nacionalna problematika in z njo ozko povezano vprašanje večje in samostojnejše vloge republike v federativni državi umaknilo razrednemu pogledu na državno ureditev. S samoupravljanjem in t.i. združenim delom naj bi se razreševala tudi vprašanja, ki jih je kot bistvene v federativni Jugoslaviji odprl 'liberalizem'.

'Liberalizem' v ZK in v državnih vodstvih posameznih republik, ki je imel tudi bolj poudarjene nacionalne zahteve oziroma je zagovarjal večjo potrebo po afirmaciji republik nasproti zvezni državi in njeni oblasti - kar je v hrvaškem primeru preraslo v odkrit nacionalizem, kateremu moč so dajali tudi dediči ustaštva - je prav zaradi njegove povezave z nacionalnim pospešil razreševanje ene najhujših političnih kriz jugoslovanske države po drugi svetovni vojni. 'Liberalizem' je namreč pospešil reformne procese v organizaciji in delovanju države z ustavnimi amandmaji in s sprejemom nove jugoslovanske ustave. Na eni strani je bil dan večji poudarek na vlogi republik, te so po ustavi postale države, na drugi strani pa se je s temi reformnimi potezami oziroma ustavnimi akti okrepil politični sistem samoupravljanja, v katerem je dobila ZK posebno, vodilno mesto. Samoupravljanje kot politični sistem, kateremu je že ustava namenila veliko prostora, novembra 1976 pa je bil sprejet še Zakon o združenem delu, je postalo v bistvu način oblasti ZK. Šlo je v bistvu za 'kvadraturu kroga', saj naj bi samoupravljanje delovalo kot 'oblast od spodaj navzgor', ZK pa je z načelom demokratičnega centralizma in ponovnega poudarjanja diktature proletariata, za katerega avantgardo se je štela, izvajala oblast od zgoraj navzdol.

'Liberalizem' je doživel poraz in to ne le v Sloveniji, marveč tudi po

⁷⁵ AS I 1589, CK ZKS IV, ae. 9; Zapisnik 16. seje IB P. CK ZKJ, 7. 8. 1969.

drugih republikah. Prelomnica za konec slovenskega 'liberalizma' je bila seja sekretariata CK ZKS 29.-30. oktobra 1972, ko je bil postavljen Kavčič na partijsko 'zatožno klop' in je nato nekaj dni kasneje, na 29. seji CK ZKS, odstopil kot predsednik slovenske 'vlade'. S tem je bil iz političnega življenja odstranjen 'lider' slovenskega partijskega 'liberalizma' in prevladali so konservativci; začel se je povratak 'na staro' oziroma t.i. 'svinčeni časi'. Razredno in partijsko je prevladalo v vsem družbenem življenju; izvedena je bila nekakšna 'proletarizacija' v šolskem sistemu z usmerjenim izobraževanjem, celoten politični in upravni sistem je bil v znaku samoupravnega dogovarjanja in delovanje t.i. delegatskih samoupravnih interesnih skupnosti (SIS), kjer so 'neposredni proizvajalci' kot t.i. uporabniki določali in kontrolirali delovanje zdravstva, kulture, znanosti itd.

Prelomnico v 'svinčenih časih' je predstavljala smrt jugoslovanskega predsednika Josipa Broza-Tita. Podrl se je nosilni 'steber' avnojske Jugoslavije, katere 'stebra' sta bila še Partija in vojska; oba sta bila povezana s Titom kot predsednikom 'Partije' in vrhovnim poveljnikom vojske. Z njo se je začelo desetletje razkroja jugoslovanske države, kakršna je bila vzpostavljena v času druge svetovne vojne in v njej izvedene revolucije. Od Titove smrti pa do leta 1987 se niti v strukturi niti v funkcioniranju ni spremenilo nič bistvenega. Jugoslovanska država je živela v smislu takratne floskule "po Titu Tito" in osnovne postavke "titoizma" (temelji političnega sistema, medrepubliški odnosi, zunanja politika) niso bile postavljene pod vprašaj.⁷⁶ Vendar je bil to bolj videz, kajti vse, kar je bilo ob obračunu z 'liberalizmi' po republikah pometeno pod preprogo, se je pokazalo še bolj neposredno in manj zavito v ideološki celofan socialističnega samoupravljanja in "bratstva in enotnosti". Pokazala so se vsa nacionalna nasprotja oziroma nasprotja med republikami in pa ponovno obujanje centralističnih teženj, ki so se jasno pokazale že leta 1982 na 12. kongresu ZKJ. Najprej so jih pokazali leta 1983 na področju izobraževanja in kulture s t.i. skupnimi izobraževalnimi jedri, ki naj bi poenotila pouk književnosti v jugoslovanskih šolah. To je v slovenski javnosti, predvsem med književniki, vzbudilo močan odpor, kar je zaostriilo in tudi zbistriilo slovenski odnos do Beograda. Ta pa ni več le simboliziral jugoslovanske zvezne države in njene oblasti, marveč je postal predvsem simbol srbskih hotenj po reformah državne organizacije v smeri večanja moči Srbije. Nasprotovanje skupnim izobraževalnim jedrom je simbolna, pa tudi stvarna prelomnica v slovenski javnosti do ponovnega obujanja centralizma in tudi unitarizma, ki sicer v

⁷⁶ Božo Repe: Slovenci in federacija v času od Titove smrti do plebiscita o neodvisnosti Slovenije. V: Mikušev zbornik, Ljubljana 1999, (dalje Repe, Slovenci in federacija) str. 231-232.

federativni Jugoslaviji ni imel posebne moči. Kolikor je bil odnos slovenskih oblasti do federacije v prvi polovici osemdesetih let tih, zagrizen, a v glavnem jalov, na koncu so centralističnim zahtevam popustili,⁷⁷ se je v drugi polovici to spremenilo.

Konec krhkega ravnovesja v mednacionalnih odnosih in v federaciji, kakršno je bilo od Titove smrti kljub napetostim, je bilo konec v drugi polovici leta 1987. Takrat je nastala prelomnica v delovanju jugoslovanske države in njene oblasti. Nasprotja med Slovenijo kot zagovornico večje vloge republik, pa tudi ohranjanja političnega sistema samoupravljanja na eni in Srbijo kot zagovornico centralizacije na drugi strani, šlo je v veliki meri za že znana stališča iz začetka šestdesetih let, vendar so bile politične in gospodarske razmere bistveno različne od časa izpred dveh desetletij, so se kazala kot spor med dvema razumevanjema jugoslovanske federativne države. Šlo je za spopad za naravo jugoslovanske federacije med dvema povsem različnima razvojnima modeloma in dvema različnima načinoma političnega delovanja. Ta slovensko-srbski različni pogled se je izkristaliziral šele jeseni 1987, ko je na 8. seji srbske partije (23. - 24. 9. 1987) predsednik CK ZK Srbije Slobodan Milošević z odstranitvijo nasprotnikov njegove nacionalistično-velikosrbske usmeritve postal tudi formalno najmočnejši srbski politik. Decembra je bil predsednik predsedstva SR Srbije Ivan Stambolić zamenjan z generalom Petrom Gračaninom, nekdanjim šefom jugoslovanskega generalštaba, v začetku leta 1988 pa je srbsko predsedstvo pod vodstvom novega predsednika sprožilo pobudo za spremembo srbske ustave, v kateri naj bi se zmanjšala oziroma odvezela avtonomija Vojvodini in Kosovu, ki jo je opredelila jugoslovanska ustava leta 1974. V Srbiji so namreč v tej ustavi videli 'demontažo' jugoslovanske države in so jo zato želeli spremeniti tako, da bi Srbija kot največja republika (po površini in po številu prebivalcev) z uveljavitvijo načela "en volilec-en glas" dobila prevladujoč položaj v Jugoslaviji.

Za razreševanje oziroma zaostrovanje jugoslovanske politične krize, ki pa je imela v veliki meri vzroke v gospodarskem življenju in ustroju, je bila prelomnica tudi odkrit vstop vojaškega vrha v politično življenje. Zvezni sekretar za narodno obrambo, admiral Branko Mamula, je na seji komiteja ZKJ v JLA 23. septembra 1987 napovedal odločen spopad z vsem, kar ogroža temelje države, in se zavzel za unitarizem, kajti "delitve in zapiranje ob istočasnem razraščanju sovraštva do drugih narodov so kontrarevolucionarno ravnanje."⁷⁸ Vojaški vrh, ki je imel kritične poglede na jugoslovansko ustavo iz leta 1974, češ da je preveč federalistična že od njenega

⁷⁷ Repe, Slovenci in federacija, str. 240.

⁷⁸ Delo, 24. 9. 1987, št. 222, str. 9.

sprejetja, se je hitro zblížal z Miloševićevimi pogledi o močni Srbiji kot osnovnemu pogoju močne Jugoslavije. V nenehnih političnih spopadih, ki so se odvijali predvsem v Zvezi komunistov, na dolgih sejah zveznega partijskega predsedstva, so se predstavniki organizacije ZK v JLA, ta je imela enak status kot republiške partije, postavili na promiloševićevsko stališče. Vojaško vodstvo je vojsko predstavljalo kot bistveno "konstitutativno in kohezivno silo" jugoslovanske države.

V letu 1987 je bil glede odnosa slovenskih oblasti do zveznih prelomen tudi izid 57. številke Nove revije februarja s prispevki za nov slovenski narodni program. Zvezne oblasti so od slovenskih zahtevale sodno preganjanje avtorjev, vendar slovenski javni tožilec tega ni želel storiti. Nasploh je zvezno in srbsko vodstvo zaradi nastopov politične opozicije v Sloveniji in tudi države ZSMS, ta je vodila akcijo proti 'Titovi štafeti' in zahtevala civilno služenje vojaškega roka na osnovi ugovora vesti itd., ocenjevalo, da je v Sloveniji "protirevolucija", proti kateri slovenske oblasti ne nastopajo dovolj odločno. Kljub načelnemu nestrinjanju med oblastmi in opozicijo glede načina in tempa nasprotovanja zveznim oblastem in doseganje večje suverenosti Slovenije, pa je med njima vseeno nastalo sodelovanje, ki se je pokazalo februarja 1989 na protestnem zborovanju, organiziranem v podporo stavkajočim kosovskim rudarjem, ki so nasprotovali zmanjševanju z jugoslovansko ustavo zagotovljene avtonomije Kosova.

Za jugoslovansko državno zgradbo je bilo prelomno sprejemanje srbskih ustavnih amandmajev marca 1989, s katerimi je bila v veliki meri izničena avtonomija, kakršno je avtonomnima pokrajinama v okviru Srbije dajala ustava SFRJ. S tem je bilo konec jugoslovanske ustavne ureditve, vzpostavljene z ustavo 1974. Za slovenski položaj v jugoslovanski državi, kakršna je bila vzpostavljena s srbskimi ustavnimi spremembami in z na 'mitingih' izsiljenimi spremembami v političnih vodstvih ter z grobimi posegi na Kosovem, so bila prelomna dopolnila k ustavi SR Slovenije. Slovenska skupščina jih je sprejela 27. septembra 1989 kljub ostrim političnim pritiskom s strani zveznega partijskega vodstva, da naj jih ne sprejmejo. Glede na obseg sprememb in dopolnil je šlo v resnici že kar za novo slovensko ustavo, s katero je bil opredeljen nov položaj Slovenije v Jugoslaviji in tudi delno upoštevane spremembe glede političnega sistema, ureditve delovanja gospodarstva. Slovenija si je v odnosu do federacije z ustavnimi amandmaji vzela več pristojnosti zlasti na gospodarskem področju, med zveznimi državnimi in partijskimi organi pa sta razburjenje povzročili dopolnili, s katerima si je slovenska skupščina vzela pravico v primeru, če sprejmejo organi federacije ukrepe, ki posegajo v ustavni položaj in pravice SR Slovenije, sprejemati ukrepe, s katerimi se je zagotavljalo varovanje z ustavo določenega položaja in pravic SRS in da ne sme nihče na

območju SRS ali delu razglasiti izrednih razmer.⁷⁹ Zaradi obtožb, da je v Sloveniji "kontrarevolucija", so namreč zvezne oblasti in vojska grozile Sloveniji z uvedbo izrednih razmer, kar bi praktično pomenilo izničenje ustavnega reda glede položaja republike v federativni državi.

Za razmere v Sloveniji je bilo odločilno tudi ustanavljanje političnih zvez in strank in da je v vodstvu ZKS prevladalo mnenje o "sestopu z oblasti". Jeseni 1989 je bila tako sprejeta odločitev, da se v Sloveniji izvedejo večstrankarske volitve v republiško in v občinske skupščine. Za jugoslovansko 'partijo' in tudi državo pa je prelomnico pomenila odločitev delegatov slovenske Zveze komunistov, da zapustijo 14. kongres ZKJ, katerega sklic je s političnim pritiskom izsilil Milošević, z namenom da z večinsko podporo svojim pogledom osami in 'disciplinira' slovenske komuniste. Kongres je bil imenovan za izrednega, kajti obravnavali naj bi na njem razmere v družbi in državi, ki so bile označene za izredne; načrtovan je bil od 20. do 24. januarja 1990, vendar se je predčasno končal (nadaljeval in končal se je konec maja brez slovenskih in hrvaških komunistov), ko so slovenski delegati zaradi nesprejemanja njihovih pobud glede demokratizacije organiziranja ZKJ in družbenih reform zapustili kongres; njim so sledili še hrvaški. S tem je padel še eden 'stebrov' jugoslovanske federativne socialistične države.

Prelomnico v zaključku jugoslovanskega obdobja slovenske zgodovine predstavljajo tudi prve večstrankarske volitve po letu 1927, izvedene 8. aprila 1990, ki so prinesle spremembo na položaju vodenja države. Za osamosvojitve države in pretrganje državnopravnih vezi z Jugoslavijo, kar je po volitvah in spremembi v vodstvu države postala programska usmeritev vseh slovenskih političnih strank, je bila prelomnica plebiscit o samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije 23. decembra 1990 oziroma na osnovi njegovih rezultatov razglasitev samostojnosti in neodvisnosti Republike Slovenije 25. junija 1991.

S pretrganjem državnopravnih vezi s Socialistično federativno republiko Jugoslavijo je Slovenija kot država začela svoj samostojen razvoj; vzpostavila je vse attribute države. Začel se je proces tako imenovane tranzicije, spreminjanje življenja družbe na političnem in gospodarskem področju, kar pa je dolgotrajnejši proces kot je razglasitev samostojnosti in neodvisnosti države. Ker gre za vzpostavljanje nove družbene stvarnosti, je ta proces poln prelomnic, ki posegajo v življenje vsakega posameznika - državljana Republike Slovenije.

⁷⁹ UL SRS, 32-1703, 2. 10. 1989; amandma LXII, LXIII.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Umbrüche in der slowenischen Geschichte im "kurzen 20. Jahrhundert"

Historische Umbrüche, die als entscheidende Ereignisse aufgefaßt werden können, die den Lauf des historischen Geschehens unterbrechen, verändern und wesentlich prägen, stellen "Stützpunkte" dar, auf denen die Geschichtsschreibung in der Regel ihre Darstellung der Vergangenheit konzipiert. Der historische Umbruch stellt einen "Knotenpunkt" des historischen Geschehens dar. Er bedeutet zugleich den Abschluß einer Epoche bzw. des Geschehens in dieser Epoche und den Ausblick auf die bevorstehende Entwicklung. Freilich muß ein derart formulierter historischer Umbruch vor allem als eine Art "Konsens" verstanden werden, ist er doch - so wie jede Bewertung des historischen Geschehens - der persönlichen Sichtweise unterworfen und somit subjektiv. Historische Umbrüche haben politischen, wirtschaftlichen Charakter, der nicht unbedingt dem politischen gleichzusetzen ist, sind aber auch zivilisatorischer oder technischer Art, die die Lebens- und Denkweise verändern. Es ist bekannt, welche epochale Bedeutung für die Menschheit und ihre historische Entwicklung Entdeckungen und technische Neuerungen, wie etwa Gutenbergs Erfindung der Buchdruckerkunst oder die elektronische Datenverarbeitung in der jüngsten Zeit bedeuteten, von anderen technischen Erfindungen ganz zu schweigen. Jede für sich stellte einen Umbruch im Leben jedes Einzelnen und der Menschheit dar.

Historische Umbrüche kennzeichnen das Ende einer Epoche und den Beginn einer neuen. In der Geschichte kennt man eine Reihe von Umbrüchen, die für einzelne große Geschichtsepochen bestimmend sind, etwa die Antike, das Mittelalter, die Neuzeit usw. Für die Geschichte des 20. Jahrhunderts, bedeuten die Schüsse auf den österreichisch-ungarischen Thronfolger Franz Ferdinand in Sarajewo zweifelsohne eine historische Zäsur. Dieser Mord brachte einen Stein ins Rollen, der die Geschichte des 20. Jahrhunderts maßgebend prägte - des "kurzen 20. Jahrhunderts", wie der Zeitabschnitt von der Russischen Revolution bis zum Untergang des auf den Grundlagen der Revolution entstandenen Staatsgebildes vom englischen Historiker Eric Hobsbawm bezeichnet wurde. Die Schüsse von Sarajewo bedeuteten den Tod des österreichischen Thronfolgers und folglich der österreichisch-ungarischen Monarchie und der ganzen "alten" Welt. Das "lange 19. Jahrhundert" war zu Ende. Die Schüsse von Sarajewo führten grundlegende Veränderungen in der Geschichte der Welt, vor allem aber Europas herbei. Gerade aufgrund der Veränderungen der euro-

päischen politischen Landkarte durch die Entstehung neuer Nationalstaaten als Folge des Ersten Weltkriegs bedeutete dies auch einen wesentlichen Umbruch für die slowenische Geschichte.

Historische Umbrüche in der politischen Geschichte manifestieren sich nur als größte, entscheidende Wendepunkte, z.B. Errichtung eines staatlichen oder politischen Rahmens, in dem sich das historische Geschehen abwickelt. Solche Umbruchszeiten waren zweifelsohne Beginn und Ende des ersten jugoslawischen Staates, in dem die Slowenen lebten, und die Veränderung des politischen und wirtschaftlichen Systems nach Durchführung der Revolution während des Zweiten Weltkriegs. In dem Zeitraum, der durch die genannten Umbruchszeiten eingegrenzt wird, gab es noch eine Reihe anderer Umbruchszeiten, die das Leben in allen Bereichen von Wirtschaft und Kultur bis zur sogenannten Lebensweise definierten. Das Definieren solcher Umbruchszeiten ist ein minutiöses Feststellen und Bewerten von Ereignissen und Vorgängen, die den historischen Prozeß beeinflussten, wie etwa den im slowenischen "kurzen 20. Jahrhundert".

Bestimmend für die slowenische Geschichte des "kurzen 20. Jahrhunderts" ist das Bestehen des jugoslawischen Staates und das Leben in diesem Staat. In gewisser Hinsicht ist die Geschichte des "kurzen 20. Jahrhunderts" die Geschichte der slowenischen Staatswerdung vom Untergang Österreich-Ungarns bis zur Auflösung der staatsrechtlichen Bindungen Sloweniens im jugoslawischen Staatsverband. Diese zweiundsiebzig-einhalb Jahre lange Periode kann durch zwei Umbruchs-Termini eingegrenzt werden: Vereinigung und Abtrennung. Als roter Faden zieht sich durch die ganze Zeit die Frage der slowenischen Staatlichkeit, genauer das nationalemanzipatorische, staatsbildende Wollen und Wirken der Slowenen. Das slowenische "kurze 20. Jahrhundert" ist in der slowenischen Geschichte ein abgeschlossener Zeitabschnitt - die jugoslawische Ära.

Das zwanzigste Jahrhundert ist auch ein Jahrhundert der Weltkriege und gesellschaftlichen Revolutionen in deren Folge. Die beiden Weltkriege bedeuteten diesbezüglich in großem Maße einen entscheidenden Umbruch auch in der historischen Entwicklung der Slowenen und prägten diese in mancher Hinsicht. Der Erste Weltkrieg bzw. seine militärischen und politischen Folgen brachten den Slowenen einen Staatsrahmen, in dem sie das ganze "kurze 20. Jahrhundert" lebten, der Zweite Weltkrieg hatte dagegen die Durchführung einer gesellschaftlichen Revolution und Einführung eines sozialistischen politischen und wirtschaftlichen Systems in Jugoslawien zur Folge. Die Konsequenzen der beiden Weltkriege - der jugoslawische Staatsrahmen und der Sozialismus - bedeuten in unserer Geschichte einen gemeinsamen Umbruch - die Gründung eines selbständigen und unabhängigen slowenischen Staates im Jahre 1991. Hinsichtlich der Eigen-

staatlichkeit bedeutet dies etwas Neues, im Hinblick auf das politische und wirtschaftliche System kann es als "Rückwendung zum Neuen" verstanden werden.

In dem Zeitrahmen, der durch Gründung und Zerfall des jugoslawischen Staates bzw. durch das Ende des Lebens der Slowenen in diesem Staat eingegrenzt wird, existieren viele Umbrüche, die in der Geschichte der Slowenen eine Art Konstanten bedeuten. Das sind vor allem Umbrüche in der politischen Geschichte des jugoslawischen Staates: die Vereinigung Ende des Jahres 1918, das Ende des klassischen Parlamentarismus Anfang des Jahres 1919, der Ausbruch des Zweiten Weltkriegs, die Besetzung durch fremde Mächte im Jahre 1941, die Änderung der politischen Macht durch die AVNOJ-Erlässe vom November 1943 bzw. die Einrichtung der slowenischen Eigenstaatlichkeit während des Zweiten Weltkriegs, Gründung einer föderativen Republik im November 1945 und Einführung des Sozialismus sowie die Emanzipation der Slowenen vom jugoslawischen Staat durch die Verkündung des unabhängigen Staates Slowenien im Juni 1991. Im längsten Zeitraum, d.h. im zweiten jugoslawischen Staat gibt es eine Reihe von Ereignissen, in denen das Streben nach einer größtmöglichen Selbständigkeit Sloweniens im Rahmen des jugoslawischen föderativen Staates zum Ausdruck kam. Es handelt sich in erster Linie um Umbrüche im politischen Leben, die weitgehend mit dem Funktionieren des sogenannten Einparteienstaates verbunden waren.

Eine Konstante im gesamten jugoslawischen Zeitalter war der Kampf zwischen zentralistischen und autonomen Tendenzen, zwischen Zentralisierung und Dezentralisierung, zwischen Rolle und Einfluß der Zentralgewalt einerseits und Bestrebungen nach einer mehr oder weniger autonomen Stellung Sloweniens andererseits. Dieser ewige Gegensatz verursachte zeitweise schwere politische Krisen im Staat und bedingte mehr oder weniger entscheidende Verfassungsänderungen im zweiten jugoslawischen Staat. Im ersten jugoslawischen Staat, dem Königreich Jugoslawien stand das politische Geschehen im Zeichen von Zentralisierung und Dezentralisierung, im föderativen sozialistischen Jugoslawien dagegen war das ganze politische Leben durch Einführung und Durchsetzung der "vier D" gekennzeichnet: Dezentralisierung, Deetatisierung, Debürokratisierung und Demokratisierung. In den einzelnen Perioden waren die Reihenfolge und Intensität dieser Prozesse unterschiedlich. Jede jugoslawische Verfassung nach dem Zweiten Weltkrieg bedeutet somit einen Umbruch in der Entwicklung des zweiten jugoslawischen Staates und kennzeichnet jede Stufe auf dem Wege zur slowenischen nationalen Emanzipation und Eigenstaatlichkeit. Wesentliche Umbrüche in der Entwicklung des zweiten jugoslawischen Staates und Sloweniens als dessen Bestandteils stellen jedoch die

Ereignisse und Vorgänge innerhalb der "Partei" dar, prägte diese doch das politische, in großem Maße aber auch das sonstige Leben. Darin sind die Umbrüche in der Geschichte des auf den AVNOJ-Beschlüssen beruhenden Jugoslawiens zu suchen.

Božo REPE

DESET LET SAMOSTOJNE SLOVENSKE DRŽAVE

Slovenci smo se v sodobni zgodovini soočali z dvema temeljnima problemoma: vprašanjem demokracije in z nacionalnim vprašanjem (ki so ga politične elite običajno postavljale v ospredje). Razvoj demokracije je bil le deloma odvisen od nas samih, kolikor pa je bil, je njegova temeljna značilnost medsebojna nestrpnost in izključevanje drugače mislečih.¹ Taka miselnost je prvič presežena v obdobju osamosvajanja in prehoda v parlamentarno demokracijo v drugi polovici osemdesetih in v začetku devetdesetih let in v tem smislu lahko govorimo o prvem resničnem dejanskem pravilnem dejanju v novejši zgodovini Slovencev.

Enega od vzrokov za to je najbrž treba iskati tudi v pomanjkanju parlamentarne tradicije oz. "fragmentarnem parlamentarizmu."² Položaj sloven-

¹ Slovenska politična misel se v temeljnih elementih oblikuje konec 19. stoletja, izhaja pa iz tega, da si je treba nasprotnike popolnoma podrediti ali jih prisiliti, da bodo pristali v taboru narodnih sovražnikov. To ostane temeljna značilnost vseh treh političnih taborov (katoliškega, liberalnega in socialističnega oz. komunističnega) v politični zgodovini 20. stoletja. Tezo o tem je razvil dr. Janko Pleterški v članku Slovenija in evropska družbena gibanja, *Revija* 2000, št. 127/128, Ljubljana 2000, str. 96-125, kjer med drugim navaja: "Že konec prejšnjega stoletja je torej politično življenje Slovencev rodilo zamisel, kako z izrabo političnega monopola doseči v kriznem času razkol v narodu, prav do zadnjega konca, tako da se je moral idejni konkurent v svoji nemoči zateči k narodnemu sovražniku in se s tem v narodu politično onemogočiti." (cit. delo str. 100).

² V času Avstro-Ogrske je od druge polovice 19. stoletja dalje volilno pravico imelo le 7 do 8% odraslih državljanov in le počasi se je ta stopnja zviševala, dokler v začetku dvajsetega stoletja ni bila dosežena splošna volilna pravica, vendar zgolj za moške (več o tem: Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem 1861-1918*, Slovenska matica, Ljubljana 1965). V času med obema vojnoma sta določeno stopnjo avtonomije dve leti (1927-1929) uživali mariborska in ljubljanska oblast s svojima skupščinama. (Več o tem: Miroslav Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927-1929*, Znanstveni inštitut filozofske fakultete v Ljubljani, Ljubljana 2000). V Kraljevini Jugoslaviji o relativno demokratičnem parlamentarnem življenju lahko govorimo le do volitev leta 1927, kasneje so volitve v glavnem javne in zrežirane in ne odražajo dejanske volje ljudi. Med vojno so partizanske oblasti začele vzpostavljati državnost in v tem kontekstu so na osvobojenih ozemljih tudi organizirale volitve, ki pa so zajele le del

skega naroda v posameznih državnih tvorbah se je "za nazaj" običajno ocenjeval s stališča trenutnih političnih potreb, novonastalo stanje pa je bilo evforično hvaljeno. Tako je Avstrija po prvi svetovni vojni naenkrat postala "ječa narodov" celo v očeh tistih slovenskih politikov in intelektualcev, ki so ji še nekaj let prej izrekli zvestobo, jo politično in propagandno podpirali v vojni s Srbijo ter celo vzklikali geslo "Srbe na vrbe."

Konec avstrijske države je pomenil tudi kulturno preusmeritev: po eni strani navznoter, ko je prišlo do dileme ali slovenstvo ali jugoslovanstvo, po drugi navzven, saj je stoletni nemški vpliv zamenjal francoski.

Po drugi svetovni vojni je "ječa narodov" postala Kraljevina Jugoslavija. Nova slovenska elita, ki je radikalno pometla s prejšnjimi, se je tokrat hrepeneče zazirala v Moskvo. Ponovni prodor z zahoda je po nekaj letih prišel najprej preko Italije, oz. t.i. "bambola" kulture: najprej v obliki poceni robe, kupljene na "štantih" čez mejo, popevk, mode in filmov, postopoma pa v amerikaniziranem življenjskem vzorcu ali vsaj vzoru, ki nas (razen pri nižjih plačah, a hkrati polni zaposlenosti in višji socialni zaščiti - vprašanje demokracije tu puščam ob strani -) v vsakdanjem življenju ni bistveno razlikoval od večine drugih evropskih držav.³

Podoben negativni miselni vzorec o pokojni državi se je oblikoval po propadu socialistične Jugoslavije, ki je postala sinonim za balkanstvo, bizantinizem, državo, ki je v ekonomskem in političnem smislu ves čas svojega obstoja utesnjevala Slovence in jim preprečevala osamosvojitve, v kultur-

prebivalstva (več o tem: Tone Ferenc, *Ljudska oblast na Slovenskem 1941-1945*; del 1-3, Mladika oz. Borec, Ljubljana 1985, 1987, 1991). Neuspešno je svojo oblast ob koncu vojne skušala vzpostaviti tudi protirevolucionarna stran. Po vojni so volilno pravico prvič dobile ženske, volitve so sprva potekale v specifičnem "vmesnem" sistemu ljudske demokracije, potem pa v raznih različicah samoupravnega socializma, ki je dopuščal le zelo omejeno možnost za izražanje dejanske volje volilcev. Šele od leta 1990 lahko govorimo o volilnem sistemu, ki zagotavlja celovito možnost izražanja politične volje tudi skozi volitve vsem polnoletnim državljanom ne glede na spol, politične, gmotne in druge razlike. Parlament vseh državljanov Slovenije v modernem pomenu besede (s splošno volilno pravico in strankarskim sistemom) ne pretrgoma deluje šele deset let, to je tudi obdobje - verjetno edino v slovenski zgodovini - "absolutne" samostojnosti, saj je prej imel zgolj lokalni pomen ali pa je bil podrejen nadnacionalnim telesom, tako pa bo tudi z vključitvijo v Evropsko unijo (več o tem: Božo Repe, *Pravne, politične podlage, okoliščine in pomen prvih demokratičnih volitev*, objavljeno v "Razvoj slovenskega parlamentarizma", Državni zbor, Ljubljana 2000, str. 26-69).

³ Več o tem glej: Božo Repe, *Tihotapijo vse razen ptičjega mleka*, Zgodovina za vse, leto V, št. 2, 1988, str. 90-96.

nem smislu pa jih je držala na nižji kulturni ravni oziroma v drugačnem kulturnem krogu, ki naj mu Slovenci ne bi pripadali. To je bilo tem lažje, ker je bila Jugoslavija komunistična oz. socialistična država in s tem odličen objekt dvojne kritike: nacionalne in ideološke. Tako kot je avstrijanstvo ali avstrijkarstvo v obdobju po prvi svetovni vojni postalo politična psovka, je po razpadu Jugoslavije to postalo jugoslovanstvo. Za intimno identifikacijo s prejšnjo državo (ali zgolj za kritičen pogled na njeno poosamosvojitveno vrednotenje) je bil izumljen izraz jugonostalgija, prejšnje politične elite, ki so se obdržale, pa so označene za "sile kontinuitete". Ta izraz ima v podtonu tudi delitev na tiste politične sile, ki so se (naj bi se) resnično zavemale za osamosvojitve (to je t.i. "pomladne" stranke), in na tiste, ki se niso ali so jo (naj bi jo) celo zavirale, čeprav vemo, da se obstoječi politični vzorec na prelomu stoletja zelo malo prekriva s tistim iz let 1990-1991.

V prehodnem obdobju je del slovenskih intelektualcev začel poudarjati, da Slovenci pripadamo (sicer ne prav jasno definiranemu) srednjeevropskemu kulturnemu krogu, s čimer naj bi poudarili razliko od drugih jugoslovanskih narodov. Nekaj hladnega dežja je na to vznesenost padlo z znano izjavo Petra Handkeja, da je Srednja Evropa zgolj "meteorološki pojem",⁴ na politični ravni pa je v sosednjih državah navdušenje nad srednjeevropsko identiteto hitro uplahlilo in politiki so kaj hitro dali vedeti, da so zanje srednjeevropske integracije drugotnega pomena. Izjema je Avstrija, ki za jugovzhodno Evropo že dolgo kaže vsestranski interes, lahko bi rekli tudi slabo prikrito pokroviteljstvo, v katerem ostrejši kritiki vidijo celo prizadevanja, da bi iz Slovenije naredila avstrijsko provinco. V širšem kulturnem smislu oz. vsakdanjem načinu življenja se pri Slovencih seveda še naprej krepi amerikanizacija, kar za večino ljudi, zlasti mladih ni sporno. Sporen pa je - vsaj za del politične sfere - ameriški način razumevanja položaja in vloge Slovenije v regiji, v katerem vidi "tlačenje" nazaj na Balkan. Pravi šok je bil, ko je v začetku leta 1994 posebna odposlanka ameriškega predsednika Billa Clintona Madeleine Albright, ki je v Evropo prišla razlagat pobudo o Partnerstvu za mir, Slovenijo uvrstila med "balkanske demokracije" in to skupaj z Romunijo, Bolgarijo in celo Albanijo.⁵ Gospa Albright je od tistih časov v izjavah previdnejša, kar pa globalnega ameriškega pogleda v osnovi ne spreminja, z redkimi izjemami tudi ne kritičnega vrednotenja vloge Slovenije pri razpadu Jugoslavije.

Novo politično ideologijo, ki se je oblikovala po osamosvojitvi in velja za večino strank, bi lahko označili kot "hitenje k Evropi". Ker tempo diktira

⁴ Kritično je na to tezo odgovoril Drago Jančar v zborniku *Srednja Evropa* (ur. Peter Vodopivec), Mladinska knjiga, Ljubljana 1991.

⁵ Clintonova odposlanka Albrightova v Sloveniji, *Delo*, 15. januar 1994.

Evropska unija, poteka sicer v skladu z znanim latinskim rekom "hiti počasí", značilno zanj pa je, da se t.i. Evropa prikazuje kot notranje nedi-ferenciran pojem, ki se lahko poljudno prilagaja posameznim političnim interesom (po samopostrežnem principu se npr. jemlje šolske sisteme, ki ustrezajo nekemu dokazovanju, podobno velja za odnos med cerkvijo in državo, itd.). V tem "hitenju k Evropi" so slovenski politiki, podobno kot vedno v zgodovini, pretirano ustrežljivi, da ne rečem servilni, v znak "dobre volje" delajo tudi vprašljive manjše (ukinjanje brezcarinskih prodajaln, uvajanje viz za posamezne balkanske države) in večje koncesije (španski kompromis).⁶ Podobno stanje se vzpostavlja v odnosu do Avstrije, ki na Slovenijo naslavlja poluradne ali že tudi uradne zahteve po priznanju t.i. staroavstrijske manjšine in po odrekanju Avnoju (v ožji interpretaciji sklepu predsedstva Avnoj z dne 21. 11. 1944 o zaplembi imetja oseb nemške narodnosti, v širši Avnoju v celoti, ker naj bi pripadal "komunistični" preteklosti). Tipično za slovensko politično sceno je iskanje zunanega razsodnika, ki ga je po Dunaju in Beogradu zamenjal Bruselj oz. Strasbourg.⁷

⁶ Leta 1993 je Italija kot pogoj za to, da ne bo ovirala podpis pridružitvenega sporazuma Slovenije z Evropsko unijo, od nje zahtevala razne koncesije. Ključna je zadevala vprašanje premoženja italijanskih beguncev po drugi svetovni vojni iz Istre in Slovenskega Primorja (vprašanje je bilo sicer v okviru londonskega memoranduma iz leta 1954 rešeno že z Jugoslavijo). Neposredne italijanske zahteve so bile najprej zajete v t.i. oglejskem sporazumu, ki ga je podpisal zunanji minister Lojze Peterle, vendar ga je slovenski parlament zavrnil. V omiljeni in posplošeni inačici (t.i. španski kompromis, ki je nastal na posredovanje tedanje predsedujoče države Evropski uniji, to je Španije), je slovenski parlament aprila 1996 italijanske zahteve sprejel. Slovenija se je obvezala, da po ratifikaciji pridružitvenega sporazuma odpre nepremičninski trg za vse tiste državljane ES, ki so tri leta (kdaj koli) živeli na ozemlju Slovenije. Čeprav sta se tako predsednik vlade Janez Drnovšek kot predsednik države Milan Kučan zavzela za sprejem španskega kompromisa, sta ga kasneje označila za primer pogojevanja in izsiljevanja (Kučan celo v govoru pred evropskim parlamentom).

⁷ Tak primer je bilo iskanje sodbe pri t.i. beneški komisiji - komisiji sveta Evrope "Demokracija skozi pravo" v zvezi z volilnim sistemom in to tik pred volitvami oktobra 2000. Spor je sprožil tedanji predsednik vlade dr. Andrej Bajuk. Del komaj združene stranke (SLS plus SKD, katere član je bil sicer tudi sam) je namreč z državotvorno držo želel presekati politično in parlamentarno krizo, do katere je prišlo, ker je ustavno sodišče s sporno odločbo na osnovi referendumu, ki se ga je udeležilo manj kot 50% volilnih upravičencev, od parlamenta zahtevalo uvedbo večinskega volilnega sistema, tega pa večina parlamentarcev ni podpirala. Na pobudo dr. Franca Zagožna, predsednika SLS plus SKD, je bil z več kot dvotretjinsko

Kritična distanca do položaja Slovencev v posameznih državnih tvorbah se je oblikovala oz. se oblikuje le počasi in še počasneje postaja del zgodovinske zavesti. Pri tem mislim na priznanja, da Slovenci niso zgolj trpeli, ampak doživljali tudi pozitivne plati, npr. da so v večnarodnem okolju donavske monarhije poleg pokrajinske lahko oblikovali tudi nacionalno zavest, da so se naučili politične kulture in se navadili na parlamentarizem; da so si v Kraljevini Jugoslaviji izbrili neke vrste neformalno kulturno avtonomijo; da so v socialistični Jugoslaviji dobili federalni status, ustavo, državne organe ter - v specifičnih okoliščinah partijske države - izvedli zapoznele modernizacijske procese, ki jih prejšnje elite bodisi niso mogle, niti želele, kot je npr. agrarna reforma, industrializacija, ločitev cerkve od države, ženska emancipacija, socialno bolj uravnotežena socialna struktura.⁸

Samostojna slovenska država je nastala kot rezultat političnih in družbenih sprememb v osemdesetih letih.⁹ Te so se dogajale v kontekstu globalne krize komunizma, razpadanja bipolarne delitve sveta, razpadanja Sovjetske zveze in globoke politične, mednacionalne in ekonomske krize v Jugoslaviji. Brez teh zunanjih sprememb osamosvojitve ne bi bila mogoča. Med temeljne notranje značilnosti, na katere so vplivali Slovenci sami, pa lahko uvrstimo relativno odprt politični prostor, ki je omogočal kroženje idej in srečevanje oblasti in opozicije; močno civilno družbo; prevlado reformistične struje znotraj zveze komunistov in visoko stopnjo konsenza pri temeljnih nacionalnih vprašanjih. Proces demokratizacije družbe in nacionalne emancipacije sta se torej tesno prepletala. Take razmere so omogočile mehek prehod iz enostrankarskega v večstrankarski sistem in uspešne priprave na osamosvojitve. Konsenz med socialističnimi oblastmi in opozicijo se je ustalil pri konfederativnem statusu, kar se danes rado pozablja. Tudi ko je Demos prevzel oblast, se ocena o konfederaciji kot maksimalnem možnem dosežku v tedanjih razmerah ni spremenila. Stališče

večino sprejet popravljen proporcionalni volilni sistem, Bajuk in Lojze Peterle, nekdanji predsednik SKD, ter njuni privrženci pa so zaradi tega iz stranke izstopili in ustanovili novo. Morebitna kritika odločitve slovenskega parlamenta s strani beneške komisije bi pomenila dvom v regularnost volitev, vendar je komisija odločitev podprla kot pravilno, problematizirala pa je slovensko referendumsko zakonodajo.

⁸ Več o tem v strnjeni obliki: Božo Repe, Slovenci v XX. stoletju, Katalog stalne razstave Muzeja novejšje zgodovine v Ljubljani, Ljubljana 1999, str. 19-36.

⁹ Več o tem glej: Leopoldina Plut-Pregelj, Aleš Gabrič, Božo Repe, *The Replurativization of Slovenia in the 1980s* (with an Introduction by Dennison Rusinow), The Donald W. Treadgold Papers No 24, The Henry M. Jackson School of International Studies, University of Washington, February 2000.

in stanje se je spremenilo šele po napadu JLA na Slovenijo,¹⁰ pri čemer je zlasti treba poudariti, da je Slovenija sicer doživljala podporo javnosti v zahodnih državah (ki je ob napadu JLA postala odločilna), da pa so osamosvojitvenim prizadevanjem večinoma nasprotovale vlade zahodnih držav, še posebej ZDA.¹¹

Po osamosvojitvi so se nadaljevali premiki v slovenskem političnem prostoru, obnovila se je polarizacija, stranke so se cepile in združevale. Ta proces traja že več kot desetletje. Desetletna gospodarska bilanca kaže, da je gledano v celoti t.i. tranzicijo Slovenija uspešno prestala in da napreduje, vendar za ceno velikih socialnih razlik, brezposelnosti, ki tudi iz vedno večjega števila mladih, šolanih ljudi dela drugorazredne državljane, ter vrste drugih stranskih učinkov, ki vplivajo na vedno bolj neuravnoteženo socialno strukturo družbe. Ena od temeljnih značilnosti slovenske družbe je partitokracija, naraščajoča ideološka nestrpnost, zaradi majhnosti pa tudi klientelizem in klanovstvo. Tako oceno lahko vsaj razberemo iz socioloških in politoloških, pa tudi ekonomskih analiz. V psihološkem smislu pa kaže dodati tudi samozaverovanost vase, prepričanje o lastni samozadostnosti in predsodke do vsega drugačnega (zgodovinopisno se da zelo lepo dokazati, kako težko se je "kranjska pamet" navajala na "drugačnost" Primorcev ali Prekmurcev, pa tudi sicer so predsodki in stereotipi na račun regionalne pripadnosti eden najbolj trdoživih elementov psihosocialne podobe Slovenice).

Novo nastalo državno stanje ima med drugim za posledico, da se Slovencem vračajo dileme in stanja s preloma stoletja ali pa še od prej, ki jih je jugoslovansko in komunistično obdobje odrinilo na obrobje in za katere se je zdelo, da se z njimi nikoli več ne bo treba ukvarjati. Mednje sodi izjemna trdoživost regionalnih identitet, ki v mnogočem preprečujejo nasta-

¹⁰ Več o tem glej: Božo Repe, *Slovenci v osemdesetih letih*, Delo, sobotne priloge med 25. marcem in 20. majem 2000 (dopolnjena verzija, opremljena z znanstvenim aparatom bo izšla v naslednji številki *Zgodovinskega časopisa*).

¹¹ ZDA so tako opredelitev zastopale vse do dokončnega razpada Jugoslavije, najbolj odločno pa spomladi 1991. Ameriški državni sekretar James Baker je le nekaj dni pred slovensko osamosvojitvijo, 21. junija 1991, v Beogradu slovenskim predstavnikom dejal, da želijo ZDA ohraniti enotno Jugoslavijo, da ne bodo priznale samostojnosti Slovenije in da tega ni pripravljena storiti tudi katerakoli druga država, da pa želijo pomagati pri demokratizaciji Jugoslavije (Zabeležka razgovora predsednika predsedstva Republike Slovenije Milana Kučana z Jamesom Bakerejem III, državnim sekretarjem ZDA, Beograd, 21. 6. 1991, Arhiv Predsedstva Republike Slovenije, glej tudi Warren Zimmermann, *Origins of a Catastrophe*, Random House, New York 1996, str. 71).

nek nacije, hkrati pa oživlja vloga nekdanjih pokrajinskih centrov izven današnje Republike Slovenije. Na novo (ali pa po starih vzorcih v novi obleki) se vzpostavlja odnos velikih sosednjih narodov do Slovencev (Nemcev oz. Avstrijcev, Italijanov, Madžarov), s katerimi smo stoletja imeli travmatičen odnos. Kot stalnica v zgodovinskem razvoju se kažejo tudi prehodnost ozemlja, gospodarska perifernost prostora, vpliv različnih kultur in jezikovna ogroženost.¹² To dokazuje, da so procesi, ki smo jih doživljali v zadnjih desetletjih, v bistvu površinski in da se stalnice z nastankom samostojne države niso bistveno spremenile.

Vrednotenje nastanka in desetletnega obstoja slovenske države je v tem trenutku lahko le prehodno, tako kot so bile prehodne ocene prejšnjih stanj. Objektivnejšo oceno bo mogoče dati, ko bo slovenska družba integrirana v Evropsko unijo, ko bo jasno, kaj ji je ta integracija prinesla in kako bo zmožna prenesti izgubo nacionalne države, v bistvu še v pubertetni fazi. Brez dvoma je bila slovenska država velik in potreben zgodovinski dosežek, še zlasti, če izhajamo iz razmer, kakršne so bile v Jugoslaviji v osemdesetih letih. Vendar je hkrati tudi dejstvo, da je bila samostojnost dosežena v času, ko je klasična nacionalna država, temelječa na obrazcih 19. stoletja z narodnim gospodarstvom, obrambnim sistemom, zunanjo politiko, lastno valuto in drugimi atributi tja do lastne letalske družbe, v Evropi v zatonu.

Na nove izzive bo treba najti nove odgovore, vendar se zdi, da se je tovrstno spoznanje slovenskega družboslovja komajda dotaknilo. Preteklost se pač meri s stališča nacionalne države, izhaja iz mita o "slovenskem narodnem vzponu", iz vrednotenja, po katerem naj bi bila samostojna slovenska država že Karantanija, po njenem izginotju pa naj bi bila vzpostavitev nove države končni cilj številnih slovenskih rodov, čeprav zgodovinopisje ne ponuja empiričnih dokazov za take trditve. Kot politične in državotvorne "postaje" na poti do lastne države se - poleg pomembnih jezikovno- literarnih dogajanj - vzpostavljajo zlasti leto 1848, Država SHS, občasno (čeprav zaradi ideoloških predsodkov manj) pa tudi NOB in socialistična Jugoslavija. V kontekst poudarjanja lastne pomembnosti gredo tudi prizadevanja, da bi pomembne ljudi, ki so živeli na slovenskem ozemlju, na silo naredili za Slovence, čeprav v času njihovega življenja in delovanja nacionalna identiteta ni imela današnjega pomena, oz. kljub temu, da Slovenci niso bili ali se za to niso opredeljevali.

V političnem smislu je "alpinistična" teza o nepretrganem narodnem vzponu logična, saj nudi možnost za prisvajanje t.i. "osamosvojitvenega

¹² Peter Vodopivec, Glavne poteze in stalnice v slovenskem zgodovinskem razvoju in poskus zgodovinarjevega pogleda v prihodnost, Slovenija po letu 1995, razmišljanja o prihodnosti, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 1995, str. 30-37.

kapitala" bodisi v historičnem smislu (prikazovanje "daljnovidnosti" posameznih političnih sil ali posameznikov različnih zgodovinskih obdobjih), bodisi v aktualnih političnih razmerah. V znanstvenem smislu je tudi zelo udobna, saj raziskovanje omejuje na čim zgodnejše iskanje "dokazov" za slovensko državotvorno misel. Ni se potrebno kaj dosti ukvarjati s širšim zgodovinskim kontekstom, posamezne vire se lahko interpretira "za nazaj", niso potrebne komparacije s sorodnimi narodi, izogniti se da kritičnemu soočenju z izsledki družboslovcev drugih narodov.

Obravnava nacionalne problematike je v različnih obdobjih doživljala različne ocene in različne poudarke (Država SHS je opaznejše mesto v slovenskem zgodovinopisju npr. doživela šele v sedemdesetih letih in nato znova v devetdesetih, ker prej in vmes ni ustrezala trenutnemu političnemu kontekstu). Nacionalni programi so v različnih obdobjih doživljali različne ocene in imeli različne poudarke: moja generacija je bila npr. šolana v prepričanju, da je višek slovenske nacionalne misli Speransov Razvoj slovenskega narodnega vprašanja; precej let po Kardeljevi smrti je bil pri nekaterih kolegih na prvo mesto postavljen t.i. "Grafenauerjev Bohinjski teden" (čeprav je sicer - razen zgodovinarjev - komajda kdo vedel zanj in objektivno na dogajanje ni imel večjega vpliva); v sedemdesetih letih je bil za peščico intelektualcev zaradi aplikacije Renanove teorije o narodu na slovenske razmere v tematski številki Problemov glavni teoretik bodoče slovenske nacije Dušan Pirjevec in tako naprej, do 57. številke Nove revije.¹³

Tovrstne spremembe - pač v skladu z bodočim položajem slovenskega naroda in usodo slovenske države - seveda lahko pričakujemo tudi v bodoče in v zvezi s tem se odpira zanimivo vprašanje, kakšen vrednostni kriterij bo služil za opredeljevanje med družboslovci, ko bo z vstopom Slovenije v Evropsko unijo konec "absolutne" samostojnosti, saj bo Slovenija nanjo prenesla prav tak ali pa še večji del državnih funkcij, kot jih je v Jugoslaviji. Ali bo nastajajoča "evropska" identiteta - v katero se "od zgoraj" skozi izobraževalne in kulturne programe že sedaj vlaga milijarde ekujev - kaj bolj trdoživa, kot sta bili avstrijska in jugoslovanska? Ob nepravem razvoju dogodkov se zna kaj hitro zgoditi, da bodo sedanji navdušeni privrženci evropskega združevanja v zgodovinskih ocenah pristali neke tam kot "avstrijakarji" in "jugoslovenarji."

Kolega Stane Granda je pred nedavnim zapisal, da med slovenskimi znanstveniki obstaja "izjemno glasna in vplivna anacionalna struja", ki je "pripravljena zapravljati le slovenski denar, vse ostalo, kar je povezano s

¹³ Več o tem glej: Božo Repe, Oris obravnave nacionalne problematike in nacionalnih programov v Sloveniji od konca druge svetovne vojne do začetka osemdesetih let, Borec 374/5, 1992, str. 286-289.

tistimi, ki ga morajo odvajati državi, pa zavrača in celo javno ponižuje.¹⁴ Domnevam, da je meril na družboslovce in s tem tudi na zgodovinarje, saj so naravoslovci že po definiciji "anacionalni." Ne bom se spuščal v to, ali država pobira le "slovenski denar" ali kaj v požrešno državno malho kane tudi od slovenskih državljanov, ki so drugačnega rodu, ali celo od multinacionalk. Mednarodna raziskava o učbenikih v državah jugovzhodne Evrope, ki sicer še poteka, jasno kaže, da so matrice pri oblikovanju nacionalnih mitov pri vseh narodih enake in Slovenija tu ni izjema. Razlike so pač v tem, to je moje mnenje, da se npr. pri Srbih mitologija obrne navzven do drugih narodov, pri Slovencih pa navznoter. Ko je naš pokojni zgodovinarski kolega in nekaj časa tudi predsednik Hrvaške dr. Franjo Tuđman ugotovil, da so predavatelji na filozofski fakulteti v Zagrebu "anacionalni" (kljub vsej moči pa jih ni mogel kar ukiniti), je enostavno ustanovil alternativno "nacionalno" fakulteto oz. fakulteto za t.i. hrvaške študije (ta danes pod drugo vlado propada). Sebi in slovenskemu zgodovinopisju želim, da pri nas raziskovalni denar ne bo odvisen od tega, kako se posamezen raziskovalec opredeljuje do slovenstva, oz. od tega, kakšno oceno slovenstva in slovenske države v preteklosti in danes želi trenutna vladajoča politika. Enako pa seveda velja tudi za evropsko nadnacionalno tvorbo, katere del naj bi v kratkem postali.

ZUSAMMENFASSUNG

Zehn Jahre unabhängiger Staat Slowenien

Der Autor stellt fest, daß die Slowenen in der neuesten Geschichte mit zwei entscheidenden Problemen konfrontiert waren: Mit der Frage der Demokratie und mit der nationalen Frage, welche letztere die politischen Eliten gewöhnlich in den Vordergrund stellten. Die Entwicklung der Demokratie lag nur zum Teil in der Hand der Slowenen, und wo sie auftrat, war sie geprägt von gegenseitiger Intoleranz und Ausschließung Andersdenkender. Diese Haltung wurde zum ersten Mal zur Zeit der Verselbständigung und des Übergangs zur parlamentarischen Demokratie in der zweiten Hälfte der achtziger und zu Beginn der neunziger Jahre überwunden. In diesem Sinne kann von einer ersten echten nationalen Versöhnung in der neuesten Geschichte der Slowenen die Rede sein.

¹⁴ Zgodovinski časopis, leto 1999, letnik 53, št. 4, str. 612.

Die kritische Distanz zur Lage der Slowenen in den einzelnen Staatsgebilden bildete bzw. bildet sich nur langsam, und noch langsamer wird sie Bestandteil des Geschichtsbewußtseins. Sie hängt von den jeweiligen historischen Umständen ab, und der vormalige Zustand wird immer negativ bewertet (Österreich-Ungarn wurde nach seinem Zerfall als "Völkerkerker" bezeichnet, ebenso kritisch wurden auch die beiden jugoslawischen Staaten gesehen). Das steht im Gegensatz zu der Tatsache, daß die Slowenen im multinationalen Rahmen der Donaumonarchie außer einem Landesbewußtsein auch Nationalgefühl entwickeln konnten, daß sie sich politische Kultur aneigneten und an den Parlamentarismus gewöhnten, daß sie im Königreich Jugoslawien eine Art informeller Kulturautonomie und eine Universität erlangten, daß sie im sozialistischen Jugoslawien einen föderativen Status gewannen sowie eine Verfassung, Staatsorgane und - unter den spezifischen Umständen des Einparteienstaates - verzögerte Modernisierungsprozesse erlebten (z.B. Agrarreform, Industrialisierung, Trennung von Staat und Kirche, Frauenemanzipation, eine gerechtere soziale Struktur), die die früheren Eliten nicht realisieren konnten, ja gar nicht wünschten. Eine unkritische Haltung wird zur Zeit gegenüber der Europäischen Union entwickelt.

Der Autor stellt sich die Frage, welcher Werturteile sich die Geisteswissenschaftler bedienen werden, wenn durch den Beitritt zur Europäischen Union die "absolute" Selbständigkeit beendet wird, wenn Slowenien künftig einen ebenso großen oder noch größeren Teil der staatlichen Souveränität als einst in Jugoslawien auf die Europäische Union übertragen wird. Wird sich die entstehende "europäische" Identität - in welche durch Bildungs- und Kulturprogramme bereits jetzt "von oben" Milliarden Euro investiert werden - als zählebiger erweisen als die österreichische und jugoslawische es waren? Der Autor stellt fest, daß es im Falle einer ungünstigen Entwicklung durchaus dazu kommen könnte, daß die gegenwärtigen Befürworter der europäischen Einigung einst von der historischen Wissenschaft auf ähnlicher Ebene wie die sog. "Austriakanten" oder "Jugonostalgiker" beurteilt werden. Er bringt auch die Hoffnung zum Ausdruck, daß die Finanzierung der Forschung nicht abhängig gemacht wird von der Einstellung des einzelnen Forschers zum Slowenentum oder zum übernationalen europäischen Staatsgebilde, dessen Mitglied die Slowenen in kurzer Zeit werden sollen.

Avguštin MALLE

KOROŠKI SLOVENCİ PO LETU 1918

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Metka FUJS

POSEBNOSTI PREKMURSKE ZGODOVINE

Temeljne prelomnice prekmurske zgodovine so v bistvu prelomnice slovenske zgodovine ali bolje rečeno zgodovinopisja, ki jih je vzpostavilo. To so predvsem strukturne spremembe v celem tem tako imenovanem srednjeevropskem prostoru, kjer se horizontalno in vertikalno križa zaporedje različnih družbenih vplivov, ki imajo včasih v Prekmurju le nekoliko drugačno izvedbo. Svoj prispevek sem zato zgradila na tistih elementih zgodovinskega razvoja v Prekmurju, ki so imeli daljnosežne posledice in rezultirajo v življenju tega območja do danes.

Za uvod ne morem mimo naključja, ki je postalo že kar običaj, namreč, da se prekmurske zgodovinske teme na tovrstnih srečanjih ali posvetih vedno znajdejo med temami o življenju zamejskih Slovencev in izseljencev, pri čemer se na Porabje po letu 1919 ali na Slovence v tako imenovanem Radgonskem kotu v Avstriji, gladko pozabi. Ob tem seveda verjamem, da se v Sloveniji bolj ali manj ve, da je Prekmurje že več kot osemdeset let sestavni del te države ne glede na to, da panonski Slovenci le redko zaidejo v kompleksne preglede slovenske zgodovine, še manj v predstavitev slovenskih tipičnosti ali stereotipov. V slednje morda niti ne sodijo - čeprav bi se o tem, kaj so v tem "prepihanem preddverju" (po Miklnu), sploh slovenske univerzalnosti ali tipičnosti dalo še kako debatirati - prvo pa je stvar pristopa. Prekmurci imajo seveda svoje stereotipe, kakor imajo v nekem obdobju svojo zgodovino, vse skupaj pa vendar tvori celovitost slovenskega etničnega, narodnega in nacionalnega razvoja, kakor tvorijo kulturne posebnosti ali posebnosti v načinu bivanja celovitost tega geografskega prostora med Alpami, Sredozemljem in Panonsko nižino ter raziskave letih, celovitost slovenskega zgodovinopisja.

Zmotno bi bilo in je misliti, da so nekatere teme lahko zgolj lokalne, medtem ko so ene vedno nacionalne zaradi nekega prav določenega pred-sodka v slovenski znanosti. Verjetneje je, da se praga nacionalnega ne da prestopiti brez lastnega raziskovalnega potenciala, ki bo lokalne teme naredil za nacionalne. Kako se ta ustvarja in oblikuje pa je predvsem vprašanje nacionalne in regionalne politike in ne več le znanosti, tudi zgodovinopisja ne. Slovenska zgodovinarska srenja je kljub stereotipom, ki tudi njej pogosto zastirajo obzorja, Prekmurju in prekmurskim zgodovinskim temam v preteklosti vendar namenila del svojega zanimanja in dela. Začetnik tega je - kljub pretresljivi opombi "Morituri vos salutati" k

svojemu potopisu po Prekmurju¹ - Fran Kovačič oziroma štajersko ali mariborsko zgodovinsko društvo s svojim časopisom.² Društvo slovenskih zgodovinarjev je Prekmurju doslej posvetilo dve zborovanji v razmaku tridesetih let. Na prvem, leta 1959,³ je pozornost veljala prav posebnim potezam zgodovinskega razvoja Prekmurja.⁴ Nekakšen splošen pregled je pod naslovom "Posebne poteze prekmurske zgodovine v ogrski dobi" pripravil Franjo Baš in bi ga z nekaj popravki konkretnih podatkov ali poplošenih trditev lahko podpisali še danes. Turški oblasti in nastanku drobne zemljiške posesti se je posvetil Bogo Grafenauer, pri čemer je zelo pomembna beseda "oblast", saj lahko v Prekmurju v prvi polovici 17. stoletja govorimo prav o nekakšni obliki podvrženosti, čeprav ne o direktni vključenosti v turško državo in ne le o turških vpadih, kot velja to za ostalo slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju. Temu dejstvu gre pripisati tudi večje gospodarsko in kulturno zaostajanje v tem času, saj je bilo vprašanje meje nenehno odprto. Takrat se spremeni tudi status tako imenovanih jobagionov, nekdanjih strelcev, ki so kot svobodni kmetje, z zemljo v dedni lasti, pričeli dobivati status nižjega plemstva. Kot pomembna tema se je pokazalo tudi vprašanje narodnega razvoja Slovencev na Ogrskem v obdobju dualizma, kot del velike Zwittrrove teme o nacionalnih problemih v Habsburški monarhiji. Takrat sta madžarski jezik in kultura postala bistveni sestavni del političnega programa nove Ogrske, v duhu katerega je, ob pomoči cerkvene hierarhije, deloval ves državni aparat, zaradi česar Slovenci do konca prve vojne niso ustvarili nobene lastne politične organizacije ali društva. To pa v državi, kjer je le nekaj odstotkov prebivalstva imelo volilno pravico, ni uspelo niti mnogo številčnejšim narodnim skupnostim (Nemcem, Slovakom, Romunom). Ohranitev potencialov narodnega preživetja se zato pri Slovencih na Ogrskem povezuje z gospodarsko inferiornostjo, ki je ruralno prebivalstvo ohranjala etnično nedotaknjeno, z delom domačih protestantskih in katoliških duhovnikov in z revolucijo vzpodbujenim zanimanjem rojakov preko meje za narod, njegov jezik in kulturne posebnosti.

Večna prekmurska tema je tudi prevratno obdobje v letih 1918/19, sovjetska oblast in po kontraverznem Vilmošu Tkalcu oklicana Murska republika, ki se ji niso ognili niti na tistem zborovanju. Kljub ideološki premisi, ki je opredelila ta Kyovskijev prispevek in pozneje tudi številne

¹ Fran Kovačič, Spomini na Prekmursko, 1893, rokopis, Narodna in univerzitetna knjižnica Maribor.

² Časopis za zgodovino in narodopisje.

³ Zborovanje sta organizirala Zgodovinsko društvo v Ljubljani in Prekmursko muzejsko društvo.

⁴ Prekmurski Slovenci v zgodovini /ur. Bogo Grafenauer/, Murska Sobota 1961.

druge na isto temo, so bila postavljena vsa pomembna izhodišča za proučevanje obdobja, ko so Prekmurci v manj kot letu preživeli devet zamenjav oblasti in kot edini del slovenskega naroda že takrat preizkusili delovanje sovjetskega sistema. Še več, omislili so si lastno sovjetsko republiko, s katero si do današnjega dne hranijo domišljijo, kljub zavedanju, da je vzdržala le nekaj dni in da je imela z resnično zahtevo naroda po samoodločbi le navidezno povezavo.

Na zborovanju so se spomnili tudi Slovencev v Taranyu ali Somogyski županiji; potomcev tistih pregnanih luteranov, ki so z rekatolizacijo izgubili svoje župnije, za delovanje pa so jim bili določeni nekakšni rezervati ali tako imenovani artikularni kraji. Med njimi je v Surdu deloval tudi prevajalec Nove zaveze v prekmurski jezik Števan Küzmič. V predgovoru k prevodu, katerega avtor je sam - ali morda Štefan Tarkoš⁵ - je jasno opredeljeno, da to ljudstvo med Muro in Rabo potrebuje božje knjige v lastnem jeziku in sicer zato, ker božje besede ne more spoznavati iz Trubarjevih ali Dalmatinovih prevodov, zaradi jezika, ki mu ni oziroma mu je težko razumljiv. Reformacija in preko dvesto let književnosti v prekmurskem jeziku je pomembno obdobje prekmurske in slovenske zgodovine, ki se mu noben resen pregled temeljnih prelomnic ne more ogniti. To je tudi ena od tem, ki je v literaturi do danes zdaleč najbolj obdelana, bodisi na področju zgodovine nasploh, cerkvene zgodovine ali literarne zgodovine.

Čeprav imamo že iz prve polovice 20. stoletja več razprav, ki obravnavajo prekmurske zgodovinske teme, je bilo prvo zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti pomembno ravno zaradi tega, ker je izpostavilo prav tiste teme, na katerih se najizraziteje kažejo prelomnice slovenske zgodovine v Prekmurju. Po prvem celovitejšem pregledu prekmurskega zgodovinskega dogajanja smo dobili kar nekaj knjig, zbornikov, razprav, bibliografij in topografij, ki se lotevajo prekmurske preteklosti z različnih koncev. Dovolj ali pa morda ravno toliko, da je bilo lahko, po enaintridesetih letih, vseslovensko srečanje zgodovinarjev ponovno v Murski Soboti.⁶

Osrednja tema drugega zborovanja so bile migracije.⁷ Še ena izrazito prekmurska tema, saj je skoraj ni prekmurske družine, ki ne bi imela izseljenke ali sezonske izkušnje; Prekmurec, v katerem živita enako domovina in tujina, pa ni samo Kranjčeva ali Kmecljeva literarna figura, ampak

⁵ Mihael Kuzmič: Predgovori Štefana Küzmiča, Ljubljana 1981, 27.

⁶ Zborovanje leta 1990 sta organizirali Zveza zgodovinskih društev Slovenije in Zgodovinsko društvo za Pomurje.

⁷ Prispevki s tega zborovanja so objavljeni v Zgodovinskem časopisu 1991/2 (45) in Kroniki 1991/1-2 (39).

zelo konkretna oseba. Poleg osrednje teme je bilo ravno na tem zborovanju prvič jasno opozorjeno, da zgodovinske teme niso le tiste, s katerimi se po svoji logiki zbiranja in interpretiranja virov ukvarjamo zgodovinarji, ampak je to interdisciplinarni spekter številnih tem, ki skupaj predstavljajo vedenje o našem družbenem, gospodarskem, političnem, socialnem, kulturnem, nacionalnem, torej zgodovinskem razvoju. Ampak za to, da smo se spomnili, kaj so nas že pred mnogimi desetletji učili teoretiki zgodovinopisja, smo morali preživeti osemdeseta. Včasih pa se še vedno zdi, da ne razumemo povsem.

Ozrla sem se na ti zborovanji, da bi razmislila o prepogosto rabljenem pojmu "sive lise v slovenskem zgodovinopisju", ki naj bi jo predstavljalo Prekmurje. Morda vendar ni čisto tako. Prekmurja res ni najti v celovitih pregledih slovenske zgodovine oziroma njenih posameznih obdobj ali tem, ki jih tudi ni ne vem koliko. Imamo pa kar nekaj temeljnih publikacij, ki jih pogrešamo v drugih slovenskih regijah: topografij,⁸ bibliografij,⁹ celo takšne mikro teme so obdelane, kot npr. letala nad Prekmurjem.¹⁰ So pa seveda tudi cela obdobja, ki čakajo svoje raziskovalce. Katera so tista, sta zelo jasno pokazala nova stalna razstava v Pokrajinskem muzeju v Murski Soboti in njen katalog, v katerem so se kot avtorji zbrali skoraj vsi, ki imajo o preteklosti te pokrajine kaj povedati in rezultat je strnjen učbenik prekmurske zgodovine.¹¹ Enako poslanstvo povezovanja lokalnih, domačih in tujih raziskovalcev na temah, ki obravnavajo slovenski panonski prostor ter njegovo komunikacijo s sosednjimi pokrajinami in državami, že skoraj desetletje - težko in s pičlo finančno podporo, ker nima nacionalnega predznaka - opravlja Zbornik soboškega muzeja. Za to, da bi že na prvi pogled

⁸ Etnološka topografija slovenskega etničnega ozemlja - 20. stoletje /Fanči Šarf: Občina Murska Sobota, Ljubljana, 1985, Občina Lendava, Ljubljana, 1988/; Historična topografija Slovenije/Ivan Zelko: Prekmurje do leta 1500, Murska Sobota, 1982; Arheološka topografija Slovenije/ Irena Šavel, Topografsko področje XX (Prekmurje), Ljubljana, 1991/; Drago Novak, Ivo Orešnik, Herman Šticl, Pomniki NOB v Slovenskih gorah in Prekmurju; Ivan Stopar: Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji II, Med Prekmurjem in porečjem Dravinje, Ljubljana 1991.

⁹ Kot samostojne publikacije so izšle naslednje bibliografije: Miroslav Kokolj: Prekmurje in Prekmurci v slovenskem periodičnem tisku 1846-1945, Murska Sobota 1957; Ivan Škafar: Bibliografija prekmurskih tiskov od 1715 do 1919, Ljubljana 1978, Franc Kuzmič: Bibliografija prekmurskih tiskov 1920-1998, Ljubljana 1999, Niki Brumen: Bibliografija pomurske založbe 1954-1978, Murska Sobota 1979, Niki Brumen: Bibliografija Pomurske založbe 1989-1993, Murska Sobota 1996.

¹⁰ Janez Mataj, Letala nad Prekmurjem 1894-1945, Murska Sobota 1999.

¹¹ Katalog Stalne razstave Pokrajinskega muzeja Murska Sobota, Murska Sobota 1997.

pokazali, kakšna je uredniška politika publikacije, ji bo verjetno v prihodnje potrebno spremeniti naslov, ker so med tistimi, ki tožijo o sivih lisah tudi takšni, ki ne znajo pogledati pod njega. Pomembna pridobitev obeh navedenih publikacij je poleg dejstva, da sta uspeli zbrati številne lokalne, slovenske in tuje avtorje na prav določenih temah predvsem ta, da sta doslej objavili vso pomembnejšo bibliografijo o Prekmurju (Katalog...) in bibliografije nekaterih domačih avtorjev (Zbornik...). Del tega poslanstva je desetletja opravljala letos ugasla Pomurska založba s svojimi številnimi izdajami, predvsem pa v zadnjem desetletju zelo uspešno zbirko Monumenta Pannonica. Na žalost ni na obzorju trenutno nikogar, ki bi lahko zapolnil nastalo vrzel. Pestro izdajateljsko dejavnost ima tudi Zavod za kulturo madžarske narodnosti v Lendavi, ki je poleg periodične publikacije Lendavski zvezki doslej izdal kar nekaj knjig z lokalnimi zgodovinskimi temi. Problem teh publikacij pa je v tem, da jih v Sloveniji, zato ker izhajajo le v madžarskem jeziku ali pa z zelo skromnimi slovenskimi povzetki, pozna le majhno število bralcev.

Posebnosti prekmurske zgodovine ali prelomnic, ki so še posebej opredelile zgodovinsko dogajanje v Prekmurju, je torej kar nekaj. Nekatere so le odraz geografskih in komunikacijskih danosti, kot npr. lahka prehodnost in s tem povezan način poselitve, oblika kulturnih stikov ali gospodarske možnosti.

Tip poselitve v različnih arheoloških obdobjih je podoben poselitvi na celotnem jugozahodnem obrobju panonske nižine. Naše vedenje o njem pa se prav v zadnjih dneh, zaradi velikih arheoloških izkopavanj, ki zaradi gradnje avtoceste in železnice potekajo v pokrajini, bliskovito spreminja. Vsekakor lahko ugotovimo, da je bila pokrajina ob Muri zelo gosto poseljena v svojih nižinskih predelih v vseh prazgodovinskih obdobjih od mlajše kamene dobe dalje. Kot posebnost rimske dobe pa se prav v tem prostoru pojavlja značilen tip gomilnih grobišč, ki ga drugod ne poznamo. Tudi o najzgodnejši slovanski poselitvi nam prav zadnje raziskave dajejo nekaj do sedaj pogrešanih materialnih dokazov, ki nas opozarjajo na sredo 6. stoletja.

Na poselitev se torej navezuje etnična podoba, saj se od takrat, ko so se ljudstva ustalila v tem prostoru, tukaj stikata slovanski, madžarski in germanski etnični element. Če danes vprašaj prebivalce dveh preostalih etničnih oz. danes narodnih skupin, kaj bi v tem zgodnjem obdobju svoje prisotnosti tukaj opredelili kot zgodovinsko najpomembnejše ali prelomno obdobje, se bodo Slovenci gotovo strinjali, da je to čas od leta 840, ko je moravski knez Pribina prejel v fevd Spodnjo Panonijo, njegov sin Kocelj pa iz svojega knežjega dvora v Blatenskem kostelu naredil pomembno politično, cerkveno in kulturno središče, ki je cvetelo, dokler ni bilo žrtvovano

za mir na Velikomoravskem. Madžarom velja za prelomno leto 896, ko so se naselili v Spodnji Panoniji, oz. leto 1000 in začetek madžarske države pod kraljem Štefanom I. Etnično podobo Prekmurja je torej opredelila najprej slovanska poselitev, nato v 9. stoletju madžarska in v času prve delitve fevdalne zemlje (med 12. in 14. stol.) nova slovanska in germanska kolonizacija. Kolonizaciji lahko sledimo še do konca 17. stoletja v povezavi s turškimi vpadi in vojnami. Najpomembnejša etnična elementa v stiku, na področju današnjega Prekmurja, sta slovanski oziroma slovenski in madžarski element, ki sta se do te kategorije že razvila bodisi v času panonske slovanske kneževine, bodisi v času madžarske ustalitve v panonski nižini pod dinastijo Arpadovičev. O dveh narodih, ki sta se razvila na teh kategorijah, lahko govorimo od konca 18. stoletja, ko so iz spreminjanja dotedanjih fevdalnih družbenih razmerij zrasla nacionalna gibanja. Slovensko - madžarska etnična meja na vzhodu se je od srednjega veka do danes le neznatno spreminjala. Trianonska državna meja, ki deli danes Slovenijo in Madžarsko, pa je rezultat kompromisa na mirovnih pogajanjih po prvi svetovni vojni.

Slovensko- nemška etnična in kasneje narodna meja v Prekmurju se je od konca 11. stoletja do poznega srednjega veka ustalila na reki Kučnici in je skoraj sovpadala z ogrsko-nemško državno mejo, ki ji je sledila tudi meja, ki jo je potrdila saintgermainiska mirovna pogodba. Del v Prekmurju živče skupine Nemcev se je izselil med vojnami, v glavnem pa so bili razlašeni po uredbi predsedstva Avnoja iz leta 1944 in izseljeni do marca 1946. Razlašena posestva so dobila nove lastnike: Slovence in Rome. Slednji, kot tretja večja etnična skupina v Prekmurju, vedo zelo malo o svoji zgodovini, razen tega, da so se kot nomadi naseljevali v različnih obdobjih. Nikoli je niso zapisovali, krožijo le zgodbe in pesmi, kjer "paver"¹² v svojem svetu vrednot nikoli ne zmore ali noče razumeti leteče ciganske duše.

Svojevrsten pečat daje Prekmurju tudi njegova verska raznolikost. Pokristjanjevanje panonskih Slovanov je povezano z delovanjem salzburške škofije od konca 8. stoletja; v Pribinovem času je bilo posvečenih več novih cerkva, versko življenje pa je bilo močno povezano tudi z delovanjem solunskih bratov Cirila in Metoda na Kocljevem dvoru. Na področje današnjega Prekmurja bi lahko skoraj zanesljivo locirali dve ali tri takrat posvečene cerkve /Liupram (Lindolveschirichun, Businiza), Adalvin (Spizum)/. Samostojno škofijo, ki je bila leta 870 dodeljena Metodu, so imeli Slovani v Panoniji le šest let. Čeprav je bilo območje današnjega Prekmurja že od srede 10. stol. del ogrskega interesa, je bilo uradno vključeno v ogrsko

¹² Izraz, pomeni kmeta, Romi pa so ga uporabljali za vse ostale, s katerimi so živeli skupaj in niso bili njihovega etničnega porekla.

civilno in cerkveno upravo šele konec 11. stoletja. Za prekmursko cerkveno zgodovino v madžarski dobi sta najprej pomembni škofiji v Gyōru (998) in Veszpremu (1002), nato pa leta 1094 ustanovljena škofija v Zagrebu. V tako cerkvenoupravno razdeljen prostor je sredi 16. stoletja posegel protestantizem, ki so ga najprej sprejeli zemljiški gospodje, nato pa tudi ostalo prebivalstvo. To je ohranjalo svojo vero tudi tedaj, ko so se gospodje že zdavnaj rekatolizirali. Protestanti (kalvinci in luterani) so zaradi verske tolerance na Ogrskem ohranili svoje župnije do konca 17. stoletja oziroma do leta 1732, ko so bili pregnani v artikularne kraje. Svoje cerkvene občine ali gmajne so pričeli ponovno ustanavljati po tolerančnem patentu (1781). To je tudi obdobje prenove katoliške cerkve, na kar je ugodno vplivala ustanovitev somboteljske škofije (1777). Samostojni seniorat so prekmurski luterani dobili leta 1922, katoličani pa so leta 1923 prešli pod jurisdikcijo mariborske škofije. Na Ogrskem so se lahko prosto naseljevali tudi Židje, vendar njihovi množičnejši naselitvi v Prekmurju sledimo šele po tolerančnem patentu. Ti so si v večjih krajih naredili molilnice, ki so jih nasledile sinagoge v Murski Soboti, Lendavi, Beltincih in Monoštru. Soboški rabinat je bil od leta 1929 sedež celotne slovenske židovske skupnosti.

Podobo verske raznolikosti dajejo danes Prekmurju katoliki, $\frac{1}{4}$ luteranov, nekaj kalvincev v Motvarjevcih in nekaj pripadnikov drugih protestantskih cerkva, ki so jih ustanovili povratniki iz Amerike. O židovski kulturi v Prekmurju, razen nekaterih materialnih ostankov, danes ne moremo več govoriti. Kljub temu, da je Madžarska od konca 19. stoletja do leta 1943 sprejela nekaj antisemitskih zakonov, ki so Žide izločili iz različnih nivojev javnega življenja, ni niti v času, ko je sodelovala v drugi vojni na strani Nemčije, pristala na zahtevo po njihovem iztrebljenju. Množične deportacije madžarskih Židov in s tem tudi prekmurskih, so se zgodile po nemški zasedbi leta 1944. Čeprav se je začelo pozneje, je bilo "delo" opravljeno zelo temeljito. Z ostanki židovske kulture v Prekmurju pa so znali opraviti tudi pozneje, ko je npr. soboški mestni svet leta 1954 sklenil, da poruši poškodovano sinagogo in na njenem mestu zgradi prvi prekmurski blok z dvigalom, ki mu pravijo "Židovski blok".

Prva civilna uprava, ki jo poznamo v pokrajini ob Muri, je povezana z rimsko zasedbo in pripadnostjo provinci Panoniji, med leti 568 in 796 je bila sestavni del velikega avarskega kaganata; pomembna slovanska upravna enota na tem območju je Spodnja Panonija med leti 840 in 876. Vojne naslednjih let so jo popolnoma opustošile, opomogla pa si je šele, ko je ogrski kralj preko županov pričel tudi tukaj podeljevati fevdalno posest. Pokrajina je bila od konca 11. stoletja do leta 1919 upravno razdeljena med Železno in Zalsko županijo. V letih 1918 in 1919 je zamenjala kar nekaj uprav, nekaj dni je bila celo v okviru samostojne sovjetske Murske repub-

like, nato pa je pripadla Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev oziroma Jugoslaviji. Med leti 1941 in 1945 smo priča madžarski zasedbi, od 1945 pa se uprava v Prekmurju oblikuje enako kot v ostali Sloveniji.

Večina posebnosti prekmurskega zgodovinskega razvoja izvira iz ogrske uprave, znotraj katere je bilo območje današnjega Prekmurja formalno od Ladislava I. konec 11. stoletja in konsolidacije celotnega državnega ozemlja v okviru ogrske županijske in škofijske razdelitve. Neformalno pa se je ta proces odvijal vse do srede 14. stoletja, ko sta si zemljiško posest za tristo let razdelili dve najpomembnejši fevdalni rodbini: dolnjelendavski Haholdi ali Banffyji in gornjelendavski Széchyji. Kljub temu, da je v turških vojnah¹ ogrsko kraljestvo razpadlo, krono sv. Štefana pa so si pridobili Habsburžani in jo nosili vse do konca, je močno ogrsko plemstvo vedno znalo uveljaviti ali izsiliti svoje interese, zato tudi na Ogrskem ni veljala večina reform, skozi katere so šli ostali deli monarhije, predvsem v 18. stoletju. Partikularizem proti dunajskemu - nemškemu dvoru je rodil madžarski narodni preporod, vrgel monarhijo s tečajev in dosegel dualizem kot zadnjo fazo njenega razpadanja. Iz mirovnih pogajanj po prvi vojni je prišla Ogrska kot velik poraženec. Majhen del tega poraza je bila tudi izguba današnjega Prekmurja. Nepomiritev s trianonskimi mejami je rodila ligo za revizionizem, iz nje pa partnerstvo z Nemčijo in Italijo v drugi vojni. Prekmurje je za nekaj časa ponovno preizkusilo madžarsko upravo, še danes pa si mnogi niso enotni, kaj je bilo v tej okupaciji huje, dejstvo da je bila vojna in z njo povezani sodni procesi, tudi likvidacije in obvezni vpoklici v vojsko do splošne mobilizacije, ali pa številne proslave in parade, ki so slavile "hungarizem" in tisočletno kulturo naroda, ki "ga je izbral Bog, da tu za Karpati kraljuje vekomaj".¹³ Prekmurski Slovenci, ki so ponovno postali Vendi,¹⁴ kot so to nekoč že bili, bi se morali dejstva, da živijo v eni "najbolj kulturnih držav Evrope"¹⁵ posebej veseliti.

Tako kot so se menda posebej razveselili bližnjega srečanja z Rdečo armado, katere predhodnica je 1. aprila 1945 pri Hodošu prestopila slovensko ozemlje. Preko Prekmurja se je pomikala 3. ukrajinska fronta, v bojih na Muri in Kučnici pa je padlo ali utonilo preko sedemsto sovjetskih in bolgarskih vojakov. Za preživelimi je kljub dejstvu, da so se jim dekleta kar spretno skrivala v krušnih pečeh, kaščah in še kje, ostalo nekaj deset

¹³ Muraszombat és Vidéke 36/44 3. 10. 1942, str. 5.

¹⁴ "Vend" je po germanskem "Winid" povzeto ime za Slované, na podlagi katerega se je predvsem v 19. stoletju rodilo nekaj teorij o etničnem izvoru in kulturni pripadnosti Slovencev na Ogrskem, razvijali pa so jih tudi v 20. stoletju borci za revizijo trianonske mirovne pogodbe.

¹⁵ Muraszombat és Vidéke, 35/16 5. 9. 1941, str. 2.

"dolgoročnejših naložb",¹⁶ padlim v spomin pa sredi Murske Sobote monumentalni spomenik s Stalinovo podobo. Ta je morala v času informbiroja iti, šel bi pa tudi spomenik, če ne bi nekdo od lokalnih politikov predvideval, da si bomo morda z Rusi še kdaj dobri in to preprečil. Leta 1990 so enaka razmišljanja preprečili tisti, ki se ukvarjajo z varstvom kulturne dediščine v prepričanju, da je lahko spomenik dvema državam, ki ju ni več in nekemu sistemu, ki ga ni več - potem ko mine evforija in za sabo drugod pusti opustošenje- prav posebna rariteta ali celo turistična zanimivost. Tako kot so bile posebnost volitve v ustavodajno skupščino tisto prvo povojno leto, ko so Prekmurci vse preveč kroglic zmetali v "napačno" skrinjico. Volilne kroglice v napačni skrinjici in bolj medlo partizansko gibanje, ki so ga morali nenehno vzpodbujati s štajerske strani, sta v slovenski politiki utrdila prepričanje, da ti ljudje enostavno niso sposobni za nobeno odločno revolucionarno akcijo. Ti ljudje pa so se potem na vseh koncih desetletja trudili, da bi ljubi domovini dokazali nasprotno.

Za zaključek tega prispevka lahko ugotovim, da je dala etnična oziroma narodna in verska raznolikost prekmurskemu prostoru skozi preteklost svojevrsten kulturni pečat. Vendar se umetnostna dediščina Prekmurja nikoli ni kazala kot popolnoma samosvoja, saj je nastajala v prepletu različnih slogovnih in programskih pobud, katerih prvine segajo v širok srednjeevropski kulturni prostor, kjer lahko sledimo nemškimi, češkimi, slovaškimi, ogrskimi in v zadnjem stoletju tudi osrednjeslovenskim vplivom. Zato pa nosi prekmurski jezik, od takrat, ko se leta 1715 prvič pojavi v tisku, pa do konca 2. svetovne vojne, vse elemente samostojnega knjižnega jezika. Iz obojega izvira kulturna dediščina, ki v prepletu z ljudsko ustvarjalnostjo daje do danes pokrajini svojevrstno podobo.

Kljub pomembnim cestnim povezavam, ki so od rimskih časov prečkale pokrajino, in dokaj močnim fevdalnim središčem, kakršna sta bila gradova v Dolnji in Gornji Lendavi, je bila pokrajina ob Muri gospodarsko vedno med zaostalimi. Podobe niso bistveno spremenile nove železniške in cestne povezave ter poskusi industrializacije oziroma modernizacije kmetijstva od konca 19. stoletja do danes. Gospodarsko in s tem tudi socialno podobo Prekmurja oblikuje še danes, kot najbolj številna, proletarsko-agrarna struktura prebivalstva, ki si svoj standard že stoletje zagotavlja iz dveh virov doma ali z zaposlovanjem v Avstriji in Nemčiji. Malo novih delovnih mest, veliko število brezposelnih in v povprečju 20% nižje plače od slovenskih, nudijo le malo vzpodbude redkim izobražencem, ki si želijo ostati in delati doma.

¹⁶ Nepreverjeni viri pravijo, da naj bi se v Prekmurju rodilo okoli štirideset otrok, katerih očetje so bili sovjetski vojaki.

Takšna je torej prekmurska zgodovina in njene pomembne prelomnice v minulih tisočletjih. Drugačna in enaka, tako kot so tudi Prekmurci drugačni in enaki.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Besonderheiten in der Geschichte des Übermurgebiets (Prekmurje)

In der Einleitung stellt die Autorin fest, daß die entscheidenden Umbrüche in der Geschichte des Übermurgebietes im wesentlichen mit den Umbrüchen in der slowenischen Geschichte zusammenhängen, so wie sie von der slowenischen Geschichtsschreibung verstanden werden. Dabei handelt es sich vor allem um strukturelle Veränderungen im gesamten mitteleuropäischen Raum, wo verschiedene Einflüsse verschmelzen, die sich im Übermurgebiet zeitweise nur in leicht abgewandelter Form manifestieren. Einer Übersicht über die bisher wesentlichen das Übermurgebiet betreffenden Ergebnisse der slowenischen Geschichtsforschung und einer Auseinandersetzung mit dem Begriff der angeblichen "weißen Flecken", die für das betreffende Gebiet in der slowenischen Historiographie typisch sein sollten, folgt ein Überblick über die Besonderheiten der Geschichte des Übermurgebiets bzw. über die einzelnen Themenkreise, die die Komplexität und Spezifik der geschichtlichen Entwicklung des Gebiets am linken Ufer der Mur ausmachen:

Die Besiedlung - war sehr dicht in allen archäologischen Epochen, als Besonderheit haben sich in diesem Raum Hügelgräber aus römischer Zeit erhalten.

Die ethnische bzw. nationale Struktur - hängt mit der Besiedlung im Frühmittelalter zusammen, zuerst mit der slawischen, dann mit der ungarischen und im Hochmittelalter wieder mit der slawischen sowie mit der deutschen Kolonisation. Aufgrund der ethnischen Grenzen, die sich damals konsolidierten, wurden - mit einigen politischen Abweichungen - die Staatsgrenzen von Trianon und St. Germain festgelegt, die noch heute gelten. Im Übermurgebiet lebt neben einer mehrheitlich slowenischen Bevölkerung auch die autochthone ungarische nationale Minderheit sowie einige Tausend Angehörige der ethnischen Gruppe der Roma.

Die Glaubensstruktur - beruht auf der Christianisierung der heidnischen Bevölkerung, auf dem Wirken der zuständigen Bistümer im Laufe der Geschichte, auf Reformation und religiöser Toleranz, die damals in Ungarn herrschte, sowie auf einer starken Präsenz der jüdischen Bevölkerung vom Ende des 18. Jahrhunderts bis zum Zweiten Weltkrieg. Das

Übermurgebiet ist noch heute das einzige religiöse Mischgebiet in Slowenien, wenn man von der Massenzuwanderung aus den ehemaligen jugoslawischen Teilrepubliken in den letzten Jahrzehnten absieht.

Die territoriale Zugehörigkeit - hatte in der sogenannten ungarischen Ära vom Ende des 11. Jahrhunderts bis 1919 in einigen Elementen eine andere historische Entwicklung als in anderen slowenischen Gebieten zur Folge. Im Übermurgebiet entstand auch das erste eigenständige sozialistische Staatsgebilde auf slowenischem ethnischen Territorium - die sog. Mur-Republik. Das Übermurgebiet war auch das einzige Gebiet in Slowenien mit ungarischer Besetzung während des Zweiten Weltkriegs.

Wirtschaft und Sozialstruktur - beruhen auf der wirtschaftlichen Inferiorität des Gebiets in fast allen historischen Epochen, angeachtet seiner günstigen Verkehrslage. Zahlreiche Auswanderer und Saisonarbeiter, die proletarische und Agrarstruktur der Bevölkerung, die sich erst in den letzten Jahren allmählich und mühsam wandelt, prägen das Bild des Übermurgebiets.

Kunst, Sprache und Kultur - sind Ergebnis von verschiedenen stilistischen und programmatischen Anregungen des weiteren mitteleuropäischen Kulturraums. Als Besonderheit tritt die Sprache des Übermurgebiets hervor, die sich als eine eigenständige Literatursprache über zweihundert Jahre erhalten hat.

Milan PAHOR

PRIMORSKI SLOVENCİ POD ITALIJO 1918-2000

Uvodna misel

Primorski Slovenci (mislim na Trst, Gorico, Kanalsko dolino v njeni sedanji državni pripadnosti, čeprav je Kanalska dolina geografsko gledano del Koroške) smo pod Italijo dobrih 80 let (od leta 1918 dalje), ostala Primorska je bila pod Italijo precej manj, v letih 1918-1945 odnosno 1947.

Če pomislimo na Benečijo in Rezijo, potem gremo še pol stoletja nazaj vse do leta 1866, ko sta prišli pod kraljevino Italijo.

80 let je lahko dolgo obdobje, dobre tri generacije, ali pa kratko obdobje, če na primer pomislimo, da je bil Trst preko 500 let pod habsburško monarhijo. To so bila v glavnem težka desetletja za Slovence v XX. stoletju, predvsem, če se spomnimo na 21 let italijanskega fašističnega režima (1922-1943), vendar tudi obdobje po drugi vojni ni bilo ravno milo z nami.

Določen razvoj je bil opazen v 70. in delno 80. letih XX. stoletja, ko se je uspelo vsaj delno nadgraditi ustanove, ki so bile na novo postavljene ali obnovljene v letih 1945-1947, takoj po osvoboditvi.

Zadnje desetletje (1990-2000) je bilo z manjšinskega vidika izredno problematično in težko, v nekaterih trenutkih tudi tragično. Doživeli smo razkroj organiziranega družbenega gospodarstva, propadle so oziroma smo izgubili delniške banke. Skoraj vsaka slovenska profesionalna kulturna ustanova je bila prisiljena okrniti osebje in delovanje, predvsem zaradi nezadostnega oz. zmanjšanega priliva denarnih sredstev iz Italije in Slovenije. Dodatno pa nas pesti demografski padec, ki hudo krči slovensko narodno osnovo.

Vsem nam grozi svetovna in evropska globalizacija, ohrani nas lahko le naša specifičnost in posebnost, na drugi strani pa kakovost v življenju, delu in organiziranosti slovenske manjšine in njenih posameznikov.

Članek je tako splet zgodovine, polpretekle zgodovine, kronike in sedanjosti; drugače ne more biti, saj obravnava obdobje od leta 1918 pa vse do današnjih dni.

Dvajseta leta (1918-1930)

Temeljne značilnosti

Primorsko ozemlje, ki ga je novembra 1918 zasedla italijanska vojska in je

bilo januarja 1921 z rapalsko pogodbo priključeno kraljevini Italiji, se je v razdobju med dvema svetovnima vojnama imenovalo Julijska krajina - Venezia Giulia. Obsegalo je bivše avstrijske dežele Goriško - Gradiščansko, Trst in Istro, od dežele Kranjske idrijski in postonjski okraj, od dežele Koroške pa trbiški okraj. Od leta 1924 dalje je tudi mesto Reka (Rijeka, Fiume) pripadlo Italiji.¹ Ime Julijska krajina je še danes v uradni rabi, saj obstoja avtonomna dežela Furlanija - Julijska krajina, ki je najbolj vzhodna od dežel, ki sestavljajo sedanjo italijansko republiko ter meji na Slovenijo in Avstrijo.

Prva svetovna vojna je spremenila ustaljena razmerja. Vezi z Dunajem in Ljubljano so bile prekinjene, poti so sedaj vodile v Rim. Dolgoletne politične, narodne, kulturne, gospodarske vezi so bile neusmiljeno pretrgane. Miselnost, ki jo je prinašala nova italijanska oblast, je bila drugačna. Oblast kraljeve Italije ni znala in ni hotela upoštevati različnosti novih pokrajin (Nuove Provincie); posebno pa ni bila pripravljena na soočenje z drugače govorečimi državljani. Nam (Slovincem, pa tudi Hrvatom) so rekli tuje-rodci "allogeni" oziroma "alloglotti", drugače in tuje govoreči.²

Nič več ni bilo kot prej. Nadaljevati oziroma začeti je bilo treba vse na novo; to pa je bilo vse prej kot lahko.

Oblasti kraljeve Italije so tako zavzele ostre ukrepe proti slovenski in hrvatski skupnosti v Julijski krajini, ki je štela okrog 550.000 ljudi, od tega približno 330.000 Slovencev, kar je pomenilo, da je tretjina slovenskega prebivalstva ostala izven meja domovine. Omejevalni ukrepi, ki jih je izdala t.i. liberalna vlada kraljevine pred nastopom fašizma, so se pojavili že konec leta 1918 ter v mnogo širšem obsegu v letu 1919. Ob tem naj povemo, da formalno Primorska še ni spadala pod kraljevo Italijo, saj je bilo to urejeno med Italijo in kraljevino SHS šele z rapalsko pogodbo, ki sta ju državi podpisali 12. novembra 1920 in tako določili razmejitev. Pogodba je dobila ime po mestu Rapallo v Liguriji, kjer je bila podpisana.³

Nerazumevanje, omejevalni ukrepi, pravo zatiranje so bili na dnevnem redu v letih 1918-1922. Nato je od oktobra 1922 dalje fašistični režim, ko je prišel sicer legalno na oblast, zaostril nasilje do neslutelih višin. V zadnji fazi je hotel popolnoma zbrisati slovenski narod iz zemljevida Italije. Temu so fašistični ideologi rekli "bonifica etnica" in "fascismo bonificatore".⁴ T.i.

¹ Žrtvam fašizma Alle vittime del fascismo. Repentabor 1983, str. 9. Odslej: Žrtvam fašizma.

² Pahor, Milan: Jadranska banka v Trstu. Trst 1996, str. 128. Odslej: Jadranska banka.

³ Kacin Wohinz, Milica; Pirjevec, Jože: Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000. Ljubljana 2000, str. 36. Odslej: Zgodovina Slovencev.

⁴ Ragusin-Righi, Livio: Politica di confine. V: revija Italia, 1929; Jadranska banka, str. 235-238.

čiščenje na narodnem, političnem, gospodarskem, kulturnem, šolskem, medijskem in verskem področju je bil torej cilj medvojne italijanske fašistične politike. Recept je predvideval popolno čiščenje. Beseda čiščenje oziroma etnično čiščenje se je v zadnjih letih XX. stoletja uporabljala v zvezi z dogodki na ozemlju nekdanje Jugoslavije (Slavonija, Bosna, Krajina, Kosovo), Slovenci imamo pri tem nezavidljiv primat, saj smo čiščenje doživeli pred mnogimi desetletji.⁵ Slovensko (in posledično hrvaško) prebivalstvo je obenem prizadel problem izseljevanja. Kmalu po vojni so se izselile osebe, ki so prišle na Primorsko po službeni poti: uradniki, železničarji, poštarji, učitelji. Mnogi so se umaknili pred negotovo gospodarsko bodočnostjo. Izseljevanje je doseglo višek med splošno gospodarsko krizo in ob istočasni zaostritvi fašističnega totalitarnega režima, to je po letu 1926. Tedaj so bili prisiljeni oditi politični in kulturni delavci, učitelji in uradniki, brezposelni delavci in kmetje, ki jim je posestvo prišlo na boben. Značilno je bilo odhajanje kmečkih deklet v notranjost Italije ali v tujino, zlasti v Egipt. Določiti število izseljenih ni lahko. Če sledimo nekaterim virom, zlasti Lavu Čermelju,⁶ potem govorimo o 70.000 Slovencih in Hrvatih iz Julijske krajine, ki so se izselili v Jugoslavijo, 30.000 v Južno Ameriko (od tega 20.000 v Argentino) ter 5.000 v ostale evropske države. Tudi če bi zapisane številke razpolovili, bi še vedno dobili visoke številke, ki dodatno dokazujejo vsestranski pritisk, ki ga je izvajal fašizem.⁷ Vse to je pomenilo praznitev prostora ter obenem odhod sposobnih ljudi in njihovih družin; narod je izgubil vodilni in srednji sloj.

Poleg sistematičnega uničenja vsega organiziranega življenja Slovencev na narodnem, političnem, gospodarskem, kulturnem, verskem, jezikovnem, medijskem, šolskem in socialnem področju je treba omeniti vrsto temeljnih ugotovitev oziroma dejstev. Slovenski videz dežele ni zginil samo skozi sistematično uničenje strukture, temveč tudi skozi zunanji videz. Poitalijančena so bila imena krajev, gora, voda in oseb. Slovenski jezik je izginil iz javnosti (uradi, ustanove, tisk, šola, sodišče, javne uprave), predvsem pa se je bila cela generacija prisiljena šolati v italijanskem jeziku po znani Gentilejevi reformi šole leta 1923. Narod je izgubil predvsem vodilni in srednji sloj, prostor se je praznil. Fašizem je izrabil nasilje do neverjetnih razsežnosti, vendar je bilo omenjeno nasilje uzakonjeno, saj so bili vsi ukrepi sprejeti v bistvu kot pravni in formalni akti. Nasilje je služilo kot uradno orodje. Sprejeti nasilni in uničevalni ukrepi so bili del uradne zakonodaje, ki jo je režim uspešno priredil svojim interesom in politiki. Vse to nasilje je

⁵ Jadranska banka, str. 239.

⁶ Čermelj, Lavo: *Sloveni e Croati in Italia tra le due guerre*. Trst 1974.

⁷ *Žrtvam fašizma*, str. 10.

rodilo odpor in nato upor. Jeseni 1927 se je organiziral ilegalni slovenski protifašistični odpor, ki ga upravičeno imamo za prvi antifašistični odpor, kot ga je pravilno označila ugledna zgodovinarica Milica Kacin Wohinz. Iz narodno liberalne struje je nastala ilegalna organizacija TIGR, ki jo je ustanovila radikalno usmerjena mladina jeseni 1927, potem ko je bilo vse legalno društveno življenje nasilno zatrto. Ustanovniki so bili člani Zveze prosvetnih društev in dijaškega društva Adria na Goriškem ter Zveze mladinskih društev na Tržaškem. Ime TIGR je sestavljeno iz začetnic mest Trst-Istra-Gorica-Reka. Tržaška veja organizacije se je imenovala Borba, ki je bila najbolj aktivna v obdobju 1927-1930.⁸ Program dejavnosti je vseboval preprečevanje fašizacije prebivalstva, preganjanje kolaboracionizma in varovanje ljudi pred mehko asimilacijo, organiziranje bojkota fašističnih ustanov, širjenje prepovedane slovenske knjige in antifašistične literature, organiziranje pouka materinega jezika. Organizacija je bila odločena, da na nasilje odgovori z nasiljem, z revolucionarnim bojem.⁹

Tajna policija je v letu 1930 izsledila člane organizacije. Od 1. do 5. septembra 1930 je bil v Trstu proces pred posebnim fašističnim sodiščem za zaščito države, ki se je v ta namen preselilo iz Rima. Omenjeni proces je prišel v slovensko zgodovino kot 1. tržaški proces. Na procesu so bili 4 voditelji Borbe - tržaške veje organizacije - Ferdo Bidovec, Franjo Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz Valenčič obsojeni na smrt in ustreljeni 6. septembra 1930 v Bazovici (pri Trstu). Drugi skupini so sodili decembra 1931 v Rimu.¹⁰

Kronološki pregled

1.) 3. novembra 1918 se je v Trstu na pomolu Audace (prej Kettejev pomol S. Carlo) izkrcala italijanska vojska pod poveljstvom generala Pettiti di Roreto.

2.) 11. novembra 1918 rojstvo Kraljevine Srbov-Hrvatov-Slovencev (SHS).

3.) 29. decembra 1918 so italijanski nacionalisti prvič napadli tiskarno in uredništvo slovenskega dnevnika Edinost v Trstu.

4.) Ukrepi italijanskih oblasti proti t.i. tujerodcem.

5.) 13. julij 1920 - požig Narodnega doma v Trstu.

Šentjernejska noč Slovencev v Trstu, pohod italijanskih nacionalističnih in fašističnih skupin na 21 sedežev slovenskih oziroma slovanskih ustanov.

6.) Spomenica političnega društva Edinost dne 1. septembra 1920.

7.) 12. novembra 1920 podpis pogodbe o razmejitvi med Italijo in SHS v mestu Rapallo v Liguriji.

⁸ Pahor, Milan: Bazovica. Ljubljana 1980, str. 12-14. Odslej: Bazovica.

⁹ Zgodovina Slovencev, str. 70-71.

¹⁰ Bazovica, str. 22-23.

8.) Italijanska fašistična stranka (Partito nazionale fascista) pride v oktobru 1922 legalno na oblast. Mussolini postane predsednik vlade.

9.) Gentilejeva šolska reforma v Italiji leta 1923: postopna ukinitve prvih razredov s slovenskim učnim jezikom, v petih letih izginejo vse slovenske oz. hrvaške šole v Julijski krajini.

10.) 14. julija 1923 se izvede t.i. nacionalizacija Jadranske banke v Trstu, nastane denarni zavod Banca Adriatica.

11.) V maju 1927 so se v Sežani zbrali federalni fašistični tajniki iz Trsta, Gorice, Pulja, Reke in Zadra pod predsedstvom E. Graziolija.

12.) Nasilni ukrepi italijanskih oblasti v letu 1927, ki pomenijo postopno in dokončno ukinitve politične, narodne, kulturne, gospodarske in športne mreže Slovencev (in Hrvatov) v Italiji.

13.) Izseljevanje Slovencev in Hrvatov, priseljevanje Italijanov; spreminjanje narodnostne sestave ozemlja.

14.) Izid zadnje številke slovenskega dnevnika Edinost septembra leta 1928.

15.) 20. januarja 1928 dekret o razpustu Zadružne zveze v Gorici, ki je štela 145 včlanjenih zadrug, društev.

16.) 8. februarja 1929 je tržaški prefekt izdal dekret o razpustu Zadružne zveze v Trstu, ki je takrat štela 133 včlanjenih zadrug.

17.) Ukinitve zadnjega razreda slovenske zasebne šole Ciril-Methodove družbe pri Sv. Jakobu v Trstu leta 1930.

18.) Začetek ilegalnega protifašističnega boja leta 1927 (sestanek na Nanosu).

19.) Proces v Pulju in 17. oktobra 1929 usmrtitev hrvaškega narodnjaka Vladimira Gortana, člana organizacije Borba.

20.) Od 1. do 5. septembra 1930 poteka 1. tržaški proces pred posebnim sodiščem za zaščito države v Trstu ter 6. septembra 1930 ustrelitev 4 junakov na strelišču pri vasi Bazovica pri Trstu.

Trideseta leta (1930-1941)

Temeljne značilnosti

Udarec v Bazovici je bil hud. Sledil je še epilog z drugim delom procesa, ki je bil decembra 1931 v Rimu. Vse to ni strlo protifašističnega gibanja, nasprotno v naslednjih letih so se strnile vrste v gibanje, ki ga danes slovensko zgodovinarstvo označuje s kratico TIGR. Ime Bazovica je postalo pojem antifašističnega odpora ne samo med Slovenci, temveč tudi širom po Evropi, saj je o prvem tržaškem procesu in o štirih junakih poročal mednarodni tisk. Zato zgodovinarica Milica Kacin Wohinz upravičeno piše o prvem antifašizmu v Evropi. Pri tem velja poudariti dejstvo, da je bil v

Prešernovem gaju v Kranju postavljen prvi antifašistični spomenik že novembra 1930. Postavili so ga soborci bazoviških junakov, primorski emigranti. Odlomljena piramida je torej simbol, ki od leta 1930 priča o antifašističnem upor. Slovenci v Italiji so se štirim junakom lahko oddolžili po osvoboditvi, ko so 9. septembra 1945 prav na kraju ustrelitve postavili spominsko obeležje iz kraškega kamna.¹¹

Organizacija je bila po treh letih aktivnega delovanja zdesetkana, tržaška veja Borba je bila popolnoma zatrta, vodstvo je poslej delovalo iz emigracije v Jugoslaviji. V tridesetih letih se je dejavnost TIGR-a nadaljevala v obmejnih krajih, predvsem na področju širjenja protifašistične literature in na področju zbiranja informacij ter vzdrževanja povezav. Trajala je tudi povezava z italijansko Protifašistično koncentracijo v emigraciji, stiki pa so se vzdrževali po zaporih in na konfinacijah. Leta 1931 je TIGR sklenil akcijsko pogodbo z gibanjem Giustizia e Libertà, ki je delovalo s podobno metodo protifašističnega odpora. Nadaljnji korak je bil sklenjen decembra 1935, ko je TIGR sklenil akcijski pakt s Komunistično partijo Italije, ki je slovenske narodnjake povabila v skupno antifašistično in obenem protivojno fronto. TIGR se je takrat proglasil za Narodnorevolucionarno gibanje Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini.¹²

Sredi tridesetih let je vodstvo KPI na pritisk Kominterne in njene t.i. ljudsko frontne politike, spremenilo svoj odnos do nacionalnega vprašanja in gibanja. Prvi rezultat spremenjene politike je bila izjava o rešitvi slovenskega narodnega vprašanja, ki so jo aprila 1934 sprejele komunistične partije Italije, Jugoslavije in Avstrije. Napad Italije na Abesinijo in potreba po ustanavljanju ljudske fronte sta spodbudila KPI, da je konec leta 1935 sklenila s TIGR-om akcijski pakt. Na Primorskem se je nato začela snovati antifašistična fronta, zlasti med narodnjaško in komunistično mladino. Slovenska komunistična organizacija, ki sta jo vodila Pino Tomažič in Alojz Budin, je sprejela program boja za "združeno, neodvisno sovjetsko republiko Slovenijo". Po izbruhu vojne leta 1939 so slovenski komunisti delovali na istem področju kot tigrovci.¹³

Gibanje za ohranitev narodne individualnosti se je konec dvajsetih let umaknilo v ilegalo, v podzemlje. Za odpor proti raznarodovanju so nastale nove ilegalne organizacije v okviru dveh tradicionalnih političnih taborov: krščansko-socialnem in narodno liberalnem, iz katerega je izšla narodnorevolucionarna komponenta (TIGR). Sredi tridesetih let se je vključila še italijanska komunistična partija in posebej njen slovenski del. Temeljni cilj

¹¹ Bazovica, str. 37.

¹² Zgodovina Slovencev, str. 73-75.

¹³ Zgodovina Slovencev, str. 77-79.

krščansko-socialne skupine je bila združitev Slovencev in Hrvatov z matičnim narodom v Jugoslaviji, vendar je nasprotovala radikalnim oblikam odpora, da bi obvarovala ljudi pred žrtvami. V nekaterih primerih so sodelovali z organizacijo TIGR, zlasti na področju zbiranja podatkov. Konec tridesetih let se je organizacija razcepila v Kraljevo in Besednjak-Ščekovo skupino. Kljub zdesetkanemu vodstvu je narodnoliberalna struja obnovila svojo dejavnost leta 1932. V primerjavi s krščanskosocialno strujo je bilo njihovo delo šibko, omejeno na izdajateljsko dejavnost (založba Goriška matica) in na organiziranje meščanske mladine s ciljem vzgojiti in usposobiti mlado generacijo za bodočega nosilca narodnega gibanja. Poskus združitve dejavnosti obeh je propadel, šele ob izbruhu druge svetovne vojne so ustanovili skupni Narodni svet Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini. Obe organizaciji sta bili vezani na jugoslovansko politiko, od koder sta dobivali gnotno in moralno pomoč.¹⁴

Z dejavnostjo TIGR-a, krščansko-socialne in narodno liberalne organizacije v Julijski krajini je bila neposredno povezana tudi dejavnost emigrantskih organizacij v Jugoslaviji, ki so se leta 1932 združile v Zvezo jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine. Leta 1930 je bil v Ljubljani ustanovljen Manjšinski inštitut, ki je zbiral gradivo o zatiranju manjšine v Italiji ter seznanjal o tem evropsko in svetovno javnost. Vodil ga je Tržačan Lavo Čermelj, ki je izdal leta 1936 v angleščini knjigo o Slovencih in Hrvatih pod Italijo (*Life and Death Struggle of a National Minority*). Podobno dejavnost je pri Kongresu evropskih narodnosti vodil Engelbert Besednjak, ki je izdajal spomenice in brošure.¹⁵

Pred drugo svetovno vojno je bilo samo v Jugoslaviji naštetih po podatkih L. Čermelja okrog 70.000 Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine, okoli 30.000 jih je bilo v Južni Ameriki (od tega 20.000 v Argentini), nad 5.000 pa v ostalih evropskih državah. Tudi če bi navedene številke razpolovili, dobimo izredne podatke, ki ponovno dokazujejo vsestranski pritisk, ki ga je izvajal fašizem nad slovenskim in slovanskim prebivalstvom v Julijski krajini. Po drugi strani pa so se iz notranjosti Italije doseljevali predvsem državni uradniki, policisti, fašistični miličniki, oficirji, učitelji, zdravniki. Že leta 1931 je število priseljenih Italijanov znašalo okrog 130.000. To priseljevanje je začelo spreminjati podobo prebivalstva, čeprav je podeželje, kljub močni emigraciji, ostalo še strnjeno naseljeno s Slovenci.¹⁶

Predigra druge svetovne vojne se je odigrala v Španiji v letih 1936-1939. Španske državljanske vojne so se udeležili tudi Primorci. Značilen je primer

¹⁴ Zgodovina Slovencev, str. 66-69.

¹⁵ Zgodovina Slovencev, str. 75.

¹⁶ Žrtvam fašizma, str. 10

pilota Križaja, ki je leta prej zaslovel s svojim prebegom z letalom iz Italije v Slovenijo. O njem je konec leta 2000 slovenski programski oddelek tržaškega sedeža RAI pripravil filmski dokumentarni film. V Julijski krajini pa se je v istih letih dokončno osnovala široka antifašistična fronta, ki je v bistvu podtalno zajela slovensko prebivalstvo.

Pomladi 1940 se je fašistična Italija pripravljala na vstop v vojno, ki je že divjala v Evropi od septembra 1939. Zato je na nemirnem in odporniškem ozemlju Primorske odnosno Julijske krajine (po italijansko) policija ukrevala vedno bolj ostro, saj se je protifašistična dejavnost zatiranih Slovencev in Hrvatov čutila v propagandnih in sabotažnih akcijah. Spomladi 1940 je začela policija, posebno tajna policija OVRA, zapirati komuniste, narodnjake, krščanske socialce, napredno in protifašistično nastrojene Slovence, mlade v italijanski vojski. Od marca do novembra 1940 je bilo postopno aretiranih okrog 300 Slovencev iz Trsta, Krasa, Gorice in okolice ter iz obmejnih krajev (Bovec, Baška grapa, Pivka in Ilirska Bistrica); manj so aretacije prizadele osrednji del Primorske in slovenski del Istre. Izmed 300 aretiranih so 240 kaznovali z opominom, policijskim nadzorom in internacijo; 60 najbolj osumljenih pa je policija izročila posebnemu sodišču za zaščito države (Tribunale speciale per la difesa dello Stato). Le-to jih je postopoma porazdelilo na tri skupine: 26 komunistov, 12 tigrovcev oziroma "teroristov", kot je navedeno v obtožnici, 22 izobražencev; vendar je sodišče sodilo vsem skupaj na istem procesu. Oblasti so proces odlagale iz meseca v mesec glede na spreminjanje političnega položaja. Medtem je Italija 6. aprila 1941 brez vojne napovedi napadla Jugoslavijo odnosno Slovenijo. Na okupiranem ozemlju so italijanske oblasti zaprle nekatere znane primorske antifašiste emigrante ter jih uvrstila med obtožence (npr. Čermelj). Čas procesa, od 2. do 14. decembra 1941, so izbrali, ko se je na Primorskem že razširilo narodnoosvobodilno gibanje preko Osvobodilne fronte slovenskega naroda. Obtoženci so bili sojeni kot člani, voditelji in organizatorji "zarotniške organizacije", ki je s sabotažami, političnim in vojaškim vohunstvom, ščuvanjem vojakov k nepokorščini in s pripravami na oboroženo vstajo nameravala "rušiti državno integriteto in enotnost". 2. tržaški proces, tako ga poznamo v slovenski zgodovini, se je zaključil s petimi smrtnimi obsodbami. Komunističnega voditelja Pina Tomažiča ter štiri narodne revolucionarje Viktorja Bobka, Ivana Vадnala, Simona Kosa in Ivana Ivančiča so 15. decembra 1941 ob 8.05 zjutraj ustrelili na vojaskem strelišču na Opčinah pri Trstu. Tako kot Vladimir Gortan in štirje bazoviški junaki so tudi padli na Opčinah postali simbol boja primorskih Slovencev za osvoboditev.¹⁷

¹⁷ Pahor, Milan: Drugi tržaški proces. Ljubljana 1981, str. 23-25.

Kronološki pregled

1.) Od 1. do 5. 9. 1930 se vrši 1. tržaški proces. 6. 9. 1930 so ob zori ustreljeni 4 junaki na vojaškem strelišču pri vasi Bazovica nad Trstom. Ferdo Bidovec, Franjo Marušič, Zvonimir Miloš in Alojz Valenčič postanejo simbol slovenskega protifašističnega gibanja. Pojem Bazovica stopi v slovensko zgodovino.

2.) Drugi del se je odvijal pred posebnim sodiščem v Rimu decembra 1931.

3.) Primorski emigranti, soborci, postavijo novembra 1930 najprej leseno piramido, leta 1931 pa kamnito piramido v Prešernovem gaju v Kranju.

4.) Posebno sodišče za zaščito države (Tribunale speciale per la difesa dello Stato) je ustanovljeno 25. 11. 1926 z izrednim zakonom, ukinjeno pa 29. 7. 1943 z odlokom Badoglieve vlade.

5.) Konec leta 1933 se s prisilo razproda slovenski Trgovski dom v Gorici. Federacija fašistične stranke v Gorici postane lastnik doma.

6.) Izjava treh komunističnih partij Jugoslavije, Italije in Avstrije aprila 1934.

7.) Akcijski pakt komunistov in narodnih revolucionarjev (tigrovcev) decembra leta 1935.

8.) Napad Italije na Abesinijo 1935.

9.) 16. 2. 1937 je v Gorici v hudih mukah umrl Alojz Bratuž, za posledicami nasilnega pitja ricinusovega olja, ki so mu ga vsilili fašisti.

10.) Leta 1936 izide v angleščini knjiga Lava Čermelja "Life and Death Struggle of a National Minority in Italy".

11.) Fašistična Italija z vojsko podpre generala vstajnika Franca za časa španske državljanske vojne. Na demokratični republikanski strani se borijo tudi člani mednarodnih brigad, v katerih sodelujejo Primorci.

12.) V letih 1937-1940 se širi antifašistična fronta na Primorskem.

13.) Dva ministrska dekreta, 16. 4. 1941 in 16. 7. 1941, sta nasilno ukinila slovenska denarna zavoda Tržaško hranilnico in posojilico ter Trgovsko-obrtno zadrugo v Trstu.

14.) Opcije med Slovenci v Kanalski dolini (1935-1942).

15.) Od 2. do 14. 12. 1941 se vrši 2. tržaski proces. 15. 12. 1941 so na vojaškem strelišču na Opčinah pri Trstu ustrelili 5 slovenskih antifašistov junakov. To je obenem zaključek medvojnega protifašističnega gibanja in uvod v narodnoosvobodilno gibanje.

Štirideseta leta (1941-1945)

Temeljne značilnosti

Narodnoosvobodilni boj je bil logično in naravno nadaljevanje pred-

vojnega protifašističnega gibanja. Nadalje se je Osvobodilna fronta slovenskega naroda pri nas na Primorskem razvijala in širila sočasno z ostalimi deželami slovenskega narodnega ozemlja. Omenjeni boj je zaobjel veliko večino slovenskega prebivalstva. Slovenski človek je bil takrat na pravi strani, saj je bil del koalicije zahoda in vzhoda, ki se je borila proti nacizmu in fašizmu. Protifašizem je bil in ostaja vrednota zahoda še danes. Slovenski človek je prav izbral, bil je nadalje protagonist svoje usode. Temeljni cilji so bili isti kot za ostalo slovensko narodno ozemlje: izgon okupatorjev, združitev vseh Slovencev v Združeni Sloveniji, samoodločba o lastni usodi. Pripomniti je treba, da se je Osvobodilna fronta pri nas razvijala nekoliko drugače kot v ostalih pokrajinah Slovenije. Na Primorskem ni bilo t.i. ustanovnih skupin OF (komunisti, krščanski socialci, napredno krilo Sokola, kulturni delavci), zato so prvi aktivisti OF zajeli v svoje vrste člane KPI, člane narodno revolucionarne organizacije (tigrovce), člane razpuščenih kulturnih društev, napredne in narodno zavedne protifašiste. Na Primorskem, vendar tudi v samih središčih Trsta in Gorice, je bila močno razvita narodna zavest. Prav ta narodna zavest, ki je bila prisotna povsod, kjer so živeli Slovenci v takratni Kraljevini Italiji, je postala ena najvažnejših zaveznic narodno-osvobodilnega gibanja. Vendar bi bila sama zavest premalo za začetek organiziranega narodnoosvobodilnega boja. Osrednje vodstvo OF je poslalo na Primorsko svoj kader. To so bili preizkušeni aktivisti, ki so bili po rodu Primorci in so se do tedaj že izkazali v ilegalnem in osvobodilnem boju v osrednji Sloveniji. Obenem ne smemo pozabiti, da je bilo pošiljanje aktivistov na Primorsko nujno še zaradi drugega dejstva. Slovensko protifašistično gibanje na Primorskem je bilo obglavljeno s strani italijanske policije tik pred izbruhom vojne v letu 1940 in delno še v letu 1941.¹⁸

Glavna naloga novonastalih skupin OF je bila pritegniti prijatelje, znance, sorodnike ter vzpostaviti nove tri do petčlanske skupinice. Velika povezava je tekla preko deklet in fantov, ki so se sestajali posebej. V nastajajoče gibanje pa so vstopali posamezniki, ki so bili povezani s starejšimi aktivisti in ki so prihajali iz ilegalnega predvojnega protifašističnega gibanja. Delo je bilo na začetku omejeno predvsem na propagando, na zbiranje sredstev (denar, raznovrstni material) za gibanje ter na vzpostavljjanje stikov predvsem v Trstu in Gorici, kjer so bili z zaporniki. Šele nato se je začelo pridobivati in pošiljati mlade fante v partizane, v oborožene enote.¹⁹

Na taki osnovi so nastajale prve skupine OF, ki so opravile pionirsko delo. Večkrat je bilo njihovo delovanje nasilno prekinjeno, vendar so na

¹⁸ Pahor, Milan: Delavska enotnost - Unità operaia. Trst-Ljubljana 1986, str. 11. Odslej: Delavska enotnost.

¹⁹ Delavska enotnost, str. 12.

njihovo mesto stopale nove skupine. Iz vsega tega se je stkala mreža OF predvsem na podeželju, vendar je bila organizacija OF stalno prisotna in dejavna tudi v velikih središčih: Trst, Gorica, Tržič (Monfalcone).

Politični in narodni boj je bilo treba podkrepiti z oboroženo akcijo. To ni bilo lahko uresničiti. Prva primorska partizanska četa (sestavljena iz samih primorskih fantov) je aktivno delovala od septembra 1941 na Krasu, v Brkinih, v Vipavski dolini, v okolici Pivke. Poznana je bila tudi kot Pivška četa. Oborožena enota je vzdržala do pomladi 1942, ko se ji je pridružila nova skupina primorskih partizanov iz osrednje Slovenije. Nastala je partizanska enota, ki je štela okrog 50 oboroženih mož. Italijansko vojaško poveljstvo ni moglo dopustiti, da na ozemlju Kraljevine Italije deluje tako močna partizanska skupina. Sprožili so obširno akcijo in 18. aprila 1942 je okrog 1800 italijanskih vojakov, karabinjerjev in policistov napadlo partizansko enoto 50 borcev na Nanosu. Neenaki spopad je partizanska enota dobro prestala in se rešila iz obroča. Italijanske sile so imele štiri mrtve in sedem ranjenih, partizanske pa pet padlih in enajst ujetih. Zajetim partizanom so sodili pred posebnim sodiščem v Rimu dne 25. 6. 1942 ter jih kar 9 ustrelili naslednjega dne v Forte Bravetta blizu Rima. Boj na Nanosu je bil za primorske partizane huda preizkušnja, saj so prestali odprt spopad z močno profesionalno vojaško enoto. V spopadu na Nanosu sta padla dva slovenska tržaška rojaka: Milko Puntar (s Proseka pri Trstu) in Ivan Sancin (iz Doline pri Trstu).²⁰ V naslednjih tednih so se vojaške enote okrepile. 10. avgusta 1942 je bil ustanovljen v Vitovljah v Vipavski dolini bataljon Simona Gregorčiča, jeseni 1942 pa Primorski odred. Na pomlad 1943 pa beležimo ustanovitev prvih dveh primorskih brigad: Gradnikove in Gregorčičeve.

V obdobju do poletja 1943 beležimo tudi stike med slovensko in italijansko komunistično partijo, kar je privedlo do tega, da se je na ozemlju Furlanije-Juljske krajine že pred padcem fašizma v juliju 1943, pojavila italijanska Resistenza. Prav tako beležimo v obdobju 1941-1943 pojav t.i. posebnih bataljonov (battaglioni speciali) v okviru italijanske vojske, kamor so trumoma strpali slovenske fante, ki so kot državljani morali služiti vojaški rok. Ti niso bili razporejeni v redno vojsko, temveč so jih neoborožene najprej uvrstili v delovne bataljone, kasneje pa v posebne bataljone. To so najprej doživeli letniki 1922 in 1923, nato pa so začeli tudi z mlajšimi letniki 1924, 1925, 1926. To so bile v bistvu čete internirancev v vojaški uniformi. Iz zbirnih centrov (Asti, Aquila, Pistoia, Carrara, Potenza in drugi) so jih v glavnem porazdelili predvsem na Sicilijo, Sardinijo, Apulijo, Kalabrijo. Tako so italijanske vojaške oblasti strpale v letih 1940-1943 v te bataljone okrog 30.000

²⁰ Pahor, Milan: Ob 50-letnici boja na Nanosu. V: Jadranski koledar za leto 1992. Trst 1991, str. 66-71.

slovenskih primorskih fantov, poleg njih pa vsaj 4.000 Hrvatov.²¹ Po drugi plati pa je to pripomoglo, da se je mnogo slovenskih fantov zateklo k partizanskim enotam, ker niso hoteli služiti v italijanski (zasovraženi) vojski.

Italijanski okupatorski pritisk na slovensko prebivalstvo se je čutil v vse hujši in uničevalni logiki z vzpostavitvijo taborišč na Rabu in Gonarsu, če se omejim na ozemlje t.i. Julijske krajine in če ne omenjam vseh zaporov, internacij, konfinacij v mejah kraljevine Italije, kjer je trpelo na tisoče Slovencev in Slovenk. Omenjeni taborišči sta bili v prvi vrsti namenjeni zajetim v t.i. Ljubljanski pokrajini (Provincia di Lubiana), ki jo je aprila 1941 zasedla italijanska vojska ter jo priključila h kraljevini kot dodatno pokrajino.

Tako je v prvi polovici leta 1943 vztrajno rasla mreža OF in množičnih organizacij (Zveza slovenske mladine, Slovenska protifašistična zveza žensk, Narodna zaščita, Komunistična partija Slovenije, komunistična mladina SKOJ-a), razrasla se je mreža kurirskih postojank, partizanskih tehnik in tiskarn, skratka nastajal je zametek nove oblasti.

Prva prelomnica v drugi svetovni vojni pri nas je bilo nedvomno poletje 1943. Najprej seveda 25. julij 1943, padec fašizma, nato pa 8. september 1943, kapitulacija Italije. Naši ljudje so september 1943 proglasili za prvo svobodo. To je bil vihar ni veter, ki je sprožil splošni narodni in ljudski upor. Osvobojeno je bilo celotno ozemlje Primorske razen velikih središč. Oborožene partizanske enote so bile zmožne v povezavi z italijanskimi partizanskimi enotami voditi 14 dni boje v okolici Gorice, kjer je tekla t.i. goriška fronta. Širok val ljudske vstaje je bil za nemško poveljstvo presenečenje, ki je imelo dolgoročni strateški pomen. Nemški okupator ni uspel nikoli vse do konca vojne nadomestiti italijansko okupacijo s svojo; nikoli mu ni uspelo povsem uničiti svobodnega ozemlja in oblasti OF na njih. S tega stališča je bila kapitulacija Italije začetek dokončnega osvobajanja celotnega slovenskega etničnega ozemlja. Razmah narodnoosvobodilnega gibanja je bil tako silen, enoten, širok in vseljudski, da ga ni bilo več mogoče zatreti z vojaško silo, razen če ne bi iztrebili ali izselili celotno slovensko prebivalstvo na Primorskem. To je bila zmaga naroda nad nasiljem.²²

V septembru 1943 velja zabeležiti še en dogodek. Vrhovni plenum Osvobodilne fronte slovenskega naroda je 16. septembra 1943 izdal proglas o priključitvi slovenskega Primorja k svobodni in združeni Sloveniji. V proglasu je zapisano, da se na ta način izpolnjuje temeljno, iz naravnih in

²¹ Pahor, Milan: Dol skozi boj do svobode. Dol pri Doberdobu 1977, str. 82-84.

²² Pahor, Milan: September 1943, prva svoboda. V: Jadranski koledar za leto 1983. Trst 1982, str. 23; Pahor, Milan: Viharni veter v septembru. V: Jadranski koledar za leto 1993. Trst 1992, str. 53-54. Odslej: Viharni veter.

zgodovinskih pravic izhajajočo zahtevo slovenskega naroda.²³

Viharni veter v septembru 1943 ni mogel do tal potlačiti okupatorja, sovražnika in njegovih pomagačev. Še dosti krvi je moralo steči, dosti gorja pretrpeti, mnogo solza posušiti, da je lahko zasijala svoboda. Do takrat se je narodnoosvobodilni boj razširil v Benečijo in Rezijo, zajel resnično vse ozemlje od Triglava do morja.

Poudarek pa ni bil samo na boju, temveč tudi na kulturi in predvsem na šolstvu. Od oktobra 1943 dalje je bilo obnovljeno slovensko osnovno šolstvo, kar je bil na Primorskem velik dosežek, saj ga je fašistična oblast nasilno ukinila. Poleg tega je bil na Primorskem dosežen še poseben podvig: izhajal je edini tiskani partizanski dnevnik v tedanji zaslužnjeni Evropi. Gre prav za časopis Partizanski dnevnik, ki je začel izhajati 26. novembra 1943, razmnožen na ciklostil, nato pa od 5. septembra 1944 do 7. maja 1945 v tiskani obliki.²⁴ 13. maja 1945 je začel izhajati v Trstu Primorski dnevnik, ki še danes nosi na naslovni strani v glavi pripis s podatki o Partizanskem dnevniku.

Zal pa smo se zapisali v zgodovino tudi zaradi zloglasnega uničevalnega taborišča Rižarne pri Sv. Soboti v Trstu. Rižarna je bila del sistema Auschwitza ali Belsena, ki je bil naperjen proti aktivnim nasprotnikom nacizma. V tržaški Rižarni so umrli Slovenci, Italijani, Hrvati, Židje in drugi. Previdni izračuni pravijo o 4.000 do 5.000 žrtev; v taborišču pa je bilo zaprtih od 20.000 do 25.000 ljudi. Večina žrtev je bila slovenske krvi, kar potrjuje ugotovitev, da je bila Rižarna posebno orodje v protipartizanskem in protinarodnoosvobodilnem boju.²⁵ Preobrat v narodnoosvobodilnem gibanju se pojavi v pozni pomladi oziroma poleti 1944. Meseca maja 1944 je dokončno in močno zaživela organizacija Delavska enotnost - Unita operaia v Trstu (in v Tržiču-Monfalcone ter v Miljah-Muggia pri Trstu). To je pomenilo, da je OF uspela stvarno delovati skupno z delavskim razredom v Trstu in ga usmeriti v politični in oboroženi boj proti okupatorju.²⁶ Druga prelomnica je bila ustanovitev Komande mesta Trst in sicer 3. avgusta 1944. IX. korpus NOV in POS je ustanovil komando z namenom, da pripravi vstajo in osvoboditev Trsta. Od takrat dalje velja le strategija o vstaji in osvoboditvi. Pri tem Slovenci najdejo dialog z velikim delom italijanskega prebivalstva, zlasti v mestih. Tako pride 27. aprila 1945 povelje o vstaji in 1.

²³ Viharni veter, str. 54-55.

²⁴ Partizanski dnevnik 1944-1945, kserografiran ponatis. Nova Gorica - Ljubljana - Koper 1975. Uvod (Joža Vilfan).

²⁵ Pahor, Milan: Rižarna, 40 let potem. V: Jadranski koledar za leto 1984. Trst 1983, str. 126-127.

²⁶ Delavska enotnost, str. 21.

maja 1945 do osvoboditve Trsta, Gorice in Čedad.²⁷

Slovenski človek je bil takrat nedvomno protagonist, saj si je sam pisal usodo in zgodovino. Ker govorimo o zgodovini, se sama po sebi vsiljuje misel, da italijanska država in posebno italijansko zgodovinopisje do danes nista opravila potrebne revizije lastne zgodovine. Vse to bi privedlo do logične ugotovitve, da so uničevalna taborišča na otoku Rabu in pri vasi Gonars v Furlaniji dovolj zgovorne priče o italijanskem nasilju nad slovenskim narodom.

Kronološki pregled

1.) 27. 4. 1941 ustanovitev Osvobodilne fronte slovenskega naroda v Ljubljani. Nastanek OF v Trstu in na Primorskem je leta 1941 sočasen z osrednjo Slovenijo.

2.) 18. 4. 1942 velik oborožen spopad partizanske Primorske čete na Nanosu.

3.) Pred posebnim fašističnim sodiščem proces proti skupini Oskarja Kovačiča, prvega organizatorja OF na Primorskem in v Trstu dne 17. 9. 1942.

4.) 25. 7. 1943 padec Mussolinija in fašizma.

5.) 8. 9. 1943 kapitulacija Italije, splošna ljudska vstaja na Primorskem.

6.) 16. 9. 1943 izda Vrhovni plenum OF odlok o priključitvi Primorske k Sloveniji.

7.) 22. 10. 1943 izide okrožnica Narodnoosvobodilnega sveta za Primorsko Slovenijo o odpiranju slovenskih šol.

8.) 2. 4. 1944 začne delovati krematorij v taborišču Rižarna v Trstu in nato svojo smrtonosno obrt nadaljuje vse do 29. 4. 1945. Od oktobra 1943 dalje pa je Rižarna tudi zbirno taborišče.

9.) Maja 1944 ustanovitev organizacije Delavska enotnost - Unità operaia v Trstu, Tržiču in Miljah.

10.) V pozni spomladi 1944 pride do sporazuma med OF in CLNAI (Comitato di liberazione nazionale per l'Alta Italia).

11.) 3. 8. 1944 ustanovitev Komande mesta Trst.

12.) 5. 9. 1944 izide prva tiskana številka Partizanskega dnevnika.

13.) 8. 2. je proglašen za Dan slovenske kulture, na dan smrti Franceta Prešerna.

14.) 1. 5. 1945 simbol osvoboditve Trsta, Gorice, Benečije, Rezije ter seveda celotne Primorske.

²⁷ Trieste nella lotta per la democrazia. Trst 1945, str. 83-87; Pahor, Milan: Sv. Jakob v narodnoosvobodilnem boju. V: Sv. Jakob, zgodovinski razgledi po življenju Slovencev v tržaškem delavskem okraju. Trst 1980, str. 296-300.

Preko 80 spominskih obeležij priča o narodnoosvobodilnem boju na današnjem ozemlju avtonomne dežele Furlanije-Julijske krajine, ki ga naseljuje slovenska narodna skupnost v Italiji. Tržaška Rižarna priča o nemškem nasilju, taborišči Rab in Gonars pa o italijanskem.

Štirideseta leta (1945-1950)

Temeljne značilnosti

Po padcu fašizma in po doseženi svobodi v maju 1945 so bili Slovenci na Primorskem, še posebno pa v Trstu, Gorici in Benečiji, prepričani, da je prišel čas, ko bodo enakopravno in enakovredno sodelovali v političnem, narodnem, gospodarskem, kulturnem, šolskem in športnem življenju.

Pričakovanja, hotenja in želje v tem smislu so bile povsem logične in upravičene, a so trčile ob kruta in realna stališča zahodnih velesil, ki niso videla prihodnosti Trsta in Gorice v slovenskih, odnosno jugoslovanskih rokah.²⁸ (Še posebno, ko so 12. junija 1945 jugoslovanske čete zapustile Trst (40 dni svobode za ene, 40 dni okupacije za druge).

Po osvoboditvi se je odvijalo obdobje boja za priključitev Trsta, Gorice, Benečije, Rezije in Kanalske doline poleg celotne Primorske k novi in federativni republiki Jugoslaviji.

Plenarno zasedanje pariške mirovne konference je trajalo od 19. 7. do 15. 10. 1946. Mirovne pogodbe so sklenili v Parizu 10. 2. 1947. Za Slovence je bila pomembna mirovna pogodba z Italijo, ki je določila mejo med FLRJ in Italijo, za Trst s pokrajino pa je določala ustanovitev Svobodnega tržaškega ozemlja. Tako je sicer Primorska prišla v Slovenijo v sklopu federativne Jugoslavije, vendar so bile Gorica, Benečija, Rezija in Kanalska dolina priključene republiki Italiji. Trst (s Koprom, Izolo, Piranom, Umagom pod jugoslovansko upravo) je prišel pod Zavezniško vojaško upravo v sklopu Svobodnega tržaškega ozemlja. Nič niso pomagale ljudske manifestacije, ko je razmejitvena komisija ugotavljala stanje oziroma zakoličevala mejo. Po letu 1947 se je v Trstu večkrat govorilo o t.i. sedmi federativni republiki, po drugi strani pa o državi STO izven Italije s posebnim statusom.²⁹

Po drugi strani pa sta konec druge svetovne vojne in dosežena osvoboditev izpod fašizma pomenila za Slovence nov preporod, saj smo bili Slovenci kot narod zapisani smrti. Obuditi je bilo treba vse tiste dejavnosti, ki jih je nasilno ukinil fašistični režim. Takoj po osvoboditvi so bila obujena sredstva množičnega obveščanja: časopis Primorski dnevnik (13. 5. 1945) ter

²⁸ Pahor, Milan: Lastno gospodarstvo jamstvo za obstoj. Trst 1998, str. 55. Odslej: Lastno gospodarstvo

²⁹ Pirjevec, Jože: Pariška mirovna konferenca. V: Acta Histriae VI., Koper 1998, str. 7-14.

slovenski radijski programi v Trstu (5. 5. 1945). V letu 1945 sta nastali osrednji organizaciji kulturnih in prosvetnih društev Slovenska prosvetna zveza (7. 10. 1945) ter športnih društev Zveza društev za telesno vzgojo (ZDTV-UCEF) v avgustu. Ustanovljeni sta bili profesionalni kulturni ustanovi in sicer Glasbena matica (23. 9. 1945)³⁰ in Slovensko narodno gledališče za Trst in Primorje poleti 1945, saj je v svojem poročilu o prvi sezoni slovenskega gledališča upravnik in režiser Ferdo Delak zapisal, da so vsi člani prispeli na službeno mesto 6. septembra 1945 in da je bila otvoritvena predstava Jernejeva pravica uprizorjena 2. decembra 1945 v gledališču Fenice. Med drugim je zapisal: "(...) Na vseh treh predstavah je vladalo prav svečano vzdušje, posebej na prvi otvoritveni Jernejevi pravici. Bil je zgodovinski dogodek, saj se je po 25 letih spet oglasila slovenska beseda na odru v našem Trstu. (...) "³¹

Navedenim kulturnim ustanovam se je 17. julija 1947 pridružila še Narodna in študijska knjižnica. Na področju založb se je tudi premikalo. Najprej je bilo 1. 9. 1945 ustanovljeno podjetje Založništvo Primorski dnevnik (danes Založništvo tržaškega tiska ali ZTT), ki je skrbelo predvsem za izdajanje periodičnega tiska v slovenščini in italijansčini. Prvenstveno je šla skrb za časopis Primorski dnevnik v Trstu in Soški tednik v Gorici (od leta 1947 dalje Soča v Gorici). 2. 11. 1945 pa je bila ustanovljena v Trstu še Gregorčičeva založba kot naslednica predvojne Goriške matice. Prva knjiga GZ je bila Svet brez sovraštva avtorice Mire Puc v neverjetni nakladi 22.000 izvodov, kar nedvomno priča o želji po slovenski tiskani besedi. Na drugi strani pa je nadaljevala svoje delovanje Goriška Mohorjeva družba.³²

Zavezniška vojaška uprava je privolila v ustanovitev slovenskega višjega srednjega šolstva v Trstu (realna gimnazija, klasični licej, učiteljsiše).

V obdobju petih let so bili ustanovljeni še drugi listi: Primorski Slovenec (1947), ki se je preimenoval v Katoliški glas leta 1949 ter ima od leta 1996 nov naziv in sicer Nov. glas, tednik Gospodarstvo v Trstu (28. 8. 1947) ter list Matajur leta 1950 v Špetru odnosno v Vidmu.³³ Na številnih področjih je Slovencem v Trstu in Gorici po zaključku vojne uspelo postaviti na noge vrsto organizacij in ustanov, večina le-teh še danes deluje. Na gospodarskem področju je bilo veliko težje. Oblasti (predvsem ZVU) so ovirale

³⁰ Pahor, Milan: Obujanje kulturno-prosvetnega delovanja v Trstu v letih 1945-1947. V: Acta Histriae VI., Koper 1998, str. 220-229. Odslej: Obujanje; Lastno gospodarstvo, str. 58.

³¹ Arhiv Slovenije Ljubljana. Referat za dislocirano arhivsko gradivo II, PNOO, fasc. 10/II.

³² Lastno gospodarstvo, str. 58; Obujanje, str. 225.

³³ Pavletič, Bojan: Primorski dnevnik 1945-1995. Trst 1995, str. 196.

poizkuse, da bi se slovensko gospodarstvo obnovilo, vsaj približno, v tisti obliki, ki jo je imelo med obema vojnama. Najslabše je bilo glede denarnih zavodov. V zvezi z zahtevo po vrnitvi oziroma obnovitvi Tržaške posojilnice in hranilnice ter Trgovsko-obrtno zadrugo so zakoniti zastopniki obeh denarnih zavodov takoj po osvoboditvi vložili prošnjo na pristojni urad ZVU in sicer 10. 8. oziroma 8. 9. 1945. V vlogi so zahtevali dovoljenje za obnovo denarnih zadrug in vrnitev premoženja. Ker na prošnji ni bilo odgovora, je bila 19. avgusta 1947 ponovljena dvojna vloga, ki je prav tako ostala brez odgovora. Vprašanje slovenske banke v Trstu je bilo rešeno šele leta 1954 z londonskim memorandumom.³⁴ V takem položaju ni ostalo Slovincem nič drugega kot izkoristiti lastne možnosti in potenciale. Razvijati gospodarske dejavnosti predvsem v kmetijstvu, obrtništvu, zunanji trgovini, špediciji in prevoznikstvu, gostinstvu, ter hkrati slediti slovenskemu potencialu na gospodarskem področju z ustanovitvijo Slovenskega gospodarskega združenja (24. 11. 1946) ter kasneje Kmečke zveze (15. 1. 1950). Obe organizaciji tudi danes delujeta, vendar na vsem ozemlju, ki ga naseljuje slovenska narodna skupnost v deželi Furlaniji - Julijski krajini. Zato se tudi organizacija gospodarstvenikov imenuje Slovensko deželno gospodarsko združenje (SDGZ).³⁵ Zunanji politični dogodki so bili dovolj močni, vplivni in rušilni, da so se prenesli v organizacije, ki so do leta 1947 precej homogeno delovale v sklopu OF, PNOO, SIAU, ZSM, SPZZ in drugih množičnih političnih forumov. Leta 1947 je prišlo najprej do delitve na desni strani, ko je nastala Slovenska demokratska zveza. Najprej je bila ustanovljena 17. 1. 1947 v Gorici kot koalicija Slovenske katoliške skupnosti in Slovenske liberalne demokratične skupnosti, v Trstu pa je bil ustanovni sestanek 21. 12. 1947. SDZ v Trstu je bila liberalno in protikomunistično usmerjena ter je sklepala volilne dogovore (Slovenska narodna lista) s Slovensko krščansko-socialno zvezo. Sredi leta 1948 je bila objavljena resolucija Informbiroja. To je privedlo na Tržaškem do hudega razkola na levici. Partija se je razklala na dvoje: na prorusko (Vidalijevo) partijo in na jugoslovansko (Babičevo) partijo. Razkol pa je bil izredno hud, saj so se razdvojile vse množične organizacije, spor pa je posegel v posamezna društva in celo družine. Leta 1949 so bile občinske volitve v Trstu. Slovenski volilci so se najbolj masovno opredelili za Vidalijevo komunistično partijo, titovski in liberalno katoliški tabor pa sta prejela približno podobno število glasov. Večina osrednjih kulturnih ustanov in medijev je ostala v rokah jugoslovanskega tabora, liberalno katoliška stran pa je imela največ

³⁴ Jadranska banka, str. 256.

³⁵ Lastno gospodarstvo, str. 59.

vpliva v slovenski šoli ter je obvladovala slovenski radio v Trstu.³⁶ Prav tako sta leta 1949 nastali Slovenska prosveta v Trstu kot izraz katoliško usmerjenih društev ter Slovenska prosvetna matica kot izraz liberalno usmerjenega dela.

Slovensko hrvatska prosvetna zveza je dobila še dvojčico Slovensko hrvatsko ljudsko prosveto kot izraz Vidalijske frakcije.

Tržaški Slovenci so se torej borili za svoje pravice v okviru t.i. Svoobodnega tržaškega ozemlja, ki je imelo statut, s katerim naj bi bila zagotovljena njihova formalna in vsebinska enakopravnost. Slovenci na Gorškem in v Videmski pokrajini pa so leta 1947 prišli pod republiko Italijo. Po sprejetju nove italijanske ustave so se zavzemali za uresničitev 3. in 6. člena. Na drugi strani so se sklicevali na ureditev, ki jo je Italija omogočila južnotirolskim Nemcem in aostanskim Francozom. Življenje Slovencev v Gorici ter zlasti v Benečiji ni bilo lahko, saj je prevladovalo italijansko nacionalistično nasilje. Znano je predvsem divjanje gibanja "trikoloristov" po Benečiji. O vsem tem najbolj nazorno priča Spomenica Demokratične fronte Slovencev v Italiji, ki je izšla tudi kot posebna priloga lista Soča v Gorici dne 11. 6. 1949. Demokratična fronta Slovencev je delovala na osnovi pretekle Osvobodilne fronte.³⁷

Kronološki pregled

- 1.) 1. 5. 1945 osvoboditev Trsta, Gorice, Benečije, Režije.
- 2.) 13. 5. 1945 izide prva številka Primorskega dnevnika.
- 3.) 12. 6. 1945 jugoslovanske čete se umaknejo iz ozemlja cone A.
- 4.) 11. 8. 1945 ZVU izda odlok, s katerim je na celotno ozemlje cone A raztegnjena italijanska uprava.
- 5.) 9. 9. 1945 otvoritev spomenika štirim junakom pri vasi Bazovica pri Trstu.
- 6.) 15. 12. 1945 odkritje spominske plošče petim ustreljenim na strelišču na Opčinah pri Trstu.
- 7.) 7. 3. 1946 pride v Trst mednarodna razmejitvena komisija. Delo konča 5. 4. 1946.
- 8.) 2. 6. 1946 ljudski referendum: Italija postane republika.
- 9.) Od 29. 7. do 5. 10. 1946 mirovna konferenca v Parizu.
- 10.) 10. 2. 1947 podpis mirovnega sporazuma med Italijo in Jugoslavijo.

³⁶ Pahor, Milan: Slovenci v Italiji. V: Zbornik Primorske - 50 let. Koper 1997, str. 70. Odslej: Slovenci v Italiji.

³⁷ Spomenica Demokratične fronte Slovencev v Italiji. Priloga Soče, št. 96, z dne 11. junija 1949.

11.) 10. 8. 1947 v Gorici ustanovitev Demokratične fronte Slovencev v Italiji.

12.) 16. 9. 1947 vstopi v veljavo mirovna pogodba med Italijo in Jugoslavijo.

Razmejitev: Primorska in Istra prideta pod Jugoslavijo;

Gorica, Benečija, Rezija in Kanalska dolina pod Italijo;

Trst in Svobodno tržaško ozemlje pod Zavezniško vojaško upravo.

13.) 1. 1. 1948 začne veljati nova ustava italijanske republike. Za Slovence sta važna 3. in 6. člen.

14.) 28. 6. 1948 Informacijski biro komunističnih partij sprejme resolucijo o stanju v Komunistični partiji Jugoslavije.

15.) 3. in 4. 7. 1948 se sestane izvršni odbor KP STO, do dejanskega razkola pride nato na seji 12. 7. 1948 v Trstu.

16.) 11. 6. 1949 objavi tednik Soča v Gorici Spomenico Demokratične fronte Slovencev v Italiji.

17.) Od 12. do 19. 6. 1949 prve povojne občinske volitve na Tržaškem.

Petdeseta leta (1950-1960)

Temeljne značilnosti

Reševanje t.i. tržaškega vprašanja je obtičalo v slepi ulici nekje do marca 1951, ko so zavezniki poslali v Trst generala Wintertona, ki je po navodilu začel izvajati politiko, ki je težila k iskanju ravnotežja v odnosu do Slovencev in Italijanov. Nadalje so takrat Anglo-Američani začeli voditi politiko, ki bi pripeljala do neposrednega sporazuma med Rimom in Beogradom glede Trsta in možnosti razdelitve STO. Odgovor na nekoliko prijaznejšo politiko do Slovencev je bila mobilizacija italijanskih sil skozi Odbor za obrambo italijanstva Trsta in Istre. Nato pa je prišlo še do velike javne manifestacije 20. 3. 1952 v Trstu, ki se je nato izrodila v poulične spopade. Omenjeni tržaški dogodki so sprožili sklic londonske konference od 3. 4. do 9. 5. 1952 med zavezniki in Italijo. Posledica je bila, da se je ponovno povečal italijanski vpliv, pravice Slovencev pa so spet stopile v ozadje.³⁸

Na Goriškem in v Benečiji, torej v Italiji, se je nadaljeval pritisk na vse, kar je bilo slovenskega. Tako so 23. marca 1950 nacionalistične in neo-fašistične skupine vdrlle na sedež Demokratične fronte Slovencev v Špetru Slovenov ter ga zažgale. Sploh je po Benečiji divjalo nasilje "trikoloristov", ki so dobesedno ustrahovali domače prebivalstvo. Značilen primer je bil tudi proces proti članom partizanske Beneške čete (v letih 1955-1959) z namenom, da bi kaznovali udeležence NOB iz Benečije ter obenem dali v

³⁸ Zgodovina Slovencev, str. 136.

javnost jasno in ostro sporočilo. Začetek je bil sprožen z obtožnico (sentenza di rinvio) 21. 9. 1955 v Vidmu, sam proces pa je potekal v Firencah od 22. 12. 1958 do 14. 7. 1959, ko je sodišče odredilo ukinitve sodnega postopka. Vse skupaj je bilo nepotrebno in odveč.³⁹ Ni čudno torej, da je tam delovala podtalna italijanska organizacija Gladio (Mec), ki je storila toliko gorja. Še danes ta resnica boli: glej primer slovenskih beneških duhovnikov (Marino Qualizza in Božo Zuanella) in knjige o teh dogodkih.⁴⁰

Stiska in pritiski na slovensko narodno skupnost na ozemlju STO so združili v skupno akcijo slovenske "titovce", liberalce in katoličane. Njim se niso pridružili le "vidalijeveci" (KP STO). 14. 4. 1952 so priredili množičen tabor (preko 10 tisoč ljudi) ob spomeniku bazoviškim žrtvam. Opozorili so na krepitev fašizma in iredentizma v Trstu. T.i. "bazoviški duh" se ni dolgo ohranil, saj so na volitvah maja 1952 bili istočasno skupaj in ločeni, vendar je služil, da so zaveznike opozorili na hudo stanje. Leta 1953 se je tržaška kriza še stopnjevala, saj je italijanska vlada (G. Pella) vodila nacionalistično politiko. Napetost je začela naraščati poleti 1953 in je dosegla višek 8. 10. 1953, ko sta vladi ZDA in VB objavili dvostransko noto in razglasili, da bosta prepustili cono A STO italijanski državi. Vmes je bilo še veliko ljudsko zborovanje 6. 9. 1953 na Okroglici na Primorskem, kjer je spregovoril jugoslovanski predsednik Josip Broz - Tito. Situacija se je ostrila vse do konca leta, izgledalo je, da bo prišlo do oboroženega spopada. Nato je le prevladala treznost, saj so se 2. 2. 1954 začeli v Londonu tajni pogovori med Američani, Angleži, Jugoslovani in Italijani. V bistvu so tekle priprave na podpis londonskega memoranduma. Le pritisk tedanje Jugoslavije in nato mednarodnih sil je prisilil in nato uzakonil obveze Italije do slovenske oziroma jugoslovanske manjšine. Na vsak način so bile dejansko uvedene tri kategorije Slovencev v Italiji z različno stopnjo zaščite (Trst, Gorica, Videmska pokrajina). Londonski sporazum je bil podpisan 5. oktobra 1954.⁴¹

Pri tem je razvidna ironija zgodovine in usode, saj kaže, da prihaja Italija k nam v mesecu novembru (1918, 1954). Američani in Britanci so 25. 10. 1954 umaknili svoje čete iz cone A po devetih letih in štirih mesecih. Tako je prišlo do ponovne združitve tržaških, goriških, beneških, rezijanskih in kanalskih Slovencev v sklopu italijanske države. Oblikovala se je današnja podoba slovenske narodne skupnosti v Italiji.

Prva leta življenja in dela v Italiji so bila huda, saj je prevladovalo razo-

³⁹ Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Odsek za zgodovino, arhiv, zapuščina A. Kukanja. Proces proti Beneški četi.

⁴⁰ NAZ: Gli anni bui della Slavia, attività delle organizzazioni segrete nel Friuli orientale. Čedad 1996.

⁴¹ Zgodovina Slovencev, str. 137-140.

čaranje in malodušje. Povečal se je vsestranski pritisk italijanskih oblasti, povečala se je asimilacija, spet je imelo vidno vlogo izseljevanje. Velik del slovenske strukture, ki ga je v glavnem postavila na noge organizacija OF oziroma jugoslovanska stran, je bil demontiran. Le trma takratnih voditeljev je bila dovoj trdna in glasna, da sta pri življenju obstali Slovensko gledališče in Narodna in študijska knjižnica, da se omejim le na dva primera. Bil se je torej boj za ohranitev kulturnih in drugih struktur.

Organizacije so se morale prilagoditi novi situaciji; to pravilo je veljalo predvsem za "titovsko" stran, saj so strukture na katoliško liberalni strani oziroma na komunistični strani nadaljevale z delovanjem. Tako je bila 28. 11. 1954 ustanovljena Slovenska kulturno-gospodarska zveza kot prva krovna organizacija med Slovenci v Italiji, na osnovi dotedanje OF. Kot stranka pa je bila 3. 7. 1955 ustanovljena Neodvisna socialistična zveza (NSZ-USI), ki je nagovarjala somišljenike OF. Tako se je na politično strankarskem polju izkristalizirala trojna pozicija: slovenski volilci so v glavnem volili SDZ, NSZ in partijo. Trojna opcija je nato trajala precej dolgo, če upoštevamo, da se je SDZ razširila v stranko Slovenske skupnosti, NSZ je v večini prešla nato v italijansko socialistično stranko, partija KPI pa je nagovarjala večino slovenskih volilcev.

2. oktobra 1955 je bil ustanovni občni zbor kulturnega društva Ivan Trinko v Čedadu, ki je na novo začrtalo delovanje med Slovenci v Benečiji. Prav tako je v Gorici namesto prejšnje Demokratične fronte Slovencev nastala 5. junija 1955 nova Slovenska kulturno-gospodarska zveza. Leta 1958 je prišlo do združitve obeh vej SKGZ v Trstu in Gorici, nastala je prava krovna organizacija, če upoštevamo še njen beneški del z društvom Trinko in listom Matajur. Proti koncu petdesetih let se je torej "titovski del" združil oziroma poenotil vrste: SKGZ, SPZ v Trstu in ZSPD v Gorici, list Soča iz Gorice se je združil s Primorskim dnevnikom.⁴²

Na katoliški in liberalni narodni strani sta poleg stranke SDZ obstojale Slovenska prosveta odnosno Slovenska prosvetna matica, leta 1956 je bila ustanovljena revija Mladika. Naslanjali pa so se na glasila Demokracija, Novi list in Katoliški glas. V Gorici in v pokrajini je na kulturnem polju Zveza slovenske katoliške prosvete povezovala katoliško in narodno usmerjena prosvetna društva in skupine. Na strani partije KPI je delovala dobro organizirana struktura na teritoriju, izhajalo je glasilo Delo v slovensčini. Kulturna struktura je bila organizirano še vedno ločena od t.i.

⁴² Pahor, Milan: 40 let Slovenske kulturno-gospodarske zveze. V: Jadranski koledar za leto 1995. Trst 1994, str. 185-188; Pahor, Milan: Delo Zorka Jelinčiča na narodnem in kulturnem področju v Trstu v obdobju 1945-1965. V: Zorko Jelinčič, nad prezrtjem in mitom. Ljubljana-Tolmin 2000, str. 166.

"titovskega", vendar so se konec petdesetih let že kazali znaki približevanja, ki so se nato uresničili v šestdesetih letih.

Ista ugotovitev velja tudi na gospodarskem področju. Vrsto let sta obstojali dve organizaciji Kmečka zveza in Zveza malih posestnikov na kmetijskem področju, katoliški del kmetov se je vezal na italijansko organizacijo Coldiretti (Zveza neposrednih obdelovalcev). Na gospodarskem področju je Slovensko gospodarsko združenje povezovalo organizirani del gospodarstva in seveda zasebne podjetnike. Katoliško liberalni tabor se ni vezal, temveč je bil prisoten skozi vrsto velikih in malih podjetnikov. Prvi vrh na gospodarskem področju je bil dosežen 12. oktobra 1959, ko je bila otvoritev prostorov nove Tržaške kreditne banke v Trstu. To je bilo delno in majhno nadomestilo za nasilno odvzete slovenske denarne zavode v Trstu (Tržaška posojilnica in hranilnica, Trgovsko-obrtne zadruge, Jadranska banka).⁴³

Za bolj propustno mejo in pretok ljudi in blaga predstavlja pravi mejnik videmski sporazum, ki je dobil ime po kraju podpisa: Videm - Udine v deželi Furlaniji - Julijski krajini. Brez sporazuma bi bilo življenje ob meji gotovo drugačno, bolj siromašno. Ta ugotovitev ne velja samo za preteklost, temveč tudi za danes. Sporazum je nedvomno dokazal svojo utemeljenost. 20. avgusta 1955 je bil torej sklenjen sporazum med FLR Jugoslavijo in Republiko Italijo o ureditvi osebnega prometa, kakor tudi suhozemskega in pomorskega prometa med tržaškim območjem in območji, ki mejijo nanj. Sporazum je zajel občine in dele občin ob meji. Nanašal se je na 170.000 prebivalcev na slovenski odnosno jugoslovanski strani in 520.000 prebivalcev na italijanski strani. Sporazum je vpeljal 57 mejnih prehodov. V vsakdanjo rabo so prišle prepustnice. Krajevno gospodarstvo je mnogo pridobilo po podpisu omenjenega sporazuma.⁴⁴

Druga svetovna vojna je ustvarila pogoje za nove politično pogojene premike prebivalstva. Tako je prišlo do velikih sprememb v narodnostni strukturi prebivalstva. Prva posledica je bil t.i. eksodus (esodo) iz Istre in drugih bivših italijanskih območij, ki je med leti 1943 in 1956 zajel veliko, a sporno število beguncev. Najresnejše raziskave in ocene postavljajo število med 150.000 in 200.000 (Valusi 1961). V omenjenem številu niso izključno Italijani, ampak tudi Slovenci in predvsem Hrvati. Večina teh beguncev je ostala na italijanskih tleh, zlasti na severovzhodu države, na Tržaškem in Goriškem. Na podlagi ljudskega štetja iz leta 1961 naj bi bilo število beguncev s stalnim bivališčem v Trstu 71.000. Dovolj je pomisliti na etnične spremembe, ki jih je ta pojav povzročil zlasti na Tržaškem v škodo slovenske narodne skupnosti: odtujevanje slovenske zemlje ter gradnja be-

⁴³ Jadranska banka, str. 260-263.

⁴⁴ Lastno gospodarstvo, str. 72-73.

gunskih naselij poleg slovenskih vasi.

Med velikimi selitvenimi premiki, priseljevanje Istranov in izseljevanje Tržčanov, predvsem v Avstralijo, beležimo še druge pojave v tistih letih. Odhod okrog 3.000 italijanskih delavcev iz Tržiča (Monfalcone) na Reko (Rijeka, Fiume); večina teh se je nato vrnila; odhod Slovencev v Slovenijo odnosno Jugoslavijo. Trst je bil nadalje prehodna postaja za politične in druge begunce iz Vzhodne Evrope. Za naš prostor je nedvomno pomembna slovenska politična emigracija, katere del je po umiku iz Jugoslavije pristal prav na Tržaškem in Goriškem. Kljub temu, da je večji del te emigracije odšel v obe Ameriki in Avstralijo, so slovenski emigranti vplivali na stvarnost pri nas, predvsem na šolskem, medijskem, kulturnem, publicističnem in političnem področju. Njihovo delovanje se je odvijalo v glavnem v katoliškem taboru.

Povojne razmere so vplivale tudi na množično izseljevanje, ki je bolj zajelo Trst kot Gorico od srede petdesetih do nekako začetka šestdesetih let. To so bili prekoceanski izseljenjski tokovi, ki so se sprožili ob globoki gospodarski krizi po odpravi STO in po odpravi gospodarskega sistema, ki ga je vrževala ZVU. Na kratko naj predstavim še številčni pojav izseljenjskega vala v Avstralijo. Uradnih statistik o tem ni. Tržaška zgodovinarja Aleksej Kalc in Piero Purini sta zapisala, da je odšlo v Avstralijo okrog 19.000 oseb s Tržaškega in okrog 3.000 z Goriškega. Če k temu dodamo podatek, da je bilo okrog 30% Slovencev, potem se vrtimo okrog številke 7.500 izseljenih Slovencev. Glede na to, da je bila v povprečju starost izseljenca pod 35, je bila škoda odhoda in izselitve še večja.⁴⁵ Po drugi strani pa se je takrat praznila tudi Benečija. Benečani so zlasti polnili zahodno Evropo. Mnogo jih je odšlo v rudnike (Belgija, Francija, Nemčija), o tem priča danes spomenik pred občinsko stavbo v Špetru Slovenov. Praznitev Benečije in Rezije je bila skozi desetletja še bolj kruta, saj se je slovensko govoreče prebivalstvo skrčilo na eno tretjino.

K vsemu povedanemu je treba dodati še problem odtujevanja slovenske zemlje ali drugače povedano, krčenje etnično čistega ozemlja. Ta pojav se nadaljuje še danes. Naj navedem le podatek, da so bili Slovenci na Tržaškem v letu 1945 lastniki 90% vse zemlje, danes so ali smo lastniki le okrog 40% zemlje.⁴⁶

Kronološki pregled

1.) 22. 3. 1950 so italijanski nacionalisti vdrl v prostore Demokratične fronte Slovencev v Špetru in jih zažgali.

⁴⁵ Lastno gospodarstvo, str. 77-80.

⁴⁶ Lastno gospodarstvo, str. 184-186.

- 2.) 14. 4. 1952 tabor Slovencev ob spomeniku bazoviških žrtev.
- 3.) 25. 5. 1952 upravne volitve na Tržaškem.
- 4.) 6. 9. 1953 je bilo na Okroglici na Primorskem veliko ljudsko zborovanje.
- 5.) 8. 10. 1953 sta vladi ZDA in VB objavili dvostranski sporazum o ukinitvi STO in o italijanski upravi v coni A.
- 6.) 5. 10. 1954 podpis londonskega sporazuma.
- 7.) 25. 10. 1954 angloameriške čete zapustijo STO, v začetku novembra pa vkorakajo italijanske vojaške enote.
- 8.) 28. 11. 1954 je bila ustanovljena Slovenska kulturno-gospodarska zveza v Trstu kot krovna organizacija Slovencev v Italiji.
- 9.) 20. 8. 1955 podpis videmskega sporazuma.
- 10.) 5. 10. 1955 ustanovni občni zbor društva Ivan Trinko v Čedadu.
- 11.) 12. 10. 1959 začne poslovati slovenska Tržaška kreditna banka v Trstu.
- 12.) 25. 10. 1959 so slovenski župani ter pokrajinski in občinski svetovalci s Tržaškega poslali spomenico predsedniku italijanske vlade ob peti obletnici podpisa londonskega memoranduma.
- 13.) 1953-1959 velik izseljenski val s Tržaškega v Avstralijo in Kanado.

Šestdeseta leta (1960-1970)

Temeljne značilnosti

Prav na začetku desetletja se je ponovno poslabšalo ozračje, takrat predvsem v Trstu. Tako so se 3. februarja 1961 začele italijanske nacionalistične in neofašistične demonstracije proti Slovincem (ali bolje rečeno proti Slovanom - saj nam stalno pravijo Slavi), proti dvojezičnosti (no al bilinguismo). Te skupine napadejo Kulturni dom v gradnji v Trstu, slovensko Tržaško knjigarno v mestu, poskušajo napasti tudi slovensko gimnazijo in licej. Položijo bombo na dvorišče Primorskega dnevnika v Trstu (k sreči ne pride do eksplozije), napadi in nasilje trajajo nekaj dni.

19. julija istega leta (1961) italijanski parlament odobri zakon o šolah s slovenskim učnim jezikom v Tržaški in Goriški pokrajini. Zakon izzove proteste slovenske narodne skupnosti v Italiji, ker ni v njem nobenega določila za Slovence v Benečiji, Reziji in Kanalski dolini. Italijanska vlada je s tem zakonom skušala uzakoniti obstoječe stanje na šolskem področju med Slovenci v Italiji. To ni bilo darilo, temveč le legalizacija nečesa, kar je že obstajalo.⁴⁷

Ne glede na vse to dogajanje, se izboljšujejo odnosi med Italijo in

⁴⁷ Slovenci v Italiji, str. 71.

Slovenijo. Meja je vedno bolj propustna, čutijo se blagodejni vplivi videmskega sporazuma. Počasi se izboljšuje tudi blagostanje prebivalstva, ki temelji na gospodarskem razvoju (boom economico so mu rekli takrat v Italiji). V vse to se vklopi še drugačna politika v Rimu, saj se snuje t.i. levi center z vstopom italijanske socialistične stranke v vlado. Levi center je takrat pomenil sodelovanje Krščanske demokracije, socialdemokratov, republikancev s socialisti. Ta koalicija je nato razširila svoj vpliv iz centra (Rima) vse do občinskih uprav. Vstop socialistov v tržaški občinski odbor bi šel skoraj neopazno mimo, če ne bi Nennijeva stranka določila za odborniško mesto Slovenca Dušana Hreščaka, ki je bil izvoljen na socialistični listi, potem ko je leta 1962 bila razpuščena Neodvisna socialistična zveza. Ta odločitev je sprožila politični pretres, ki ga lahko danes po tolikih letih ocenjujemo za zgodovinsko prelomnico, ne samo v odnosih med političnimi strankami, temveč tudi v odnosih med Slovenci in Italijani

Ko je socialistična stranka sporočila, da bo eden od dveh socialistov v odboru slovenske narodnosti, se je sprožil pravi plaz: od Lege Nazionale do dnevnika *Il Piccolo*, ki ga je takrat vodil Chino Alessi, od zbiranja podpisov proti vstopu "titovca" Hreščaka v tržaški občinski odbor do "izobčenja" vodstva stranke Krščanske demokracije s strani tržaškega škofa Santina. Po mestu so razgrajale neofašistične skupine. Toda vse je bilo zaman: v noči od 22. na 23. julij 1965 je občinski svet izvolil Hreščaka za odbornika. Začelo se je tako novo politično obdobje, ki je trajalo vse do leta 1978, ko se je v politični areni pojavila Lista za Trst (*Lista per Trieste - Il Melone*).⁴⁸

Ker že govorimo o volitvah in izvoljenih, nadaljujmo pogovor o tem. 28. aprila 1963 so bile volitve v rimski parlament. Na listi Komunistične partije Italije je bila izvoljena kot poslanka Marija Bernetič-Marina. Od takrat dalje je bil v rimski parlament do današnjih dni vedno izvoljen predstavnik oz. predstavnica slovenske narodne skupnosti v Italiji. Dolga desetletja so bili izvoljeni na listi KPI, v zadnjem desetletju na listi Stranke demokratične leveice odnosno Levih demokratov zaradi razcepa v KPI leta 1991. Tako so Bernetičevo nasledili še: Albin Škerk, Jelka Gerbec, Stojan Špetič, Darko Bratina, Mitja Volčič. Prvi trije so bili poslanci, zadnji trije pa senatorji.⁴⁹

31. januarja 1963 je bila formalnopravno ustanovljena Avtonomna dežela Furlaniji - Julijski krajini (*Regione Autonoma Friuli-Venezia Giulia*). Nato so 10. maja 1964 sledile še volitve v prvi deželni svet. Vmes je bilo še obdobje ostrega soočanja glede deželnega statuta. Vsi napori so bili zaman: v statutu dežele ni jasno zapisano, da na njenem ozemlju živi in dela slovenska narodna skupnost. Uporabila se je meglena definicija, kljub dejstvu, da je

⁴⁸ Tence, Sandor: Primer Hreščak. V: Primorske novice, Koper, 26. 7. 1985.

⁴⁹ Slovenci v Italiji, str. 72.

bila dežela lahko ustanovljena s posebnim statutom prav zaradi prisotnosti Slovencev, saj bi drugače bila le dežela z normalnim statutom kot je večina dežel, ki tvorijo italijansko republiko. Ena izmed tolških zamujenih priložnosti. Od leta 1964 dalje smo Slovenci vedno izvolili svoje predstavnike v deželni svet, v prejšnjih desetletjih jih je bilo več, zadnja leta je samo še eden.

Sredi desetletja je prišlo do zelo svečanega trenutka. 5. decembra 1964 je bila slovesna otvoritev slovenskega Kulturnega doma v Trstu. Po 44-letih od požiga Narodnega doma v Trstu (13. julij 1920) je slovenska narodna skupnost v Trstu in seveda v Italiji prišla do osrednjega kulturnega središča. To je bilo le delno povračilo za povzročeno škodo za časa fašističnega režima v dvajsetih letih. Po drugi strani lahko rečemo, da tudi celega Kulturnega doma ni finansirala italijanska država, saj brez finančne pomoči iz matične Slovenije (odnosno Jugoslavije) in Slovencev v Združenih državah Amerike dom ne bi bil dokončan.⁵⁰

V letu 1965 so se zvrstili trije dogodki, ki so ugodno vplivali na razpoloženje Slovencev v Italiji. 25. aprila 1965 je takratni predsednik italijanske republike G. Saragat razglasil Rižarno v Trstu (taborišče s krematorijem) za narodni (državni) spomenik. Trajalo je sicer 20 let, da je uradna italijanska oblast priznala Rižarno za narodni spomenik, vendar se je le zgodilo. Danes je Rižarna poznana ne-le v Evropi, temveč tudi v Ameriki. Tja so ponesli glas o njej Židje. Tudi pri njih bi se morali učiti, saj je največ žrtev (4 do 5.000) v Rižarni slovenskega rodu.⁵¹ Od 26. do 30. maja 1965 se je odvijal Spominski tek dvajsetletnice osvoboditve (bolj znan s kratico STEDO) po vseh pokrajinah, kjer živijo Slovenci v deželi Furlanija - Julijska krajina ter se je zaključil z mogočno manifestacijo pred spomenikom štirim junakom v Bazovici. Tretji dogodek je prav tako vezan na bazoviške junake. 12. septembra 1965 je bil na grobu bazoviških junakov na pokopališču pri Sv. Ani v Trstu odkrit spomenik, ki sta ga po naročilu Odbora za proslavo bazoviških junakov izdelala kipar Zdenko Kalin in inženir Boris Kobe.⁵²

V tisto dobo spada začetek pobude, ki še danes traja in ki je za sabo pustila vidno sled med Slovenci v zamejstvu (res nesrečen izraz zamejstvo), v zdomstvu in izseljenstvu ter v matici Sloveniji. Leta 1966 so se začeli Študijski dnevi Draga, ki so dobili naziv po istoimenski vasi Draga v občini Dolina pri Trstu. V naslednjih letih so se preselili v Finžgarjev dom na Opčinah, vendar so prireditelji (Društvo slovenskih izobražencev iz Trsta) ohranili prvotno ime. To je vsekakor ena izmed paradnih manifestacij ka-

⁵⁰ Kulturni dom v Trstu. Trst 1964.

⁵¹ Od fašističnega škvadrizma do pokolov v Rižarni. Trst 1978, str. 118.

⁵² Bazoviškim junakom. V: Jadranski koledar za leto 1966. Trst 1965, str. 47.

toliškega in desnega tabora med Slovenci v Italiji.

Na levisi pa so konec šestdesetih let potekali združitevni procesi, ki so tako zaključili oster spor, ki je nastal leta 1948 zaradi Kominforma. Najprej je bil v letu 1967 združitevni občni zbor prosvetnih zvez: nastala je enotna in močna Slovenska prosvetna zveza. To se je zgodilo 11. junija 1967 v Kulturnem domu v Trstu z združitvijo SPZ in SHLP. Na gospodarskem polju pa je bil 28. aprila 1968 v mali dvorani Kulturnega doma v Trstu združitevni občni zbor dveh kmečkih stanovskih organizacij: Kmečke zveze in Zveze malih posestnikov. Nastala je enotna in močna Kmečka zveza, ki danes deluje na deželni ravni med Slovenci v Furlaniji - Julijski krajini.^{53,54}

Leto 1968 je bilo v Evropi zaznamovano z velikimi študentskimi nemiri. V Italiji se je val pojavil ob koncu leta ter polno zaživel v letu 1969, ko je bila tudi vroča sindikalna jesen z velikimi stavkami. Slovenski univerzitetni študentje v Trstu so se seveda v velikim številu in enakopravno vključili v val protestov na vseučilišču v Trstu. Tudi slovenščina je dobila svoje vidno mesto v govorih in na lepakih ter letakih. V jeseni 1969 so se temu valu pridružili slovenski dijaki višjih srednjih šol. Takrat so bile prvič zasedene slovenske šole s strani dijakov. Univerza in srednja šola sta v naslednjih mesecih doživeli pozitivne spremembe. Svoj doprinos so prispevali tudi slovenski dijaki in univerzitetni študentje in študentke. Začenja se strategija napetosti s strani neofašističnih skupin ter s pomočjo tajnih služb.

Kronološki pregled

1.) 3. 2. 1961 so se začele italijanske nacionalistične in neofašistične demonstracije v Trstu proti Slovencem in proti dvojezičnosti.

2.) 19. 7. 1961 odobri italijanski parlament zakon o šolah s slovenskim učnim jezikom v tržaški in goriški pokrajini.

3.) 31. 1. 1963 ustanovitev Avtonomne dežele Furlanije - Julijske krajine.

4.) 28. 4. 1963 volitve v obe veji parlamenta v Rimu: na listi KPI izvoljena za poslanko Marija Bernetič - Marina.

5.) 10. 5. 1964 volitve v prvi deželni svet Furlanije - Julijske krajine.

6.) 5. 12. 1964 otvoritev Kulturnega doma v Trstu.

7.) 25. 5. 1965 predsednik italijanske republike Saragat razglasi Rižarno v Trstu za narodni (državni) spomenik.

8.) 26. - 30. 5. 1965 Spominski tek dvajsetletnice osvoboditve (STEDO).

9.) Afera Hreščak v Trstu poleti 1965.

⁵³ Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Odsek za zgodovino, arhiv Slovenske prosvetne zveze, 17. redni občni zbor SPZ 11. 6. 1967 v Trstu.

⁵⁴ 40 let Kmečke zveze v Trstu 1950-1990. Trst 1990, str. 43.

10.) 12. 9. 1965 odkritje spomenika štirim bazoviškim junakom na pokopališču pri Sv. Ani v Trstu.

11.) 3. - 4. 9. 1966 prvi študijski dnevi Draga.

12.) 11. 6. 1967 združitveni občni zbor dveh prosvetnih zvez (SPZ in SHLP) v enotno Slovensko prosvetno zvezo.

13.) 28. 4. 1968 v mali dvorani Kulturnega doma v Trstu združitveni občni zbor Kmečke zveze in Zveze malih posestnikov v enotno organizacijo.

Sedemdeseta leta (1970-1980)

Temeljne značilnosti

Prav na začetku sedemdesetih let stopi na površje problem globalnega zaščitnega zakona Slovencev v Italiji. Podobne zahteve so bile postavljene v številnih resolucijah (nekatero smo omenili) od prvih povojnih let dalje. Prava zakonska pot v italijanskem parlamentu se v bistvu začena takrat, saj so bili uradno predstavljeni številni zakonski osnutki s strani več političnih strank in organizacij.

V zvezi z globalno zaščito sta se izoblikovali v sklopu manjšine dve tezi: prva je zagovarjala t.i. ustavno rešitev (to je bilo takrat aktualno zaradi južnotirolskega primera), druga pa rešitev v okviru normalnega zakona. Iz vrst stranke Krščanske demokracije se je nakazovala tretja opcija, ki pa so jo Slovenci vedno odklanjali: gre za t.i. postopno reševanje vprašanja na podlagi različnih in številnih zakonov, ki bi uzakonili vsako vprašanje posebej.

Za prvo rešitev se je zavzemala Slovenska kulturno-gospodarska zveza (SKGZ), ki je izhajala iz načela, da mora biti zakonodaja enaka za vse narodnostne skupnosti v Italiji. Vse to je še krepilo dejstvo, da je italijanska država za nemško in francosko narodnostno skupnost izbrala pot posebnega statuta kot ustavnega akta. Druge sile (KPI in PSI) pa so trdile, da je sprememba statuta zelo dolgotrajen postopek, zato so se zavzele za navaden zakon, ki naj bi rešil vsa vprašanja Slovencev, zaradi tega bi ga označili kot globalnega. Po omenjeni poti je krenila tudi združena slovenska politična stranka (Slovenska demokratska zveza iz Gorice in Slovenska skupnost v Trstu). Vse tri stranke (KPI, PSI, SSK) so pripravile različne osnutke zakonskega predloga, ki so po ločenih poteh prišle v italijanski parlament. SKGZ pa je pripravila svoj osnutek, znan kot "paket SKGZ" in ga predstavila kot politični program, ki je na voljo vsem do Slovencev naklonjenim silam.⁵⁵

Začela se je dolga in trnjeva pot globalnega zakona za zaščito Slovencev v Italiji, ki je trajala dobrih trideset let, od 15. julija 1971 do 14. februarja

⁵⁵ Slovenci v Italiji, str. 71.

2001. V parlamentu je bilo predloženih kar 52 osnutkov zakona za zaščito Slovencev. Prvi koraki so bili vzpodbudni, saj je 2. decembra 1971 takratni predsednik italijanske vlade Emilio Colombo sprejel delegacijo Slovencev v Italiji in to prvič po drugi svetovni vojni. Nato se je vse spet ustavilo. 22. decembra 1973 je italijanski parlament sprejel dopolnilni zakon o slovenskem šolstvu, po prvem iz leta 1961. Drugi zakon je poznan pod imenom zakon Belci - Škerk.⁵⁶

Strategija napetosti s strani desnih nacionalističnih in neofašističnih sil v Trstu, Gorici in v Benečiji je bila prisotna vsa povojna leta. Malokrat so se preizkusili z bombnimi atentati, bolj so bili vešči mazanja dvojezičnih napisov in spomenikov. 27. aprila 1974 pa je eksplodirala bomba v veži slovenske šole pri Sv. Ivanu v Trstu. Odgovor na tako ustrahovalno dejanje so bile množične dijaške protestne manifestacije po mestnih tržaških ulicah. Ne takrat ne pozneje - v bistvu lahko rečemo nikoli - ni policija izsledila storilcev napadov na šole, spomenike, smerokaze itd. Taka dejanja so ostala vedno zavita v temo, storilci so ostali vedno zakriti.

Sredi maja in sicer 19. 5. 1974 je bil na trgu sredi Devina postavljen spomenik v spomin na slovenske kmečke upore. Spomenik je na vaškem trgu postavila Kmečka zveza. Na obeležju sta dva datuma: 1713 v spomin na kmečki upor ter 19. 5. 1974. Poleg tega je še napis: Včeraj in danes za kmečke pravice. Torej spet potrjena zunanja vidnost slovenske prisotnosti. Ista ugotovitev velja za spominsko ploščo, ki jo je postavila Narodna in študijska knjižnica v spomin na bivanje Ivana Cankarja v Bazovici pri Trstu. To se je zgodilo 7. 1. 1978. Ob stoletnici rojstva Ivana Cankarja (1876-1976) je bila velika prireditev na prostem v maju 1976 na prireditvenem prostoru ob kalu v Bazovici. Glede vidnosti oziroma o postavljanju spomenikov, da bi drugim povedali, da so Slovenci prisotni znotraj sedanje meje italijanske republike, je treba omeniti še prireditve ob 50-letnici ustanovitve Športnega združenja (1924-1974). V sklopu prireditev je bila svečanost v Kulturnem domu v Trstu, štafetni tek ter odkritje spominskega obeležja v Sovodnjah ob Soči. V Sovodnjah tako spomenik izpričuje slovensko prisotnost na športnem področju: spomin na preteklost in pričevanje sedanjosti.⁵⁷

Osrednji dogodek v prvi polovici sedemdesetih let je bila Mednarodna konferenca o manjšinah v juliju 1974 v Trstu. Mednarodno pobudo je priredila tržaška pokrajinska uprava, odvijala pa se je od 10. do 14. julija 1974 v prostorih Pomorske postaje v Trstu. Slovenska prisotnost je bila resnično bogata, udeleženci iz cele Evrope so lahko spoznali celotno problematiko slovenske narodne skupnosti v Italiji. Kasneje so prireditelji izdali

⁵⁶ Slovenci v Italiji, str. 72.

⁵⁷ Slovenci v Italiji, str. 72-73.

v slovenščini in italijanščini gradivo konference. V tistem obdobju je vse res kazalo, da se lahko resnično reši in zaključi vprašanje zakonske zaščite Slovencev v Italiji. Ozračje je bilo vzpodbudno, saj je italijanska levica podpirala od zunaj levosredinsko vladno v Rimu. 10. novembra 1975 je prišlo v mestecu Osimo pri Anconi do podpisa t.i. osimskih sporazumov med Italijo in Jugoslavijo. V letu 1977 sta oba parlamenta ratificirala (odobrila) omenjene sporazume. 24. decembra 1977 je bila imenovana posebna komisija pri predsedstvu vlade za proučevanje vprašanj slovenske narodne manjšine v deželi Furlanija - Julijska krajina. Komisija je delovala do konca decembra 1980. Bila je sad dogovora na srečanju 9. 8. 1977 med takratnim predsednikom italijanske vlade Andreottijem in enotno slovensko delegacijo (SKGZ, SSO, slovenska beneška društva, SSK, KPI, PSI), ki je takrat postavila zahtevo, da bi obe veji parlamenta (zbornica in senat) odobrili zakon o globalni zaščiti Slovencev v Italiji v osemnajstih mesecih po ratifikaciji osimskih sporazumov. Posebna komisija je začela z delom v pozitivnem ozračju, končalo pa se je tako, da je sklepno poročilo na eni strani odražalo stališče italijanske vlade, na drugi strani pa zahteve in pričakovanja slovenske narodne skupnosti. Torej do zakona ni prišlo; nekatere zadeve pa so se le premaknile z mrtve točke: omenim lahko zakon o kulturni izmenjavi med Italijo in Jugoslavijo (1973), deželni zakon o kulturi in o knjižnicah, ki je med drugim priznal vlogo in status Narodne in študijske knjižnice (1976), ter zakon, ki je pokrajinskim upravam dodelil finančna sredstva, s katerimi so si v naslednjih letih pomagala številna slovenska društva in organizacije (1981).

Glavna ovira, da Rim takrat ni pristal več na zakon, je bila v tem, da se je po odobritvi osimskih sporazumov v Trstu izoblikovala široka fronta tržaških krogov, ki je ostro nasprotovala samim sporazumom, zlasti pa načrtovani industrijski coni na Krasu. Nasprotovanje se je najprej pokazalo v zbiranju podpisov (zbrali so jih več kot 60.000), nato pa v izoblikovanju novega gibanja z imenom Lista za Trst, ki se je nato tudi premočno uveljavila na volitvah in tako dobrih 15 let (1978-1993) negativno pogojevala politiko in predvsem nasprotovala slovenski narodni skupnosti ter matični Sloveniji. Vedelo pa se je tudi, da Slovenci ne bomo prišli do zakona, če temu ne bo dal soglasja prav tržaški župan oziroma v podredu tržaški škof.⁵⁸

Kolesje zgodovine se je ponovno začelo vrteti nazaj. Znaki nestrpnosti in nasprotovanja so se kazali v mazaških akcijah nacionalističnih sil na spomenik v Bazovici pri Trstu ter na obeležje na Kamenici v Benečiji.

Edina svetla točka ob zaključku sedemdesetih let je bila konferenca o etnično jezikovnih skupnostih v pokrajini Videm, ki se je odvijala 5. in 6.

⁵⁸ Slovenci v Italiji, str. 72.

maja 1978 v mestu Videm (Udine).

6. maja 1976 je močan potres prizadel deželo Furlanijo-Julijsko krajino. Rušilni potres je prizadel tudi Benečijo in Rezijo. Ta dogodek bi lahko dokončno odpisal slovensko prisotnost iz obeh področij, če bi se morali ljudje odseliti. To se na srečo ni zgodilo. Nasprotno, ljudje so začutili solidarnost in pomoč prav s strani ostalih Slovencev: iz Trsta, Gorice, iz matične Slovenije. Tako je tragični dogodek pripomogel k novi in večji zavesti Slovencev v Benečiji in Reziji.

Leta 1975 je v Devinu pri Trstu prišlo do združitve raznih vej, katoliško in liberalno usmerjenih slovenskih volilcev. Nastala je Stranka slovenske skupnosti (SSk).

Leta 1977 je bil ustanovljen Svet slovenskih organizacij (SSO), druga krovna organizacija Slovencev v Italiji, ki je bolj povezala ustanove, društva in skupine katoliško usmerjenega dela slovenske narodne skupnosti v deželi Furlaniji - Julijski krajini.

Kronološki pregled

1.) 10. 12. 1970 neofašistične demonstracije v Trstu, potem ko je bil odpovedan obisk jugoslovanskega predsednika Josipa Broza.

2.) 15. 7. 1971 predstavitev zakonskega osnutka za zaščito Slovencev.

3.) 2. 12. 1971 predsednik italijanske vlade Colombo sprejme enotno delegacijo Slovencev v Italiji (prvič po drugi svetovni vojni).

4.) 22. 12. 1973 italijanski parlament odobri dopolnilni zakon o slovenskem šolstvu (zakon Belci-Škerk).

5.) 27. 4. 1974 v veži slovenskega šolskega poslopja pri Sv. Ivanu v Trstu eksplodira bomba, ki povzroči precejšnjo škodo.

6.) 19. 5. 1974 odkritje spomenika kmečkim uporom na trgu v Devinu.

7.) Od 10. do 14. 7. 1974 mednarodna konferenca o manjšinah na Pomorski postaji v Trstu.

8.) Oktobra 1974 niz proslav ob 50-letnici Športnega udruženja (1924-1974), ki se zaključijo z odkritjem spomenika v Sovodnjah ob Soči.

9.) 10. 11. 1975 podpis sporazumov med Italijo in Jugoslavijo v mestecu Osimo pri Anconi.

10.) 6. 5. 1976 potres v deželi Furlaniji - Julijski krajini, posebno prizadeti Benečija in Rezija.

11.) 24. 12. 1977 imenovanje posebne komisije pri predsedstvu vlade v Rimu.

12.) 7. 1. 1978 odkritje spominske plošče v spomin na Ivana Cankarja v Bazovici pri Trstu. Pobudo je pripravila Narodna in študijska knjižnica.

13.) 5. in 6. 5. 1978 v Vidmu konferenca o etnično jezikovnih skupnostih v pokrajini Videm v deželi Furlaniji - Julijski krajini.

Osemdeseta leta (1980-1990)

Temeljne značilnosti

Večji del tega desetletja je zaznamovan z manifestacijami, protestnimi shodi, z razgrajanjem neofašističnih in nacionalističnih sil. Resnično smo bili večkrat na ulicah in trgih, da bi uveljavili pravice ter se uprli krivicam. Zbrali pa smo se tudi na otvoritvah in spominskih svečanostih.

Začetek in konec desetletja sta zaznamovana s shodi in svečanostmi. Dobili smo se pred dvema simboloma ki sta po eni strani tržaška, po drugi strani pa predstavljata skupno protifašistično pot vseh Slovencev v Italiji in na Primorskem. 13. julija 1980 ter 13. julija 1990 smo se zbrali na manifestaciji pred Narodnim domom v Trstu, ob 60. in 70. obletnici požiga, 7. septembra 1980 pa je bila mogočna svečanost pred spomenikom v Bazovici. Govori se o prisotnosti okrog 15.000 oseb. V ta sklop spominskih manifestacij lahko primaknemo še niz svečanosti ob smrti Josipa Broza-Tita v maju 1980.

27. novembra 1981 je bila otvoritev Kulturnega doma v Gorici. Slovenci na Goriškem so tako spet prišli do lastne hiše. Kulturni dom je namreč večnamenski center, saj poleg velike in male dvorane premore sodobno telovadnico. Leta 1947 so morali goriški Slovenci zapustiti Trgovski dom, ki so ga lahko spet uporabljali od leta 1945 dalje, potem ko so jim ga nasilno odvzeli leta 1927 za časa fašističnega režima. Od leta 1947 se je levi laični del posluževal različnih dvoran, najbolj znana je bila dvorana Pri zlatem pajku, katoliški del Slovencev pa si je leta 1964 zgradil Katoliški dom v Gorici.⁵⁹

Prav tako je bilo leto 1981 pomembno za Rezijo, saj je Republika Slovenija dogradila v okviru popotresne pomoči Rozajansko kulturno hišo (Rezijanski kulturni dom) v vasi Ravanca (Prato di Resia) in ga izročila domačinom. Tako že dvajset let dom služi ohranjanju in širjenju domače rezijanske slovenske kulture. S tema dvema objektoma (Gorica, Ravanca) se je zaključila doba, ko je matična domovina v celoti zgradila velike namenske zgradbe. V naslednjih letih je prihajala pomoč in podpora, ne več vsestranska celota. Zaradi tega je žal obvisela možnost o zgraditvi velikega športnega centra v Trstu, zadovoljiti se je bilo treba z delno razširitvijo in popravitom že obstoječega Stadiona 1. maj v Trstu pri Sv. Ivanu.

4. junija 1983 se je začelo večdnevno divjanje neofašističnih skupin na Tržaškem v sklopu volilne propagande. Te skupine so načrtno zborovale v tržaški okolici v slovenskih vaseh (Bazovica, Prosek, Lonjer) in izvale slovenski in italijanski demokratični odgovor. Večkrat so se bili pravi poulični spopadi. Sledila so protestna zborovanja, varovanje slovenskih kulturnih

⁵⁹ Slovenska ljudska knjižnica Damir Feigel v Gorici. Gorica 1999, str. 16, str. 34-37.

domov in spomenikov. Primorski dnevnik je izšel s posebno številko.

V odgovor na vse te pritiske in izzivanja ter na neizpolnjene obljube italijanske države (zakonska zaščita) je bilo treba javnost opozoriti. Protest je najbolj mogočno izvenel 20. maja 1984 na Travniku v Gorici z množičnim zborovanjem pod geslom Enotno za naše pravice. Zbrali so se Slovenci iz cele dežele, pravijo, da nas je bilo 15.000. 18. novembra 1984 pa je več tisoč Slovencev ponovno demonstriralo v vasi Trebče na Krasu v tržaški občini zaradi dvojezičnih krajevnih napisov.⁶⁰ V niz teh nešteti protestnih shodov in zborovanj je potrebno uvrstiti še pohod in zborovanje, ki se je odvijalo 14. oktobra 1986 v Bazovici pri Trstu. Slovenske organizacije so protestirale proti izgradnji sinhrotrona in proti nadaljnjemu odtujevanju slovenske zemlje.

Vsekakor je prišla z našega zornega kota najbolj pozitivna vest sredi osemdesetih let iz Benečije. V šolskem letu 1984/1985 je začel redno delovati dvojezični vrtec v Špetru Slovenov (San Pietro al Natisone) na pobudo Zavoda za slovensko izobraževanje v Čedadu. Za tem je stala odločitev Slovencev v Videmski pokrajini s podporo krovne organizacije SKGZ. To je bila zasebna pobuda, saj je vrtec dobil uradni status v naslednjih letih. Z otroškim vrtcem se je razvila še dvojezična osnovna šola (5 razredov). To je bila zgodovinska odločitev, ki je v teku 15 let dokazala, da je dvojezični šolski center v Špetru prava bodočnost in preporod Slovencev v Benečiji. Pobuda je lahko uspela, ker je slonela na pravi osnovi, ki so jo postavili sami domačini Benečani. Za sabo pa je imela že desetletje tečajev, jezikovnih počitnic ter pobude kot npr. Mlada brieza, Moja vas, Naš vartac, Mlada lipa. Leta 1997 je šola dobila status parificirane šole, to pomeni, da je bila priznana s strani države; zaščitni zakon pa je šolo dokončno priznal s podržavljenjem. Na vsak način je prav ta šola v teh letih pomenila pravo kulturno revolucijo v Benečiji ter se razvila v pravi šolski zavod.⁶¹

Prava in pravočasna politična in narodna izbira se je lahko takrat naslonila na dobro gospodarsko politiko, ki je pomenila vsestransko rast slovenskega gospodarskega potenciala od Trsta do Benečije in Rezije. Nadalje so bile uspešne gospodarske izmenjave ob meji, ki so ustvarile nova delovna mesta. Pri tem je nedvomno pridobila celotna narodna skupnost. Gospodarska rast je bila najbolj opazna na področju denarnih zavodov, uvoza in izvoza, špedicije, skupnih naložb in finančnega investiranja. Stanovska organizacija slovenskih gospodarstvenikov in podjetnikov Slovensko deželno gospodarsko združenje je tako resnično zaživelo v deželni

⁶⁰ Slovenci v Italiji, str. 73.

⁶¹ Slovenci v Italiji, str. 73.

dimenziji z odprtjem sedežev v Gorici in Čedadu.⁶²

Konec osemdesetih let je Tržaška kreditna banka odkupila stavbo nasproti Narodnega doma v Trstu, ki je bila zgrajena z namenom, da zakrije lep Narodni dom. Italijanska država takrat ni bila pripravljena (vsaj delno) vrniti Slovincem Narodni dom v Trstu. Politična klima pa se je le toliko spremenila, da je dopustila nakup stavbe pred Narodnim domom. Dobrih deset let prej je bila zaustavljena operacija, s katero so hotele slovenske organizacije s pomočjo matične Slovenije odkupiti bivši Narodni dom, ki je bil takrat še v rokah italijanskih privatnikov. Akcija je bila namerno prekinjena; vendar tudi to ni bilo dovolj. Deželna vlada Furlanije - Julijske krajine je stavbo odkupila ter jo nato prepustila Univerzi v Trstu. S tem je bila preprečena vsaka nadaljna akcija, ki bi imela namen kupiti bivši Narodni dom. Ko se je vseeno zdelo, da se slovenska narodna skupnost ponovno vzpenja, čeprav brez zaščitnega zakona, so se pač naknadno zvrstili dogodki, ki so vse skupaj potisnili nazaj v dolino.

11. novembra 1989 so začeli rušiti berlinski zid, kazale so se razpoke razkroja jugoslovanske federacije. Posledice so bile vidne v nekaj letih tudi med Slovenci v Italiji, najbolj na področju gospodarstva in denarnih zavodov. Bil je konec nekega obdobja, nakazovala se je nova doba.

Kronološki pregled

- 1.) 13. 7. 1980 spominska manifestacija pred Narodnim domom v Trstu.
- 2.) 7. 9. 1980 mogočna manifestacija in svečanost ob 50-letnici ustrelitve štirih junakov v Bazovici pri Trstu (1930-1980).
- 3.) 27. 11. 1981 otvoritev Kulturnega doma v Gorici.
- 4.) 4. 6. 1983 začetek divjanja neofašističnih skupin na Tržaškem.
- 5.) 3. 10. 1983 sprejem enotne delegacije Slovencev pri predsedniku italijanske republike Sandru Pertiniju na prefekturi v Trstu.
- 6.) 20. 5. 1984 na Travniku v Gorici mogočna manifestacija Slovencev v Italiji z geslom Enotno za naše pravice.
- 7.) 18. 11. 1984 shod Slovencev v Trebčah pri Trstu zaradi dvojezičnih krajevnih napisov.
- 8.) V šolskem letu 1984/85 začne delovati dvojezični šolski center v Špetru.
- 9.) 25. 4. 1985 Slovenci v Italiji objavijo posebno resolucijo ob 40-letnici osvoboditve.
- 10.) 30. 1. 1986 kulturna prireditev Trouver Trieste v Parizu, prisoten tudi slovenski glas kulturne ustvarjalnosti. Čez dve leti izide publikacija o tem dogodku v režiji Narodne in študijske knjižnice.

⁶² Lastno gospodarstvo, str. 159, str. 175.

11.) 14. 10. 1986 v Bazovici pri Trstu protestni shod proti odtujevanju slovenske zemlje.

12.) 12. 2. 1988 manifestacija pred sodiščem v Trstu v podporo aretiranemu Samu Pahorju.

13.) 11. 11. 1989 začnejo rušiti berlinski zid.

14.) 24. 11. 1989 v tržaškem Kulturnem domu prireditev in razstava ob 120-letnici ustanovitve tržaškega Sokola.

Devetdeseta leta (1990-2000)

Temeljne značilnosti

Vsa leta zadnjega desetletja 20. stoletja so bila prepolna dogodkov, premikov, manifestacij, shodov, obletnic, polomov in dvigov, večjih ali manjših kriz, pritiskov in izsiljevanj, porazov in dosežkov kot se spodobi za prelomno obdobje. Pri tem na koncu velja le podatek, ali so se računi pod črto pozitivno rešili.

Če zelo poenostavimo celotno zadevo oziroma desetletje, lahko rečemo, da se je začelo z osamosvojitvijo Slovenije ter zaključilo z dokončno odobritvijo zakona za globalno zaščito Slovencev v Italiji v senatu italijanskega parlamenta v Rimu.

Če razporedimo dogodke po kronološkem kriteriju, lahko zapišemo, da se je prelomno obdobje začelo v aprilu 1990 z volilno zmago koalicije Demos-a v Sloveniji. Za predsednika republike je bil izvoljen Milan Kučan, ki je bil nato potrjen in tudi z njegovo osebnostjo se izraža prvo desetletje obstoja samostojne Slovenije. 23. decembra 1990 je bil plebiscit v Sloveniji, ki je potrdil samostojnost in suverenost države Slovenije, ki je bila nato razglašena šest mesecev kasneje in sicer 25. junija 1991. Z naslednjim dnem se je začela desetdnevna vojna za neodvisnost, ki je le potrdila in utrdila veljavnost ljudske volje.

Slovenci v Italiji se spominjamo tragičnih dogodkov iz preteklosti, ki še vedno pogojujejo sedANJI čas. Tako smo se zbrali 13. julija 1990 na manifestaciji pred Narodnim domom v Trstu ob 70-letnici požiga ter v septembru istega leta v Bazovici ob 60-letnici ustrelitve. Naslednja manifestacija je bila 11. maja 1991 v Trstu ob 50-letnici ustanovitve Osvobodilne fronte slovenskega naroda.⁶³ Leto 1991 je vendarle prineslo pozitivne novosti. Italijanski parlament je odobril tri zakone, ki so ugodno vplivali na življenje manjšine. Državni zakon št. 19 z dne 9. 1. 1991 (znan kot zakon o obmejnih območjih) je prvič uvedel večjo finančno pomoč, predvsem v

⁶³ Slovenci v Italiji, str. 73.

korist slovenskim profesionalnim kulturnim ustanovam in kulturnemu delovanju. Dežela Furlanija - Julijska krajina je nato izdala izvršilni zakon št. 46 z dne 5. 9. 1991, ki je predpisal merila, navedel slovenske ustanove in področja finansiranja. Ta zakon je zagotovil denarna sredstva, ki so bila nujna za preživetje vendar ne zagotavljajo razvoja. Poleg tega zakona sta bila sprejeta še dva. Zakon z dne 28. 3. 1991 je določil načela za povrnitev v originalno obliko tistih imen in priimkov, ki so bili z zakonom spremenjeni za časa fašističnega režima. Zakon z dne 14. 8. 1991 pa je določal finančna sredstva v korist manjšinskega in regionalnega časopisja. To je kasneje izkoristil časopis Primorski dnevnik.⁶⁴ Ker smo že pri sredstvih množičnega obveščanja, naj navedem, da je spomladi 1995 tretja mreža državne ustanove RAI začela oddajati televizijske oddaje v slovenščini. Vsega skupaj je le 20 minut dnevno, vendar boljše nekaj kot popolnoma nič. Po drugi strani pa televizijskih oddaj RAI v slovenščini ne morejo videti vsi Slovenci, posebno ne tisti v Benečiji. K temu absurdu je treba dodati še enega. Slovenci v Italiji ne vidijo televizijskih oddaj RTV Slovenija oz. TV Koper. To je resnično nemogoče stanje v dobi satelitskih povezav, računalniških sistemov, komunikacij preko interneta in prenosnih telefonov.

Nova samostojna Slovenija na začetku svoje poti ni našla pravega državniškega pristopa do vprašanja slovenskih narodnih manjšin v Italiji, Avstriji in na Madžarskem. Slovenci v Italiji so od osamosvojitve Slovenije dalje želeli in zahtevali, naj Državni zbor Republike Slovenije sprejme trdne zakonske obveze v korist Slovencev izven meja domovine. Hoteli so doseči, da manjšina ne bi bila vedno odvisna od vsakodnevne politike in sosedskih odnosov. Matica naj zakonsko utemelji in finančno podpre lastne manjšine. Korak na tej pot je bil storjen z Resolucijo o položaju avtohtonih slovenskih manjšin v sosednjih državah, ki je bila sprejeta v državnem zboru 27. 6. 1996. Do danes pa omenjena resolucija še vedno ni postala zakon.⁶⁵

V zadnjem desetletju 20. stoletja je prišlo znotraj manjšine do številnih pretresov. Najbolj markantni so bili vsekakor na gospodarskem ali bolje povedano, na denarniškem in finančnem polju, vendar so posledice prizadele v bistvu večino slovenskih organizacij in struktur Slovencev v Italiji. Pod udarom sta bila dva slovenska denarna zavoda: Kmečka banka v Gorici in Tržaška kreditna banka v Trstu. Glavna igra se je odigrala v obdobju 1994-1996. Najprej so osrednje italijanske bančne oblasti (Banca d'Italia) odstavile upravni svet Kmečke banke, nato imenovalе komisarsko upravo. Po letu in pol so bile vidne posledice: dokapitalizacija banke z vstopom italijanskega denarnega zavoda ter imenovanje italijanskega ravnatelja.

⁶⁴ Slovenci v Italiji, str. 74.

⁶⁵ Slovenci v Italiji, str. 75.

Tako je v bistvu Kmečka banka najprej prišla iz popolnoma slovenskih rok v dvojne, nato pa se je slovensko lastništvo odločilo, da raje preda svoj večinski del v druge roke (tokrat nemške), preden bi bili v tako odločitev prisiljeni. Iz slovenskega dela banke je tako nastala nova finančna družba. Tržaška kreditna banka pa je v oktobra 1996 doživela pravi polom zaradi nakopičenih milijardskih dolgov. Na pogorišču TKB je tako formalno nastala Nova Tržaška kreditna banka v popolnoma italijanskih rokah zavoda Banca popolare Antoniana Veneta iz Padove. Upravičeno lahko trdimo, da je šlo za splet med politiko italijanske osrednje banke (Banca d'Italia), ki nam ni bila nikoli naklonjena (lahko pomislimo na konec Jadranske banke v Trstu v dvajsetih letih 20. stoletja), tiho podporo italijanske vlade s privoljenjem slovenske ter z odločilnim doprinosom nesposobnosti in nespretnosti dela samega vodstva Tržaške kreditne banke. Za relativno majhen denar (50 milijard lir) je TKB prešla v italijanske roke. Javnost v Trstu in Gorici se je čudila, ko je videla povorke po mestnih ulicah. Ni mogla razumeti, kako je mogoče iti na ulice zaradi banke. Vse to nas dela različne in drugačne. Kdor spozna to različnost, nas lahko razume in nato ustrezno ukrepa. Na vsak način je slovenska narodna skupnost izgubila obe delniški banki.

Ostali sta dve združni kreditni banki: ena na Tržaškem (Zadružna kraška banka), ena združena na Goriškem (Doberdob-Sovodnje). Njun obstoj je vezan na dodatno združitev ter v gojenju lastne specifikke, da se obdržita samostojni. Poleg denarnih zavodov je bil prizadet tudi t.i. družbeni del slovenskega gospodarstva, saj se je to v zadnjih letih zmanjšalo za 2/3; skratka polom, izguba potenciala, delovnih mest in moči slovenske narodne skupnosti na gospodarskem polju.⁶⁶ Iz vsega tega se je sicer slovenska narodna skupnost izvlekla, vendar bolj osiromašena, utrujena in razžaljena.

Polom banke TKB povzroči krizo časopisa Primorski dnevnik. S skupnimi naporimi vseh, najprej gospodarstvenikov, se omogoči redno izhajanje. Nadaljna skupna akcija preoblikuje lastništvo v zadrugo preko 3.000 članov, ki si nato zagotovi finančno podporo v Rimu, v deželi Furlaniji - Julijski krajini in v Ljubljani ter jo nasloni na naročnine in prodajo časopisa. Dnevnik uspe preživeti ob skrčenju urednikov in ob strogem upravljanju sredstev. Izhod iz krize v letu 1997 pomeni pravo prelomnico v življenju časopisa, ki je v maju 1995 praznoval 50-letnico izhajanja.⁶⁷

Tudi v hudih časih so prebliski lepih utrinkov. Tako lahko med drugim zabeležimo obisk ljubljanskega župana Dimitrija Rupla v Trstu pri županu

⁶⁶ Jadranska banka, str. 301; Slovenci v Italiji, str. 75.

⁶⁷ Slovenci v Italiji, str. 74.

Riccardu Illyju marca 1995, postavitve doprsnega kipa Srečka Kosovela v tržaškem Ljudskem vrtu v juniju 1996 ter v oktobru 1996 otvoritev novega Kulturnega centra Lojzeta Bratuža v Gorici.

V narodno manjšinskem pogledu pa je konec devetdesetih let najbolj pozitivna novica o tvornem sodelovanju obeh krovnih organizacij Slovencev v Italiji (Slovenske kulturno-gospodarske zveze SKGZ in Sveta slovenskih organizacij SSO) po dolgih letih nasprotovanj. Omenjena politika je nato rodila dobre sadove bodisi v zvezi s Slovenijo kot z Italijo. Učvrstila je predvsem obstoječo organiziranost in razvejano strukturiranost slovenskih ustanov, društev, skupin. Nato pa sta obe krovni organizaciji napolnili vrzel, ki je nastala z izgubo položaja in moči političnih strank in njihovega vpliva na slovensko stvarnost. Sodelovanje s strankami se je v naslednjem obdobju okrepilo, ko je bilo treba spet stopiti na pot utrujajoče konfrontacije za doseg globalnega zaščitnega zakona Slovencev v Italiji, ki je stopila v odločilno fazo po zmagi levosredinske koalicije z imenom Oljka (Ulivo), ki je zmagala na državnih političnih volitvah leta 1996.

V septembru 1997 se formalno začne postopek za odobritev zakonskega osnutka v korist slovenske narodne skupnosti v Italiji. Sledi usklajevanje besedila. Nato se v letu 1998 začne razprava v pristojnih komisijah poslanske zbornice italijanskega parlamenta v Rimu. Poleti 1999 se začne razprava na generalnem zasedanju poslanske zbornice. Vse skupaj se prekine zaradi pritiskov, avdicij, popravkov ter nesreče glavnega poročevalca poslanca Massellija. Odobritev zakonskega osnutka se tako konča šele 12. julija 2000. Nato se preseli še v senat italijanskega parlamenta za drugo in dokončno odobritev, do katere pride 14. februarja 2001. Tako je slovenska narodna skupnost po dolgih desetletij življenja pod Italijo (Trst, Gorica, Kanalska dolina od leta 1918, Benečija in Rezija pa od leta 1866) končno polnopravno priznana.

Kronološki pregled

- 1.) 13. 7. 1990 manifestacija pred Narodnim domom v Trstu ob 70-letnici požiga (1920-1990).
- 2.) Septembra 1990 spominska svečanost v Bazovici ob 60-letnici ustrelitve.
- 3.) 23. 12. 1990 plebiscit v Sloveniji, ki odobri samostojnost in suverenost lastne države in odcepitev od federalne Jugoslavije.
- 4.) 11. 5. 1991 manifestacija v Trstu ob 50-letnici Osvobodilne fronte.
- 5.) 25. 6. 1991 razglasi slovenski parlament samostojno in neodvisno državo, sledi desetdnevna vojna za neodvisnost.
- 6.) 5. 9. 1991 je sprejet deželni zakon št. 46 z naslovom Posegi v podporo kulturnih in umetniških pobud slovenske manjšine v deželi Furlaniji - Julijski krajini.

7.) 16. 1. 1992 Evropska unija prizna neodvisnost Slovenije, dan kasneje tudi Republika Italija.

8.) 2. 5. 1992 slovenska pesem in beseda na Velikem trgu v Trstu in na Travniku v Gorici ob obisku papeža Janeza Pavla II.

9.) 16. 6. 1992 odkritje spominskega obeležja tolminskim puntarjem na Travniku v Gorici.

10.) 4. 7. 1993 proslava ob 50-letnici Partizanskega dnevnika na Vrhu na Goriškem.

11.) 27. 3. 1995 začetek TV oddaj v slovenščini na tretji državni mreži RAI 3.

12.) 20. 3. 1995 ljubljanski župan je prvič na obisku pri tržaškem županu.

13.) 20. 4. 1995 otvoritev Evrošole v Trstu.

14.) 1. 5. 1995 velika manifestacija v Doberdobi na Goriškem ob 50-letnici osvoboditve in zaključka druge svetovne vojne.

15.) 12. 5. 1995 svečanost v Kulturnem domu v Trstu ob 50-letnici izhajanja Primorskega dnevnika.

16.) 13. 7. 1995 manifestacija ob 75-letnici požiga Narodnega doma v Trstu.

17.) 11. 6. 1996 v tržaškem Ljudskem vrtu odkrijejo doprsni kip Srečka Kosovela ob 70-letnici smrti.

18.) 19. 10. 1996 otvoritev Kulturnega centra L. Bratuž v Gorici.

19.) V novembru 1999 svečanosti v Trstu ob 130-letnici ustanovitve Južnega Sokola v Trstu.

20.) 6. 5. 2000 velika manifestacija Slovencev v Italiji na trgu Sv. Antona v Trstu, pozdrav prinese tržaški župan Riccardo Illy.

21.) 12. 7. 2000 poslanska zbornica v Rimu odobri zakonski osnutek za zaščito Slovencev v Italiji.

22.) 13. 7. 2000 svečanost pred Narodnim domom v Trstu ob 80-letnici požiga.

23.) 10. 9. 2000 mogočna spominska svečanost pred spomenikom na gmajni v Bazovici v Trstu ob 70-letnici ustrelitve (1930-2000).

24.) 14. 2. 2001 senat italijanskega parlamenta dokončno odobri zakon o zaščiti Slovencev v Italiji.

Zaključna misel

Ohranitev slovenske narodne skupnosti v Italiji oziroma v deželi Furlaniji - Julijski krajini odnosno njen razvoj sta odvisni od uresničenja naslednjih postavk.

1.) Senat italijanskega parlamenta v Rimu je 14. februarja 2001 (na Valentinovo) dokončno odobril globalni zaščitni zakon za Slovence v Italiji.

Narodna skupnost je tako končno pravno zaščiten, kar vsekakor veliko pomeni. Samo dovolj hitra in učinkovita uresničitev posameznih členov zakona bosta pomenila razvoj slovenske narodne skupnosti. Neusmiljen boj za uresničitev vsakega posameznega člana ali paragrafa pa pomeni samo nadaljevanje sedanjega obdobja, ko si je bilo treba vsako zadevo sproti pridobiti. To pa pomeni ohromitev manjšine in zamudo pri reševanju bistvenih problemov. Zakon sedaj enakopravno obravnava vse Slovence v deželi. Največ so pridobili v Benečiji (v podredju v Reziji in Kanalski dolini), njim je Italija tudi največ dolžna, saj so njeni državljani od leta 1866.

2.) Republika Slovenija mora do lastnih manjšin v Italiji, Avstriji in na Madžarskem zavzeti državniški odnos. Resolucija Državnega zbora o manjšinah mora postati zakon, ki obvezuje državo, da skrbi za Slovence izven meja domovine.

3.) Poleg tega morajo biti Slovenci v zamejstvu in po svetu vidni in slišni v matični domovini: v sredstvih množičnega obveščanja, v šolskih učbenikih, v ostalih strukturah. Drugače nismo in ne bomo v zavesti večinskega slovenskega dela. Obratno pa velja, da morajo Slovenci izven meja Slovenije dobiti možnost, da lahko vidijo in gledajo programe nacionalne televizije.

Ko bo Slovenija vstopila v Evropsko unijo, kamor Slovenci v Italiji že spadamo (pred nekaj leti so se nam pridružili Slovenci v Avstriji), bomo v bistvu vsi Slovenci manjšina in na to se moramo pripraviti. Bodočnost je v kakovosti na vseh področjih in v gojenju lastne specifičnosti, ki nas lahko uveljavi in obenem obdrži. Tako se nakazuje naša skupna slovenska bodočnost, ne glede na državo, v kateri živimo.

P.S.: Kot zgodovinarji pa čakamo na objavo rezultatov mešane italijansko - slovenske zgodovinske komisije, ki naj prinese zasuk tudi na zgodovinskem področju.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKI VIRI

- 1.) Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani. Referat za dislocirano arhivsko gradivo II, fond PNOO, fasc. 10/II.
- 2.) Narodna in študijska knjižnica v Trstu, Odsek za zgodovino, arhiv.
 - 2.1. Zapuščina Angelo Kukanja. Proces proti Beneški četi.
 - 2.2. Slovenska prosvetna zveza. 17. redni občni zbor SPZ 11. 6. 1967 v Trstu.

SPOMENICE

- 1.) Spomenica Demokratične fronte Slovencev v Italiji. Priloga časopisa Soča, Gorica, št. 96, dne 11. 6. 1949.

MONOGRAFSKE PUBLIKACIJE

- 1.) Čermelj, Lavo: Sloveni e Croati in Italia tra le due guerre. Trst 1974.
- 2.) Kacin-Wohinz, Milica; Pirjevec, Jože: Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000. Ljubljana 2000.
- 3.) Kulturni dom v Trstu. Trst 1964.
- 4.) Od fašističnega škvadrizma do pokolov v Rižarni. Trst 1978, 2. izdaja.
- 5.) NAZ: Gli anni bui della Slavia. Attività delle organizzazioni segrete nel Friuli orientale. Čedad 1996.
- 6.) Pahor, Milan: Bazovica. Ljubljana 1980.
- 7.) Pahor, Milan: Delavska enotnost - Unità operaia. Ljubljana-Trst 1986.
- 8.) Pahor, Milan: Dol skozi boj do svobode. Dol pri Doberdobu 1977.
- 9.) Pahor, Milan: Drugi tržaški proces. Ljubljana 1981.
- 10.) Pahor, Milan: Jadranska banka v Trstu. Trst 1996.
- 11.) Pahor, Milan: Lastno gospodarstvo jamstvo za obstoj. Trst 1998.
- 12.) Partizanski dnevnik, 1944-1945, kserografirani ponatis. Ljubljana - Nova Gorica Koper 1975.
- 13.) Pavletič, Bojan: Primorski dnevnik 1945-1995. Trst 1995.
- 14.) Slovenska ljudska knjižnica Damir Feigel v Gorici. Gorica 1999.
- 15.) 40 let Kmečke zveze v Trstu 1950-1990. Trst 1990.
- 16.) Trieste nella lotta per la democrazia. Trst 1945.
- 17.) Žrtvam fašizma - Alle vittime del fascismo. Repentabor (Trst) 1983.

Članki

- 1.) Bazoviškimi junakom. V: Jadranski koledar za leto 1966. Trst 1965, str. 47.
- 2.) Pahor, Milan: Delo Zorka Jelinčiča na narodnem in kulturnem področju v Trstu v obdobju 1945-1965. V: Zorko Jelinčič, nad prezrtjem in mitom, ob stoletnici rojstva. Ljubljana-Tolmin 2000, str. 157-173.
- 3.) Pahor, Milan: Ob 50-letnici boja na Nanosu. V: Jadranski koledar za leto 1992. Trst 1991, str. 65-72.
- 4.) Pahor, Milan: Obujanje kulturno-prosvetnega delovanja v Trstu v letih 1945-1947. V: Acta Histriae VI., Koper 1998, str. 215-232.
- 5.) Pahor, Milan: September 1943, prva svoboda. V: Jadranski koledar za leto 1983. Trst 1982, str. 23-33.
- 6.) Pahor, Milan: Slovenci v Italiji. V: Zbornik Primorske - 50 let. Koper 1997, str. 70-75.
- 7.) Pahor, Milan: Rižarna, 40 let potem. V: Jadranski koledar za leto 1984. Trst 1983, str. 113-127.

- 8.) Pahor, Milan: Sv. Jakob v narodnoosvobodilnem boju. V: Sv. Jakob, zgodovinski razgledi po življenju Slovencev v tržaškem delavskem okraju. Trst 1980, str. 240-324.
- 9.) Pahor, Milan: 40 let Slovenske kulturno-gospodarske zveze. V: Jadranski koledar za leto 1995. Trst 1994, str. 185-188.
- 10.) Pahor, Milan: Viharni veter v septembru. V: Jadranski koledar za leto 1993. Trst 1992, str. 53-58.
- 11.) Pirjevec, Jože: Pariška mirovna konferenca. V: Acta Histriae VI., Koper 1998, str. 7-14.
- 12.) Ragusin - Righi, Livio: Politica di confine. V: Revija Italia, 1929.
- 13.) Tence, Sandor: Primer Hreščak. V: Primorske novice. Koper, 26. 7. 1985.

ZUSAMMENFASSUNG

Die küstenländischen Slowenen unter Italien

1. Die zwanziger Jahre (1918-1930)

Der Erste Weltkrieg hatte eine veränderte politische Konstellation zur Folge. Die neugezogenen Staatsgrenzen schufen auch für das slowenische Küstenland neue Trennungslinien. Die Verbindungen mit Wien und Ljubljana existierten nicht mehr, alle Wege führten nun nach Rom. Langjährige politische, nationale, kulturelle, wirtschaftliche Verbindungen wurden abrupt abgebrochen.

Die Mentalität der neuen italienischen Behörden war den Slowenen fremd. Das Königreich Italien konnte und wollte das Anderssein der sog. *Nuove Provincie* nicht zur Kenntnis nehmen. Insbesondere war es nicht bereit, die Anderssprachigkeit seiner Staatsbürger zu tolerieren. All dies führte zu scharfen Maßnahmen gegen die slowenische und kroatische Gemeinschaft im sog. Julisch Venetien mit ca. 550.000 Angehörigen (ein Drittel der slowenischen Bevölkerung verblieb außerhalb der Grenzen ihrer Heimat). Seit 1922 verschärfte sich die Gewalttätigkeit des faschistischen Regimes bis aufs äußerste: es verfolgte nämlich das Ziel, die slowenische Nation im Küstenland völlig auszumerzen (*bonifica etnica*). Im Herbst 1927 begann der illegale bewaffnete slowenische antifaschistische Widerstand in Europa. Der erste Zeitabschnitt endete mit der Erschießung von vier slowenischen Widerstandskämpfern am frühen Morgen des 6. Septembers 1930 auf dem Schießplatz von Bazovica/Basovizza bei Triest.

2. Die dreißiger Jahre (1930-1940)

Bazovica bedeutete einen schweren Schlag, konnte den Widerstand jedoch nicht brechen. Ganz im Gegenteil: in den darauffolgenden Jahren erwuchs aus den Reihen des antifaschistischen Widerstands eine Be-

wegung, die heute von der slowenischen Geschichtsschreibung mit der Abkürzung TIGR bezeichnet wird.

Stark wurde die slowenische Bevölkerung von der Auswanderung aus Julisch Venetien betroffen. Es wird geschätzt, daß ungefähr 70.000 Slowenen abwanderten: die meisten in das damalige Slowenien bzw. Jugoslawien, eine beträchtliche Zahl nach Südamerika, weniger nach Westeuropa.

Der zweite Triester Prozeß (1.-14. Dezember 1941) bedeutet zugleich das Ende der antifaschistischen Bewegung der Zwischenkriegszeit und den Beginn des Volksbefreiungskampfs. Am 15. Dezember 1941 wurden auf dem Schießplatz in Opčine/Villa Opicina bei Triest 5 slowenische junge Männer erschossen.

3. Die vierziger Jahre (1941-1945)

Der Volksbefreiungskampf bedeutete eine logische und natürliche Fortsetzung der antifaschistischen Bewegung der Vorkriegszeit. Daran beteiligte sich die überwiegende Mehrheit der slowenischen Bevölkerung, in den letzten Kriegsjahren konnte die Befreiungsfront in den städtischen Ballungsgebieten (Triest, Monfalcone, Muggia und Görz) auch die italienische *Resistenza* für eine Zusammenarbeit gewinnen. Eine erste Befreiung feierte man im September 1943 durch einen allgemeinen Volksaufstand anlässlich der Kapitulation Italiens, die eigentliche Befreiung aber brach Anfang Mai 1945 an, als das gesamte Küstenland und vor allem Triest, Görz, Cividale aus eigenen Kräften befreit wurden. Die Slowenen waren damals zweifelsohne die Protagonisten, indem sie allein über ihr Schicksal entschieden. Die Vernichtungslager in Rižana/Risiera in Triest, auf der Insel Rab (in der Quarner-Bucht) und in Gonars in Friaul legen Zeugnis ab von der italienischen Gewalttaten (diese sind weniger bekannt als die der Deutschen). Dennoch haben bis heute weder der italienische Staat noch die italienische Geschichtsschreibung die erforderliche Aufarbeitung in Angriff genommen.

4. Die vierziger Jahre (1945-1959)

Nach der Befreiung setzte der Kampf für den Anschluß von Triest, Görz, Julisch Venetien, Resien, das Kanaltal samt dem ganzen Küstenland an das neue Jugoslawien ein. Die Pariser Friedenskonferenz legte neue Grenzen fest: im Jahre 1947 fiel das Küstenland Slowenien im Rahmen des föderativen Jugoslawien zu, Görz, Julisch Venetien, Resien und das Kanaltal wurden dagegen Italien zugesprochen. Triest (mit Koper, Izola, Piran, Umag unter jugoslawischer Verwaltung) wurde unter Alliierte Militärverwaltung im Rahmen des Freistaats Triest gestellt, welcher letzterer nie wirklich in der vorgesehenen Form existiert hat.

Die bis zum Jahre 1947 einheitliche Befreiungsfront (Osvobodilna fronta) wurde Ende 1947 zunächst in ihrem rechten Flügel gespalten (durch Entstehung eines demokratischen Bundes), nach der Resolution der Kominform Mitte 1948 folgte auch die Spaltung des linken Flügels, und zwar in eine projugoslawische und eine prorussische Richtung. Die Gemeindewahlen in Triest im Jahre 1949 zeigten, daß sich die Mehrheit der slowenischen Bevölkerung für die prorussische Richtung aussprach. Der Großteil der Medien und kulturellen Einrichtungen, die in den Monaten nach der Befreiung entstanden waren, blieb in den Händen der jugoslawischen und der katholischen Komponente.

5. Die fünfziger Jahre (1950-1960)

Die Vorbereitungen auf die Unterzeichnung des Memorandums: Nur unter dem Druck der internationalen Kräfte und des damaligen Jugoslawien wurden die internationalen Verpflichtungen Italiens gegenüber den Minderheiten gesetzlich festgesetzt. In der Tat wurden in Italien drei Kategorien von Slowenen eingeführt (Triest, Görz, Provinz Udine). Es folgten die Unterzeichnung des Memorandums in London und in den ersten Novembertagen des Jahres 1954 die italienische Einnahme von Triest. Die Ironie der Geschichte und des Schicksals: Es scheint, daß uns Italien immer im Monat November heimsucht (1918, 1954, Osimo 1975).

Das Jahr 1947 stürzte die Slowenen ins Unglück, im Jahre 1954 war ihre Lage aussichtslos, wurde doch die große slowenische Struktur demontiert. Die Menschen waren enttäuscht, die Assimilation nahm zu, die Zahl der eingeschulten Kinder in den slowenischen Schulen ging zurück.

In den Jahren 1953-1954 kam es im Raum Triest zu einer großer Auswanderungswelle nach Australien und Kanada, die auch einige Tausend Slowenen erfaßte. Auch Venetien wurde immer leerer, seine Emigranten füllten die Reihen der Bergleute in Westeuropa auf.

Auf der anderen Seite kam es zu einer Zuwanderung von Flüchtlingen aus Istrien. Dadurch wurde die nationale Struktur verändert. Das Phänomen der Veräußerung von slowenischem Grund und Boden wurde fortgesetzt.

In Venetien tauchte die Organisation *Gladio* auf.

6. Die sechziger Jahre (1960-1970)

Es kam zu einer Verbesserung in den Beziehungen zwischen Italien und Slowenien bzw. Jugoslawien. Das Abkommen von Udine über den kleinen Grenzverkehr von 1955 zeigte positive Auswirkungen. Allmählich verbesserte sich auch der Lebensstandard als Folge der steigenden Konjunktur (boom economico). Die Gründung der autonomen Provinz Friaul-Julisch Venetien (Friuli Venezia-Giulia) und die Verwaltungen der

Linken und der Mitte wirkten beruhigend auf Konflikte und Spannungen ein.

Die Errichtung eines neuen Kulturzentrums *Kulturni dom* in Triest 44 Jahre nach der Einäscherung dieser Einrichtung bedeutete nur teilweise Wiedergutmachung des der slowenischen Gemeinschaft zugefügten Schadens seitens des italienischen Staates.

Das Ende des Jahrzehnts (1968) war durch Studenten- und Arbeiterunruhen gekennzeichnet, die im Jahre 1968 auch die slowenischen Einrichtungen erfaßten (Besetzung der slowenischen Mittelschulen, Streiks an der Universität, harte Gewerkschaftskämpfe).

Eine Strategie der Spannungsmanipulation durch neonazistische Kräfte und mit Hilfe der Geheimdienste begann sich auszubreiten.

7. Die siebziger Jahre (1970-1980)

Ein Gesetzesentwurf zum Schutz der slowenischen Minderheit in Italien wurde vorgelegt, als der italienische Ministerpräsident im Dezember 1971 zum erstenmal nach dem Zweiten Weltkrieg eine Delegation aller in Italien lebenden Slowenen empfang.

Am 10. November 1975 wurden die Verträge von Osimo zwischen Italien und Jugoslawien unterzeichnet. Dies weckte zunächst positive Erwartungen seitens der slowenischen Minderheit, im italienischen nationalistischen Lager wurde darauf die *Liste für Triest* ins Leben gerufen, die das Rad der Geschichte um gut ein Jahrzehnt zurückdrehte.

Im Mai 1976 wurden Venetien und Resien, wo viele Slowenen leben, von einem starken Erdbeben heimgesucht. Mit Hilfe der übrigen Slowenen in Italien und Slowenien wurden die betroffenen Regionen wiederaufgebaut und wiederbelebt. Der tödliche Schlag bedeutete zugleich auch eine Neugeburt.

Es kam zu Überfällen italienischer nationalistischer Kräfte auf slowenische Schulen, sonstige Einrichtungen und Denkmäler. Bazovica bei Triest und Kamenica in Venetien waren die meist betroffenen Symbole dieser Ausschreitungen.

8. Die achtziger Jahre (1980-1990)

Die Eröffnung des *Kulturni dom* in Görz im November 1981 steht am Anfang dieser Periode. Bald wurde die Minderheit von einer Wirtschaftskrise, dann von wiederholten faschistischen Ausschreitungen betroffen. Die Nicht-Anwendung der gesetzlichen Verpflichtungen und Schutzmaßnahmen löste Massenkundgebungen der slowenischen Bevölkerung aus: im Mai 1984 auf dem Travnik in Görz und im November desselben Jahres in Trebče/Trebianico bei Triest.

Die legale und zugleich gewaltsame Enteignung von slowenischem Grund und Boden wurde fortgesetzt. Das Wirtschaftswachstum der Slo-

wenen in Italien (Geldinstitute, Import-Export, Speditionen) wurde am Ende des Jahrzehnts durch die Auflösung des jugoslawischen Staates unterbrochen. Der Fall der Berliner Mauer kündigte das Ende einer Periode und den Beginn einer neuen an. Die Hauptfolgen sollten erst nach einigen Jahren eintreten.

9. Die neunziger Jahre (1980-1990)

Die Volksabstimmung in Slowenien (Dezember 1990) und die darauf erfolgte Unabhängigkeitserklärung (25. Juni 1991) Sloweniens bedeuteten einen echten Geschichtsumbruch. Im Jahre 1991 wurde ein Gesetz der Provinzverwaltung verabschiedet, das die Finanzierung der slowenischen professionellen Kultur- und Kunsteinrichtungen sicherstellte. Die finanziellen Mittel waren zwar nicht ausreichend, ermöglichten dennoch das Überleben.

Das neue selbständige Slowenien entwickelte keinen eigenen Standpunkt zur Frage der slowenischen nationalen Minderheiten in Italien, Österreich und Ungarn. Der Konkurs der *Tržaška kreditna banka* im Herbst 1996 zog einen großen Teil der slowenischen Wirtschaft mit sich. Die Zeitung *Primorski dnevnik* wurde als Genossenschaft mit mehreren Tausend Mitgliedern gegründet.

Die beiden Dachorganisationen der Slowenen in Italien (*Slovenska kulturno-gospodarska zveza* und *Svet slovenskih organizacij*) schlugen den Weg einer vielfältigen Zusammenarbeit ein.

Am 12. Juli 2000 wurde von der Abgeordnetenversammlung des italienischen Parlaments ein Gesetzesentwurf über den Schutz der slowenischen nationalen Gemeinschaft in der Provinz Friaul-Julisch Venetien bewilligt, in der Zwischenzeit auch vom Senat angenommen.

Im Bewußtsein des Großteils der slowenischen Nation im Mutterland Slowenien sind die Slowenen in Italien allzuoft abwesend.

Marjan DRNOVŠEK

TEMELJNE ZNAČILNOSTI IZSELJEVANJA S SLOVENSKEGA OZEMLJA

Moderne ekonomske selitve (migracije) zajamejo skrajni rob zahodne Evrope konec 18. stoletja, slovensko ozemlje pa v večji meri od konca 19. stoletja. Z globalnega vidika so bile posledica industrializacije in s tem potreb po novi delovni sili, zlasti v gospodarsko svetovno velesilo se razvijajočih Združenih državah Amerike. Tehnološki in industrijski razvoj je imel za posledico tudi napredek na področju prometa, ki je s pojavom železnice in parnikov omogočal gibanje večjega števila ljudi in to na daljše razdalje. Zanimariti pa ne smemo tudi razvoja poštnega prometa, npr. telegrafa, telefona in medijskih komunikacij, ki so informativno povezali takratni svet, saj so bile informacije pomemben del t.i. selitvenega gibanja moderne dobe. Na eni strani naraščanje sposobnosti branja in pisanja in na drugi strani povečevanje števila časopisja, reklamnih brošur, lepakov in letakov, pisnega in oglasnega snubljenja ljudi k izseljevanju z določeno ladijsko družbo, izseljenska pisma in še kaj so ustvarjali možnost za boljše informiranost o pogojih življenja in dela v novih okoljih kot tudi omogočali nasprotnikom izseljevanja nastope v duhu rekla: Ne v Ameriko! Zato moramo uvrstiti razvoj na tehnološkem področju med najvažnejšo prelomnico, ko govorimo o svetovnih selitvenih gibanjih v 19. in 20. stoletju, tudi na Slovenskem. Slovenski izseljenci in tudi drugi, npr. kočevski Nemci v avstrijski dobi, so bili vedno del evropskih celinskih in čezmorskih izseljenskih tokov in šele sredi šestdesetih let 20. stoletja postane Slovenija v večjem obsegu tudi ozemlje priseljevanja, pretežno iz drugih jugoslovanskih republik. Danes pa je Slovenija zlasti prehodno ozemlje, če imamo pred očmi pritiske beguncev na vzhodno in južno državno mejo, katerih izvor sega tudi daleč v azijski prostor. Posebnost slovenskega izseljevanja, npr. v primerjavi s številčnejšimi evropskimi izseljenskimi narodi, leži v dejstvu, da so bili Slovenci - in so še vedno -maloštevilni, kar ni (bila) samo posledica izseljevanja, ampak tudi drugih vzporednih pojavov, med njimi tudi upadajoče rodnosti. Maloštevilnost in narodna ogroženost Slovencev od nekatere večjih sosednjih narodov sta - zlasti v času množičnega izseljevanja v avstrijski dobi in tudi v času državne razkovanosti slovenskega ozemlja v obdobju med obema svetovnima vojnama - sprožila odpor do izseljevanja kot takega in ne nazadnje tudi do negativnega prikazovanja tujine in vzporednega povečevanja domovine. "Ostanite raje doma..." je bil klic

mnogih razmišljajočih iz laičnih in še bolj cerkvenih vrst, vendar večjega odmeva oziroma upoštevanja ni našel med ljudmi. Če so bili pogoji za izseljevanje dobri, so se Slovenci pridružili evropskim in čezmorskim izseljenskim tokovom.

S časovnega vidika so bili izseljenski procesi na Slovenskem najbolj živahni:

1. v zadnjih desetletjih pred prvo svetovno vojno in nekaj let po njej; ta čas označujemo kot množično izseljevanje Slovencev,
2. v desetletju po prvi svetovni vojni do velike gospodarske krize sredi tridesetih let in deloma tudi po njej (zlasti sezonsko izseljevanje),
3. po končani drugi svetovni vojni (pred očmi imam begunstvo in ilegalne selitve do začetka šestdesetih let) in
4. v šestdesetih in sedemdesetih letih, ko govorimo o novem in hkrati zadnjem večjem valu izseljevanja Slovencev, zlasti v gospodarsko razvite dele Evrope.

S tem ni rečeno, da selitvenih procesov niso poznali že pred množičnim izseljevanjem. Neugotovljivo je število tistih, ki so odhajali s slovenskega ozemlja od srednjega veka dalje kot drvarji in gozdarji, rudarji, obrtniki, rokodelci, trgovci (krošnjari), vojaki v tujih vojskah, dijaki in študenti, profesorji na evropskih univerzah, umetniki, pisarji, glasbeniki, diplomati in še bi lahko naštevati. Kar nekoliko tiho odhajajo tudi mnogi znanja željni ali raziskovalno in umetniško dejavni Slovenci na delo v tujino tudi danes. Kot vedno v preteklosti: odhajajo predvsem mladi ljudje. Paradoksalno je dejstvo, da v našem času govorimo o globalizaciji sveta, ki nedvomno pomeni tudi večjo medsebojno povezanost oziroma svojevrstno zlitje, hkrati pa postaja razviti svet vedno bolj omejevalen glede (pri)selitvenih gibanj, čeprav jih ne more zaustaviti. Tako kot so v 19. stoletju pripadniki skoraj vseh evropskih narodov neumorno "valovali" proti Združenim državam Amerike, tako mnogi obupanci z evropskega vzhodnega roba tja daleč v azijski prostor "valovijo" proti razvitim delom Evrope. Slovensko ozemlje še enkrat potrjuje od nekdaj znano prehodnost, vlogo križišča, s to razliko, da se del današnjih selitvenih tokov z vzhodnih delov sveta v drobcih zaustavlja tudi pri nas, kar dokazuje iz leta v leto višje število prošenj za politični azil v Sloveniji.

Z **geografskega vidika** lahko potrdimo misli pisatelja Janeza Trdine iz leta 1860: "*Menda ni zemlje na svetu, kamor bi ta ali uni naš rojak ne priblodil... Če greš križem-svet, najdeš Kranjca!*" (Novice XVIII/14, 4. 4. 1860, str. 107).

V času množičnega izseljevanja na prelomu v 20. stoletje so bile najbolj privlačne *Združene države Amerike*; v tem času so bili Slovenci del izseljenskega vala iz južne, srednje in vzhodne Evrope. Daleč za Ameriko sta bila želena cilja *Porurje* in *Vestfalija* v Nemčiji, kot posebnost pa omenimo še

izseljevanje v *Egipt*. Cilj bolj ali manj stalne naselitve so bili tudi drugi deli monarhije, npr. v avstrijski polovici rudarska in industrijska središča na *nemškem delu Štajerske*, večja mestna središča, npr. *Gradec* in *Dunaj* ter na ogrskem delu zlasti *Hrvaška*. Sezonski izseljenci so odhajali tudi proti vzhodu, in to že dolgo pred izbruhom množičnega izseljevanja, in sicer tja do *Rusije* (*Zakavkazje*), *Romunije* in *Bolgarije* in v dežele do njih, npr. na *Hrvaško* (Hrvatariji), krošnjariji pa so bili bolj usmerjeni proti severu, zlasti v *nemške dele Avstrije*, na *Ogrsko* in v *Nemčijo*. Seveda slovensko ozemlje v tem času ni bilo immuno za priseljevanje, zlasti iz drugih delov monarhije, npr. tehnične inteligence, oficirskega kadra, železničarjev ipd., in tudi iz Italije, npr. zlasti gradbenih delavcev iz Furlanije.

Med svetovnjima vojnama so bili tokovi v glavnem usmerjeni v *Francijo*, *Belgijo*, na *Nizozemsko* in v *Luksemburg* in deloma v *Nemčijo*, v zelo velikem obsegu pa v *Argentino* in številčno mnogo manjšem v *Egipt*. Zahodno-evropske države so v tem času privabljale tudi Poljake, Čehe, Slovake, Madžare in ostale Jugoslovane, v sočasnem italijanskem valu pa je bilo nemalo Slovencev, ki so živeli pod Italijo.

Po drugi svetovni vojni so slovenski begunci oziroma razseljene osebe našli zatočišče predvsem v *Argentini*, pa tudi v *ZDA*, *Kanadi*, *Avstraliji* in v mnogih evropskih mestih, od *Trsta*, prek *Rima*, *Pariza* do *Londona*. Bili so del ogromnega vala beguncev, ki so se že v času vojne umikali pred sovjetsko armado proti zahodu oziroma se po njej niso vrnil domov, npr. vojni begunci, sodelujoči v zavezniških armadah, taboriščniki in drugi.

Zadnji večji ekonomski izseljenski val od srede šestdesetih let pa je bil v glavnem usmerjen v razvite zahodnoevropske države, zlasti *Nemčijo* in *skandinavske države*, pa tudi v čezmorske države, npr. *Avstralijo*.

Omenil sem le glavne smeri oziroma cilje slovenskega izseljevanja, ki so bili hkrati cilji priseljevanja drugih izseljenskih narodov. Skoraj povsod so bili Slovenci manjšina v odnosu do drugih priseljencev, marsikdaj razpršeni in le redkim v novem okolju narodnostno razpoznavni, saj so prihajali kot avstrijski (do 1918) in jugoslovanski - med obema vojnama deloma tudi kot italijanski - državljani. Kot jugoslovanski državljani so bili obravnavani v tujini do leta 1991. Med izseljenskimi cilji sta imeli najdaljšo časovno privlačnost za Slovence *Nemčija*, nekako od osemdesetih let 19. stoletja do omejevanja priseljevanja v sedemdesetih letih 20. stoletja, in, kar je zanimivo, *Egipt*, tja od izgradnje Sueškega prekopa v šestdesetih letih 19. stoletja do druge svetovne vojne.

Pogosto posplošeni so tudi odgovori na vprašanje, s katerih delov slovenskega ozemlja so se izseljevali Slovenci v posameznih časovnih obdobjih. Z vseobsegajočim pogledom na selitve v minulih dveh stoletjih lahko rečemo, da redkokateri del slovenskega ozemlja ni zajel bolj ali manj

močan izseljenski val. Urbana središča manj kot podeželje, glede rudarskih in industrijskih centrov pa moramo biti previdni, saj so krize, npr. v premogovništvu in v drugih sferah, običajno spodbudile izseljevanje v tujino. Vtis je, da so bile nekatere obrobne pokrajine, vsaka v svojem času in na svoj način, npr. Prekmurje, vzhodna Štajerska, Dolenjska in Bela krajina, del Notranjske, Krasa in Goriške in Beneška Slovenija, bolj podvržene tem procesom kot zahodne, npr. Gorenjska, in severne, npr. Koroška. Redke lokalne študije nam kažejo na različno odzivnost prebivalcev; marsikdaj je močno izseljevanje iz določene kmečke občine, medtem ko se sosednje sploh ne dotakne. Posploševanje je nevarno, zato bi morali usmeriti pozornost analizam izseljevanja iz posameznih regij, in šele tako bomo dobili popolnejšo sliko o predelih večjega ali manjšega izseljevanja s slovenskega ozemlja.

Glavnina izseljencev v zadnjih dveh stoletjih je zapustila dom zaradi **ekonomskih** in v manjšem obsegu zaradi **politični vzrokov**, nikakor pa ne smemo zanemariti tudi druge vzroke in spodbujevalce za odhod, kot so npr. strah pred služenjem vojaškega roka, slabi osebni in družinski odnosi, duhovna zatohlost patriarhalnega vaškega okolja, beg pred kaznijo, želja po znanju in spoznavanju sveta in še kaj bi lahko našeli. Dejstvo pa je, da je gospodarska nerazvitost ali zaostalost v primerjavi z razvitimi priseljen-skimi državami bila tisto ozadje, ki je gnalo oziroma vabilo ljudi v tujino, z upom, da si ustvarijo boljše življenje kot doma. V evropski strokovni literaturi pogosto najdemo tri najpomembnejše in prepletajoče vzročne opredelitve za izseljevanje: revščina, preganjanje oziroma zatiranje, ambicija posameznika.

Oglejmo si le nekatere izseljenske tokove, ki nam z vzročnega vidika potrjujejo raznolikost tega pojava pri Slovencih.

Kaj je bil in je še vedno vzrok odhajanja številnih slovenskih bogoslovcev in duhovnikov kot misijonarjev vsepovsod po svetu? Notranji "klic" oziroma želja po širitvi krščanstva med neverniki, nerazumevanja oziroma spori z domačimi cerkvenimi krogi, obvezen odhod po ukazu višjih cerkvenih oblasti, prisiljen odhod zaradi drugačnega mišljenja, npr. po letu 1945, želja po širitvi znanja, opravljanja zdravstvene in karitativne dejavnosti med nerazvitimi narodi sveta in še kaj bi lahko našeli, so bila ozadja odhodov mnogih, ki jih lahko uvrščamo v skupino "bega" možganov, ki mu sledimo ves čas, o katerem teče to razmišljanje. Že od časa množičnega izseljevanja so kot izseljenski duhovniki delovali med Slovenci po svetu in nikakor ne moremo zanemariti njihove vloge pri ohranjanju - poleg vernosti - tudi slovenstva, to je znanja jezika, gojenja slovenskih običajev, kulturnega delovanja, stikov izseljencev z domovino ipd. Izseljenska katoliška društva, časopisje, šole in še kaj so bile oblike njihovega delovanja. Samo v Zdru-

ženih državah je od Friderika Barage do leta 1924 delovalo 140 slovenskih duhovnikov in redovnikov in kar pet med njimi je doseglo škofovski naslov (Friderik Baraga, Ignacij Mrak, Janez Vrtin, Janez Stariha in Jakob Trobec).

Izseljevanje s slovenskega etničnega ozemlja pod fašistično Italijo (1922-1941) lahko označimo kot izseljevanje zaradi političnih in ekonomskih razlogov. Številni med njimi so kot begunci našli zatočišče v Jugoslaviji. V istem času pa so zaradi političnega preganjanja mnogi komunisti in njihovi somišljeniki zapuščali Jugoslavijo in našli zatočišče v tujini. Pri ekonomskem izseljevanju je težko določljiva meja med prisilnim in prostovoljnim odhodom v tujino. Mnogi uvrščajo vse selitve zaradi slabih gospodarskih pogojev med prisiljene odhode, drugi mednje uvrščajo le tiste, ki so posledica nazorskega ali političnega pritiska oziroma nasilnega izгона ali preselitve. Med prvo svetovno vojno so bili številni prebivalci iz območij vojnih spopadov na zahodnem delu slovenskega ozemlja nasilno odgnani v begunska taborišča, med drugo pa v okupatorjeve marionetne države, npr. v NDH in Srbijo, ali v italijanska in nemška delovna in uničevalna koncentracijska taborišča. (Poseben primer so Kočevarji, okrog 12.500, ki so bili novembra 1941 oziroma januarja 1942 preseljeni - kar 97% - s Kočevskega v okolico Brežic, na naselitveno območje ob Savi in Sotli, s katerega so Nemci izgnali okrog 37.000 Slovencev v Nemčijo, po koncu vojne pa so odšli ali pa so bili izgnani in so našli nov dom v Avstriji, Nemčiji, Švici in Združenih državah Amerike.) Leta 1945 je ob koncu vojne zbežala iz Slovenije relativno maloštevilna, vendar intelektualno močna skupina ljudi, kar je bila posledica njihovega sodelovanja z okupatorjem ali nestrinjanja s prihajajočim novim družbenim redom in državo.

Tudi v tujini so se slovenski izseljenci mnogokrat "selili" v druga okolja oziroma države, npr. prostovoljno (zaradi boljših pogojev za delo ali višje plače), zaradi politične in ekonomske krize, npr. odhajanje vestfalskih Slovencev iz Nemčije proti zahodu na začetku dvajsetih let 20. stoletja, strahu in prisile, npr. ob napadu Nemčije na Francijo (1940), ko so se mnogi Slovenci priključili valu beguncev, ki je zapuščal severne in severovzhodne dele države v smeri proti jugu, in še bi lahko naštevali. Že v času množičnega izseljevanja so številni odšli najprej na delo v rudnike in tovarne na nemško Štajersko, nadaljevali svojo pot v Porurje oziroma Vestfalijo, od tod pa so nato nadaljevali pot v Združene države Amerike. Kaj je bil vzrok postopnemu (step by step) približevanju ameriškim ciljem? Najbolj pogosto so izseljenci omenjali denarne težave, ki so jih reševali na ta način, da so si s prisluženim kupovali karto za nadaljevanje poti.

Za čisto ekonomsko migracijo ne moremo smatrati tudi mnoge intelektualce in umetnike, ki jih običajno označujemo kot beg možganov, saj je bila pri njih, poleg ostalih, močno prisotna želja po boljših pogojih za

ustvarjalno delo in ne samo želja po boljšem življenju in višji plači.

Struktura izseljencev s starostnega, spolnega, izobrazbenega in poklicnega vidika je vprašanje, na katerega lahko damo bolj posplošene in zaradi pomanjkljivih ali neobstoječih statističnih podatkov le redkokdaj bolj kvantitativno utemeljene odgovore. Boljše podatke imamo le za odhajajoče v zadnjem evropskem valu v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja, kar je zasluga republiške statistike in sociologov, ki so analizirali takratno izseljevanje, npr. v Nemčijo. Glede starosti in spolne sestave lahko trdimo, da so v vsem obravnavanem času odhajali predvsem moški in manj ženske, oboji pa v najbolj rodni letih. Odločitev za stalno naselitev je običajno pomenila tudi prihod žene in otrok za možem in očetom v tujino. Omenimo samo nekaj "ženskih" oblik izseljevanja, saj so mnogokrat zapostavljene (in še bolj pa otroci) v razmišljanjih o izseljevanju s slovenskega ozemlja. Večkrat smo že omenili Egipt, ki je privabljal, zlasti Aleksandrija in Kairo, številna dekleta in žene, prve zaradi zaslužka za doto, mnoge žene kot dojilje zaradi preživetja družine, vse pa iz omejenega geografskega prostora spodnje Vipavske doline, Krasa in Goriške. Verjetno vam je znan pojav izseljevanja slamnikaric iz Domžal in okolice, ki so se kot izučene izdelovalke slamnikov zaposlile v New Yorku, Chicagu in še kod. Žensko izseljevanje je vezano tudi na oblike sezonskega dela, npr. Prekmurk na francoskem podeželju med obema vojnoma. Mnoge Slovenke so bile kot služkinje in kuharice razpršene vsepovsod po svetu, in še bi lahko naštevali. Pozabiti pa ne smemo tudi na redovnice, šolske sestre in v novejšem času tudi misijonarke. Ženske pa so bile vedno tudi del začasnega ali stalnega bega možganov, kjer še največ vemo o izseljenskih učiteljicah in lektorica h slovenskega jezika na tujih univerzah. Glede izobrazbe je bila sestava pri izseljencih odraz splošne slike, ki je veljala za slovensko ozemlje oziroma njene posamezne dele v določenih časovnih obdobjih. Omenimo samo dva primera. Povprečen izseljenec v avstrijski dobi je v obvezni ljudski šoli dobil vsaj osnove znanja branja in pisanja. Konec koncev nam pregled popisov prebivalstva (1880, 1890, 1900 in 1910) za Poljansko dolino nad Škofjo Loko kaže, da se v ohranjenih popisih pri "Amerikancih" le redko kdaj pojavi oznaka, da odsoten ne zna brati in pisati. Nivo obeh spretnosti pa je bil različen, kar nam potrjujejo ohranjena izseljenska pisma. To izpostavljam zaradi tega, ker so slovenske izseljence kot del t.i. "slovanskega", "židovskega" in "sredozemskega" vala ameriške priseljenske oblasti in razna protimigracijska gibanja v ZDA rade označevale kot nepismene, kar v večini niso bili. Če pogledamo izobrazben nivo odhajajočih v Nemčijo od srede šestdesetih let 20. stoletja, ta ni bil tako nizek. Veliko jih je imelo vsaj poklicno izobrazbo, večina pa so bili kvalificirani za določena opravila, da o izobrazbeni sestavi bega možganov sploh ne govorimo. Manjka nam to-

vrstnih analiz, da bi se izognili pod- ali precenjevanju znanja izseljencev. S približevanjem sedanjosti so znanje in izkušnje vedno bolj pomembni sestavini pričakovanj tudi priseljenjskih okolij.

Posledice izseljevanja so manj raziskane kot vzroki. Največ vemo o demografskih posledicah, manj pa o gospodarskih, socialnih, družinskih in vrsti drugih. V tej zvezi naj omenim, da se je v vseh obdobjih gledalo na izseljevanje kot na začasno, ne pa trajno odsotnost. Od njegovih prvih pojavov do nedavnega se je za odhajajoče trdilo, da se bodo v določenem času vrnili domov, kar se je izkazalo za iluzorna pričakovanja. Na splošno se je gledalo na izseljevanje z odklonilnim odnosom, zlasti v cerkvenih in narodno osveščenih krogih. Državne politike so bile različne. Avstrija je v duhu liberalnih pogledov dopuščala izseljevanje kot posledico svobodne odločitve državljanov in vojaška obveznost je bila edina bolj resna, ne pa nepremostljiva ovira za odhod moškega prebivalstva v svet. Tudi v politiki stare Jugoslaviji in po letu 1960 tudi v okviru nove Jugoslavije najdemo (seveda z vrsto omejitvami) soglasje z odhajanjem državljanov na začasno delo v tujino. S tem sta obe državi reševali notranje socialne pritiske, hkrati pa so izseljenci krepili njuno gospodarsko moč, če imamo pred očmi samo prihranke, ki so jih pošiljali v domovino. V vseh treh obdobjih, to je avstrijskem, staro- in novojugoslovanskem, so nasprotniki izseljevanja opozarjali na maloštevilnost Slovencev, na odhajanje ljudi v najbolj rodni in delovni dobi, na izgubljanje jezika in narodne zavednosti v tujini, v novojugoslovanskem obdobju tudi na njihovo odtujevanje prevladujoči ideologiji, družbenemu sistemu in državi. Vendar moramo poudariti, da omejevalni ukrepi države nikoli niso zaustavili in niti ne zavrli izseljevanja, tudi ne v času trdno zaprtih državnih mej (1945-1960), ampak omejevalni ukrepi priseljenjskih držav, npr. ZDA po prvi svetovni vojni ali evropskih držav po naftni krizi leta 1973. Torej: ne samospoznanje Slovencev o škodljivosti izseljevanja za "narodno skupnost", ampak interesi priseljenjskih držav so bili tisti, ki so omejili izseljevanje Slovencev in v določeni meri tudi obe svetovni vojni.

Ko govorimo o **slovenskem izseljenstvu**, moramo imeti pred očmi vse stopnje tega procesa, to je od izseljevanja (emigracije) do priseljevanja (imigracije), in znotraj slednje procese prilagajanja (adaptacije), vključevanja (integracije) in končno izginotja (asimilacije). Od kdaj dalje ne moremo več govoriti o slovenskih izseljencih ali celo o Slovencih na tujem, je stvar kriterijev, odvisno pač, ali prihajajo iz strokovnih (in še tu ni enotnosti), političnih ali kakih drugih krogov. Ravno izginjanje Slovencev v svetu je bilo z narodnega vidika vedno obravnavano z neko bolečino, močnim čustvenim nabojem in konec koncev tudi z odklanjajočim gledanjem na tiste, ki so odšli v tujino. Poveličevanje domovine in preziranje oziroma odklanjanje

tujine sta bila spremljajoča pojava izseljevanju Slovencev. Na kratko: zvestoba Državi, Domovini, Narodu, Veri in v času komunistične Jugoslavije tudi prevladujoči Ideologiji, so nekateri temelji, ki so oblikovali tudi odnos domovine v najširšem pomenu besede do izseljencev in izseljencev do nje.

Dotaknili smo se že vprašanja števila izseljencev, ki je tesno povezano z vprašanjem **demografskih sprememb** na Slovenskem. Demografskemu prehodu (razumljen je v pomenu prehoda od obnavljanja prebivalstva z visoko rodnostjo in smrtnostjo na obnavljanje z nizko rodnostjo in smrtnostjo, nekateri ga označujejo tudi kot pravo demografsko revolucijo) na Slovenskem sledimo od konca 18. stoletja do druge polovice petdesetih let 20. stoletja. V tem času sta se splošni stopnji natalitete in mortalitete znižali od ravni okoli 35 na raven 10 promilov pri mortaliteti in 17 do 18 promilov pri nataliteti. Vojne, politične, gospodarske in družbene krize so, poleg velikega izseljevanja, prispevale k zmanjševanju števila prebivalstva na Slovenskem. Pri večini evropskih držav se je kljub izseljevanju v času demografskega prehoda prebivalstvo povečalo za dva do štirikrat. V Sloveniji do take rasti ni prišlo. Nižja rast je značilna za dežele z močnim izseljevanjem, kakršni sta na primer Irska in Slovenija. Na ozemlju današnje Slovenije se je povečalo število prebivalstva v omenjenem obdobju demografskega prehoda le za 80%. Tako je leta 1780 živelo na ozemlju današnje Slovenije 893.000 in leta 1961 1.591.000 prebivalcev. Izseljevanje s slovenskega ozemlja v čezmorske in evropske države uvršča Slovenijo med tiste evropske države, ki so imele največje migracije v obdobju klasičnih emigracij. Z začetkom osemdesetih let 20. stoletja je nastopila v Sloveniji demografska kriza, ki je bila posledica sprememb v naravi obnavljanja prebivalstva. Rodnost se je spustila celo pod nivo enostavnega obnavljanja prebivalstva. S tem se je Slovenija pridružila večini evropskih in drugih neevropskih razvitih držav, kjer se je rodnost že v šestdesetih in sedemdesetih letih spustila pod raven enostavne reprodukcije. Kot zanimivost navedimo, da je med leti 1873-1877 povprečno število živorojenih otrok na eno žensko znašalo 4,7, 1906-1910 samo 2,8, 1931-1940 le 2,0, leta 1980 2,02 in leta 1992 samo še 1,34.

Med najbolj pogosta vprašanja uvrščamo tista, ki se nanašajo na **število Slovencev po svetu**, bodisi z zgodovinskega vidika ali sedanjosti. Bolj kot točni izračuni so odgovori dani v obliki ocen, saj pomanjkljive izseljenske in priseljenske statistike, vodenje slovenskih izseljencev po državni in ne narodni pripadnosti, terminološke težave glede opredelitve, kdo je Slovenec v izseljenstvu, različnih pristopov pri štetju prebivalstva oziroma opredeljevanju po narodnostni pripadnosti, izvoru ali materinemu jeziku v priseljenjskih državah in še kaj so tiste ovire, ki nam onemogočajo preprost

in jasen odgovor na zastavljeno vprašanje o številu slovenskih izseljencev. Zato v nadaljevanju prispevka povzemam le nekaj številčnih opredelitev (ocen in statističnih podatkov) o slovenskih izseljencih po svetu, ki jih povzemam po do sedaj znanih rezultatih raziskav.

Verjetno nekoliko pretirana je ocena, da so selitvena gibanja v tem času zajela do 300.000 prebivalcev slovenskega prostora. V času množičnega izseljevanja so leta 1910 na ljudskem štetju v ZDA spraševali tudi po materinem jeziku. Takrat se je zanj odločilo 123.631 oseb prve generacije (rojene na Slovenskem) in 59.800 oseb druge generacije (rojene v ZDA). Skupaj torej 183.431 oseb. Tega leta je po uradnih statističnih podatkih v Avstriji (zunaj sta bili Prekmurje pod Ogrsko in Beneška Slovenija pod Italijo) živelo 1.353.148 Slovencev. Če pripadnike obeh ameriških generacij Slovencev štejemo za Slovence (število je bilo nedvomno višje, saj so se mnogi prištevali k Avstrijcem, ipd.), lahko izračunamo, da je kar okrog 10.2% Slovencev živelo v Združenih državah Amerike. Kot posledica omejevalne priseljske zakonodaje (do 1924. leta), se je izseljevanje Slovencev v ZDA skoraj zaustavilo. Če se leta 1920 na štetju prebivalstva v ZDA za slovenski materin jezik odloči kar 208.572 oseb prve in druge generacije, se leta 1940 zanj odloči le še 184.420 oseb, med njimi tudi že pripadniki tretje generacije (5780). Tega leta je bilo številčno težišče na pripadnikih druge generacije (103.080), medtem ko je bilo prve manj (75.560), kar je bila posledica omejitve priseljevanja in samega naravnega odmiranja pripadnikov te generacije. Leta 1990 pa se je v ZDA izreklo za slovenski izvor ("predništvo") kar 124.437 oseb, med njimi je kar 87.500 (70,3%) navedlo slovenski rod kot edini ali kot prvi. Drugače povedano: v celoti so predstavljali le 0,05 odstotkov celotnega prebivalstva ZDA. Leta 1900 se je za slovenski materin jezik v Nemčiji odločilo 9198 oseb, čeprav obstojajo ocene, da je pred letom 1914 živelo v Nemčiji okrog 70.000 Jugoslovanov, večina Slovencev. Nedvomno je to pretirano število. In če omenimo še Egipt: glede na domovinstvo je leta 1900 živelo v Egiptu 2434 oseb, ki so imele domovinstvo na Kranjskem in Primorskem, ocene pa povišujejo to število za več tisoč.

V letih 1927-39 se je po statističnih podatkih izselilo v razne evropske države - največ v Francijo in Nemčijo - 63.031 oseb, vendar se je v času gospodarske krize in ob izbruhih druge svetovne vojne po posameznih državah večje število izseljencev vrnilo v domovino. Kot smo omenili, sta bila glavna evropska cilja Francija, kamor se je v letih 1930-39 izselilo 25.465 oseb, v Nemčijo pa 24.721 oseb. Iz Primorske so se Slovenci izseljevali zlasti v Argentino (ocena, da je leta 1939 tam živelo okrog 22.000 Slovencev) in v Francijo (ocena, da je leta 1939 tam živelo okrog 25.000 Slovencev, od tega 7000 Primorcev).

Po Enciklopediji Slovenije povzemamo oceno, da je v letih 1947/48-60 odšlo v "diasporo" okrog 6000 oseb v ZDA, 10.000 v Kanado in okrog 9000 v Avstralijo. V letu 1948 je odšlo v Argentino okrog 15.000 oseb, ki se jim je kasneje pridružilo še 6000 oseb. Skupaj torej okrog 46.000 oseb. Od srede šestdesetih let do izbruha ekonomske krize v Zahodni Evropi, ki je imela za posledico omejevanja priseljevanja, je iz ekonomskih razlogov odšlo v tujin okrog 71.000 oseb iz Slovenije in sicer okrog 1000 v ZDA, 8000 v Kanado, 12.000 v Avstralijo in okrog 50.000 v Zahodno Evropo.

Zelo okvirne ocene nam za leto 1991 govore, da je v omenjenem letu živelo doma in v svetu okrog 2,220.000 Slovencev, od tega v zamejstvu od 155.000 do 185.000, na Hrvaškem, v Bosni in Hercegovini, Makedoniji in Zvezni republiki Jugoslaviji pa od 35.000 do 40.000 Slovencev in končno v izseljenstvu od 300.000 do 320.000 Slovencev, od tega 80.000 do 100.000 v Evropi, okrog 160.000 v Severni Ameriki, okrog 32.000 v Južni Ameriki in od 25.000 do 30.000 v Avstraliji. Ponavljam, to so ocene, ki se marsikdaj razlikujejo s posameznimi demografskimi analizami. Kot zanimivost omenimo Hrvaško. Leta 1991 so ob popisu prebivalstva našeli 23.800 Slovencev (za primerjavo: leta 1953: 43.010, leta 1961: 39.100, leta 1971: 32.500 in leta 1981: 25.140). Zato lahko zaključimo: kljub številnim demografskim in statističnim analizam izseljevanja Slovencev in njihove prisotnosti v svetu nimamo še celovite demografske analize, zato tudi ne moremo odgovoriti na preprosto vprašanje (če se to sploh da?), koliko Slovencev živi danes v tujini?

Namesto zaključka. Proučevanje izseljenstva se pri nas počasneje in v tujini vedno hitreje zmeraj bolj usmerja na raziskovanje posameznih ožjih in časovno krajših selitvenih procesov, na posamezne dogodke in osebe (tudi iz vrst preprostih ljudi), vedno več je regionalnih in primerjalnih analiz z drugimi etničnimi skupinami v tujini, nenazadnje zaradi dejstva, da je proučevanje migracij interdisciplinarno področje, kjer zgodovinarji predstavljamo le del širše celote interesov. Nikakor pa ne smemo dopustiti, da bi bili odrinjeni na obrobje, npr. v primerjavi z ostalimi družbenimi vedami, kar lahko občutimo ves čas, ne samo v slovenskem znanstvenem prostoru, ampak je to praksa tudi drugod po svetu.

IZBRANA LITERATURA

CASTLES, STEPHEN, MILLER J. MARK: The Age of Migration. International Population Movements in the Modern World. The Macmillan Press Ltd., London 1993.

- DRNOVŠEK, MARJAN: Množično izseljevanje in Slovenci. Zgodovinski časopis, Zbornik, 27. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Ljubljana, 29. september - 1. oktober 1994 (ur. Aleš Gabrič), Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1994, str. 74-81 (in tam navedena literatura).
- DRNOVŠEK, MARJAN: Izseljevanje Slovencev v razvite evropske države do leta 1940. Slovenska izseljenska književnost 1, Evropa, Avstralija, Azija (ur. Janja Žitnik, Helga Glušič), Založba Rokus, Ljubljana 1999, str. 29-60.
- DVE DOMOVINI / TWO HOMELANDS, 1-10, Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, Ljubljana 1990-1999.
- ENCIKLOPEDIJA SLOVENIJE, 1-13, Mladinska knjiga, Ljubljana 1987-1999.
- GEOGRAFSKI ATLAS SLOVENIJE. DZS, Ljubljana 1998.
- GESTRIN, FERDO: Slovanske migracije v Italijo. Slovenska matica, Ljubljana 1998.
- GOSPODARSKE KRIZE IN SLOVENCİ (ur. Neven Borak, Žarko Lazarevič), Inštitut za novejšo zgodovino, Zveza ekonomistov Slovenije, Ljubljana 1999.
- MEDNARODNE MIGRACIJE (Okrogla miza). Teorija in praksa XXX/7-8, Fakulteta za družbene vede, Ljubljana 1993.
- SLOVENSKA KRONIKA XX. STOLETJA, 1900-1941, Nova revija, Ljubljana 1995.
- SLOVENSKA KRONIKA XX. STOLETJA, 1941-1995, Nova revija, Ljubljana 1996.
- VELIKONJA, JOŽE: Demografska podoba Slovencev v Združenih državah v letu 1990. Slovenski izseljenski koledar '95, Slovenska izseljenska matica, Ljubljana 1994.

ZUSAMMENFASSUNG

Die wesentlichen Charakteristika bei der Emigration der Slowenen

Die Geschichte der slowenischen Emigration ist im Hinblick auf nationale, soziale, wirtschaftliche, kulturelle, künstlerische, religiöse, menschliche und andere Aspekte Bestandteil der Geschichte der Slowenen. Sie ist zugleich die Geschichte der Ansiedlungsorte, zu deren Entwicklung auch slowenische Zuwanderer und ihre Nachkommen in mehr oder weniger großem Maße beitrugen. Die moderne Emigration aus dem slowenischen Raum im 19. und 20. Jahrhundert war Bestandteil der Weltmigrationsprozesse. Vor allem die jüngsten Migrationen bilden Forschungsthemen zahlreicher wissenschaftlicher Disziplinen: Außer Geschichte wären hier auch die Geographie, Wirtschaftswissenschaft, Ethnologie, Soziologie (Anthropologie), Sprachwissenschaft, Psychologie, Politologie und andere Wissenschaftszweige zu nennen.

1. Auswanderung wird hier im Bezug auf das ethnische Territorium behandelt, abgesehen von den jeweiligen Staatsgrenzen, die es zerteilten, was wiederum quantitative Forschungen erschwert, sind für diese doch Angaben erforderlich (wenn solche überhaupt erfaßt wurden und erhalten sind), die meistens mangelhaft und statistisch nicht vergleichbar sind. Durch die bis vor kurzem gültige Zugehörigkeit der Slowenen zu multinationalen Staaten werden bestimmte Antworten noch zusätzlich verdunkelt, wie etwa die auf die Frage nach dem **zahlenmäßigen Umfang** der Auswanderung (Beispiel: die statistische Erfassung von Aus- und Einwanderern nach der Staatsangehörigkeit - Österreicher, Jugoslawen - und nicht nach der nationalen Zugehörigkeit).

2. **Wann, wohin und warum** sowie **wer** (soziale Zusammensetzung) wanderte aus sind Fragen, auf die bereits zahlreiche Antworten in der Literatur bestehen. Dennoch gibt es noch immer viele unbehandelte Probleme. Im Hinblick auf die Ursachen für die Auswanderung findet man in der Literatur zahlreiche Verallgemeinerungen (z.B. lokale Charakteristika der Aussiedlung werden auf den gesamten slowenischen Raum übertragen), ferner Vereinfachungen, ideologische Deutungen und ä.m. Zweifelsohne trifft die These zu, daß für die freie Entscheidung des Einzelnen zur Auswanderung und Ansiedlung im Ausland nicht nur eine Ursache ausschlaggebend war, von zahlreichen Einschränkungen oder Förderungsfaktoren in den Herkunfts- oder Aufnahmeländern ganz abzusehen.

3. Weniger bekannt sind negative und positive **Folgen der Auswanderung** für den slowenischen Raum, etwa familiäre, psychologische, wirtschaftliche und andere. Am besten sind wir über die negativen (z.B. demographische), zum Teil auch über religiöse Folgen unterrichtet, schenkte doch die slowenische Kirche der Auswanderungsproblematik besonderes Augenmerk. Von den Anfängen bis zum heutigen Tag ist das Phänomen der Auswanderung als eine negative Erscheinung im Bewußtsein der Slowenen verankert, vor allem vom Standpunkt der negativen demographischen und nationalen Folgen.

4. Bindungen an die Heimat bzw. **Kontakte zwischen den Auswanderern und ihrem Herkunftsland** sind ein Gebiet, das sowohl durch das Verhältnis von Staat, Politik, Kultur, Wissenschaft, Kirche, öffentlicher Persönlichkeiten und anderer zu den Auswanderern und ihren Nachkommen als auch durch das Verhältnis der Letzteren zu ihrem Herkunftsland (Stammhaus, Dorf, Region, Nation, Sprache und Kultur, Staat, Gesellschafts- und politisches System u.ä.m.) bestimmt wird. Es wurden stets rege und freie Kontakte aufrechterhalten außer in der Zeit nach 1945, wo Kontakte mit andersdenkenden Slowenen im Ausland (politische Emigration) verpönt waren.

5. In unseren Überlegungen über die wesentlichen Charakteristika moderner Migrationen darf bei den Slowenen keineswegs die andere Seite desselben Prozesses außer acht gelassen werden, d.h. die **Zuwanderung** bzw. Leben und Wirken der Zuwanderer in ihren Einwanderungsländern. Am besten sind wir über ihre Vereinstätigkeit und ihre Presse informiert, weniger gut über ihre rechtliche und soziale Lage in den einzelnen Ländern, über ihr Leben als solches und am wenigsten über den Beitrag der Slowenen und ihrer Nachkommen zur Gesellschaftsentwicklung der Aufnahmeländer. Dabei sei angemerkt, daß auch die **Einwanderung von Fremden** in das slowenische ethnische Gebiet ein besonderes Kapitel darstellt. Als Bestandteil moderner Migrationsprozesse ist es mehr oder weniger unerforscht, mit Ausnahme der ethnischen Grenzgebiete zu den Nachbarstaaten.

6. Zieht man die **Geschichtsschreibung** in Betracht, wird die meiste Aufmerksamkeit den Vereinigten Staaten von Amerika gewidmet, weniger Europa und viel weniger den übrigen Teilen der Welt. Diesbezüglich wird die Geschichtsschreibung von anderen Wissenschaftsdisziplinen, etwa der Geographie, Ethnologie, Literaturwissenschaft, Soziologie u.a. übertroffen. Diese Wissenschaftsdisziplinen beziehen in Übereinstimmung mit ihren theoretischen und methodologischen Ansätzen nur einen unbedingt erforderlichen historischen Hintergrund in ihre Forschungen mit ein und widmen sich fast ausschließlich ihren spezifischen und für ihr Fach interessanten Fragen. Vor Augen habe ich vor allem Südamerika (Argentinien), Kanada, Australien, Afrika (Ägypten). Die weißen Flecken des historisch Unerforschten ergänzen Literatur und Kunst mit dem vollen Recht der "künstlerischen Freiheit" sowie die Publizistik, letztere nicht selten mit schwacher Kenntnis oder gewollter Unkenntnis des historischen Geschehens.

7. **Integration und Assimilation** stellen in der Fremde zwei unerbittliche Prozesse unter Zuwanderern unterschiedlicher Herkunft dar, die jedoch unterschiedliche Intensität aufweisen. Die Geschichtsschreibung mancher europäischen Auswanderungsnationen, etwa der Finnen, Dänen, Iren, Deutschen und einer Reihe anderer Nationen widmet auch den erwähnten Prozessen und den Nachkommen der ersten Auswanderer große Aufmerksamkeit. Die Vergangenheit wird mit der Gegenwart in Beziehung gesetzt, darum nimmt es nicht wunder, daß dort viele Emigrantenmuseen, Migrationszentren (Dokumentationszentrum, Bibliothek, Archiv, Ausstellungen, Forschungsstelle) der Geschichte der Vorfahren und deren heutigen Nachkommen große Beachtung schenken.

Selbstkritisch kann festgehalten werden, daß die Problematik der slowenischen Auswanderung zu schwach im historischen Bewußtsein der

Slowenen präsent ist, und das ist auch eine Folge des Verhältnisses zur Geschichtsschreibung, das soll heißen, in den Lehrplänen aller Schulstufen, in den Geschichtslehrbüchern und nicht zuletzt in den universitären Programmen wird der genannten Thematik zu wenig Platz eingeräumt.

K ZGODOVINI KONJIC
IN OKOLICE

Mojca KOVAČIČ

ZGODOVINA ZREČ IN OKOLICE

V objemu mogočnih kop in hrbtov zelenega Pohorja, na mestu, kjer se gorska reka Dravinja ob vstopu v zgornjo Dravinjsko dolino umiri in ta svet poveže z Dravinjskimi goricami, so se, na nadmorski višini 395 m, razvile Zreče.¹ V jedru so gručasto, sicer pa precej razloženo naselje, ki ga na severu in vzhodu omejuje dolg pohorski hrbet, na zahodu pa apnenčasta slemena Golek, Zabork in Križevac. Pod Golekom se začne zreška Dobrava, kamor se danes širi novejši del naselja.²

*"Ako naše štajerske zemle dogodivšinam ali historiam hočem nekakši začetek najti, morem štiri jezero lēt iti nazaj, ino v' postrašni tihoti gledati, kak le z' mnogim drevjom, ternjom ino gostim germovjem zarašena, v' merzломokrem zraki moja domača deželja pred očmi leži; ino v' totih pustnih gošicah kaj najdem? drugo ne, kak množino divje živadi ino stvari, na drevji no zemli ne drugo, kak lošino, divjo korenje, divjo zeljad. - Gda so v' toto postrašno divjad opervič ludje prišli, to nemorem doznati; to si pa misliti moremo, kak postrašno, kak nevarno, kak težko je njih prihajanje bilo v' takše divje kraje, med telko zverjadi, 'med takše jezere, skoz takše zarašene gošice."*³

Tako kot je Anton Krempel v svojih Dogodivšinah štajerske zemle začel svojo zgodbo pred 4000 leti, lahko tudi jaz. Vendar pa vam lahko po zaslugi naših arheologov podam jasnejšo sliko prazgodovinske in rimske poselitve zreškega območja.

Moja zgodba se pričenja na Brinjevi gori nad Zrečami, kjer je Pokrajinski muzej v Mariboru, s Stankom Pahičem na čelu, spomladi 1953 začel z načrtnim raziskovanjem tega arheološkega najdišča.⁴ Izkopavanja so pokazala, da je bilo vse južno pobočje Brinjeve gore naseljeno od konca kamene dobe preko antike do staroslovanske naselitve v zgodnjem srednjem veku. Pa pojdimo po vrsti in se sprehodimo po Brinjevi gori za sledovi njenih pradednih prebivalcev, kot so se nekoč zvrstili.

¹ Jože VIŠNAR, Zreče včeraj in danes, Ob proglasitvi mesta Zreče, oktober 1987, str. 3.

² Krajevni leksikon Slovenije, DZS, Ljubljana 1995, str. 441.

³ Anton KREMPL, Dogodivšine štajerske zemle, Z' posebnim pogledom na Slovence, Gradec 1845, str. 5.

⁴ Stanko PAHIČ, Brinjeva gora, Začasen oris njene preteklosti za ljubitelje domače zgodovine (tipkopis), Maribor 1960, str. 1.

Pogled na Zreče nekoč

Prvi ljudje so se naselili že **ob koncu kamene dobe** približno pred štiri tisoč leti. Iz tega časa so pred Podgrašekovo domačijo našli sledove najstarejše koče v teh krajih. Pred Zimrajhovo domačijo pa so odkrili nekaj v skalna tla vklesanih jam. Grobov ljudi tistega časa niso našli.⁵

Iz **bronaste dobe**, iz obdobje kulture gomilnih grobov, se je tisočletja ohranilo grobišče (gomila na Podgraškovem), ki je najstarejše daleč naokoli in je bilo v tej obliki tudi edino v Sloveniji.⁶ Odkrili so tudi sledove nekdanjih koč. Med ostalinami so se našli redki bronasti predmeti (kakšen nožič, obročki, gumbi, zapestnice, igle in tudi kakšna sponka-fibula).⁷

Bronastodobna naselbina na Brinjevi gori je trajala nespremenjeno vsaj tristo let. Večje razlike v načinu življenja so se pojavile po letu 1200 pr. n. št., v **obdobju kulture žarnih grobišč**.⁸ Večina brinjegorskih najdb pripada času okrog leta 1000 pr. n. št. Iz tega časa so našli tudi žarno grobišče, ki leži na čisto drugem koncu gore, pod sv. Nežo.⁹

Po letu 800 pr. n. št. se je z gibanji novih ljudstev po Evropi začelo spre-

⁵ Stanko PAHIČ, Brinjeva gora ..., Pokrajinski muzej Maribor 1990, str. 3 in 4.

⁶ Prav tam, str. 5 in 6.

⁷ Prav tam, str. 9-16.

⁸ Glej op. 4, str. 5.

⁹ Glej op. 5, str. 16 in 17.

minjati tudi življenje na Brinjevi gori. Najprej so začeli trgovci prinašati nove izdelke iz južnih pokrajin, spremenila se je seveda tudi lončenina in prinesli so tudi prve železne izdelke. S tem se je tudi na Brinjevi gori začela **železna doba**, za katero je značilen spet spremenjen način pokopa sežganih ali preprosto pokopanih mrtvih pod gomilo. Čeprav kažejo dosedanje najdbe, da je brinjegorska vasica trajala do sredine 6. stoletja pr. n. št., pa nove vrste grobov iz tega časa še ni uspelo odkriti. Zaradi pustošenja Skitov so ljudje zbežali ali pa so bili pregnani.¹⁰

Po propadu brinjegorske žarnogrobiščne naselbine je tod zavladata lenavadna puščoba. V take kraje z davno opustelimi naselbinami so v 3. stoletju pr. n. št. prišli šele **Kelti**. Tu so ostali do začetka rimske zasedbe naših krajev, zato je za njimi na gori ostalo bolj malo. Temelji njihovih lesenih koč so bili preveč na površju, da bi se ohranili. Tako vemo zanje le po novi vrsti keltske lončenine in prvih železnih izdelkih, saj so se Kelti najbrž prvi začeli na Brinjevi gori ukvarjati z lastnim kovaštvom. Teh nekaj keltskih družin je po vsej verjetnosti pregnal vdor **Kimbrov** in **Tevtonov** v naše kraje. Kelti so se umaknili z gore. Njihov sporazumen umik potrjujejo tudi razne po rimskem vzoru izdelane marmorne nagrobne plošče, ki so jih našli na Kovaškem vrhu, v Koritnem in na Skomarju.¹¹

Brinjeva gora je tako v 1. stoletju našega štetja znova opustela. Novo življenje z **Rimljani** se je sedaj odvijalo po nižinskem svetu okrog nje. Verjetno so v zreški dolini lomili tudi marmor za nagrobnike in oltarčke, saj so nekaj takih, posvečenih Jupitru, našli v Zrečah, Križevcu in Čadramu. Pokrajina je v prvih dveh stoletjih rimske vladavine zaživela kot še nikoli poprej. Vse to do sredine 3. stoletja do Brinjeve gore ni prišlo. Šele takrat so si ljudje začeli iskati varnejša bivališča. Najverjetneje so se ravno rimski prebivalci Zreč, za katere vemo le po njihovih grobovih v gozdu pri sedanjih Termah, zatekli na varno Brinjevo goro in si tu zgradili nove domove. Rimska naselbina na Brinjevi gori se je precej razlikovala od prejšnjih. Med temelji rimskih hiš in drugod je prišlo na dan tudi obilo železnih izdelkov. Da so bili to zares domači izdelki, pričajo tudi številni ostanki železne žlindre. Železova ruda je morala biti na voljo kje blizu na Pohorju, tam, kjer so jo v 19. stoletju pridobivali še zreški kovači in oplotniški fužinarji.¹²

Z rimsko osvojitvijo naših krajev lahko govorimo tudi o nastanku prvih pravih cest. Ena izmed glavnih rimskih cest Oglej - Ptuj je potekala preko teh krajev. V Sloveniji so iz virov znane le postaje oziroma nekateri kraji, zato je traso težko določiti. Med Celjem in Ptujem so znane naslednje: Celeia

¹⁰ Glej op. 5, str. 20.

¹¹ Prav tam, str. 20 in 21.

¹² Prav tam, str. 21-25.

(Celje), Lotados (Stranice), Ragando (Spodnje Grušovje), Pultovia (Sraž-gonjca) in Poetovio (Ptuj).¹³ Rimska trasa je tekla od Stranic čez Križevce do Spodnjega Grušovja.¹⁴

V 5. stoletju so po nižinah že nekaj časa pustošila tuja plemena, ki so v začetku Brinjevo goro obšla. Najbrž pa so njeno usodo dokončno zapečatili Huni na pohodu proti Italiji.¹⁵

Na Brinjevi gori sicer ni sledov prvih slovanskih naseljencev, vendar pa so se morali naseliti kje v bližini. O tem nam priča pokopališče (tam, kjer so svoje shrambene poglobitve izvrtali že prvi naseljenci - pri Zimrajhovich), kamor so svoje mrtve pokopavali Kelti, saj so bili nekateri grobovi poškodovani zaradi pokopa novih mrtvecev, ki pa niso bili iz istega časa. Tu so namreč začeli pokopavati svoje mrtve tudi prvi slovanski naseljenci vse dokler se ni uveljavilo krščanstvo in je bilo treba mrtve nositi na posvečeno pokopališče k prafari v Konjicah.¹⁶

Cerkvena organizacija je v dobi preseljevanja pri nas propadla. Misijon-sko delovanje iz Salzburga in Ogleja se je začelo, ko sta si ti dve cerkveni središči področje razdelili (reka Drava, 803, 811).¹⁷

Zreški župnik Maks Ledinek, ko piše leta 1969 v nekdanjem Pohorskem zvončku o preteklosti Brinjeve gore, med drugim pove tudi tole: "V 9. stoletju sta šla skozi naše kraje sv. brata Ciril in Metod." Matija Karba (bivši zreški župnik), znanstvenik in etimolog, je prišel do zaključka, da so prišli učenci sv. bratov tudi do izvira desnega pritoka Dravinje tam počivali in imeli obredje v slovenskem jeziku. To petje je privabilo tudi naše poganske slovanske prebivalce z Brinjeve gore. Gotovo so jih takrat tudi poučili v Kristusovi veri in nekatere krstili. Še danes se imenuje tisti prostor "Cirilov studenec". Učenci so nosili s seboj tudi ostanke sv. papeža Klemeta. V bližini "Cirilovega studenca" je še danes hiša, ki se ji po domače pravi pri "Klemenjaku".¹⁸ Že Fran Kovačič je leta 1926 v svoji Slovenski Štajerski in Prekmurju opozoril, da sta, na svoji poti v Rim, sicer res šla po stari rimski cesti čez Ptuj, Celje, Ljubljano, Oglej in Benetke, vendar pa je "ljudska pravljica, da sta se mudila v Jarenini in blizu Zreč ob nekem studenčku počivala, sicer lepa poteza v naši poljudni tradiciji, a njena historična vrednost je

¹³ Enciklopedija Slovenije 2, Mladinska knjiga, Ljubljana 1988, str. 50.

¹⁴ Miha KOSI, Potujoči srednji vek. Cesta, popotnik in promet na Slovenskem med antiko in 16. stoletjem, ZRC SAZU, Ljubljana 1998, str. 12.

¹⁵ Glej op. 5, str. 26-31.

¹⁶ Glej op. 5, str. 26-31.

¹⁷ Anton OŽINGER, Zgodovinski oris konjiške prafare od ustanovitve do konca prve svetovne vojne; v: Konjiško 1146-1996, 850 let pražupnije, Slovenske Konjice 1996, str. 37.

¹⁸ Anton GRIČNIK, Janez Koprivnik in njegovo "Pohorje", Občina Zreče, 1997, str. 466.

dvomljiva, ker se ne da zasledovati nje starosti in je najbrž plod naše romantične dobe, ko se je zlasti v duhovniških krogih, začel obnavljati spomin na sveta blagovestnika."¹⁹ Kljub temu pa to dandanes s pridom uporabljajo v turistične namene, saj lahko na turistični karti Zreč beremo: "... in povsem verjetno je, da sta se tukaj ustavila tudi velika slovanska apostola Ciril in Metod na svoji poti v Rim, na kar nas spominjata Cirilov studenec in hiša "pri Klemenjaku".²⁰

Prve misijonske postaje, ki so v madžarskih pohodih²¹ v prvi polovici 10. stoletja večinoma propadle, so bile vendarle neke vrste temeljni kamni prihodnjih stalnih misijonskih središč, ki so ponekod že v 11., še bolj pa v 12. stoletju postale župnije.²²

Na velikem ozemlju konjiške pražupnije²³ so s časom nastale cerkev za cerkvijo, tako najbrž že pred letom 1251 tudi cerkev sv. Egidija (sv. Ilje) v Zrečah. Ob koncu srednjega veka je bil v Zrečah že eksponirani kaplan²⁴, leta 1675 pa je bila ustanovljena podžupnija v Zrečah.²⁵ K zreški župniji sodijo danes podružnice: cerkev Matere božje na Brinjevi gori (1769), sv. Neža (1724) in sv. Martin (1739).²⁶ Poleg stare cerkve je bila leta 1988 zgrajena nova, današnja zreška cerkev, ki je posvečena Kristusovemu vstajenju. Zgradil jo je takratni zreški župnik Janez Novak z elementi sodobne arhitekture.²⁷

Prve pisane vire o usodi naših krajev imamo iz konca 10. stoletja, ko je nemški cesar Oton II. podelil grofu Viljemu I. iz roda Ariboncev 20 kraljevskih kmetij severno od gore Stenice. Iz te podelitve se je razvila vitanjska

¹⁹ Fran KOVAČIČ, Slovenska Štajerska in Prekmurje: zgodovinski opis, Matica Slovenska, Ljubljana 1926, str. 79.

²⁰ Zreče, Turistična karta mesta, občine in okolice, Geodetski zavod Slovenije, Ljubljana 1998.

²¹ Glej Peter ŠTIH, Madžari in slovenska zgodovina; v: Zgodovinski časopis, 1983, letnik 37, številka 3, str. 171-201. Pot, po kateri so jezdili Madžari na svojih pohodih iz Panonije v Italijo, je tekla po nekdanji rimski magistrali. Od svojega prvega pohoda v Italijo leta 898 do leta 954 so prečkali slovensko ozemlje kar 26 oz. 28 - krat.

²² Glej op. 18; postale so matice farne organizacije v srednjem in še v novem veku, zato jih imenujemo pražupnije.

²³ Podrobno o meji konjiške pražupnije glej: Avgust STEGENŠEK, O razvoju župnjskih mej in o deželskosodni razdelitvi v konjiški dekaniji; v: ČZN, letnik 4, Maribor 1907.

²⁴ Ko je število prebivalcev naraslo, so ustanovili več kaplanskih mest za večje podružnice. Nadžupnik je nastavljal pomočnike - Gesellpriester - ekspozite, ki niso imeli določenega ozemlja in so župnjske pravice izvrševali le v toliko, kolikor jim je župnik ukazal npr. nedeljsko mašo in sprevidenje bolnikov.

²⁵ Avgust STEGENŠEK, Konjiška dekanija, Maribor 1907, str. 1 in 2.

²⁶ Prav tam, str. 84-90.

²⁷ Jože VIŠNAR, Zreče ..., str. 6.

gospoščina, pozneje kot del posesti koroško krške škofije, ki je segala tudi na velik del zreškega ozemlja.²⁸

V virih pa se srednjeveška naselbina Zreče prvič omenja 1206 kot "**domino Ruberto de Reetsach**". Pozneje pa tudi *Ratschach*, *Reschach*, *Roetschach*, *Retschach*, *Reczach*, *Rottsach*.²⁹ Rupert iz Zreč se omenja kot priča v neki listini žičkega samostana. To je tudi edina srednjeveška listina, v kateri naletimo na ime kakega zreškega viteza.³⁰ In od kod izvira ime mesta. Zreče pomeni obrečje, porečje. Z besedo reka pa je na južnem Štajerskem vedno mišljen navaden potok.³¹

Za razliko od srednjeveških cerkva, ki so se skoraj vse ohranile do danes (razen sv. Križ pri Stranica in sv. Pankracij pri gradu Jamnik v Zrečah), so gradovi iz tistega časa skoraj vsi izginili. Na ozemlju današnjega mesta Zreče so stali nekoč trije gradovi Freudenberga, Jamnik (Holenstein) in Lušperk (Luschberg), graščina Jamnik (Holenstein), dva srednjeveška dvorca in eden iz leta 1718.

Grad Freudenberga je ležal na strmem grebenu Brinjeve gore, severozahodno od romarske cerkvice Matere božje. Ohranjene so le skromne razvaline, ki jih je Stegenšek v svoji topografiji situacijsko skiciral, vendar je možno tudi, da je nekatere črte potegnil bolj po občutku.³²

Ime gradu izvira iz napačnega prevoda imena Zreče. Ustanovitelj gradu je Zreče tolmačil kot sreča, Freude, ker izraza Glück srednjeveška nemščina ne pozna. Od tu nemško ime gradu Freudenberga.³³

V virih se ime Freudenberga prvič pojavi 1224. Takrat se namreč kot priča v listini, s katero je vojvoda Leopold VI. v Mariboru "Zidanemu mostu" čez Savo podelil posebne predprave v korist jurklosterskim menihom, omenja Ortolfus de Vreudenberch.³⁴ Grad pa se prvič omenja 1229. Kdo je pozidal ta grad? Freudenberški so bili ena veja Konjiških plemičev. Leopold I. Konjiški, ki se pojavi 1164, je imel tri sinove: Ortolfa I., Otokarja in Lepoloda II. Po vsej verjetnosti pa so ti trije bratje imeli še dve sestri Kunigundo, vdo-

²⁸ Prav tam, str. 4.

²⁹ Pavle BLAZNIK, Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500, 2, N-Ž, Založba Obzorja, Maribor 1988, str. 543.

³⁰ Ivan STOPAR, Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, 2. knjiga, Med Prekmurjem in porečjem Dravinje, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, Ljubljana 1991, str. 167 in 168.

³¹ Avgustin STEGENŠEK, Konjiška ..., str. 290.

³² Ivan STOPAR, Grajske stavbe ..., str. 25. Primerjaj: Avgust STEGENŠEK, Konjiška ..., str. 91.

³³ Avgust STEGENŠEK, Konjiška ..., str. 290.

³⁴ Prav tam, str. 91.

vo po Gotfridu Mariborskem-Wildhausu, in neko neznano po imenu. Ta se je verjetno poročila z vazalom, ki je bil doma v Zrečah. In kot je bilo v navadi tudi pri drugih plemiških družinah, se je tudi pri Konjiških posest delila med vse moške potomce. Ženske pa so za doto dobile posest in ne denarja. Tako si je verjetno oče že omenjenega Ortolfusa de Vreudenberch priženil posest, na kateri je pozidal grad Freudenberg. 1229 je bil Ortolf že mrtev, njegovi otroci pa mladoletni. 1229 se je prior Žičke kartuzije pritožil, ker so podložniki Freudenberga povzročili veliko škode ljudem in premoženju Žičke kartuzije v pohorskih planinah. Pri tem sporu je posredovala Kunigunda in njeni sinovi: Konrad, Ulrik in Gotfrid. Menihom je škodo povrnila tako, da jim je dala dve kmetiji v Starih Konjicah. Iz tega lahko sklepamo, da je bila ta Kunigunda, če je posedovala ozemlje v Starih Konjicah, sestra Ortolfa Konjiškega in obenem stara teta mladoletnih otrok Freudenberških. Omenjajo se Wilpirg, ki je bila poročena z Henrikom Helfenberškim, Ortolf in Bertold, ki sta bila člana nemškega viteškega reda in sta umrla pred letom 1256, in Poppo.³⁵

Wilpirg se je 1256 po nasvetu svojega moža odpovedala vsem pravicam do vasi Perngersdorf (Penkovo selo, zaselek na Drenskem rebru³⁶). To vas sta njena brata Ortolf in Bertold darovala nemškemu viteškemu redu, ko sta vanj vstopila. Poppo pa je bil 1263 priča v Studenicah, ko je Sofija Rogaška izdala ustanovno listino za že obstoječi samostan Studenice. Omenja se še 1273, ko je priča v listini Konrada Mariborskega v prid žičkim kartuzijanom.³⁷

Kdo je bil oče Henrika Freudenberškega, ki je 1281 poklonil dedno posest svojega očeta v Starih Konjicah, Zrečah in Dobrovi žičkemu samostanu, to pa zato, ker je prej oškodoval žička posestva in 1286 prodal Offu Mahrenberškemu 16 hub, ne vemo (mogoče Poppo?).³⁸ Henrik je imel tudi brata Bertolda in sestro Adelajdo.

Zadnji Freudenberžan je bil Bertold. 1305 je daroval studeniškemu samostanu, kjer se istega leta omenja tudi njegova sestra kot redovnica studeniška, pet kmetij ob Kokri, da bi sestra dobivala boljšo obleko, pridržal pa si je pravico, da sme ta posestva rešiti s 50 markami. 1306 se ta isti Bertold imenuje kot priča pri določitvi meje med kartuzijo in konjiškim ozemljem.³⁹

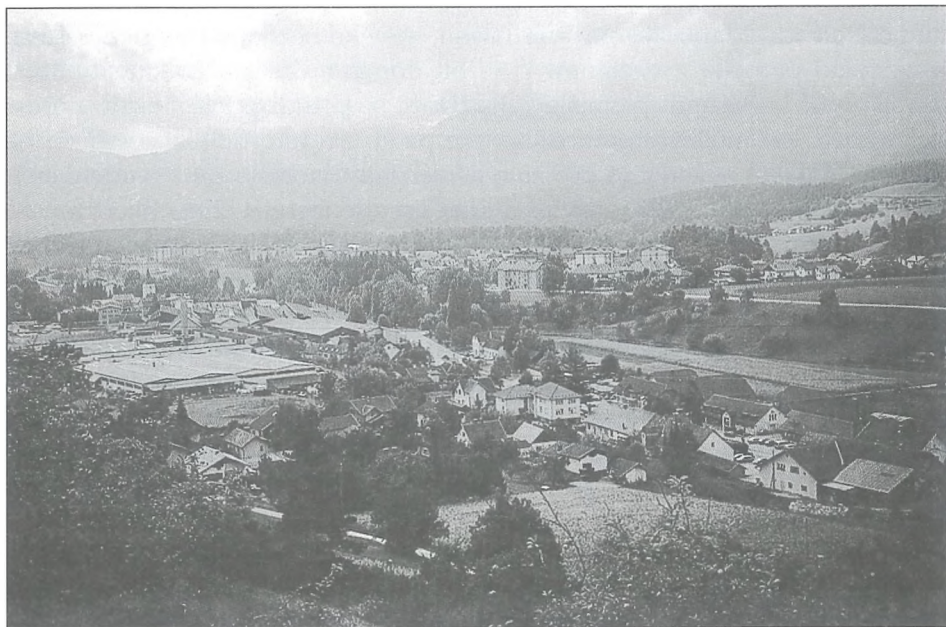
³⁵ Hans PIRCHEGGER, *Landesfürst und Adel in Steiermark während des Mittelalters*, 3. Teil, Gradec 1958, str. 239 in 240.

³⁶ Pavle BLAZNIK, *Historična topografija ...*, str. 54.

³⁷ Avgust STEGENŠEK, *Konjiška ...*, str. 92.

³⁸ Hans PIRCHEGGER, *Landesfürst und Adel ...*, str. 240.

³⁹ Avgust STEGENŠEK, *Konjiška ...*, str. 92.

Pogled na Zreče danes

Nekdanja posestva Freudenberškega gradu so se združila s konjiškim gospodstvom, vendar pa so nekatera še ohranili zadnji potomci Freudenberškega gradu. Tako naznanja 1395 Neža, hči Hermana Freudenberškega, da je prinesla svojemu možu Henrikju Awerju kot doto dvorec v Konjicah pod gradom ("Haus"), štiri hiše v Trebniku, po eno kmetijo v Prevratu, Bezini in Ločah ter tri v Dobrnežu. To je zadnje, kar slišimo o tem rodu.⁴⁰

Freudenberški so svoj grad zapravili ravno tako kot Konjiški. V drugi polovici 14. stoletja ga je imel v rokah lastnik konjiškega gradu Henrik Wilthausen, z letom 1385 je prešel v roke Devinskih, z letom 1401 v roke Walseejevcev in menda okoli 1466 v roke deželnega vladarja, cesarja Friderika III. Ni znano, ali so novi lastniki grad porušili ali pa je sam razpadel. Zagotovo je to, da od takrat ne slišimo nič več o njem.⁴¹

Kronika grofov Celjskih sicer strnjeno našteva gradove, ki so jih bili Celjani razdejali. *"Die grauen von Cilli haben in ihrer gewaltsamb ihn selbst und etlich viel geschloss abbrochen, nemlich: Schönstein, Katzenstein, Hochenegg, Sachenfeldt, ainen thurn ob Sannegk, Scheineck genandt, Freidenberg, bey Tiffer den thurn ob Tiffer, den thurn ob Ratschach ..."*⁴² Že Avgust Stegenšek je opo-

⁴⁰ Prav tam, str. 94.

⁴¹ Prav tam, str. 92 in 93.

⁴² KRONES, Die Chronik, pogl. 46, str. 57; Tudi Ivan STOPAR v: Razvoj srednjeveške

zoril na to napako. Po njegovem mnenju mora vejica stati za prvo besedo Tiffer, tako da imamo Freidenberg bei Tiffer, ki se po pomoti imenuje za Freudeneck pri Laškem. Zreškega gradu Freudenberg niso nikdar imeli celjski grofi v lasti.⁴³

Grad Lušperk je ležal na strmem griču na desnem bregu Dravinje v naselju Loška gora pri Zrečah. 1279 se omenja Henrik Lušperški, ki je bil priča, ko je samostan Marenberški kupil nekaj posestev od Ulrika Mariborskega. 1305 je prodal svojemu bratrancu Gotfridu Mariborskemu svoj del Lušperka z vsem, kar mu je bilo priključeno. Majhno gospodstvo je ostalo v rokah Mariborskih vse do njihovega izumrtja 1376. Nato pa ga je krški škof priključil in povezal z gospodstvom in deželnim sodiščem Vitanje.⁴⁴ 1430, ko se je krški škof Ernest Awer mudil v svojem vitanjskem gradu, nastopa kot priča v neki listini njegov lušperški oskrbnik Nikolaj Lewpacher. 1433 se utrdba navaja kot vest Lusperch. V urbarju krške škofije, ki ga hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu, se 1502 utrdba že omenja kot opustela. Zadnjič se omenja grad v konjiški krstni knjigi 17. februarja 1611: Baptizatus Mathias fil. Legit. Andreae sub Arce Lushperk.⁴⁵

Ko je posest Konjiških v Konjicah prešla na rodbino Wildhaus, so si Konjiški zgradili nov dom pri Zrečah - **Jamnik**. Ortolf IV. Konjiški je grad zgradil na posesti, ki jo je dobil v fevd od Viltuških in je bil v veliki meri opremljen s Krškimi fevdi.⁴⁶

Ta grad je verjetno stal na strmem hribu nad naseljem Nova Dobrava pri Zrečah, nad poznejšo graščino. Grad - Hohenstain castrum in plebe Gontwitz situm se v virih zanesljivo omenja vsega dvakrat, a še to zelo pozno. 1342 je plemenitnik Heinrich Tanarius ustanovil pod utrdbo Jamnik kapelo sv. Pankracija - s. Pancratii sub castro Hohenstain. Stegenšek je domneval, da predlog sub lahko pomeni tudi pri, ne le pod, in sklepal, da je grad stal poleg ostankov cerkvice Sv. Pankracija.⁴⁷

"Naš Jamnik je gospodarska graščina in stoji že od XIV. stol. na tem mestu, kjer se vidijo dandanes zadnji ostanki. Nekateri so mislili, da je bil stari grad tik pred

grajske arhitekture na slovenskem Štajerskem, Slovenska matica, Ljubljana 1977, na str. 20 povzema po celjski kroniki "...Od celjskih imenuje gradove Šoštanj, Kacenštajn, Vojnik, Žalec (!), stolp pri Žovneku - Šenek imenovan, Freudenberg pri Zrečah ..." (okrep- ljeno M. K.). Vendar pa doda 'pri Zrečah', kar v kroniki ni nikjer navedeno.

⁴³ Avgust STEGENŠEK, Konjiška ..., str. 93.

⁴⁴ Hans PIRCHEGGER, Die Herrschaften des Bistums Gurk in der ehemaligen Südsteiermark, Verlag des Geschichtsvereines für Kärnten, Celovec 1956, str. 8 in 9.

⁴⁵ Avgust STEGENŠEK, Konjiška ..., str. 95.

⁴⁶ Hans PIRCHEGGER, Landesfürst ..., str. 244.

⁴⁷ Ivan STOPAR, Grajske stavbe ..., str. 54.

votlino, a tam ni prostora, ni dohoda, ni sledu in ni varnosti, ker bi se od zadi ne dal braniti."⁴⁸

Ivan Stopar pa dokazuje, da sta obstajala grad in graščina, saj pravi, da je v viru tudi beseda castrum - utrdba.

"Lokacija renesančne graščine nikakor ne ustreza lokaciji srednjeveške utrdbе, razen tega pa tudi ime Jamnik kaže na to, da gre za tip tako imenovanega jamskega gradu, kakršnih tudi na Slovenskem nekaj poznamo. Grad je torej vendarle stal v bližini umetno povečane jame v pobočju hriba nad naseljem."⁴⁹

Po smrti Ortolfa IV. 1369 sta dobila sedež (gesiezz) Jamnik obenem z dvema domcema, vinogradom in gorskim pravom njegova brata Henrik in Leopold v fevd od Viltuških. Verjetneje je, da gre pri besedi gesiezz za dvor ob vznožju hriba in ne za staro utrdbo. 1386 je bil Leopold blizu smrti. Takrat sta Haug Devinski in njegova žena Ana Viltuška obljubila omenjeno posest Hansu pl. Zeckernu. 1342 sta posedovala Jamnik Bernahard Sachs in njegova mati Doroteja; bila sta tudi patrona kapele sv. Pankracija, ki je očitno obenem rabila za vaško cerkev. 1477 se Jamnik v virih zadnjič omenja kot "castellum Jannik".⁵⁰

Začetek graščine Jamnik, ki je po mnenju Ivana Stoparja za razliko od gradu ležala v ravnini, ob vznožju hriba, je treba iskati v 1369 omenjenem sedežu Jamnik. Posest je bila v rokah raznih ljudi in rodovin: Osvalda (1533-1559), Krištofa Pragerja (1580), Führerjev pl. Führenbergov (1620-1716), potem baronice Julijane Kulmer, Janeza Nepomuka Weismanna (1771-1802), Maksa viteza Leuzendorfa (1802), Jožefa Stenauerja (1850). Kdaj je graščina propadla, ni znano. Ostanke 1783 opuščene in 1911 razstreljene grajske kapele sv. Pankracija, ki je stala v neposredni bližini graščine, so po pripovedovanju domačinov okrog 1941 predelali v klet. O dvorcu ni več sledov.⁵¹

Približno podobo o nekdanji stavbi nam posreduje le Vischerejev bakrorez. Njene, pred leti še vidne ostanke je podrobneje opisal Stegenšek.⁵²

Od obeh srednjeveških dvorcev, ki sta nekoč stala v Zrečah, je znana le lokacija enega. Ta je stal poleg župnijske cerkve in so ga 1932 podrli. 1368 so дворец v Zrečah kupili gospodje Konjiški, 1390 pa je Neža, žena Leopolda Konjiškega, podarila svoja dva dvorca, ki ju je posedovala v Zrečah, Žički kartuziji.⁵³

1718 sta brata Pavel in Andrej Kronabetvogel postavila še en zreški

⁴⁸ Avgust STEGENŠEK, Konjiška ..., str. 96.

⁴⁹ Ivan STOPAR, Grajske stavbe ..., str. 54.

⁵⁰ Prav tam.

⁵¹ Prav tam.

⁵² Glej Avgust STEGENŠEK, Konjiška ..., str. 96.

⁵³ Ivan STOPAR, Grajske stavbe ..., str. 167 in 168.

dvorec. Tega so 1973 porušili, ko so širili Unior in ostanke zidovja vključili v stavbni kompleks.⁵⁴ Od dvorca je ostal edino lep portal, ki so ga vgradili v župnijsko cerkev.

Prva šola v Zrečah je bila ustanovljena leta 1815. To je bila lesena koča za mežnarja. Zanimanje za šolo je naraščalo in tako je šolska oblast v Celju leta 1835 odobrila povečanje šole. Leseno poslopje so podrli in na istem mestu postavili novo šolo. 1880 je bila dograjena nova šola in ustanovljena dvo-razrednica, 1890 trirazrednica in 1927 petrazrednica. 1935 je bila reorganizirana v štirirazredno nižjo in dvorazredno višjo osnovno šolo. Leta 1951 sta se osnovna šola in nižja gimnazija spojili. Uvedena je bila osemletna učna obveznost. V šolskem letu 1958/59 se je šola delila na nižjo in višjo stopnjo. 1961 je bila zgrajena nova šola in se je od 1965 do osamosvojitve imenovala "Osnovna šola Boris Vinter Zreče". Leta 1974 je bila tudi otvoritev nove šolske telovadnice.⁵⁵ Najnovejša pridobitev osnovne šole je od leta 1997 nova športna dvorana in prizidek.⁵⁶

Razvoj gospodarstva v Zrečah je povezan z reko Dravinjo, ki teče skozi mesto. Dravinja, ki ima s svojimi pritoki dokaj stalen in močan vodostaj, je bila vedno vir življenja v teh krajih. Naši predniki so jo znali vpreči v svoje žage in mline, pozneje tudi v kolesa kovaških kladiv.⁵⁷ Sredi 19. stoletja je bilo ob Dravinji okrog osemdeset mlinov in žag. Tako se je v teh krajih začelo razvijati glažutarstvo, fužinarstvo, kovaštvo, oglarstvo, žagarstvo, mlinarstvo, trgovina z lesom in rudarstvo. Hitrejši gospodarski razvoj je naše kraje zajel v drugi polovici 18. stoletja, ko so na obronkih južnega Pohorja zrasle prve fužine in glažute. Slednje so bile v bistvu le večje kovačnice, ki so na manufakturni način izdelovale predvsem poljedelsko in obrtniško orodje. Od ostankov stare kovaške obrti je ohranjena le Ošlakova kovačija v Boharini. Za oglje v fužinah in pepeliko v glažutah so začeli podirati pohorske gozdove. Na mestih nekdanjih stoletnih bukev so pozneje zrasli mladi iglasti gozdovi.⁵⁸

V štiridesetih letih 19. stoletja so državni rudoslovci odkrili vrsto malih rudnikov okoli Zreč in Stranic, ki so dajali izvrsten črni premog. V prvem obdobju so ga uporabljali predvsem v kovaštvu in fužinarstvu. Na zreškem področju so ga kopali na več krajih. V letih 1872-1874 je "Južnoštajerska premogokopna združba Vojnik" pokupila 12 rudnikov v okolici Konjic in

⁵⁴ Jože VIŠNAR, Zreče ..., str. 5.

⁵⁵ Prav tam, str. 37-39.

⁵⁶ 1997, Otvoritev dvorane in prizidka k Osnovni šoli Zreče, OŠ Zreče, 1997.

⁵⁷ 30 let Cometa, 1958-1988, Zreče, urednik: Zdravko IVAČIČ, Delavska univerza Slovenske Konjice, 1988, str. 20.

⁵⁸ Jože VIŠNAR, Zreče ..., str. 8.

Zreč, med drugim tudi rudnik Zgornje Zreče, Hlastečno pri Zrečah in straniški rudnik. 1899 je večino teh rudnikov odkupila družba "Južne železnice" iz Dunaja in povečala proizvodnjo posebno v rudniku Spodnje Zreče - Radana vas. Rudniki so bili pozneje opuščeni, ker so bile plasti tanke, prevoz in izkop dražji in ker je več rudnikov zalivala voda.⁵⁹

Na prelomu iz 19. v 20. stoletje so potrebe po vedno večjih količinah lesa in premoga narekovale izgradnjo železnice Poljčane - Slov. Konjice - Zreče. Ozkotirna železnica od Poljčan do Konjic je bila zgrajena leta 1892, leta 1916 pa do Radane vasi, kjer so takrat kopali premog predvsem za potrebe železnice. Od leta 1917 so nadaljevali gradnjo železnice do Zreč ruski ujetniki in nato še italijanski. Dokončana je bila 1921. Železnica je dala tudi nove možnosti razvoju lesne trgovine in industrije ter premogovništva. Ukinjena je bila 1962 zaradi nerentabilnosti, vendar verjetno s prenatrjenim sklepom.⁶⁰

Iz tradicij kovaštva se je po prvi svetovni vojni v Zrečah razvila kovaška industrija. 1919 sta inženir strojništva Milko Bremec in Walter Mach kupila od Kračuna, župana in veleposestnika v Zrečah, mlin in ga preuredila v tovarno kovanega orodja. Tako je nastal današnji UNIOR. Za njegov nastanek je bilo krivo slabo gospodarsko stanje v premogovniku na Dobravi leta 1917.

Sedež podjetja s komercialo, računovodstvom in direktorjem je bil prva leta v Mariboru, v Zrečah je bilo obratovodstvo in odpredaja izdelkov. Vse do leta 1945 se je tovarna imenovala Štajerska-železnoindustrijska družba. V krajši obliki pa so jo imenovali Štajerska.

S pričetkom vojne se je vodstvo tovarne razšlo. Veliko delavcev so vpoklicali k vojakom. 10. aprila 1941 so prišli v Zreče Nemci. Tovarni so dali ime STEIRISCHE EISENINDUSTRIE - HOHLENSTIEN in prevzeli poslovanje v svoje roke.⁶¹

Po drugi svetovni vojni je bila tovarna uničena, saj so jo partizani aprila 1944 v celoti požgali. Njena usoda je bila prepuščena zaposlenim, ki so delno že med vojno, največ pa po njej, začeli s popravili in obnovo ruševin. Okrog leta 1950 je tovarna prešla v družbeno last in dobila novo ime: Tovarna kovanega orodja Zreče, skrajšano TKO Zreče.⁶²

V kratkem času so bili zgrajeni obdelovalnica z orodjarno, skladišče gotovih izdelkov, sanitarije, kuhinja in restavracija ter uprava.⁶³

Leta 1964 je tovarna dobila ime KOVAŠKA INDUSTRIJA Zreče. Takrat se

⁵⁹ Prav tam, str. 8 in 9.

⁶⁰ Prav tam, str. 9.

⁶¹ Zlatka DREO, 80 let UNIORJA - zgodovinski oris, v: Kovači smo, Časopis podjetja UNIOR d. d., št. 23, september 1999, str. 5, 6 in 7.

⁶² Uniorjevih 80 let, Imago, Ljubljana 1999, str. 2.

⁶³ Zlatka DREO, 80 let ..., str. 7.

je tudi prvič pojavilo neregistrirano ime UNIOR. Dokončno se spremeni v UNIOR (skovanka iz besedne zveze UNiverzalno ORodje) v začetku 70. let.⁶⁴

Največja kriza v tovarni je nastopila leta 1967 in staro vodstvo je moralo zaradi slabih razmer odstopiti. V juniju je bilo postavljeno novo, prisilni upravitelj je postal g. Marjan Osole. Naloga novega vodstva je bila reorganizirati podjetje, uvesti novo tehnologijo, zmanjšati proizvodne stroške in se uveljaviti na tržišču.⁶⁵

Kot rezultat naglega razvoja in širitve proizvodnje, ki zahteva nove, kvalificirane delavce, se je v Uniorju porodila ideja o ustanovitvi **Srednje kovinarske šole Zreče**. Najprej je pouk potekal v stavbi stare zreške šole. V letih 1982-1984 pa so dogradili nove objekte. Zgrajene so bile nove učilnice za teoretični pouk in prizidek k učni delavnici.⁶⁶

Poseben pomen za družbo UNIOR je imela v začetku sedemdesetih let sklenjena pogodba o poslovnem sodelovanju z RENAULT-om, za pokrivanje potreb RENAULT-a po odkovkih za osebne avtomobile. Sčasoma je postal UNIOR med glavnimi dobavitelji odkovkov - ojnec - nemških koncernov VW, BMW in drugih naročnikov.⁶⁷

Družba UNIOR je danes usmerjena na svetovni trg. Sestavljena je iz štirih programov: odkovki, ročno orodje, strojna oprema in turizem.⁶⁸

Leta 1958 je tovarna ustanovila tudi podjetje **Comet**, ki izdeluje umetne bruse. Tovarna je bila ustanovljena predvsem zato, da bi z umetnimi brusi odpravili problem poklicnega obolenja brusilcev pri brušenju z naravnimi brusi v kovaški industriji. Konec aprila je bila izdana odločba OLO Slovenske Konjice, s katero je bil ustanovljen Comet, podjetje za proizvodnjo umetnih brusov in magnetiziranih izdelkov in le nekaj mesecev pozneje so bili v stari Vinterjevi žganjarni izdelani prvi magnetizirani brusi.

Nadaljnji razvoj je bil hiter. Magnetiziranim brusom so se pridružili izdelki iz marmorja, predelava dolomitne moke, izdelava brusov v smolnem vezivu, proizvodnja brusilnih in rezalnih strojev, keramični brusi in še vrsta drugih izdelkov.⁶⁹

Naj na kratko omenim še **drugo svetovno vojno** in Pohorski bataljon. Nemci so Zreče zasedli 15. aprila 1941. Odpor proti okupatorju se je začel že v drugi polovici 1941, saj je takrat na širšem pohorskem področju delovala

⁶⁴ Uniorjevih 80 let ..., str. 5.

⁶⁵ Zlatka DREO, 80 let ..., str. 7.

⁶⁶ Jože VIŠNAR, Zreče ..., str. 40.

⁶⁷ Uniorjevih 80 let ..., str. 5.

⁶⁸ Prav tam, str. 7.

⁶⁹ 30 let Cometa ..., str. 6 in 7.

Pohorska četa. 1942 pa je začel s svojimi odmevnimi akcijami Pohorski bataljon. Po njegovem legendarnem zadnjem boju 8. januarja 1943 na Osankarici, so se bojevali borci drugega Pohorskega bataljona (komandant bataljona je bil Zrečan Boris Vinter), ki preraste v Pohorski odred in nato v XI. SNOB "Miloša Zidanška", imenovano "Pohorska". Poleg njih so se na Zreškem Pohorju 1944 borile še Tomšičeva, Šercerjeva in Bračičeva brigada.⁷⁰

Danes najpomembnejša gospodarska panoga v Zrečah pa je seveda **turizem**. Med obema vojnoma so najprej služile kot zatočišče ljubiteljem planin vitanjske staje za pašo na Rogli in koča - zavetišče za gozdne delavce na Pesku (1934 je bila prirejena kot planinska koča).

Kočo na Rogli je 1957 prevzelo v upravljanje Planinsko društvo Zreče, ki jo je nekoliko razširilo in je bila odprta celo leto za pastirje, planince in gozdarje. Kočo je leta 1972 prevzela delovna organizacija Unior, ker je bilo vzdrževanje za Planinsko društvo pretežko. Leto 1976 je bilo prelomno za razvoj turizma na Zreškem Pohorju. Na pobudo Uniorja, predvsem pa njegovega direktorja, Marjana Osoleta je bila naročena študija o danih možnostih za razvoj turizma na tem delu Pohorja. Koncept izgradnje turističnih objektov je zajemal enotno ponudbo in povezavo med objekti v Zrečah, na Rogli in s kmečkim turizmom. Na podlagi teh izhodišč je bil v letih 1978/79 zgrajen v Zrečah hotel Dobrava in opravljena so bila začetna dela za hotel Planja na Rogli. Ta je bil odprt leta 1980. Največji delež (70%) teh investicij je nosil Unior.⁷¹ Od takrat do danes se je nenehno vlagalo v razvoj mesta in turizma in razlika je ogromna. V tem času so se Zreče razvile v enotno naselje iz vasi Zgornje in Spodnje Zreče ter Dobrava in so leta 1987 postale tudi mesto. V kolikšni meri se je mesto v zadnjih dvajsetih letih razvilo, pa nam najlepše pokaže slika Zreč nekoč in danes.

Novi center Zreč se razvija posebno na dobravski terasi, dvignjeni nad industrijsko cono ob reki Dravinji. Tukaj je zraslo veliko stolpnic in enodružinskih hiš, saj število prebivalstva nenehno narašča. Leta 1991 je bilo zgrajeno tudi termalno zdravilišče - **Terme Zreče**, poleg so v lepo urejenem parku apartmaji Vile Terme Zreče, lani je bil prenovljen in povečan hotel Dobrava. Poleg njega sta bila letos odprta še dva nova privatna hotela: hotel Mak in Smogavc. Raste tudi število zasebnih apartmajev in sob.

Leta 1995 so "*Zreče, zeleno srce izpod Pohorja*"⁷² postale tudi **sedež samostojne občine**, katero sestavljajo krajevne skupnosti: Zreče, Gorenje pri Zrečah, Stranice, Dobrovlje, Resnik in Skomarje. Za župana je bil istega leta

⁷⁰ Jože VIŠNAR, Zreče ..., str. 31-37.

⁷¹ Jože VIŠNAR, Zreče ..., str. 16-21.

⁷² Arhiv Občine ZREČE, dopis št.: 001-04-03/95/99, 10. 12. 1999. "Zreče, zeleno srce izpod Pohorja" je geslo, ki ga ponazarja podoba in barva grba občine Zreče.

izvoljen Jože Košir. Z odlokom (Ur. list RS št. 57/95) je bil določen tudi grb občine Zreče, ki ima obliko ščita. V sredini je na zlatorumenem grbovnem polju srce v zeleni barvi, ki predstavlja zeleno Pohorje. V spodnjem delu srca sta dve valovnici, ki sta zlatorumeni barvi in ponazarjata termalno vodo oziroma hribovito Pohorje. Osnova za obliko srca ima zgodovinski izvor. Pečat z velikim srcem v grbu je ohranjen na listinah iz 11. 12. 1377 in 7. 5. 1381 v Arhivu Slovenije kot grb gospodov Zreških, uporabljal ga je grof Jurij s Freudenberga. Barva in oblika iz listin ni bila znana, tako, da so barvo določili na predlog dr. Otorepca, grb pa so oblikovali domači oblikovalci.⁷³

Danes se mlada turistična občina ponaša z dvema glavnima turističnima centroma in pestro športno ponudbo. Na višini 1517 m se predstavlja s Klimatskim zdraviliščem ter Olimpijskim centrom Rogla,⁷⁴ v dolini pa s Termami Zreče, ki ju dopolnjujejo turistične kmetije, domače gostilne in izletniško privlačne točke.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Geschichte von Zreče und Umgebung

Umgeben von den mächtigen Berkuppen und -rücken des grünen Pohorje (Bachergebirge), an der Stelle, wo der Bergfluß Dravinja (Drann) am Eingang in das obere Dravinja-Tal seinen Lauf verlangsamt und einer Hügellandschaft der Dravinjske gorice entgegenfließt, entwickelte sich die Ortschaft Zreče auf einer Seehöhe von 395 m. Obwohl sie einen Ortskern vom Typ des Haufendorfs hat, handelt es sich dennoch um eine langgestreckte Siedlung, die im Norden und Osten vom langen Bergrücken des Pohorje und im Westen von den Kalksteinrücken des Golek, Zabork und Križevac begrenzt wird. Unter dem Golek beginnt Dobrava, wohin sich heute der neuere Teil der Siedlung ausbreitet.

Erste Spuren einer Besiedlung des Zreče-Gebiets reichen 4000 Jahre zurück, als sich am Ende der Steinzeit auf der Brinjeva gora oberhalb von Zreče die ersten Menschen niederließen. Der gesamte Südhang der Brinjeva gora blieb bis zur Spätantike besiedelt. Archäologen entdeckten Spuren urgeschichtlicher und antiker Bauten sowie etliche Gräberfelder, Bronzegegenstände, viele Tierknochen, aus der Urnenfelderkultur auch ein Urnenfeld unterhalb der St. Agneskirche (Sv. Neža) sowie Eisenerzeugnisse. Die Römer besiedelten zunächst das Tal und zogen sich erst im 3. Jahrhundert

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ Rogla je od leta 1996 klimatsko zdravilišče, leta 1997 pa je postala tudi prvi Olimpijski center v Sloveniji.

auf die Brinjeva gora zurück. In Zreče wurden einige Jupiter-Kleinaltäre auf der Brinjeva gora freigelegt, ferner zahlreiche Eisengegenstände und Reste von Eisenschlacke. Eine der römischen Hauptstraßen Aquileia-Poetovia durchquerte auch dieses Gebiet, und zwar von Stranice über Križevac bis Spodnje Grušovje. In der Nähe der Brinjeva gora dürften sich auch die ersten slawischen Siedler niedergelassen haben.

In den Quellen wird die mittelalterliche Siedlung Zreče zum ersten Mal als Ruperto de Reetsach erwähnt. Die St. Ägydius-Kirche in Zreče wurde bereits vor 1251 errichtet, ihre Anfänge reichen wahrscheinlich bis ins 12. Jahrhundert zurück. Seit 1675 ist Zreče auch eine Pfarre. In jüngerer Zeit, zwischen 1986 und 1988, wurde neben der alten Kirche die neue Kirche von Zreče mit zeitgenössischen Architekturelementen errichtet.

Im Ortsbereich des heutigen Zreče standen früher drei Schlösser: Freudenberg, Jamnik und Lušperk, der Herrnsitz Jamnik, zwei mittelalterliche Höfe und noch einer aus dem Jahre 1718 in Zreče.

Die Wirtschaftsentwicklung hing mit dem Fluß Dravinja zusammen, der durch die Stadt fließt. Schon sehr früh begann die Entwicklung von Glashüttenwesen, Hüttenwesen, Schmiedehandwerk, Kohlenbrennerei, Sägerei, Müllerei, Holzhandel und Bergbau. In den vierziger Jahren des 19. Jahrhunderts entdeckten die staatlichen Bergexperten eine Reihe von kleinen Bergwerken in der Umgebung von Zreče (Bergwerke Zgornje Zreče, Hlastečno bei Zreče und Spodnje Zreče-Radana vas) und Stranice, wo man Steinkohle hervorragender Qualität gewann. Um größere Mengen von Holz und Kohle befördern zu können, wurde 1892 die Eisenbahnstrecke Poljčane-Slovenske Konjice gebaut, die 1916 bis Radana vas, 1926 auch bis nach Zreče verlängert wurde. Die Eisenbahnstrecke wurde im Jahre 1962 aufgegeben.

Die Anfänge der Industrie reichen in das Jahr 1919, als auf der Tradition des Schmiedehandwerks der Eisenschmiedebetrieb UNIOR gegründet wurde. Dieses Unternehmen gründete im Jahre 1958 den Bertrieb COMET, eine Fabrik für die Erzeugung von künstlichen Schleifsteinen und Nicht-Metallen.

Die Schule in Zreče existiert seit 1815. Die Initiative zur Einrichtung einer Mittelschule für Metallarbeiter kam vom Unternehmen UNIOR.

Die Entwicklung der Stadt ist in großem Maße durch den heute wichtigsten Wirtschaftszweig, den Fremdenverkehr, bedingt. Seit den Anfängen des Tourismus in der zweiten Hälfte der siebziger Jahre entwickelte sich die Stadt ununterbrochen und breitete sich aus. Erst im Jahr 1987 verbanden sich die Dörfer Zgornje Zreče, Spodnje Zreče und Dobrava zu einer einheitlichen Siedlung, zur Stadt Zreče. Seit 1995 ist Zreče selbständige Gemeinde. Die Gemeinde hat zwei große Fremdenverkehrszentren: das Kur-, Olympia- und Skizentrum auf der Rogla, und die Thermen Zreče im Tal.

Borut HOLCMAN

KONJICE IN SODNA OBLAST V URBARJIH KONJIŠKEGA ZEMLJIŠKEGA GOSPOSTVA DEŽELSKO SODIŠČE KONJICE (GONOBITZ)

Uvod

Sodna oblast je pristojnost uvesti in izpeljati sodni postopek proti eni ali več osebam, izreči sodbo in sodbo izvršiti.¹

Sodobno kazensko pravo – materialno, procesno in izvršilno – je omejeno z določbami, ki povedo, katere kazenske sankcije in ob kakšnih pogojih jih je mogoče izreči storilcu ali storilcem kaznivega dejanja oziroma kaznivih dejanj.

Sodnik in tožilec sta v postopku dve ustanovi in slednji je dolžan pri uvedbi postopka upoštevati tudi vsa dejstva, ki govorijo storilcu v prid.

Storilec je tako do pravnomočnosti sodbe nedolžen, kar zavezuje k "fair playu", je pred očmi javnosti in brez telesne ter duševne prisile.

Zgodovina kazenskega prava je popolnoma drugačna. Materialno, procesno in izvršilno kazensko pravo – razvoj le-tega – gre v smeri od samovolje do prvih poskusov urejanja kazensko pravne materije v deželnih kazenskih redih. Okrutnost in trdosrčnost v tem času tako izstopata, da je, gledano z gledišča sodobnega opazovalca, mogoče dvomiti v človečnost srednjeveškega in novoveškega izvajanja kazenskega sodstva. Kot dokaz je mogoče navesti čarovniške procese iz 16. in 17. stoletja. Tortura, kot del dokaznega postopka, ki mu je bilo vodilo načelo, da je priznanje kralj vseh dokazov ("Confessio regina probationum"), je bila v Evropi ukinjena šele proti koncu 18. stoletja.

Brezmejnost človekove domišljije je šla v tem še dalje, iz eksekucije je naredila ljudsko veselico in v skrajnem primeru pripeljala do tega, da so bila neka-tera mesta pripravljena plačati za izvršitev smrtne kazni v njihovem mestu.²

¹ Gernot Kocher, *Gerichtsorganisation und Strafrechtspflege im Herzogtum Steiermark in der Frühen Neuzeit*, v: *Hexen und Zauberer, Die Große Verfolgung – ein europäisches Phänomen in der Steiermark*, Graz – Wien 1987, str. 103; prim. še: Hermann Baltl, *Die ländliche Gerichtsverfassung Steiermarks vorwiegend im Mittelalter*, Wien 1951, str. 29 sl.

² Prim. Wolfgang Schild, *Das Strafrecht als Phänomen der Geistesgeschichte*, v: *Justiz in alter Zeit*, Rothenburg ob der Tauber 1989, str. 7.

Viri in literatura

Osnovo pričujoče razprave predstavlja transkripcija zapisov v temeljnem urbarju, ki ga hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu s signaturo Stockurbar von Gonoviz, Fasc. No. 19, No. 49 in je objavljen na koncu prispevka, na platnicah samega urbarja pa je zapisano, da gre za urbar gospostva Konjice iz leta 1570, s signaturo No. 52, in je bil shranjen v vicedomskem uradu v Celju (Vrbari vber die Herrschafft Ganabicz 1570, No. 52, Cilli). Zapis obsega obseg deželskega sodišča, prepis pisma cesarja Friderika III. Janezu z Žusma, z dne 2. junija 1479, obseg in meje trškega pomirja trga Konjice, volitve in postavitev trškega sodnika in pristojnost deželskega sodnika nad storilci kaznivih dejanj v samem trgu (transkripcija je objavljena na koncu sestavka).

V Štajerskem deželnem arhivu v Gradcu sta mi bila na voljo še izvleček, ki ga navajata v opisih štajerskih sodišč Mell in Pirchegger³ s signaturo Stockurbar von Gonoviz, Fasc. No. 18, No. 48 in ima na platnicah napisano, da gre za prepis z datacijo iz leta 1562 (Abschrift No. 73, Des Reformiertenn Vrbar Im Vitzdomb Ambt Inn Steyer vber die Nutz vnnd Zuegehörung des Ambts Gonnabitz De A: etc 1562) in temeljni urbar s signaturo Stockurbar von Gonoviz, Fasc. No. 20, No. 50 (Vrbar der Herrschafft Gannabicz 52, 1570, Cilli).

Poleg teh treh mi je bil na razpolago še urbar, ki ga hranijo v Zgodovinskem arhivu v Celju iz leta 1597 oziroma kakor o tem priča zapis, na zadnjem foliantu tega urbarja, notarja Johanna Adama Niclaša, da gre za prepis, ki je nastal 29. aprila 1688 (signatura Konjiški urbar, 1597 (1688), Inv. št. 22, 7/1.).

Razprave v zvezi z konjiškim gospostvom oziroma njegovo sodno pristojnostjo so le posredne narave. O zemljiškem gospostvu je razpravo z gospodarskega vidika napisal prof. Koropec in jo objavil v Časopisu za zgodovino in narodopisje ter razširjeno razpravo v zborniku Konjiško. Pirchegger v svojem delu spodnja Štajerska v zgodovini svojih gospostev, imenj, mest in trgov (Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte) opisuje gospostvo Konjice tudi z vidika njegove deželskosodne pristojnosti. Prav tako isti avtor v uvodu k deželni karti deželskih sodišč Štajerske (Hist. Atlas d. österr. Alpenländer. Erläuterungen zur Landgerichtskarte) predstavi deželsko sodišče Konjice, njegove meje in njegovo ustanovitev.

³ Prim. Mell Anton, Pirchegger Hans, Steirische Gerichtsbeschreibungen, Als Quellen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, Graz 1914, str. 355-356.

V razpravi o župnijah kot osnovi za upravno-vojaško razdelitev Štajerske (*Die Pfarren als Grundlage der politisch-militärischen Einteilung der Steiermar*) ugotavlja Pirchegger, njega pa navaja Straka v svoji monografiji upravne meje in rast prebivalstva na Štajerskem v letih med 1770-1850 (*Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung in der Steiermark 1770-1850*), da je bila v času ustanovitve deželskega sodišča Konjice, cerkvena razdelitev kot osnova razdelitve upravnih enot, nekaj povsem običajnega, pri tem navajata še Stegenška, ki je v monografiji Konjiška dekanija in sestavku O razvoju župnijskih mej in o deželsko sodni razdelitvi v konjiški dekaniji prav na podlagi meja župnije rekonstruiral meje deželskega sodišča. Župnijo Konjice, kot osnovo za ustanovitev deželskega sodišča in njeno zgodovino predstavljata akademik Mlinarič v svoji monografiji o Kartuziji Žiče in Jurkloster ter profesor Ožinger v zborniku Konjiško pod naslovom Zgodovinski oris konjiške prafare od ustanovitve do konca prve svetovne vojne.

Profesor Kocher v razpravi o sodniku in predaji oziroma prevzemu sodniške palice (*Richter und Stabübergabe im Verfahren der Weistümer*), kot zunanem znamenju sodne oblasti, govori o položaju in vlogi sodnika v sodnem postopku. Isti avtor v sestavku sodna organizacija in kazensko sodstvo v zgodnjem obdobju na Štajerskem (*Gerichtsorganisation und Strafrechtspflege im Herzogthum Steiermark im Frühen Neuzeit*) predstavi temeljna izhodišča, ki so vplivala na oblikovanje in delovanje kazenskega sodstva.

Uvesti in izpeljati postopek

V pismu, ki je prepisano v urbar iz leta 1570 (prim. transkripcijo na koncu), cesar Friderik III. navaja trditev Janeza z Žusma, da ima le-ta sicer pomirje in pravico do krvnega sodstva, nima pa določenega prostora, na katerem bi lahko to pravico tudi izvrševal.⁴ Zaradi lojalnosti in ponižne prošnje je tako cesar Janezu iz Žusma iz deželskega sodišča Zbelovo izdvojil teritorij, ki ga je kot cerkvena upravna enota obsegala konjiška župnija.

Župnija v času ustanovitve deželskega sodišča predstavlja osnovno upravno enoto v okviru Štajerske dežele. Profesor Vilfan enači pojma deželsko sodišče⁵ in fara.⁶ Prav tako Pirchegger ugotavlja na podlagi pregleda

⁴ "... ain puerckhfrid vnnd darczue stockh vnnd galgen vnnd aber khain lanndtgericht hab ..."

⁵ Ob pojmu deželsko sodišče je potrebno zapisati, da pravno zgodovinopisje loči prava in neprava deželska sodišča. Hkrati s tem pa obstaja še razlikovanje med privilegiranim in neprilegiranim deželskim sodiščem, ki pa je po mnenju profesorja Vilfana šele novejšega datuma, saj naj bi le ta nastala po recepciji rimskega prava in prevladi torture, kjer pa je moral krvnim pravdam predsedovati izobraženi sodnik,

listinskega gradiva, ki je nastalo v času vladanja cesarja Friderika III, da je za določitev določene zaključene teritorialne enote izključno uporabljena župnija in ne kakor je to bilo običajno na Salzburškem in Tirolskem, kjer to enoto izključno predstavlja deželsko sodišče.⁷

Deželska sodišča so nastala na območju teritorialnih zemljiških gospodstev (Konjiško na območju teritorialnega zemljiškega gospodstva Dravsko polje (Landgericht auf dem Draufelde)), katerih zemljiški gospod je za območje svoje posesti pridobil višje sodstvo krajinskega kneza. Deželsko sodna oblast pa je poleg višje sodne oblasti obsegala še vojaško-mobilizacijsko in policijsko oblast, se pravi javno oblast nad nepriviligiranimi sloji prebivalstva. Vezana je bila na deželnega kneza, ne glede na to, čigava je bila posest, na katero je bila vezana, kar je vidno iz podeljevanja krvosodne oblasti sodnikom (Barn und Acht) in neposredno iz ustanovnega pisma za deželsko sodišče v Konjicah.

Konjiška župnija

Prvič je konjiška župnija omenjena leta 1146 v listini oglejskega patriarha Peregrina, "s katero je ta prejel od grofa Bernarda Spanheima in od njegove

krvni sodnik (Bannrichter). Neprava deželska sodišča in pomirja so bila glede na stopnjo sodne pristojnosti zelo podobna patrimonialnim sodiščem, razlikovala so se le po pristojnosti, kjer so prva imela le policijsko pristojnost nad svojimi podložniki ali za zadeve, ki so se zgodile pod strešno kapjo, obgradja in neprava deželska sodišča pa za večje ali manjše ozemlje.

Deželskosodne gospoščine, ki so imele pravico in sredstva, da sama vzdržujejo svojega krvnega sodnika, so veljala za privilegirana deželska sodišča. Druga so veljala za nepriviligirana (kot je to mogoče razbrati na podlagi zapisa, je bilo konjiško deželsko sodišče nepriviligirano sodišče, saj je v delu, ki govori o izročanju prestopnikov, govora o dolžnostih posestnika deželskega sodišča - Welliche mallafitz personn volgents der innhaber sofern die verprechung so groß für das mallefiz recht daß der pannrichter mit seinen beisiczen der der innhaber darczue erbitt im marckht, bei dem prannger besicz stelt, vnnd die selb nach glegenhait den urtl richten last. Dises alles beschiecht auf sein innhabers versten). Ta so sicer imela lasten prisedniški kolegij, zasedala na svojem sedežu, imela lastno morišče in so sama dobivala dohodke od krvne pravde. Morala pa so za vodstvo teh pravd poklicati krvnega sodnika od privilegiranega sodišča in ga plačati. Prim. Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1996, str. 213 sl.

⁶ Prim. Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1996, str. 211.

⁷ Prim. Hans Pirchegger, Die Pfarren als Grundlage der Politisch-Militärischen Einteilung der Steiermark, Wien 1912, str. 46.

žene Kunigunde grad Artegno v Furlaniji, za kar je patriarh grofu izročil trideset mark denarja ter dve tretjini desetine v župnijah Slivnica (Scliuniz) in Konjice (de Clnuwiz) in mu dal v fevd dve tretjini desetine v hočki župniji (Choz).⁸ Obsegala je velik teritorij (Ožinger – primerjava z obsegom današnje dekanije Slovenske Konjice – približno 220 km² in enajst župnij – Čadram, Kebelj, Loče pri Poljčanah – Zbelovo, Prihova, Skomarje, Stranice, Sv. Jernej pri Ločah, Sv. Kunigunda, Špitalič, Zreče in Žiže – samostan⁹). Omemba v listini pa ne pomeni, da je to datum ustanovitve, prej govori o tem, da je bilo farno središče že ustaljeno in konstituirano, dokaz za to trditev je prav desetina kot plačilno sredstvo.

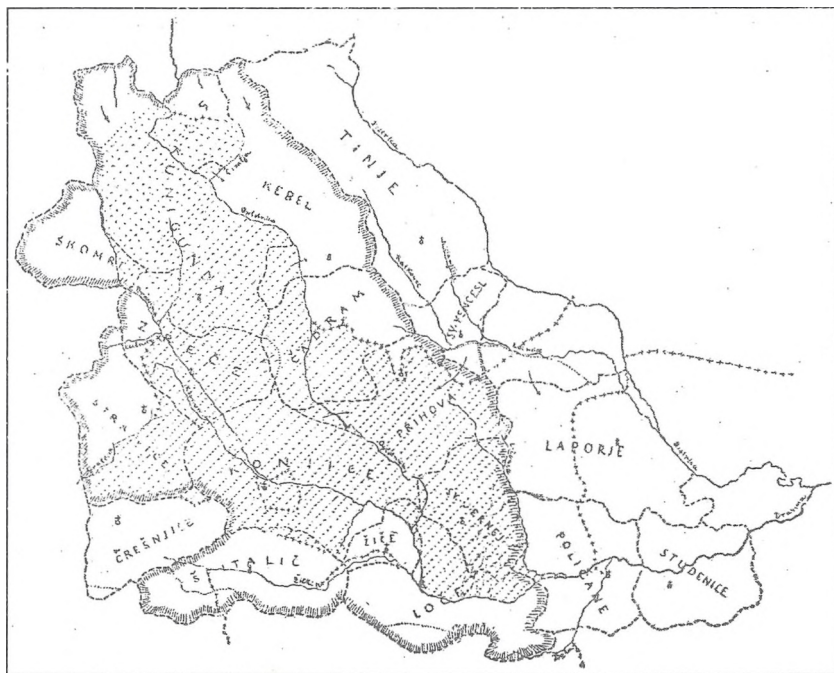
Meje župnije, kakor to povzema Avguštin Stegenšek po Orožnovi monografiji Lavantinska škofija na strani 431, je na vzhodu tekla po meji s slivniško župnijo po črti Trije kralji na Pohorju, med Tinjami in Čadramom do potoka Ložnice, med cerkvijo sv. Egidija v Kočnem, preko Laporja do Boča. Vendar k tej razmejitvi Stegenšek pripominja, da ni najbolj verjetna, saj iz konjiške župnije izključuje Studenice z vso okolico, ki so pa najbrž spadale pod konjiško župnijo in kot dokaz za to navaja Zahna¹⁰ in Orožna. Južna meja je tekla po razvodju proti zahodu čez Tolsti vrh, Boč in Dolgo goro ter mejila na župnijo sv. Križa v Rogaški Slatini od Poljčanskega potoka in na župnijo Ponikvo do ceste, ki pelje iz Dramelj v kartuzijo. Na zahodu je mejila na pražupnijo pri Novi cerkvi. Zahodna meja konjiške župnije je tekla v sredi med Frankolovim in Češnjicami in se je po slemenu Konjiške gore povzpela na grič sv. Križa, Golek in Bukovo goro in ob Dravinji navzgor do izvira pod Roglo in do Lazin. Na severni strani je župnijska meja tekla od srede Lazin po vrhu Pohorja do Javorskega vrha.¹¹

⁸ Jože Mlinarič, Kartuziji Žiže in Jurklošter, Maribor 1991, str. 38, prim. še: 1146, Oglej, originalna pergamentna listina v arhivu samostana Št. Pavel na Koroškem, StUB I, št. 253, str. 261; MDC III, št. 806, str. 314. Gradivo IV, št. 222, str. 125.

⁹ Prim. Ožinger Anton, Zgodovinski oris konjiške prafare od ustanovitve do konca prve svetovne vojne, v: Konjiško 1146-1996, Slovenske Konjice 1996, str. 34-62.

¹⁰ Prim. Joseph Zahn, Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark, II., Graz, str. 574.

¹¹ Prim. Avguštin Stegenšek, O razvoju župnijskih mej in o deželsko sodni razdelitvi v konjiški dekaniji, v: ČZN IV, Maribor 1907, str. 194-195; prim. še: Jože Mlinarič, Kartuziji Žiže in Jurklošter, Maribor 1991, str. 38; prim. še: Avguštin Stegenšek, Konjiška dekanija, Maribor 1909, str. 3; prim. še: Hans Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte, München 1962, str. 138.

Slika 1. Meje deželskega sodišča Konjice okoli leta 1680¹²

++++. meje deželskega sodišča in trškega pomirja

////// ozemlje konjiškega deželskega sodišča okoli leta 1680

Deželsko sodišče

Zapisi v urbarjih, v urbarju iz leta 1562 navaja samo tri mejne točke (...heiligen creucz zu dem pacht, gschloß, Gannabiczdorf), urbarji iz let 1570, 1597 oziroma 1688 navajajo pet mejnih točk (heiligen creucz, schloß, Zwerch, Pacher biß auf Opplotnicz, Gannabiczdorf) vendar so meje zelo nejasne. Tudi zapisi sosednjih deželskih sodišč v tem primeru odpovedo, saj je na primer po štatemberškem urbaju tekla meja po potoku Ličenci. V veliko primerih pa mejnih točk sploh ni mogoče določiti. Dilemo reši šele pismo o postavitvi deželskega sodišča, ki ga je izdal cesar Friderik III. in kot mero-dajno postavlja župnijske meje.

Župnijske meje so (tako tudi Pirchegger) najzaneslivejše merilo pri dolo-čanju meja sodišč. Dokaz za njegovo trditev predstavljajo naslednja dejstva:

- meje župnij se držijo naravnih barier in
- ponavadi delijo kraje in doline na dva dela (dokaz za to so meje

¹² Prim. Avguštin Stegenšek, Konjiška dekanija, 1909, str. 3.

katastrskih občin – uvedene v času absolutističnih vladarjev Marije Terezije, Jožefa II. in Franca I. – in določen kraj delijo na dva ali tri dele, ta kraj prav gotovo pripada dvema ali trem župnijam).¹³

Izreči sodbo

Za izrek sodbe predvideva Štajerski red za deželska sodišča¹⁴ več stopenj:

- (1) preiskovalni postopek, ki se dogaja pred sodnikom in prisledniki (tortura),
- (2) postopek priprave sodbe – sodnik in njegovi prisledniki za zaprtimi vrati,
- (3) izrek sodbe pred občinstvom.¹⁵

Vloga sodnika in prislednikov

Sodnik je v postopku tisti, ki postopek vodi in nima vloge razsodnika, razsojajo prisledniki. Štajerski red za deželska sodišča zato prislednikom priporoča, da "... fließig auff die sachen mercken, ... vnd darauf die baysitzer nach irem bestem verstehn, nach gelegenhait eines jeden faals, (wie vorstehet) ein jeder insonders, sein vrtel mündtlich geben"¹⁶ (*pridno spremljajo postopek in po svojem najboljšem znanju in glede na okoliščine, vsak posamezno na izust pove razsodbo*).

Sodnika v zapisu urbarja iz leta 1570 srečamo dvakrat. Enkrat pri imenovanju trškega sodnika in drugič v primeru izročitve osebe, ki je zapadla pod "Bann und Acht".

V prvem primeru pri volitvah trškega sodnika sodelujejo prebivalci trga, ki imajo trške pravice. Volitve so na dan sv. Margarete. Volijo ga iz svoje srede. Postopek sam je v praksi postavljanja sodnika običajen in je na več mestih izpričan v pravnih napotilih.¹⁷ V našem primeru sodnika, ki ga sicer

¹³ Prim. Hans Pirchegger, Die Pfarren als Grundlage der Politisch-Militärischen Einteilung der Steiermark, Wien 1912, str. 36 sl.

¹⁴ Deß Loblichen Fürstenthumbs Steyer Land vnd Peindlich Gerichts Ordnung Im MDLXXIII Jar, verpessert, erlüttert, vergliechen vnd auffgericht, Graz 1583.

¹⁵ Prim. XXII člen Štajerskega reda za deželska sodišča – "..., sollen richter vnd vrthailler die vrtel mit versperter Thür verfassen, ..."

¹⁶ XXV. člen Deß Loblichen Fürstenthumbs Steyer Land vnd Peindlich Gerichts Ordnung Im MDLXXIII Jar, verpessert, erlüttert, vergliechen vnd auffgericht, Graz 1583, f. 41v.

¹⁷ Prim. Gernot Kocher, Richter und Stabübergabe im Verfahren der Weistümer, Graz 1971, str. 38, op. št. 83.

volijo tržani sami, postavi po stari navadi posestnik konjiške gosposčine ("... inhaber der herrschaft ...") in mu zaupa sodno palico¹⁸ ("... gerichtstab zu anntwurten ...").

Slika 2: Vladar v vladarski opravi na prestolu pod baldahinom podeljuje (delegira) sodno oblast s predajo palice bodočemu sodniku – "Bannleihe", Lesorez, Justinus Gobler, *Der Rechten Spiegel*, Frankfurt 1558, Vorau, samostanska knjižnica št. 174, fol. 3v.¹⁹

¹⁸ Pomen palice je v delu *Der Stab in der germanischen Rechtssymbolik* (palica v germanski pravni simboliki) predstavil Karl von Amira. Za sodnikovo palico germansko pravo (pravna simbolika) predvideva enoletno leskovo palico in predstavlja zunanje znamenje sodne oblasti. Uporaba palice je v obdobju med 14. in 18. stoletjem na več mestih izpričana v pravnih napotilih. V avstrijskih pravnih napotilih je mogoče najti v letu 1688 zahtevo vaške veče, kjer zahtevajo, da sodnik uporablja palico, kakor je to bilo v navadi – "Der richter solle widerumben ein stäbel, wie vorhero der brauch, für ihn und seine successores machen lassen und selbiges bei gericht fleissig aufbehalten." *Österreichische Weistümer*, VII. zvezek, Wien 1870-1966, str. 668 (1688). Drža palice – sodnik je bil dolžan v času veče držati palico v roki in kakor priča o tem ena izmed švicarskih pravnih napotil, je sodnik dolžan držati palico "... in eius manu dextra baculum album tenere ...". Če sta bila pri procesiranju prisotna dva ali več sodnikov, je tisti, ki je vodil postopek, držal palico pokonci, tisti, ki ni vodil postopka, pa obrnjeno navzdol.

¹⁹ Prim. Gernot Kocher, *Zeichen und Symbole des Rechts*, Eine historische Ikono-

V drugem primeru, ko se v trgu pojavi oseba, ki je "odgovorna" deželskemu sodišču ("mallaficz personn"), je trški sodnik dolžan le-tega naznaniti pri gosposčini in ga skupaj z najdeno stvarjo ("sambt dem guett") tretji dan po prijettu izročiti posestniku gosposčine v sodni hiši, kamor je leta poslal svoje hlapce ("...am dritten tag dem innhaber in dem gerichtshauß dahin der innhaber seine leuth schickht vnd verordnet zu antwurten ...").

Izvršiti sodbo

Po izreku sodbe je sodnik prelomil palico. Štajerski red za deželska sodišča v XXVII. členu natančno določa, kdaj in v kakšnem primeru sme sodnik prelomiti svojo palico in sicer samo takrat, ko je obtoženi obsojen na smrt ("Item wann der beklagt, mündlich zu peindlicher straff verurthailt wird, soll der richter an der siczunden richtstat, seinen stab zerbrechen, ...").

V zapisih konjiških urbarjev ni neposrednega navedka, kako ravnati, je pa iz samega zapisa v preambuli k urbarju zapisano, da je potrebno ravnati v skladu z deželno navado.

Osodbo je izvršil rabelj (freyman, nachrichter), ki mu je bil deželski sodnik dolžan zagotoviti imuniteto ("... richter soll öffentlich außrufen oder verkünden lassen, vd von der obrigkait wegen bey leib vnd gut gebietten dem freyman kainerlay verhindernuß zuthun, auch ob im mißlung, nit hand anzulegen.").²⁰

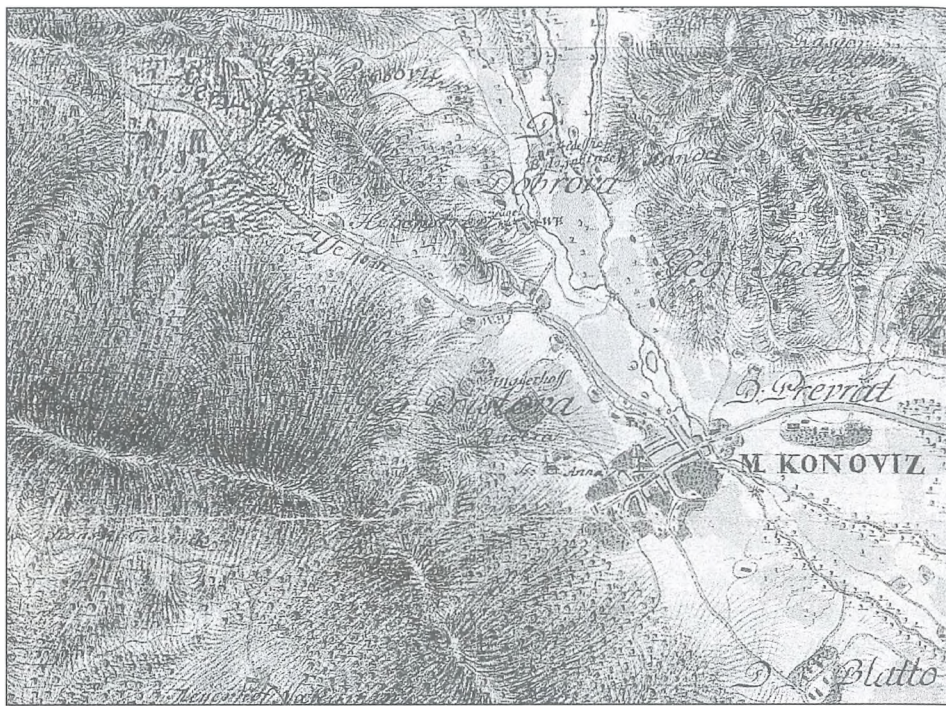
V konjiškem deželskem sodišču so po zapisih v urbarju znana mesta, kje so stala vešala – "... oberhalb des dorfs Gmoß." Pirchegger pa navaja, da so bila 1671 stacionirana na območju zgornjega Kota, kasneje pa severo-vzhodno od trga v Bukovljah pri Stranicah, kar je mogoče rekonstruirati na podlagi jožefinskih vojaških kart,²¹ ki so nastale v letih med 1763-1787.²²

graphie, München 1992, slika 133, str. 91.

²⁰ XXVIII. člen Deß Loblichen Fürstenthumbs Steyer Land vnd Peindlich Gerichts Ordnung Im MDLXXIII Jar, verpessert, erleüttert, vergliechen vnd auffgericht, Graz 1583, f. 42r.

²¹ Prim. Vincenc Rajšp, Marija Grabnar, Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763-1787, 5. zvezek, karte, 173 sekija.

²² Prim. Hans Pirchegger, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte, München 1962, str. 142.

Slika 3. Vincenc Rajšp, Marija Grabnar, Slovenija na vojaškem zemljevidu 1763-1787, 5. zvezek, karte, 173. sekcija.

Sklep

V pričujoči razpravi sem poskušal predstaviti deželsko sodišče v Konjicah, kakor je le-to nastalo v drugi polovici 15. stoletja s pismom cesarja Friderika III. Iz pisma o postavitvi deželsskosodnega okraja je mogoče zaključiti, da je sama ustanovitev nekaj povsem običajnega. Avtorji, ki obravnavajo to obdobje, predvsem sta to bila Mell in Pirchegger, kasneje pa tudi Vilfan, ugotavljajo, da je bila osnova celotne upravne razdelitve Štajerske cerkvena upravna ureditev.

Čeprav se je na začetku zdelo, da gre pri ustanovitvi deželskega sodišča za anahronizem, saj je konjiška župnija segala globoko v deželsko sodišče s sedežem v Zbelovem, pa je pismo, s katerim cesar Friderik III., na prošnjo Janeza z Žusma, ustanavlja in določa obseg deželskega sodišča, postavilo popolnoma nove temelje razpravi. Deželsko sodišče, ki je imelo pomirje in prvine deželsko sodne oblasti ("puerckhfrid vnnd darczue stockh vnnd galgen"), ni pa imelo deželsko sodnega teritorija, je to postalo z izločitvijo iz starejšega deželskega sodišča s sedežem v Zbelovem. Cesar naroča, da so v

skladu s pismom Janezu z Žusma in njegovim dedičem, lastniki deželskega sodišča s sedežem v Zbelovem in njihovi dediči dolžni zagotoviti normalno opravljanje deželsko sodne oblasti ("...geben auch wissentlich mit dem brief, alß das er sein erben vnnd nachkhomben dasselb lanndtgericht mit allen den ehren, rechten, freyhaitten, vnnd gerechtighaiten hohen vnnd niedern gericht, fallen, wändlen, pennen vnnd in annderweg als weit die obbemelt pfarr ist.").

VIRI

Beckmann Nicolai, *Idea juris statutarii er consuetudinarii Stiriaci et Austriaci cum jure Romano collati, Graecii* 1688.

Des Loblichen Fürstenthumbs Steyer Landt vnd Peinlich Gerichts Ordnung, Gratz 1583.

ŠDA, Temeljni urbar, Fasc. št. 18, št. 48; Abschrift des Reformiertenn Urbar im Vitzdomb Amt Inn Steyr vber die Nutz vnnd Zuegehörung des Amts Gonnabitz 1562 (No. 73).

ŠDA, Temeljni urbar, Fasc. št. 19, št. 49; Urbari vber die Herrschaft Ganabicz 1570 (No. 52 – Cilli).

ŠDA, Temeljni urbar, Fasc. št. 20, št. 50; Urbar der Herrschaft Gannabitz 1570 (No. 52 – Cilli).

Walthero Bernhardo, *Consuetudines Austriacae, Ad stylum excelsi regiminis infra anasum accomodatae, Norimbergae* 1716.

ZAC, Konjiški urbar, 1597 (1688), Inv. št. 22, 7/1.

LITERATURA

Baltl Hermann, *Die ländliche Gerichtsverfassung Steiermarks vorwiegend im Mittelalter*, Wien 1951.

Bavcon Ljubo, Šelih Alenka, *Kazensko pravo*, Splošni del, Ljubljana 1999.

Byloff Fritz, *Land- und peinliche Gerichtsordnung Ertzhertzog Karls II. für Steiermark vom 24. Dezember 1574; ihre Geschichte und ihre Quellen*, Graz 1907.

Holcman Borut, *Struktura pravosodnega sistema na Štajerskem v 15., 16. in 17. stoletju*, v: *Arhivi XX*, št. 1-2, Ljubljana 1997, str. 72-87.

Kocher Gernot, *Das Recht im Bäuerlichen Alltag*, v: *Bäuerliche Sachkultur des Spätmittelalters*, Krems 1982, str. 49-61.

Kocher Gernot, *Gerichtsorganisation und Strafrechtspflege im Herzogtum Steiermark in der Frühen Neuzeit*, v: *Hexen und Zauberer, Die Große Verfolgung – ein europäisches Phänomen in der Steiermark*, Graz – Wien 1987, str. 103-120.

Kocher Gernot, *Recht und Schrift, Quellen zur Entwicklung der Rechtswissenschaft in der Steiermark*, Graz 1984.

Kocher Gernot, *Richter und Stabübergabe im Verfahren der Weistümer*, Graz 1971.

- Kocher Gernot, Zeichen und Symbole des Rechts, Eine historische Ikonographie, München 1992.
- Koropec Jože, Svetna zemljiška gospostva na Konjiškem do 1600, v: Konjiško 1146-1996, Slovenske Konjice 1996, str. 98-164.
- Luschin Arnold von Ebengreuth, Österreichische Reichsgeschichte (Geschichte der Staatsbildung, der Rechtsquellen und des Öffentlichen Rechts), Bamberg 1896.
- Mell Anton, Hohe und niedere Strafgerichtsbarkeit, Landgerichte und Burgfriede in Steiermark, v: Steirische Gerichtsbeschreibungen. Als Quellen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer. I. Abt. Landgerichtskarte: Steiermark (Quellen zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte der Steiermark 1), Graz 1914.
- Mell Anton, Pirchegger Hans, Steirische Gerichtsbeschreibungen, Als Quellen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, Graz 1914.
- Merzbacher Friedrich, Schild Wolfgang, Verfolgung und Verurteilung der Missetäter, v: Justiz in alter Zeit, Rothenburg ob der Tauber 1989, str. 129-368.
- Mlinarič Jože, Kartuziji Žiče in Jurkloster, Maribor 1991.
- Mlinarič Jože, Žički kartuzijani in njihovi odnosi s konjiškimi gospodi, s konjiško župnijo in konjiškimi tržani, v: Konjiško 1146-1996, Slovenske Konjice 1996, str. 165-187.
- Ožinger Anton, Zgodovinski oris konjiške prafare od ustanovitve do konca prve svetovne vojne, v: Konjiško 1146-1996, Slovenske Konjice 1996, str. 34-62.
- Pirchegger Hans, Die Pfarren als Grundlage der politisch-militärischen Einteilung der Steiermark, Archiv für österreichische Geschichte 102/I, Wien 1912.
- Pirchegger Hans, Die Untersteiermark in der Geschichte ihrer Herrschaften und Gülden, Städte und Märkte, München 1962.
- Pirchegger Hans, Erläuterungen zum historischen Atlas der österreichischen Alpenländer, Wien 1940.
- Planer Eugen, Recht und Richter in den innerösterreichischen Landen Steiermark, Kärnten und Krain, Rechts- und Kulturgeschichtliches aus einem Jahrtausend, Graz 1911.
- Schild Wolfgang, Das Strafrecht als Phänomen der Geistesgeschichte, v: Justiz in alter Zeit, Rothenburg ob der Tauber 1989, str. 7-38.
- Schild Wolfgang, Die Ordnung und ihre Missetäter, v: Justiz in alter Zeit, Rothenburg ob der Tauber 1989, str. 59-128.
- Stegenšek Avguštin, Konjiška dekanija, Maribor 1909.
- Stegenšek Avguštin, O razvoju župnijskih mej in o deželno sodni razdelitvi v konjiški dekaniji, v: ČZN IV, Maribor 1907, str. 193-213.
- Straka, Verwaltungsgrenzen und Bevölkerungsentwicklung in der Steiermark 1770 - 1850, Erläuterungen zur ersten Lieferung des Historischen Atlases der Steiermark, Graz 1978.
- Svetina Anton, Pravice in dolžnosti ljubljanskega deželskega sodnika, v: Časopis za slovensko krajevno zgodovino Kronika, letnik 5, Ljubljana 1957, str. 45-47.
- Vilfan Sergij, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961.

Vilfan Sergij, Pristojnost ptujskega deželskega sodnika po urbarju iz leta 1322 in po ptujskem statutu, v: , str. 173-180.

Wesener Günter, Das Innerösterreichische Landschranenverfahren im 16. und 17. Jahrhundert, Graz 1963.

Žontar Josip, Kranjski sodni red za deželska sodišča iz l. 1535, v: Zgodovinski časopis, Kosov zbornik, letnik VI-VII, leto 1952-1953, str. 256.

Žontar Jože & all., Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918, Graz-Celovec-Ljubljana-Gorica-Trst 1988.

Vrbari vber die Herrschafft Ganabicz 1570, No. 52, Cilli

Steierm. Landesarchiv, Stockurbar von Gonoviz, Fasc. No. 19 No 49.

Fols. 188v – 192r.

[f. 188v]

Lanndtgericht

Das lanndtgericht der herrschafft Gannabicz gewert hüerauf biß zu dem heilligen creucz zum pächl. Vnnd aber vom schloß vber Zwerch gegen dem Pacher biß auf Opplotnicz, zu dem dritten orth biß auf den pach Gannabiczdorff vnnd als weit die pfarr Gannabicz gewert, laut des Khayser Friderich Lanndtgerichtsbrief wie der von worth hernachgeschriben ist.

Wir Friderich von Gottess gnaden römischer Khayser zu allen zeiten merers des Reychs, zu Hungern, Dalmatien, Croatien etc. Khünig, herczog zu Osterreich, zu Steyer, zu Khärnten vnnd Crain etc. Graue zu Tyrol etc. Bekhennen für vnns vnnd vnnsre erben das vnns vnnsrer getreuer lieber Hannß Suessenhaimer [f. 189r] vnnsrer Cammrer zuerkhennenn geben hat. Wie er zu seinem schloß Gannabicz ain puerckhfrid vnnd darczue stockh vnnd galgen vnnd aber khain lanndtgericht hab vnnd vnns diemüettigkhlich gepetten, das wir im vnnd sein erben zu dem selben sein schloß ain lanndtgericht auß vnnsrem landtgericht Planckhenstain, alsweit die pfarr daselbst zu Gannabicz in dem selben vnnsrem lanndtgericht wered geruechten zugeben, haben wir angesehen desselben Süessenhaimers fleissig petten, auch die willigen diener etc. So er vnns etlich Jars in vnnsrem Hof thann hat, vnnd hinfur thuen soll vnnd mag vnnd haben im dardurch vnnd von sundern gnaden, alls regierennder herr vnnd landtsfürst, in Steyer aus dem berüertem vnnsrem lanndtgericht zu Planckhenstain ain lanndtgericht daselbst hingeen Gannabicz, als weitt die beruert pfarrkhürchen in demselbem vnnsrem Lanndtgericht weret gegeben, geben auch wissentlich mit dem brief, alß das er sein erben vnnd nachkhomben dasselb lanndtgericht mit allen den ehren, rechten, freyhaitten, vnnd

gerechtig[f. 189v]khaiten hohen vnnd niedern gericht, fallen, wändlen, pennen vnnd in annderweg als weit die obbemelt pfarr ist, zu dem berüerten schloß füeren, auf iren vnnd anndern leüten innhaben nueczen müßen sich des gebrauchen vnnd halten mügen, inmassen wir das daraufgehabt haben, vnnd annder lanndtgericht in vnnserm fürstenthumb Steyr gehalten werden, an vnnsere vnnd menigkhlichs irrung. Doch das sy dasselb lanndtgericht mit Recht sprechen vnnd in annderweg ordenlich vnnd aufrichtigkhlich als sich gebürt besetzen vnnd halten, als lanndtgerichts Recht ist. Was aber vnnsere leuth, in demselben irem lanndtgericht gesessen sein, darauf halten wir vnnß das landgericht zu demselben vnnserm gshloß Planckhenstain beuor. Inmassen wir das vor auch darauf gehabt haben, vnnd wir verzeihen vnnß auch darauf, für vnns vnnd vnnsere erben des berüerten thails lanndtgerichts, so wie in von dem berüertem vnnserm gshloß Planckhenstain daselbst hingeen Gannabicz zu ain lanndtgericht geben haben, wissentlich mit dem brief, alls das wir noch vnnsere erben khain zur zuerspruch mer darzue haben wollen. Dauon gebietten wir den edlen vnnsern lieben gethreu[n] [f. 190r] N: allen vnnsern haubtleüthen, grauen, herrn rittern vnnd khuerchern, verweseren, viczdomben, pflegern, purckhgrafen, bürgermaistern, richtern, rätthen, burgern, gemainen vnnd allen anndern vnnsern ambleüthen, vnnnderthannen vnnd getreuen, vnnd beßondern vnnsere lanndtrichtern daselbst zu Planckhenstain gegenwirtigen vnnd khunftigen ernstlich vnnd wellen, das si den benannten Süessenhaimer, sain erben, vnnd nachkhommen bey dem berüerten lanndtgericht genczlich beleiben, vnnd si das breuchlich gebrauchen lassen, vnnd in davon khain irrung noch hindernuß thuen noch das jemandts anndern zuthuen gestatten, in khain weiß, als lieb in allen vnnd in jedem sey wnnser schwäre vngnad zuuermeiden. Das main[en] wir ernstlich mit vrkhundt dieß briefs geben zu Grätz am Mittichen in den heilligen pfingst feyrtagen, nach Kristi geburt im, wierzehenhundert-vnnndneunndsiibenzigisten, vnnsres khayserthumbs im achtundzwanzigisten vnnseren reichs des römischen im vierzigesten vnnd des Hungerischen im ainvnzwainzigisten jaren.

[f. 190v]

Des Marckhts Gannabicz Purckhfridt

In disem der herrschafft Gannabicz lanndtgericht, maßen sich N: richter, rath vnnd gannczere gemainer marckht Gannabicz aines burckhfridens an, der solle sich irem anzaigen nach erstreckhen, erstlichen mit ainem orth hinauf für das schloß Gannabicz zu ainem aufgemauerten creucz, mit dem andern orth an das hulzerne creucz neben des pachs Zepnickh vnnnder dem

Schentäckhen, mit dem dritten orth vnnnder den weingarten an die straßen zu dem gemauerten creütz bei dem dorff Preurat, mit dem vierten orth hinab auf das dorff Rane, vnnnd mit dem fünften hinauf für das hochgericht biß am gupf des pergs Wobitsch gennant. Es ist aber vmb disen angemasten burckhfridt khain schriftlich gefertigter schein furkhumen. Darzue solle sich dis angemaßte burckhfridts obrigkheit auf ainen innhaber diser herrschaft desselben gesindt vnnnd vnnnderthannen nit versteen, sannder an mittl ausgeschloßen sein.

[f. 191r]

Hochgericht

Das hochgericht oder der galgenperk in hirobuerschribene gemeines marckhts angemasten purckhfrid oberhalb des dorfs Gmoß, daselb sambt der darzuegeherigen laiter ist wie in erkundigung befunden im fahl der notturfft bißheer von der herrschaft Gannabicz vnnnder gehörigen hofstetten zuegericht vnnnd aufgeseetzt dennen von den ziernerleithen, müllnern vnnnd webern im landtgericht seshafft ain hilff vnnnd beystanndt gethann worden.

[f. 191v]

Marckhts Gannabicz Richter Erwellung vnnnd bestättung

Gemainer marckht Gannabicz haben jürlich an Sanct Marg[areten] tag ainen marckht richter auß irem mitte zuerwellen wellichen si ainem yeden innhaber der herrschaft Gannabicz auf das schloß furzustellen schuldig vnnnd so er demselben annemblich vnnnd gefellig hat er solchen erwelten richter zu bestätten im den gerichtstab zu anntwurten, dem gemainen brauch nach aufzulegen, das er menighlichen dem armen so woll als dem reichen, vnnnd dem reichen als dem armen, gleiches gericht vnnnd recht halte vnnnd ergeen lasse, daruber dann ain innhaber den richter in die glub nimbt.

[f. 192r]

Wasmassen die Malleficz Personen auß dem Marckht in daß Lanndtgericht geantwurt werden.

Wann in dem marckht Gannabicz oder in desselben burckhfridt ain mallaficz personn betreten wirt vnnnd rinkhumbt, so ist der marckht richter schuldig solicher der herrschaft anzusaigen vnnnd die personn sambt dem guett so bei im gefunden worden am dritten tag dem innhaber in dem gerichtshauß dahin der innhaber seine leuth schickht vnnnd verordnet zu

anntwurten. Welliche mallafitz personn volgents der innhaber sofern die verprechung so groß für das malleficz recht daß der pannrichter mit seinen beiscizern der der innhaber darczue erbitt im marckht, bei dem prannger besicz stelt, vnnd die selb nach glegenhait den urtl richten last. Dises alles beschiecht auf sein innhabers versten.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Gerichtsbarkeit im Spiegel der Urbare der Grundherrschaft Gonobitz (Konjice) Das Landgericht Gonobitz

Die Gerichtsbarkeit ist die Befugnis, ein Gerichtsverfahren gegen eine oder mehrere Personen einzuleiten, das Urteil zu fällen und zu vollziehen.

Die Grundherrschaft Gonobitz und ihre Landgerichtsbarkeit, so wie sie in den Stockurbaren von der Mitte des 16. Jahrhunderts überliefert ist, umfassen alle Kategorien, die die Definition der Gerichtsbarkeit enthält.

Das Landgericht wurde vom Kaiser und steirischen Landesfürsten Friedrich in seinem Landgerichtsbrief vom 2. Juni 1476 aus dem älteren Landgericht Plankenstein (Zbelovo) ausgesondert. Dieses ältere Gericht übte die Gerichtsbarkeit auf dem gesamten Draufeld aus, darum ist die Aufzeichnung aus dem Kaiserbrief in dem Sinne zu verstehen, daß es mit der Gründung nicht ganz glatt abgelaufen ist.

Die Grundlage für die Aussonderung bildet das Ansuchen Hanns Süßenheimers und die Urfarre Gonobitz. Die Urbare, die zum Großteil im Steirischen Landesarchiv, eines davon auch im Historischen Archiv Celje (Zgodovinski arhiv Celje) aufbewahrt werden, bieten zwar nur spärliche Angaben über die Grenzpunkte, dennoch lassen sich - durch Heranziehung von Angaben aus der Kirchenverwaltung - ziemlich genaue Grenzen feststellen.

In die Zuständigkeit des Landrichters fielen nicht nur die *cause maiores* für die Untertanen der Herrschaft Gonobitz, sondern auch der Markt Gonobitz, der innerhalb der Grenzen des Landgerichts lag. Die Zuständigkeit war eine doppelte, und zwar in der Bestätigung des Marktrichters und in der Behandlung von schweren Straftaten der Marktbewohner.

Der vorliegende Beitrag geht einerseits auf die Zuständigkeit des Landrichters im Hinblick auf ein Territorium, in unserem Fall auf den Markt Gonobitz, ein, andererseits aber versucht er, die Gerichtsbarkeit in der Mitte des 16. Jahrhunderts zu rekonstruieren.

Helena PAČNIK

PROSLAVE NA ŠOLAH V SLOVENSKIH KONJICAH 1918-1941, 1945-2000

Uvod

Družbene in politične spremembe v naši državi, še posebej v zadnjem desetletju 20. stoletja, so se odražale tudi v šoli. Vplivale so na življenje in delo v šoli in še posebej na šolsko zakonodajo, ki med drugim odreja tudi praznike in pouka proste dneve, spominske dneve in proslave. Zato sem se odločila, da na podlagi zapisov v šolskih kronikah podrobneje raziščem področje proslav in praznovanj ter spominskih dnevorov na konjiških šolah. K temu je nekoliko pripomogel tudi razgovor z najstarejšo konjiško učiteljico Marijano Režabek, ki je aprila 2000 dopolnila 97 let in je med drugim dejala: *"Takrat nismo vprašali za plačilo, samo delali smo in bili srečni, da pripravljamo slovenske igre in deklamacije, ... pa lutke smo imeli in vsaj dvakrat letno pripravili proslavo za otroke in odrasle, ... veste pa v njih nismo bili samo učitelji, ampak tudi izobraženi in ugledni Konjičani, ki so se zavedali slovenstva."* Poleg tega imajo Konjice bogato šolsko preteklost, saj so se v prelomnih trenutkih ustanovljale, ukinjale in spreminjale šole ali pa samo preimenovala, pač glede na politično usmeritev države in potrebe kraja.

Tako so v referatu predstavljene proslave, kulturne prireditve, spominski dnevi in druge svečanosti na: Dekliški šoli, Deški šoli, Meščanski šoli, Državni nižji gimnaziji, Ljudski osnovni šoli, I. in II. Osnovni šoli oziroma šoli Dušana Jereba in Edvarda Kardelja, oziroma danes OŠ Ob Dravinji in OŠ Pod goro, v obdobjih 1918-1941 in 1945-2000.

Prazniki in dela prosti dnevi

Po Niku Kuretu je praznik¹ *"dan posebnega pomena v življenju posameznika ali skupnosti, ki se praviloma obhaja vsako leto"*. Prazniki se obhajajo različno: ljudje počivajo, ne delajo, "praznujejo", izrekajo čestitke in jih dobivajo, privoščijo si praznični jedilnik, prirejajo proslave in se praznično oblečejo. Prazniki so osebni in družinski ter prazniki skupnosti. Sem sodijo državni, nacionalni, verski, kmečki, delavski, ...

Na Slovenskem se državni ali narodni prazniki, ki so dela prosti,

¹ Enciklopedija Slovenije 9, Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 247-249.

praznujejo od leta 1929. Do takrat so slavili predvsem rojstne dneve vladarja in pomembne vojaške zmage.

Prazniki v obdobju 1918-1941

"Kraljevina Jugoslavija je leta 1929 praznike določila z zakonom. Državna praznika sta postala **1. december**, dan zedinjenja, in **rojstni dan kralja**. Ta je bil v obdobju vladavine kralja Petra I. 12. julija, v času kralja Aleksandra 17. decembra in v času Petra II. 6. septembra. **Vidov dan**, 28. junij je veljal spominu v vojnah padlih junakov. Osnovne šole in gimnazije pa so na ta dan zaključevale šolsko leto in delile spričevala. Zakon je rimskim katolikom priznal **dvanajst cerkvenih praznikov**, med katerimi so bili državni uslužbenci dela prosti še za praznik mestnega ali trškega zavetnika."

V šolah so se v tem obdobju praznovale še številne **obletnice** in **spominski dnevi** v čast zaslužnim možem. Obeležili pa so tudi različne okrogle obletnice društev, organizacij in ustanov.

Prazniki v obdobju 1945-1991

V letih 1944 - 1991 so v Sloveniji praznike določali zvezni in republiški zakoni. Verskih zakonov niso priznali za državne ali ljudske, razen novega leta, vseh svetih in božiča, ki je bil do leta 1953 dela prost dan.

Novo leto je bilo od leta 1948 do leta 1955 le dela prost dan, od leta 1955 pa državni praznik, ki se je praznoval dva dni.

8. februar, Prešernov dan, je bil za kulturni praznik slovenskega naroda razglašen že 1. februarja 1945. Od leta 1991 je tudi dela prost dan. Od leta 1947 se na ta dan, na osrednji proslavi slovenskega kulturnega praznika, podeljujejo državne nagrade za dosežke v kulturi.

27. april, dan OF slovenskega naroda, je postal slovenski državni praznik leta 1948 in bil do leta 1952 dela prost dan, od 1952 do 1968 je bil praznik, vendar navaden delovni dan, od leta 1968 pa do danes je ponovno dela prost dan, le da se je leta 1991 z novim zakonom preimenoval v dan upora proti okupatorju. Praznovanje **1. maja** kot mednarodnega delavskega praznika, se je na Slovenskem začelo že leta 1890. 22. aprila 1945 je bil 1. maj razglašen za državni praznik in se od leta 1949 praznuje kot dvodnevni ljudski praznik, od leta 1973 pa se imenuje **praznik dela**.

20. april 1959 je bil kot **dan 40. obletnice ustanovitve KPJ** po zveznem zakonu razglašen za enkratni praznik.

9. 5. 1945 je bil **deveti maj**, dan zmage nad fašizmom, razglašen za "*obče narodni praznik*". Leta 1952 je bil za dan zmage nad fašizmom razglašen 15. maj, leta 1965 pa ponovno 9. maj, ki je postal dela prost dan.

Leta 1956 so **4. julij**, dan borca, razglasili za državni praznik vstaje jugoslovanskih narodov in je postal dela prost dan.

22. julij, dan vstaje slovenskega naroda, je bil leta 1951 uzakonjen kot dela prost dan.

3. oktober, dan slovenske državnosti, je bil v spomin na zasedanje zbora odposlancev slovenskega naroda 1943 v Kočevju razglašen za slovenski državni praznik 1989. leta, a se je obdržal le do leta 1991.

1. november, cerkveni praznik vseh svetih, je bil v obdobju 1948-1959 le dela prost dan, od leta 1959 pa državni praznik **spomina na mrtve** in leta 1989 preimenovan v dan spomina na mrtve.

29. november, dan republike, je predsedstvo Avnoja razglasilo za državni praznik Jugoslavije že leta 1944. Dve leti kasneje pa je bil ta dan razglašen za dan spomina na drugo zasedanje Avnoja 1943 in spomin na razglasitev FLRJ. V letih 1949-1991 se je praznoval dva dni.

V petdesetih letih so slovenske občine in mnoge krajevne skupnosti uvedle v spomin na pomembne dogodke iz delavskega gibanja in narodnoosvobodilne borbe 1941-1945 tako imenovane **občinske in krajevne praznike**.

V občini Slovenske Konjice so leta 1954, kot občinski praznik, praznovali 25. april, dan, ko je v Draži vasi padel komandant XIII. udarne brigade Mirka Bračiča, Milenko Knežević. A že naslednje leto je bil za občinski praznik razglašen 12. februar. Na ta dan so leta 1944 Nemci na Stranica obesili 100 talcev. Leta 1972 je Skupščina občine Slovenske Konjice sprejela odlok o razglasitvi 12. oktobra za praznik občine. Na ta dan je leta 1944 Pohorski bataljon v Boharini nad Zrečami izvedel uspešno akcijo in se spopadel z Nemci. Odlok je tudi določil, da je občinski praznik dela prost dan, kar pa je veljalo le nekaj let. Ker je odlok stopil v veljavo takoj po objavi, je konjiška občina tisto leto praznovala dva občinska praznika. Hkrati je bilo s tem odlokom določeno, da se 12. februarja izvrši komemoracija na grobovih talcev na Stranica.²

Prazniki po letu 1991

Leta 1991 je Republika Slovenija z zakonom odpravila prejšnje slovenske in jugoslovanske zakone o državnih praznikih in dela prostih dneh ter uvedla sedem novih državnih praznikov:³

- novo leto, 1. in 2. januar,
- Prešernov dan, slovenski kulturni praznik, 8. februar,
- dan upora proti okupatorju, 27. april,

² Arhiv Upravne enote Slovenske Konjice, statuti, odloki, dogovori.

³ Enciklopedija Slovenije, Mladinska knjiga, Ljubljana 1995, str. 247-249.

- praznik dela, 1. in 2. maj,
- dan državnosti, 25. junij, spomin na dan, ko je bila leta 1991 razglašena neodvisnost Slovenije,
- dan spomina na mrtve, 1. november,
- dan samostojnosti, 26. december, spomin na dan, ko je bil leta 1990 razglašen izid plebiscita za samostojno Slovenijo;
- štiri katoliške:
 - velika noč, velikonočna nedelja in ponedeljek,
 - binkošti, binkoštna nedelja,
 - Marijino vnebovzetje, 15. avgust,
 - Božič, 25. december;
- in en protestantski praznik, in sicer:
 - dan reformacije, 31. oktober, v spomin na dan, ko je Martin Luther leta 1517 na vrata cerkve v Wittenbergu nabil 95 tez.

Pregled proslav v obdobju 1918-1941

Po končani prvi svetovni vojni se je pouk na slovenskih šolah v Konjicah začel 7. januarja 1919 in je trajal do 29. marca 1941. V tem obdobju so v Slovenskih Konjicah delovale **deška šola**, **dekliška šola** in od leta 1938 **meščanska šola**. Proslave in svečanosti, ki so jih šole izvajale, je določal okrajni šolski svet, sresko poglavarstvo oziroma sresko načelstvo ter ministrstvo za prosveto. Svečanosti ob pomembnejših dogodkih v državi in kraljevi družini ter državne praznike pa je od leta 1929 z zakonom določala država.

V šolskih kronikah so za to obdobje navedeni naslednji prazniki:

- 9. januar, rojstni dan kraljice Marije,
- 12. junij, rojstni dan kralja Petra (do njegove smrti leta 1921),
- 28. junij, Vidov dan,
- 6. september, rojstni dan prestolonaslednika Petra,
- 1. december, dan ujedinenja,
- 17. december, rojstni dan kralja Aleksandra (do njegove smrti 1934).

Ob teh praznikih, razen za rojstni dan kraljice Marije, ni bilo pouka. Praznovanje je potekalo običajno na isti dan kot je bil praznik, razen redkih izjem, ko so praznovanje prenesli na kak drug dan.

Proslave ob državnih praznikih so se le malo razlikovale. Proslavljanje se je začelo s slovesno mašo v nadžupnijski cerkvi, ki je bila obvezna za vse učence in učitelje. Nadaljevalo pa se je s skupno proslavo v enem izmed razredov oziroma v telovadnici deške šole (dekliška šola je ni imela), ali pa z razrednimi proslavami. Dokaj enak je bil tudi program proslav. Uvodnemu govoru učitelja ali katerega izmed učencev so sledile deklamacije, pevske točke ali krajši igrani prizori. Nema lokrat pa so nastope

otrok zamenjala poučna predavanja, primerna prazniku. Vedno pa se je ob državnem prazniku zapela tudi himna.

Poleg slovenske himne, pesmi Naprej Simona Jenka, ki jo je uglasbil Davorin Jenko, so na proslavah peli še hrvaško himno Lijepa naša domovina in srbsko himno Bože pravde.⁴

Od navedenih praznikov sta se glede na zapise, najbolj svečano proslavila 1. december in Vidov dan. S slednjim se je od leta 1923 v osnovnih šolah in gimnazijah zaključevalo šolsko leto s svečano mašo in podelitvijo spričeval.

Proslava 1. decembra 1929 je na dekliški šoli potekala po naslednjem programu:

- *"slovesna šolska maša*
- *slavnostni govor učiteljice Lorber*
- *pesem Tam gori za našo vasjo*
- *deklamacije:*
 - 1. razred: *Slovenska zemlja, Mlada šolarka, Naša Anka, Igra na obrazu, Pridna deklica, Prvi krajec - suh možiček*
 - 2. razred: *Domovina z Bogom, lastovice, Naša muca*
- *pesem V Gorenjsko se oziram*
- *deklamacije:*
 - 3. razred: *Tožba goriške begunke, Domovina Jugoslavija*
 - 4. razred: *Ranjena na Prilepu, Jugoslovensko pismo bratcem v svobodi, Kralju Petru I. osvoboditelju*
- *pesem Roža*
- *deklamacije:*
 - 5. razred: *Goriški moji domovini in Oslobodjena Jugoslavija*
 - 6. razred: *Vizija*
- *himna Bože pravde"*

Na vidovdanski proslavi dekliške šole ob zaključku šolskega leta 1929/30, ki je sledila šolski maši, je bil naslednji program:

- *"slavnostni govor učiteljice Angele Rott*
- *deklamacije: 6. razred Na vidov dan, 5. razred Pjesma o Vidov danu in Čele kula*
- *pesmi:*
 - *Oj ti vilo*
 - *Slovensko dekle, ki jo je zapela Lidija Miller, učenka 4. razreda*
 - *Tam gori za našo vasjo*
- *deklamacije: Me mlade Slovenke, Preko Drave, preko Soče, Begunka*
- *pesem Svi cigani*
- *deklamacije:*

⁴ Helena Pačnik, diplomska naloga, Pedagoška fakulteta Maribor 1997.

- 3. razred: *Naš vidovdanski kres, Vidovdanski cvet in klas*
- 2. razred: *Kraljeviču Marku, Molitev naše Danice, Cicibanus - coperjanus, Domotožje, Ciciban cicifuj*
- 1. razred: *Spanček, Pičica na i, O mamici, Šola in resnica, Koliko je zvezd, Kurecina*
- petje
- igra 5. in 6. razreda
- izročitev knjižice poštne hranilnice učenki Ivanki Višnar
- himna Bože pravde"

Poleg državnih praznikov so imele posebno mesto še slovesnosti ob jubilejih in pomembnih dogodkih v kraljevi družini, kot so rojstva, poroke, smrti. Rojstni dnevi kraljev Petra I., Aleksandra in Petra II. so bili celo državni prazniki in pouka prosti dnevi. Med njimi naj omenim:

- poroko kralja Aleksandra in romunske princese Marije 8. junija 1922, ko je bilo s posebnim odlokom kar šest dni pouka prosto,
- rojstvo prestolonaslednika Petra 6. septembra 1923,
- rojstvo princa Tomislava 20. novembra 1928,
- obletnica smrti kralja Petra I. in ubitega kralja Aleksandra.

Praznovanja so potekala podobno kot ob državnih praznikih. Pouka prosti dnevi pa so se določali sproti, pač glede na pomembnost dogodka.

Omenjeni so tudi različni "vojaški in politični prazniki", običajno ob obletnicah pomembnih vojaških zmag ali bitk, kot na primer:

- obletnica bitke pri Kumanovem,
- desetletnica preboja solunske fronte,
- konec prve svetovne vojne, ki se je praznoval kot dan miru,
- obletnica koroškega plebiscita,
- desetletnica "osvobojenja" 29. oktobra 1928.

V kronikah so pogostokrat zapisane obeležitve posebnih, predvsem okroglih obletnic rojstev ali smrti zaslužnih mož. Med njimi izstopajo obletnice:

- Antona M. Slomška, Janeza E. Kreka, Ivana Cankarja, Otona Župančiča,
- državnikov kot G. Washingtona, T. Masaryka,
- Nikole Tesle in drugih.

Med ostalimi spominskimi dnevi, ki jih lahko delimo na tiste, ki so jih obeleževali vsako leto in tiste, ki so jih proslavljali le ob okroglih obletnicah, izstopajo vsakoletni:

- dan rdečega križa, dan miru, protituberkulozni dan in dan varčevanja,
- "dečji dan", materinski dan, ki se prvič omenja v letu 1931,
- Alojzijevo kot protialkoholni dan in dan treznosti, ki so ju vedno spremljala predavanja o treznosti in posledicah pitja,
- dan svetega Save, škofa Strossmayerja, svetega Cirila in Metoda.

Spominske dneve so največkrat proslavili s poučnimi predavanji in s pouka prostim dnevom, oziroma le s spominsko uro, izjemoma pa tudi s proslavo. Od njih se je razlikovalo praznovanje materinskega dne, ki se prvič omenja leta 1931. To so bile proslave z velikim številom nastopajočih, z deklamacijami, petjem ter daljšimi ali krajšimi igrami, tudi s pismi materam o ljubezni in hvaležnosti.

Med cerkvenimi prazniki so posebej omenjene le procesije na Telovo, na katerih so učenske deklinške šole trosile cvetje, v šolskem letu 1930/31 prvo sveto obhajilo, 13. maja 1928 pa slovesnost ob sedemstoletnici ustanovitve lavantinske škofije.

"Šolska mladina" pa je večkrat pripravila in uspešno izvedla daljše predstave oziroma igre. Poleg staršev so si jih ogledali tudi drugi krajan in bili, glede na zapise, nad njimi zelo navdušeni. Denar, ki so ga ob teh predstavah zbrali, so običajno namenili nakupu knjig za šolsko knjižnico.

Glede na to, da sta šoli tesno sodelovali s krajem, so učenci in učenske nastopali tudi na slovesnostih ob posebnih dogodkih v kraju. Omenjeni so nastopi ob sprejemu regenta Aleksandra (ki je potoval skozi Konjice), bana Natlačena, raznih ministrov, na srečanju sokolskih društev in drugih.

Dostojno, s pesmijo in govorom so se poslovili od umrlih sošolk in sošolcev ter sodelovali na drugih žalnih slovesnostih.

Obdobje 1945-1991

Predpisi, ki urejali praznike in proslave

Proslave in spominske svečanosti so bile od leta 1945 določene z zakoni, odloki in pravilniki. Objavljeni so bili v uradnih listih⁵ ter zakonih in pravilnikih o šolstvu in so določali tudi način praznovanja. V zakonu o osnovni šoli⁶ so bile podrobneje določene proslave in obvezne svečanosti ter pouka prosti dnevi ob državnih praznikih. Ta zakon je bil razveljavljen leta 1965 z novo odredbo o šolskem koledarju za osnovno šolo⁷, ki so ga kasneje dopolnjevali, vendar so pouka prosti dnevi, prazniki in obvezne proslave ostajali v okviru tega zakona.

Prazniki s pouka prostimi dnevi so bili:

- dan pionirjev, 29. september,
- dan mrtvih, 1. november,

⁵ Uradni list DFJ, št. 25-236/45, Uradni list DFJ, št. 31-276/45, Uradni list FLRJ, št. 20-208/52.

⁶ Uradni list LRS, št. 32-165/59.

⁷ Uradni list SRS, št. 15-163/65.

- dan republike, 29. in 30. november,
- novo leto, 1. in 2. januar,
- Prešernov dan, 8. februar,
- dan OF, od vključno 27. aprila do vključno 30. aprila,
- praznik dela, 1. in 2. maj,
- dan mladosti, 25. maj,
- občinski praznik.

Nadalje je zakon določal, da mora šola za zgoraj navedene praznike organizirati proslave.

Ravno tako so se morali s proslavo počastiti spominski dnevi, ki pa niso bili pouka prosti in sicer:

- dan združenih narodov, 24. oktober,
- obletnica oktobrske revolucije, 7. november,
- dan Jugoslovanske armade, 22. december,
- dan žena, 8. marec,
- dan zmage, 9. maj,
- dan šole, ki ga določi svet šole.

Proslava dneva republike in proslava ustanovitve OF skupaj s praznikom dela, so se organizirale na dan pred praznikom, ki pa ni bil pouka prost. Občinski praznik, dan pionirjev, Prešernov dan in dan mladosti so se praznovali na isti dan.

Kot pouka prosti dnevi so bile s tem zakonom določene nedelje in od leta 1971 tudi sobote.⁸

Pregled po posameznih proslavah

1. Proslava ob začetku šolskega leta

Šolsko leto se je praviloma začinjalo s proslavo. Ta se je po obsegu in pomenu spreminjala. Prisotna je bila ves čas, čeprav ni zabeležena za vsako šolsko leto.

Sprva je bila za vse učence, kasneje pa se je omejila na sprejem prvošolčkov, s krajšim kulturnim programom ali pa celo samo s pogostitvijo in fotografiranjem v spomin na prvi šolski dan.

Na I. osnovni šoli je v šolskem letu 1978/79 sovpadala s svečanostjo ob odprtju novega dela šolske zgradbe.

2. Proslava pionirskega dne

V letih 1946-1951 je bila proslava pionirskega dne ob koncu šolskega leta, v mesecu maju ali juniju. Ob 20. obletnici pionirske organizacije leta 1962 pa

⁸ Uradni list SRS, št. 27-177/71.

je pionirski dan postal 29. september in se je obdržal do razpada Jugoslavije.

Na ta dan je bila za učence proslava s kulturnim programom. Sledili so ji pohodi ali športne aktivnosti. Predstavniki oddelčnih skupnosti oziroma razredni predsedniki, so se udeležili pionirske konference. Na njej so običajno sprejemali program dela pionirske organizacije za tekoče šolsko leto. Ta je bil za šolo zelo pomemben, saj so v okviru te organizacije potekale različne šolske aktivnosti, od krožkov oziroma interesnih dejavnosti do šolskih prireditev in proslav, velikokrat tudi tekmovanj v znanju, največkrat vezanih na polpreteklo zgodovino. Posebej pomemben pa je bil zanj sprejem cicibanov v pionirsko organizacijo. Ta se je odvijal na proslavi dneva republike in je bil hkrati glavna točka proslave. Izvedli so ga predstavniki pionirske organizacije.

V kroniki je sprejem v pionirje prvič omenjen v šolskem letu 1959/60, nazadnje pa v šolskem letu 1989/90.

Na I. osnovni šoli je proslava pionirskega dne prvič omenjena v šolskem letu 1966/67. A že naslednje leto je omenjena kot najpomembnejša prireditev, saj je sovpadala s svečano otvoritvijo nove šole, ki je bila za Konjice ena največjih pridobitev in plod dolgoletnih prizadevanj. Jeseni 1972 je proslava 30. obletnice pionirske organizacije sovpadala s proslavo ob 400-letnici kmečkih uporov. Organizirano je bilo obsežnejše praznovanje, v okviru katerega so se pionirji konjiških osnovnih šol povezali s pionirji iz drugih slovenskih in jugoslovanskih krajev in 8. junija organizirali srečanje pionirjev na Osankarici (op. p. kraju poslednjega boja pohorskega bataljona januarja 1943).

Posebnost je bila tudi proslava leta 1979 na II. osnovni šoli, ko je bila na ta dan izvedena akcija *"Nič nas ne sme presenetiti"* in so pionirji po evakuaciji šole izvedli pionirsko konferenco v *"izrednih razmerah"*. Kot velika svečanost je v zapisih omenjeno razvitje prapora pionirske organizacije in to kar nekajkrat, saj sta se organizaciji na obeh šolah preimenovali.

V okviru pionirske organizacije je bila organizirana **kurirčkova pošta**. Pošto s sporočili posameznih pionirskih organizacij so od šole do šole prenašali pionirji in jo po zaključeni poti odposlali. Na vsaki šoli je ob njenem prihodu pionirska organizacija organizirala kratko slovesnost, prebrala pošto in jo poslala naprej. Na teh prireditvah so peli in recitali partizanske pesmi. Zapisi pa so vsebovali obljube in zvestobo domovini.

3. Dan mrtvih - 1. november

Spominske slovesnosti za ta praznik so le redko navedene. Omenjene so v okviru pionirske organizacije, ker je le-ta skrbela za ureditev partizanskih grobov in za sodelovanje na komemoracijah. Običajno so se jih udeležili razredni predstavniki in nastopajoči. Ostali učenci, predvsem učenci raz-

redne stopnje, so dan pred praznikom obiskali pokopališče in na grobu neznanih junakov prižgali svečke.

4. Dan republike - 29. november

Bil je državni praznik in pouka prost dan, zaradi česar je bila proslava dan prej. V zapisih se omenja vse do šolskega leta 1989/90, ko je bil tudi zadnji sprejem v pionirsko organizacijo. Na teh proslavah so prevladovala deklamacije s primerno tematiko in nastopi šolskih pevskih zborov, ki so na začetku ali koncu zapeli državno himno Hej, Slovani.⁹ Pionirji so nosili pionirske čepice in rutice, ki so jih dobili skupaj z izkaznicami ob svečani zaobljubi na sprejemu v pionirsko organizacijo. Iz fotografij teh proslav pa je razvidno, da so jih v zadnjih letih Jugoslavije nosili le še redki učenci.

Leta 1970 je bila proslava dneva republike združena s svečano otvoritvijo telovadnice osnovne šole Dušana Jereba. Učenci so se predstavili s telovadno akademijo. Zadnja proslava dneva republike v kronikah ni zapisana in je predstavljena le s fotografijo.

5. Novo leto - 30. ali 31. decembra

Praznovanje **novoletne jelke** je poleg zaključne proslave omenjeno največkrat. Praznovalo se je ves čas. Nekoliko se je spreminjal le način obdarovanja učencev. V prvih povojnih letih so delovne organizacije ob novem letu šolam podarjale skupinska darila (radio, magnetofon ...), ki pa so nekajkrat celo izostala. Kasneje so učence obdarjali s slaščicami, šola pa je organizirala ogled igrice, gledališke predstave ali filma. V šestdesetih letih so morali za obdaritev s slaščicami prispevati denar starši. Ta način je kmalu prenehal. Uveljavilo se je medsebojno obdarovanje učencev na razrednih proslavah, ki so sledile obisku Dedka Mraza za učence razredne stopnje, oziroma skupni prireditvi za ostale učence. Obisk Dedka Mraza je nazadnje omenjen v šolskem letu 1990/91.

6. Prešernov dan - 8. februar

Omenja se kot osrednji slovenski kulturni praznik in se je temu primerno tudi praznoval. V kronikah je velikokrat omenjen. Nekoliko natančnejši so zapisi v kroniki II. osnovne šole, in sicer prvič v šolskem letu 1967/68. Proslave so se vršile na dan praznika. Izvedli so jih izmenjaje v šolski telovadnici, kulturnem domu ali kot razredne proslave in celo po šolskem radiu.

Na Prešernov dan so se pogostokrat organizirale različne kulturne dejavnosti, kot na primer kviz, koncert glasbene šole, ogled filma itd.

⁹ Vstanite sužnji, Založba Borec, Ljubljana, str. 29, Hej, Slovani.

S svojim kulturnim programom so učenci pogostokrat sodelovali tudi na občinski proslavi kulturnega praznika.

7. *Dan žena - 8. marec*

Mednarodni dan žena, kot praznik, je bil do leta 1948 v okviru prireditve tedna Mati in otrok, nakar do šolskega leta 1960/61 ni zapisov. Tisto leto pa je bila svečana proslava, na katero so povabili matere padlih partizanov. V kasnejših letih, vendar ne v vseh, je zapisano, da so učenci nastopili v domu za ostarele in v tovarni ter obdarovali *"tovarišice"*. Od šolskega leta 1978/79 so proslavo za mamice pripravljali le učenci razredne stopnje. Mamice so tudi obdarili z majhnimi pozornostnimi darilci, ki so jih izdelali sami. Te proslave so bile v zadnjih letih zaradi množične udeležbe predstavljene v kulturni dom.

Na I. osnovni šoli je omenjeno praznovanje dneva žena v šestdesetih letih, kasneje pa ne več, čeprav so učenci vse do leta 1991, ko se je bolj uveljavil materinski dan, pripravljali krajše proslave za *"tovarišice"* in v okviru razreda za svoje mamice, predvsem na razredni stopnji.

8. *Dan OF - 27. april in praznik dela - 1. maj*

Proslava teh dveh praznikov (v državi najpomembnejših, poleg dneva republike) je bila združena, ker so dnevu OF sledili prosti dnevi (prvomajske počitnice) in je bila dan pred praznikom. Na ta dan so se običajno organizirali pohodi in proslava v naravi. Leta 1979 je bila hkrati odkrita spominska plošča partizanske bolnice Zima v Konjiški vasi. Na ta dan so učenci I. osnovne šole običajno odšli peš čez Konjiško goro v Špitalič, kjer je bila proslava in kresovanje. Kasneje so se organizirale le proslave v šoli. Učenci II. osnovne šole pa so ob tem prazniku poleg pohodov izvajali še druge dejavnosti, kot na primer pisanje spisov, obisk knjižnice, ogled filma, ples za učence predmetne stopnje itd. Učenci obeh šol so sodelovali s svojim programom tudi na osrednji občinski proslavi.

9. *Dan mladosti - 25. maj*

V kronikah se ta dan najprej omenja kot praznovanje Titovega rojstnega dne, na katerem so učenci sodelovali z nošenjem štafete. Maja 1958 je bila na ta dan svečana otvoritev stadiona v Slovenskih Konjicah. Leto zatem je bila proslava z nastopom pevskega zbora ter proslava v šoli, občini in okraju. Množičen telovadni nastop na stadionu je omenjen tudi v letu 1961.

V šolskem letu 1961/62 je v zapisu II. osnovne šole prvič omenjen sprejem pionirjev v Ljudsko mladino Slovenije, a leto kasneje v Zvezo mladine Slovenije. Leta 1964 je praznovanje dneva mladosti sovpadalo z zaključkom jugoslovanskih pionirskih iger. V tem letu je Titu za rojstni dan čestitala

tudi učenka I. osnovne šole, kar je v zapisu posebej poudarjeno.

Na 25. maj, ki je bil pouka prost dan, so šole organizirale različne športne dejavnosti, pohode, srečanja, razstave, ogled filma ter bolj ali manj svečano izvedle sprejem v mladinsko organizacijo.

Zelo slovesno je bilo praznovanje leta 1977, ko so na Titov 85. rojstni dan in 40. obletnico njegovega prihoda na čelo partije učenci osnovne šole Ob Dravinji (prej I. osnovne šole) ob šoli uredili spominski park s petinosemdesetimi cipresami in štiridesetimi cvetličnimi grmi.

V osemdesetih letih se je način praznovanja nekoliko spremenil. Za učence so bili organizirani pohodi. V mladinsko organizacijo sprejeti učenci, sedmošolci, pa so si po svečanem sprejemu ogledali še proizvodnjo v eni izmed konjiških tovarn, kjer so jih običajno tudi pogostili. Maja 1989 je svečanemu sprejemu v kulturnem domu sledilo srečanje novo sprejetih mladincev celotne občine s pogostitvijo v konjiškem parku. Leto kasneje, 1990, je dan mladosti potekal pod geslom "*Podajmo roke mladosti*".

V sklop praznovanj dneva mladosti je sodil tudi sprejem **Titove štafete**, imenovane tudi **štafeta mladosti**. Ta je v kronikah omenjen le nekajkrat, kar je presenetljivo, saj so učenci vsako leto v mesecu maju pripravili sprejem zvezne ali republiške štafete in tudi sodelovali pri nošenju. Navadno so se učenci zbrali na trgu pred kulturnim domom, kjer so oblečeni v pionirske simbole v "špalirju" pričakali prihod štafete, jo sprejeli in po kratkem programu skupaj s svojimi pozdravi pospremili dalje.

10. Dan vstaje - 22. julij

Proslava dneva vstaje se omenja le v kroniki II. osnovne šole. Prvič je omenjena proslava vstaje 27. marca 1946. Nakar je zapisano, da so 22. julija leta 1952 organizirali partizanske pohode v okolico Konjic. Leta 1954 so organizirali proslavo na Starih Slemenah, kjer je na ozemlje konjiške občine prišla XIV. divizija. Leta 1968 je omenjeno slovesno praznovanje 20. in 22. julija, kasneje pa se ta praznik ne omenja več. V kronikah ostalih šol sploh ni omenjen.

11. Zaključna proslava

Proslave in prireditve ob zaključku šolskega leta so bile ves čas od leta 1945 na vseh šolah. Nekajletni premor je bil le na II. osnovni šoli zaradi prostorske stiske, v času gradnje šolskega prizidka.

Učenci II. osnovne šole, kasneje osnovne šole Edvarda Kardelja, so na zaključni prireditvi največkrat prikazali dejavnosti, ki so se odvijale med letom, v pesmi in besedi ter uredili razstavo likovnih in tehničnih izdelkov učencev.

Na zaključni proslavi so se učencem podeljevala priznanja, nagrade in

pohvale za učni uspeh in za dosežke na tekmovanjih in interesnih dejavnostih.

V devetdesetih letih se je zaključni proslavi pridružila še svečana valeta osmošolcev, na katero so povabili tudi starše ter se s kratkim kulturnim in tudi šaljivim programom poslovili od šole in učiteljev.

Veliko bolj podrobno in z večjim poudarkom je ta proslava zapisana v kroniki I. osnovne šole, kasneje šole Dušana Jereba. Na tej šoli se je proslava ob zaključku šolskega leta, predvsem v osemdesetih letih, združevala z zadnjim roditeljskim sestankom. Zaradi množičnega obiska staršev in sorodnikov je bila razdeljena na dopoldanski del za učence in popoldanski za starše.

Spominski dnevi

Pomembnejši in predpisani spominski dnevi so bili:

1. *Dan jugoslovanske ljudske armade - 22. december*

Pogostokrat se omenja v zapisih II. osnovne šole. Prvič je omenjen v šolskem letu 1960/61, ko so učence obiskali oficirji JLA in pripovedovali o doživljajih iz NOB. V šestdesetih letih so na ta dan organizirali razredne proslave, ki so jih popestrili z obiski aktivnih oficirjev JLA in dokumentarnimi filmi o NOB. V sedemdesetih letih so za učence osmih razredov organizirali obisk v bližnji vojašnici, v osemdesetih pa so jih odpeljali na ogled različnih vojaških objektov in vojaških šol. Zadnji zapis za obe šoli je za leto 1982/83, ko so oficirji pripravili razstavo orožja v domu teritorialnih enot in učencem pokazali še film.

2. *Obletnica Titove smrti - 4. maj, od leta 1981 do 1990*

Obletnica Titove smrti se je obeleževala kot spominska ura vse do razpada Jugoslavije. V kronikah so zapisi le za njegovo smrt in prvo obletnico, čeprav so se spominske ure obdržale vse do konca. Šole so to uro pripravile oddaje po šolskem radiu, nakar so v razredih potekali razgovori o Titu, njegovem življenju in njegovem pomenu za jugoslovanske narode. Učenci so za ta dan uredili razredne in šolske razstave o Titu.

Ob njegovi smrti so pripravili posebno izdajo šolskega glasila s prispevki o Titu ter se podpisovali v žalno knjigo.

3. *Dan zmage - 9. maj*

Posebej se navaja le v kroniki II. osnovne šole. Omenja se v letih 1945, 1946 in 1947. Leta 1975 pa je omenjen v obeh kronikah, ko je bila proslava ob 30. obletnici osvoboditve združena s parado prvega maja, na kateri so sodelovale tudi šolske organizacije.

4. *Drugi spominski dnevi, kot:*

dan OZN - 24. oktober, dan varčevanja - 31. oktober, dan rdečega križa - 8. maj, obletnica oktobrske revolucije - 7. november in drugi so se obeležili le z oddajami šolskega radia in manjšimi razstavami v šolski avli in včasih, tudi v razredih.

Za razliko od teh so v kroniki Državne nižje gimnazije za spominske dneve zapisane proslave, med katerimi izstopajo proslave ob obletnici oktobrske revolucije, dnevu rdeče armade, obletnici Komsomolska itd.

Druge proslave in prireditve

1. *Proslave ob otvoritvah*

Šole so organizirale proslave tudi ob pomembnejših šolskih ali krajevnih dogodkih. Med te sodijo zlasti slovesnosti ob odprtju novih šolskih zgradb, prizidkov ali adaptacij, telovadnic in drugih objektov, poimenovanjih šol in drugem. Čeprav so otvoritve običajno združili z državnimi prazniki, so v zapisih posebej navedene.

2. *Zaključek bralne značke*

Šole so za učence, ki so sodelovali pri bralni znački, ob njenem zaključku, pripravile kulturno srečanje, na katerega so povabile mladinske pesnike in pisatelje. Hkrati pa so učencem podelili še bralne značke.

3. *Slovesnosti na volitvah*

Zabeležene so le v kroniki Državne nižje gimnazije. Njeni učenci so v prvih povojnih letih sodelovali na pomembnejših volitvah, ki so bile svečane in so potekale v okrašenih voliščih.

Učenci so se udeleževali tudi **sprejemov** pomembnejših političnih oseb, ki so prišli v Konjice ali le potovali skozi.

Z nastopom šolskega pevskega zbora nižje gimnazije so počastili sprejem posmrtnih ostankov padlih partizanov, domačinov. S petjem so sodelovali še na pogrebih učencev, sošolcev in tako počastili njihov spomin.

Obdobje 1991-2000

Z razpadom Jugoslavije in sklepom izvršnega sveta in parlamenta je bil novembra 1991 sprejet nov zakon¹⁰ o praznikih, ki je določil že prej ome-

¹⁰ F. Rozman, V. Melik, B. Repe, Zastave vihrajo, Modrijan, Ljubljana 1999, str. 178.

njene državne praznike, katerim so po novem sodili še štirje katoliški in en evangeličanski praznik.

Podrobneje pa so bili prazniki in pouka prosti dnevi določeni še s pravilnikom v osnovnem šolstvu¹¹ ..., ki je določal:

"Pouka prosti dnevi so:

- z zakonom določeni državni prazniki in drugi dela prosti dnevi, " itd.

"Osnovna šola organizira:

- na Prešernov dan - 8. februarja kulturne aktivnosti,

- na dan osnovne šole prireditve, s katerimi proslavi spominski dan šole".

Pregled proslav

Od množice proslav sta se v samostojni Sloveniji v osnovnih šolah obdržali le dve, in to proslava slovenskega kulturnega praznika, ki je tudi zakonsko določena, in prireditev ob dnevu šole, katere temo določajo šole vsako leto sproti. Na osnovni šoli Ob Dravinji se je slednja uveljavila kot zaključna prireditev ob koncu šolskega leta.

V kronikah so zapisi o proslavah od osamosvojitve Slovenije naprej bolj skromni, so pa dodane številnejše fotografije nastopajočih učencev, ki kažejo drugačno podobo praznovanja, kot smo jih bili vajeni v času socializma. Proslave niso več tako toge in omejene na deklamacije in petje, temveč so z različnimi dramatizacijami, otroškimi ustvarjanji in razmišljanji veliko bolj sproščene.

1. Proslava slovenskega kulturnega praznika

Organizira se vsako leto od osamosvojitve in sicer dan pred praznikom, ker so učenci 8. februarja doma. Sprva je potekala zadnji dve šolski uri kar v šoli in ločeno za razredno in predmetno stopnjo. Zadnjih nekaj let pa so te proslave potekale v kulturnem domu in v slovesnejšem ozračju. Na tej proslavi se učencem, ki tekmujejo za Cankarjevo priznanje, podeljujejo priznanja.

2. Proslava šole

Je druga pomembnejša prireditev, ki pa je običajno bolj množična, namenjena učencem in staršem. Na obeh šolah so se učenci in učitelji predstavili staršem z različnimi projekti, katerih nekajmesečno delo so

¹¹ Pravilnik v osnovnem šolstvu, v vzgojnovarstvenih organizacijah, glasbenih šolah in zavodih za usposabljanje otrok in mladine z motnjami v razvoju, 10., 11. in 12. člen, Zavod republike Slovenije za šolstvo in šport, Ljubljana 1993.

zaključili s kulturnim programom in z razstavami, na katerih so prikazali svoje dejavnosti. Na obeh šolah pa so se nekako bolj uveljavile zaključne prireditve, na katerih nastopa veliko število učencev in so zato tudi bolj množično obiskane. V začetku devetdesetih let, ko skoraj ni bilo drugih prireditev, so bile le-te organizirane v konjiški športni dvorani in množično obiskane. Teme zaključnih proslav so se menjavale, od glasbene, dramske do športne. Zadnja leta pa so te proslave zopet bolj v šolskih prostorih, v avli ali v telovadnici, včasih tudi v kulturnem domu.

Spremembe v državi in šoli na področju proslav lepo prikazuje zapis v kroniki osnovne šole Ob Dravinji za šolsko leto 1991/92: *"Proslave so vse manj popularne zato jih ni bilo. Ob koncu leta smo pripravili telovadno akademijo, ki je bila zelo obiskana."*

Šole so po nekajletnem mrtvilu, kar se tiče proslav, kulturno ponovno zaživele nekako v sredini devetdesetih let, ko so organizirale **predstavitve različnih projektov**, npr. arhitektura, drevo, Unescove knjižnice, humor v slovenski književnosti in drugo.

Uveljavile so se vsakoletne krajše prireditve ob **sprejemu prvošolčkov** na prvi šolski dan, **revije pevskih zborov**, ki so bile tudi že prej, **novoletne prireditve**, ki so bolj hudomušne in namenjene otrokom v šoli in kraju in so zamenjale prejšnje sprejeme Dedka Mraza, in še druge **priložnostne**, kot na primer slovesnost ob podpisu EKO listine, potrditev zelene zastave, projekta Zdrava šola ... Osmošolci se vsako leto na koncu poslovijo od učencev s predajo ključa, ki je že tradicionalna in tudi zelo raznolika, ter **valeto**, ki jo pripravijo za starše, učitelje in delavce šole.

Med zanimivejše prireditve sodijo obeležitve okroglih obletnic kraja in šol in so jih učenci zelo slovesno počastili.

Junija 1996 so učenci obeh konjiških šol sodelovali na množični prireditvi ob 850-letnici prve omembe Konjic. Osrednja slovesnost je potekala na konjiškem stadionu.

Decembra 1998 so učenci osnovne šole Ob Dravinji počastili 40-letnico nastanka osemletke - I. osnovne šole, prej Državne nižje gimnazije in 30-letnico odprtja nove šolske stavbe. V ta namen so pripravili krajši kulturni program ter razstavo in izdali jubilejni zbornik s kroniko šole, ilustracijami in pesniškimi prispevki učencev.

Spomladi 2000 pa so učenci osnovne šole Pod goro na veliki osrednji prireditvi združili 90 letnico šole in slovesen podpis EKO listine. Pripravili so daljši kulturni program, razstavo in podpis listine.

Zaključek

Začetek šolstva v Konjicah sega v srednji vek. Največji razvoj pa je

doseglo v 20. stoletju, ko so se uveljavile slovenske šole. Iz medvojne deške in dekliške šole so po drugi svetovni vojni nastale nižja gimnazija, ki je delovala le nekaj let, dve samostojni osnovni šoli in šola s prilagojenim programom

Prve velike spremembe in reforme, ki so se odražale tudi na šolskih proslavah in prireditvah, so šole doživele po letu 1918.

Za obdobje Kraljevine Jugoslavije je značilna velika povezanost šole in cerkve. Ta se najmočneje kaže s proslavami in svečanostmi, saj so se na vseh najprej izvedle *"slovesne službe božje"*, ki so jim sledili ostali šolski programi. Močno pa se odraža tudi oblika tedanje vladavine, saj so med državnimi prazniki prevladovali osebni prazniki kraljeve družine. Iz zapisov je moč razbrati, da so razne spominske dneve obeležili nekoliko manj slovesno, a poučno, z različnimi, dnevu primernimi predavanji.

Z veliko požrtvovalnosti in veselja so učenci in učitelji pripravljali igre in javne nastope, ki so bili hkrati kulturni dogodek kraja.

Politične in družbene spremembe v državi po drugi svetovni vojni, v **obdobju socializma**, so v življenju in delu šol povzročile največje spremembe. Proslave so postale močno ideološko obarvane. Namesto kraljevih in cerkvenih praznikov so se obeleževali revolucionarni dogodki, obletnice, večinoma vojaške in politične, jubileji komunistične partije in Tita, dnevi raznih organizacij idr. Na šolah so se uveljavile še krajše slovesnosti ob začetku šolskega leta, ob koncu koledarskega leta praznovanje novoletne jelke, ki je nadomestilo božično praznovanje, ter velike proslave ob zaključku šolskega leta. V tem obdobju je bilo največ proslav.

Osamosvojitve Slovenije pa je tudi na tem področju prinesla velike spremembe. Namesto političnih in revolucionarnih je uveljavila praznovanje narodno in zgodovinsko pomembnih dni.

Od množice proslav sta se obdržali le dve, in to proslava slovenskega kulturnega praznika in prireditev ob dnevu šole, katere temo določajo šole vsako leto sproti. Ob različnih spominskih dnevih se šole samostojno odločijo, ali jim bodo posvetile več ali manj pozornosti in kako jih bodo počastile. Proslave, razen proslave slovenskega kulturnega praznika, zakonsko niso določene. Program proslav in prireditev pripravijo in sprejmejo ob začetku šolskega leta v okviru letnega delovnega načrta šole. Takšen način prispeva k temu, da postajajo šole tudi na tem področju vse bolj inovativne, ob tem pa tudi prepoznavne zaradi svoje usmeritve in tega, čemur dajejo večji poudarek: glasbeno področje, dramsko, literarno, likovno itd.

Seveda pa te spremembe niso vplivale na kvaliteto proslav, temveč predvsem na vsebino, saj nimajo več ideoloških in ne političnih predznakov.

LITERATURA

- Enciklopedija Slovenije 9, Mladinska knjiga, Ljubljana, 1995.
 F. Rozman, V. Melik, B. Repe, Zastave vihrajo, Modrijan, Ljubljana, 1999.
 Konjiško ob 850-letnici pražupnije, Nadžupnijski urad Slovenske Konjice, 1996.
 Vstanite sužnji, Založba Borec, Ljubljana, 1976.

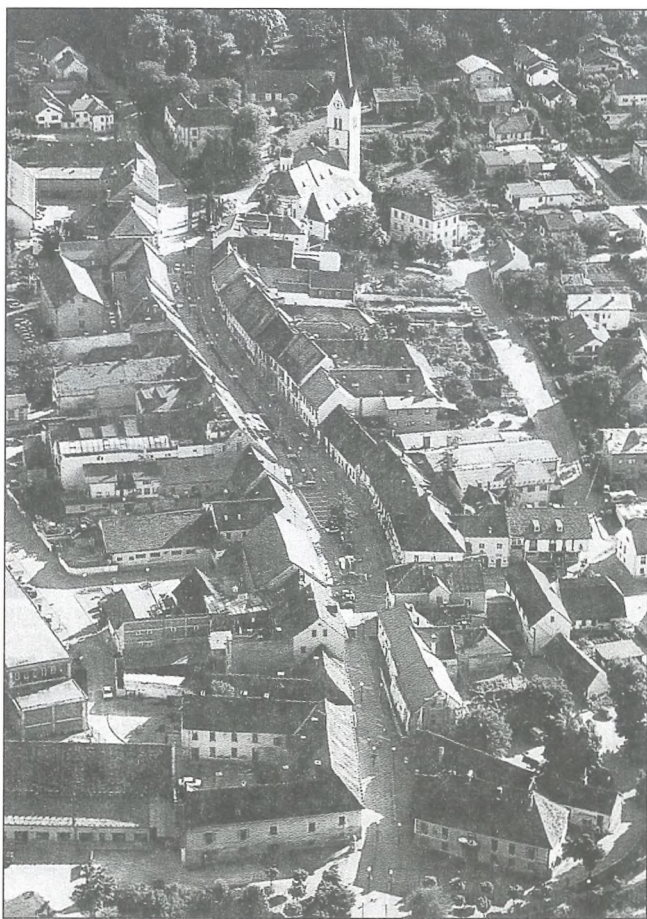
VIRI

- Arhiv Upravne enote Slovenske Konjice.
 Davorin Jenko, Bože pravde, Akademija za glasbo.
 Helena Pačnik, diplomatska naloga Proslave na šolah v Slovenskih Konjicah 1918-41, 1945-1996, Pedagoška fakulteta Maribor, 1997.
 Kronika II. osnovne šole v Slovenskih Konjicah, 1959-1978.
 Kronika šestrazredne deške ljudske šole, 1918-1958.
 Marjana Režabek, učiteljica v pokoju.
 Pravilnik o osnovnem šolstvu, v vzgojnovarstvenih organizacijah, glasbenih šolah in zavodih za usposabljanje otrok in mladine z motnjami v razvoju, Zavod republike Slovenije za šolstvo in šport Ljubljana, 1993.
 Schulchronik "Deutscher unterichz ssprache", 1893-1918.
 Šolska kronika Državne nižje gimnazije Slovenske Konjice, 1938-1968.
 Šolska kronika OŠ Dušana Jereba Slovenske Konjice, 1969-1978.
 Šolska kronika OŠ Dušana Jereba Slovenske Konjice, 1979-1986.
 Šolska kronika OŠ Edvarda Kardelja Slovenske Konjice, 1978-1993.
 Šolska kronika OŠ Ob Dravinji Slovenske Konjice, 1997-2000.
 Šolska kronika OŠ Pod goro Slovenske Konjice, 1993-2000.
 Šolska kronika VIZ Slovenske Konjice, OŠ Dušana Jereba Slov. Konjice, 1986-1996.
 Uradni list DFJ, št. 25-236/45.
 Uradni list DFJ, št. 31-276/45.
 Uradni list FLRJ, št. 20-208/52.
 Uradni list LRS, št. 32-165/59.
 Uradni list SRS, št. 27-177/71.

Aleksandra BOLDIN

KULTURNO-ZGODOVINSKE ZANIMIVOSTI SLOVENSКИH KONJIC

Slovenske Konjice imajo bogato in razgibano preteklost, ki sega vsaj že v čas antike, o čemer pričajo najdbe ob nekdanji rimski cesti, ki je vodila tod mimo. V bližini današnjega mesta je stala rimska postojanka Ragando, kar je razvidno iz znamenite Tabule Peutingeriane.

*Slika 1: Konjice - pogled na staro mestno jedro
(fotografija: arhiv občine Slovenske Konjice).*

V virih se Konjice prvič omenjajo v listini oglejskega patriarha Peregrina leta 1146, ko listina omenja desetino v tej župniji (*partes decimarum plebium, scilicet de Co^unuwiz et Schliuniz... concessit*¹). Konjice imajo svoje naselitvene začetke v vasi Stare Konjice (Alt Conuwicz), kar je na področju današnje Konjiške vasi. Stare Konjice se prvič omenjajo leta 1222.² Leta 1234 je prvič izrecno omenjen konjiški grad (*castro de Gonuvviz*),³ posredno pa se omenja že leta 1148 s Konjiškimi gospodi.⁴ Skozi stoletja se je oblika imena za kraj večkrat spreminjala; leta 1165 so se Konjice imenoval *Gvniwiz*, leta 1181 *Goniwich*, 1185 *Gonwice*, 1293 *Gonewitz*, 1312 *Ganabitz*, 1323 *Ganawicz*, 1337 *Gonebitz*, 1365 *Goniwicz*, 1377 *Gombic*, 1404 *Gambicz*, 1423 *Gonwicz*, 1434 *Gannobicz*, 1455 *Gonobitz*, 1485 *Gonowizz*...⁵ Iz teh poimenovanj se je postopoma izoblikovalo slovensko ime Konjice, kar naj bi bilo povezano s konji, ki so stali ob veliki prometni cesti, ki je vodila tod mimo.⁶ Nekateri pa menijo (med njimi tudi zgodovinar Jože Koropec), da so Konjice dobile svoje ime po obliki Konjiške gore, ki spominja na konja.

Konj pa je povezan tudi s konjiškim grbom. Grb trga Konjice z belim konjem na rdečem polju je nastal pred letom 1571 in ga štejemo med t.i. govoreče grbe. Božo Otorepec meni, da je to edini grb, ki je "govoril" slovensko.⁷

Konjice se kot trg omenjajo leta 1306,⁸ posredno pa že leta 1185 (*predium de Gumiwiz*)⁹. Konjiški tržani so v virih omenjeni že leta 1236 kot *ciues de Gonviz*.¹⁰ V letih med 1308 in 1635 se poimensko omenjajo v več različnih listinah, ki jih hrani Štajerski deželni arhiv v Gradcu. To so: Rajnold

¹ Pavle Blaznik, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*, 1, A-M, Maribor 1986, str. 350.

² Pavle Blaznik, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*, 1, A-M, Maribor 1986, str. 357.

³ Pavle Blaznik, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*, 1, A-M, Maribor 1986, str. 351.

⁴ Jože Curk, *Trgi in mesta na Slovenskem Štajerskem*, Maribor 1991, str. 88.

⁵ Jože Curk, *Trgi in mesta na Slovenskem Štajerskem*, Maribor 1991, str. 88.

⁶ Leopold Pettauer, *Imena važnejših starejših gradov na Slovenskem*, *Kronika slovenskih mest*, Ljubljana 1938, str. 107.

⁷ Božo Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*, Ljubljana 1988, str. 272.

⁸ Jože Curk, *Trgi in mesta na Slovenskem Štajerskem*, Maribor 1991, str. 88.

⁹ Pavle Blaznik, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*, 1, A-M, Maribor 1986, str. 351.

¹⁰ Pavle Blaznik, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*, 1, A-M, Maribor 1986, str. 351.

(1308),¹¹ Filip (1373),¹² Jurij Rader in Ulrik Salczkär (1434),¹³ zidar Martin (1449),¹⁴ konjiški učitelj Krištof Solidus (1593),¹⁵ kamnosek Ivan (1627),¹⁶ oskrbnik pošte Matevž Spüz (1635).¹⁷ Prebivalci trga so bili obrtniki in trgovci (pa tudi kmetje),¹⁸ kar lahko sklepamo tudi po takratnih priimkih, ki so ohranjeni v prepisu urbarja konjiškega gospostva iz leta 1562. V trgu so živeli: Šnajder, Šuster, Flajškar, Kramer, Pader, Salcer, Šmelcer, Kursner, Ledrer, Hafner in Šmid.¹⁹

Slika 2: Grb trga Konjice (H. Pirchegger, Steirische Ortswappen, Graz 1954, str. 237).

-
- ¹¹ Jože Mlinarič, Kartuziji Žiče in Jurklošter, Maribor 1991, str. 83.
 - ¹² Jože Mlinarič, Kartuziji Žiče in Jurklošter, Maribor 1991, str. 96.
 - ¹³ Jože Mlinarič, Kartuziji Žiče in Jurklošter, Maribor 1991, str. 207.
 - ¹⁴ Jože Mlinarič, Kartuziji Žiče in Jurklošter, Maribor 1991, str. 203.
 - ¹⁵ Jože Mlinarič, Kartuziji Žiče in Jurklošter, Maribor 1991, str. 333.
 - ¹⁶ Jože Mlinarič, Kartuziji Žiče in Jurklošter, Maribor 1991, str. 384-385.
 - ¹⁷ Jože Mlinarič, Kartuziji Žiče in Jurklošter, Maribor 1991, str. 390.
 - ¹⁸ Avguštin Stegenšek, Konjiška dekanija, Maribor 1909, str. 22.
 - ¹⁹ Jože Koropec, Srednjeveško konjiško gospostvo, ČZN NV8 (1972), str. 8.

Jedro naselbine se je razvijalo ob terasi z župnijsko cerkvijo, kjer so stale najimenitnejše trške hiše, od katerih nekatere s svojimi stavbnimi členi segajo v obdobje pozne gotike.

Okoli leta 1490 je bilo v trgu približno 40 hiš, leta 1570 pa okoli 50 hiš.²⁰ Iz uradnega popisa deželnega prebivalstva iz leta 1754 zvemo, da je bilo takrat v Konjicah 66 hiš.²¹ Če opazujemo naraščanje števila hiš po stoletjih, lahko vidimo, da se je njihovo število večalo zelo počasi. V kasnejših letih zasledimo porast, saj so Konjice ob koncu stoletja štejele okoli 100 hiš in 500 prebivalcev.²² Popis deželnega prebivalstva iz leta 1754 nam da zanimiv vpogled v socialno strukturo takratnega prebivalstva v Konjicah. Od že omenjenih 66 hiš v trgu so imeli polovico hiš kočarji, druga polovica pa je bila v lasti posestnikov in obrtnikov. Med najpomembnejšimi prebivalci trga so bili: kipar in trški sodnik Franc Zämbling, slikar Jožef Rähinger, zidarja Franc Avgusti in Franc Pistatnik, zlatar Janez Masher in poštni uslužbenec Ilija Freytag.²³

V času baročne in predbaročne dobe je v trgu živelo in ustvarjalo razmeroma veliko umetnikov - obrtnikov. Iz tega obdobja je do danes poimensko ugotovljenih 16 umetnikov.

Med kiparji so ugotovljeni: Jurij Mazus (pisano tudi Matzus) in njegov sin Pavel, Simon Offner in njegov sin Frančišek Simon, Urban Kobal (Koball, Coball, Koval, Khoball), Mihael Pogačnik in njegov brat Janez, Franc Zamlik (Zämbling, Zamlek, Zamblik), Franc Trilc (Trilz, Drilz).²⁴ Večina del omenjenih kiparjev do danes ni ugotovljena, saj je bila njihova poklicna identiteta ugotovljena na podlagi konjiških župnijskih matičnih knjig, kjer so zapisani le skopi podatki.

Kiparska hiša Pogačnik, iz katere sta izhajala brata Mihael in Janez, je bila po mnenju Sergeja Vrišerja med pomembnejšimi kiparskimi delavnicami na slovenskem Štajerskem. Njihovih del ne zasledimo le v bližnji okolici Konjic, ampak tudi v mnogih krajih na Pohorju, v Dravski dolini, v Halozah ter v širokem pasu od Slovenj Gradca do hrvatske pokrajine ob Sotli in Savi. Med

²⁰ Avguštin Stegenšek, Konjiška dekanija, Maribor 1909, str. 22.

²¹ Jože Curk, Slovenska Štajerska v popisu iz leta 1754, Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino 35 (1987), str. 5.

²² Jože Curk, Slovenještajerski trgi in mesta v 19. stoletju, ČZN NV 15 (1981), str. 237.

²³ Jože Curk, Slovenska Štajerska v popisu iz leta 1754, Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino 35 (1987), str. 6.

²⁴ Sergej Vrišer, Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem, Maribor 1963, str. 68-76, 159-171. Sergej Vrišer, Življenjepisni podatki o baročnih slikarjih in kiparjih Celja, Ptuja in Slov. Konjic, Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino 6 (1958), str. 131-137.

najbolj vnetimi naročniki Pogačnikovih del so znani kartuzijani iz Žičke kartuzije, dominikanke iz Studenic ter pavlinci iz Olimja.²⁵

Znana so tudi dela konjiškega kiparja Franca Zamljaka. Njegova dela zasledimo v Konjicah in bližnji okolici, zlasti v cerkvah na obronkih južnega Pohorja. V konjiškem trgu sta ohranjeni dve njegovi deli: steber z Brezmadežno (Imakulato) pri župnijski cerkvi in kip sv. Florjana s štirimi svetniki - priprošniki zoper kužne bolezni, požare in druge nadloge. Obe znamenji sta iz štiridesetih let 18. stoletja.

Tudi podatki o konjiških slikarjih so bolj ali manj omejeni le na skromne življenjepisne podatke. Med slikarji so poimensko ugotovljeni: Simon Juda Stupan, Jakob Dimic (Dimiz), Simon Altenhofer, Andrej Starman, Jožef Röchinger (Rechinger, Röffinger), Janez Gašper Elgg in Janez Bapt Braxmayr.²⁶

Ob župnijski cerkvi, ki ima svoje začetke v obdobju gotike, stoji župnišče, ki je podobno trdnjavi. Konjiški župnik Valentin Fabri je med leti 1480 in 1485, v času župnikovanja v Konjicah, župnišče zavaroval z dvema stolpoma in ga utrdil z jarkom in okopom. O "konjiški trdnjavi" v svojih znamenitih popotnih dnevnikih poroča tudi Paolo Santorino.²⁷ Po navedbah Avgušтина Stegenška je župnišče včasih služilo tudi kot obrambna postojanka, kamor so se v stiskah zatekali tržani. Takšne stiske so predstavljali turški napadi, ki se v Konjicah omenjajo leta 1473, ko naj bi v župnišču večerjali. Po Konjicah in okolici so Turki znova pustošili leta 1529 in leta 1533.²⁸ Tržane je leta 1469 oropal tudi štajerski plemič Andrej Baumkircher, ki se je čutil prikrajšanega v uresničevanju zahtev do cesarja, zato je zavzel več štajerskih trgov in mest, med njimi tudi Konjice.²⁹ Stisko je za tržane predstavljal tudi slovenski kmečki upor leta 1515, ki je na Konjice vezan zaradi kmečkega zborovanja 31. maja 1515, ko so sprejeli kmečke zahteve in jih poslali cesarju.

Pravo bogastvo so v župnišču odkrili leta 1976, ko so v eni izmed sob prvega nadstropja popravljali strop. Po naključju so pod novejšim našli strop z motivi iz sveta burkačev in rastlinsko ornamentiko. Strop je raziskala in podrobno opisala umetnostna zgodovinarica Nataša Golob.³⁰ Poseb-

²⁵ Sergej Vrišer, Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem, Maribor 1963, str. 68-74.

²⁶ Sergej Vrišer, Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem, Maribor 1963, str. 76, 169. Sergej Vrišer, Življenjepisni podatki o baročnih slikarjih in kiparjih Celja, Ptuja in Slov. Konjic, Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino 6 (1958), str. 136-137.

²⁷ Paolo Santorino, Popotni dnevniki 1487, Celovec 1992, str. 66.

²⁸ Avguštin Stegenšek, Konjiška dekanija, Maribor 1909, str. 22-23.

²⁹ Jože Koropec, Mi smo tu, Maribor 1985, str. 22.

³⁰ Nataša Golob, Poslikava baročnega stropa, Celjski zbornik 1982-1983, str. 263-297. Nataša Golob, Poslikava baročnega stropa, Konjiško, 850 let pražupnije, Slovenske

nost konjiškega stropa je tudi v tem, da so takšni stropi vezani na cerkve. Podoben strop najdemo le v vuzeniškem župnišču.

Gospodje trga Konjice so bili Konjiški, dokler niso leta 1329 prodali teh pravic gospodom Devinskim.³¹ Nato so bile Konjice last Walseejev. Leta 1466 preidejo v cesarske roke, leta 1567 pa so pravice do trga dobili Khiessli. Tattenbachu dobijo Konjice leta 1597,³² njim pa je po obdobju, ko je bilo konjiško gospostvo v lasti verskega sklada (1782-1828), sledila rodbina Windischgrätz.³³

Med konjiškimi kulturno-zgodovinskimi objekti izstopa graščina Trebnik v mestnem parku.

Dvor pod konjiškim gradom se v virih omenja leta 1362 (hof... vnder vnser vest ze Gonwicz gelegen, in der etwan des Stiker gevesen ist),³⁴ z imenom Trebnik pa se v virih prvič omenja že leta 1308 kot "Triebnikke".³⁵ Ime Trebnik naj bi izhajalo po iztrebljenem oz. izkrčenem gozdu, kjer so nato postavili dvorec.

Kot prvi lastnik omenjenega dvorca se v virih in literaturi omenja Ahacij Trebniški (1412-1436).³⁶ Leta 1621 je baron Erazem Trebniški dvor prodal Krištofu Tattenbachu, ki je trebniško posest združil s konjiško. Od leta 1621 naprej so lastniki konjiškega gradu in Trebnika isti. Verjetno so takrat pozidali tudi nov dvorec, ki stoji še danes. Med leti 1670 in 1685 je bila graščina v cesarkih rokah, leta 1692 pa so konjiško gosposčino s pripadajočim Trebnikom kupili žički kartuzijani. Po jožefinskih reformah je upravo nad stavbo prevzel verski sklad (1783-1828),³⁷ zadnji plemiški posetniki graščine so bili knezi Windischgrätzki, ki so ji vtisnili pomemben pečat, saj je dvorec med okoličani še danes poznan kot "Windischgrätzova graščina". V osrednji graščinski stavbi je danes urejena zeliščna galerija in muzej kočij.

Nad današnjimi Slovenskimi Konjicami so še danes vidne razvaline starega gradu, ki je eden najstarejših gradov na Slovenskem.

Konjice 1996, str. 228-245.

³¹ Avguštin Stegenšek, Konjiška dekanija, Maribor 1909, str. 60.

³² Jože Koropec, Srednjeveško konjiško gospostvo, ČZN NV8 (1972), str. 3.

³³ Avguštin Stegenšek, Konjiška dekanija, Maribor 1909, str. 70.

³⁴ Pavle Blaznik, Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500, 1, A-M, Maribor 1986, str. 353.

³⁵ Pavle Blaznik, Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500, 2, N-Ž, Maribor 1988, str. 433.

³⁶ Avguštin Stegenšek, Konjiška dekanija, Maribor 1909, str. 72.

³⁷ Ivan Stopar, Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, Druga knjiga, Ljubljana 1991, str. 144.

Grad se prvič omenja v latinski listini z dne 24. februarja 1234 kot "castro de Gonuvviz",³⁸ čeprav je bil po vsej verjetnosti zgrajen že prej. Prvi lastniki konjiškega gradu so bili Konjiški gospodje, ki naj bi se v zgodovini prvič pojavili leta 1148,³⁹ toda z zanesljivostjo lahko o njih govorimo šele med leti 1164 in 1180.⁴⁰ O tem, odkod izvirajo Konjiški gospodje in kako so prišli do svojega ugleda, oblasti in velikih posesti, nam listine ničesar ne povedo. Prvi znani gospod iz rodbine Konjiških je Leopold, ki je omenjen v ustanovni listini za Žičko kartuzijo iz leta 1165.⁴¹ Konjiški so bili ministeriali deželnega kneza,⁴² njihova posest pa se je močno povečala leta 1192 po smrti zadnjega Traungavca, 1. štajerskega vojvode, Otakarja I.⁴³ Po smrti Ortolfa III. Konjiškega (1329) je rodbina vedno bolj začela izgubljati na ugledu in moči, manjšala in drobila pa se je tudi njihova posest.⁴⁴ Leta 1329 je grad prešel v roke Viltuških, Konjiški pa so se preselili na grad Jamnik nad Zrečami.⁴⁵ Z Leopoldom VI., ki je umrl brez potomcev (1397 ali 1398), Konjiški izumrejo.⁴⁶

Konjiški grad je ostal v posesti Viltuških do leta 1385 (začasno je bil zaradi dolga leta 1365 v rokah Celjanov), nato pa je po dedni pogodbi in sorodstvenih vezeh prešel v posest Devinskih. Leta 1406 so postali lastniki gradu mogočni grofje Walseeji, ki so se uprli štajerskemu vojvodi Ernestu Železnemu. Prišlo je do krvavih obračunov, ki so jih občutili tudi na konjiškem gradu, saj je Ernest Železni leta 1413 zavzel tudi ta grad. V njegovi lasti je ostal do leta 1417, ko so sklenili mir. Grad je bil do leta 1466 zopet v lasti rodbine Walsee. Po izumrtju zadnjega Walseeja, Wolfganga, je prešel v cesarske roke, kjer je ostal do leta 1576,⁴⁷ nato so lastniki za nekaj let postali Khiessli.⁴⁸

³⁸ Pavle Blaznik, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*, 1, A-M, Maribor 1986, str. 351.

³⁹ Avgustin Stegenšek, *Konjiška dekanija*, Maribor 1909, str. 58.

⁴⁰ Pavle Blaznik, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500*, 1, A-M, Maribor 1986, str. 350.

⁴¹ Jože Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*, Maribor 1991, str. 33.

⁴² Avgustin Stegenšek, *Konjiška dekanija*, Maribor 1909, str. 58.

⁴³ Jože Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*, Maribor 1991, str. 33.

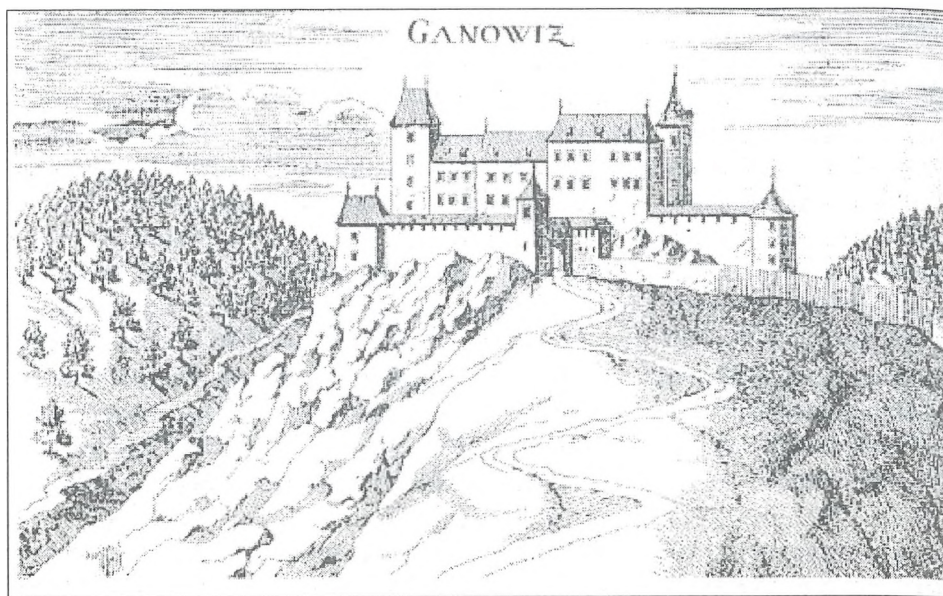
⁴⁴ Jože Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*, Maribor 1991, str. 35.

⁴⁵ Avgustin Stegenšek, *Konjiška dekanija*, Maribor, 1909, str. 60.

⁴⁶ Jože Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*, Maribor 1991, str. 36.

⁴⁷ Ivan Stopar, *Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji*, Druga knjiga, Ljubljana 1991, str. 61-62.

⁴⁸ Jože Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*, Maribor 1991, str. 37.

Slika 3: Grad Konjice v drugi polovici 17. stoletja (G. M. Vischer, Topographia Ducatus Stiriae, 1681, faksimile 1971, str. 27).

Leta 1597 je grad prešel v last mogočnih Tattenbachov, ki so za slabih 100 let zaznamovali zgodovino gradu in okolice. Leta 1637, ko je bila rodbina povzdignjena v grofovski stan, dobijo Tattenbachi naziv "von Gonobiz".⁴⁹

Med Tattenbachi najbolj izstopa Erazem, kajti njegovo ime je povezano s sodelovanjem v zaroti proti cesarju Leopoldu I., zaradi česar je postal tvorec ne samo slovenske, ampak tudi evropske zgodovine, katere epizoda se je končala z nesrečnim koncem.

Erazma je izdal njegov osebni sluga in zaupnik Baltazar Riedl, ki mu je ukradel zarotniške listine in jih prodal Dunaju. Tattenbachovo krivdo so najprej obravnavali na sodišču notranje avstrijske vlade v Gradcu, nato je zasedal še tajni svet. Obsodili so ga na izgubo plemstva in premoženja - odsekata naj se mu tudi desna roka in glava. Smrtno obsodbo so mu prebrali 28. novembra 1671.⁵⁰ 1. decembra 1671 naj bi na morišču v Gradcu hvaležno sprejel milost, da mu ne bodo odsekali desne roke.⁵¹ Erazmov edinec Anton je postal menih v cistercijanskem samostanu v Reinu, kjer mu je prior ob meniški zaobljubi z vratu snel rdečo vrvico, ki jo je moral nositi

⁴⁹ Avguštin Stegenšek, Konjiška dekanija, Maribor 1909, str. 68.

⁵⁰ Ivan Stopar, Grad Slovenske Konjice, Slovenske Konjice 1976, str. 42.

⁵¹ Ivan Stopar, Grad Slovenske Konjice, Slovenske Konjice 1976, str. 99.

kot sin na smrt obsojenega zarotnika. Anton je umrl leta 1718 kot prošt v Strassenglu blizu Gradca, kjer naj bi po prepričanju Ivana Stoparja še danes hranili mašno obleko z uvezenima inicialkama P.A. (Pater Antonius), izdelano iz črnega plašča, ki ga je Erazem nosil ob usmrčitvi.⁵²

Zaradi sodelovanja Erazma Tattenbacha v zaroti je cesar Leopold I. konjiško gosposčino zasegel, toda kasneje sta se Erazmova brata Ivan Krištof in Oton Friderik pritožila, saj so bile zaplenjene tudi lastne Erazmove posesti in ne samo fevdi. Posest je bila vrnjena Tattenbachovim dedičem, a so jo kmalu zatem prodali žičkemu priorju Ivanu Schillerju, ki se je z nakupom močno zadolžil. Po jožefinskih reformah je grad prešel pod verski sklad, leta 1828 pa je postal lastnik gradu knez Windischgrätz. Toda takrat je grad že zdavnaj izgubil svoj nekdanji pomen in je bil že razvalinah.⁵³

Konjice so postale mesto šele leta 1964, čeprav so se hitro razvijale in bile že od ranih začetkov pomembno gospodarsko in kulturno središče zgornjega dela Dravinjske doline. Pridevnik "Slovenski" so dobile leta 1918, da bi se ločile od podobnoimenskega kraja Konjic v Bosni.

LITERATURA IN VIRI

G. M. Vischer, *Topographia Ducatus Stirae*, 1681 (faksimile 1971).

Avguštin Stegenšek, *Konjiška dekanija*, Maribor 1909.

H. Pirchegger, *Steirische Ortswappen*, Graz 1954.

Jože Mlinarič, *Kartuziji Žiče in Jurklošter*, Maribor 1991.

Pavle Blaznik, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500, 1, A-M*, Maribor 1986.

Pavle Blaznik, *Historična topografija slovenske Štajerske in jugoslovanskega dela Koroške do leta 1500, 2, N-Ž*, Maribor 1988.

Jože Curk, *Trgi in mesta na Slovenskem Štajerskem*, Maribor 1991.

Jože Curk, *Slovenska Štajerska v popisu iz leta 1754, Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino* 35 (1987).

Jože Curk, *Slovenještajerski trgi in mesta v 19. stoletju*, ČZN NV 15 (1981).

Leopold Pettau, *Imena važnejših starejših gradov na Slovenskem, Kronika slovenskih mest*, Ljubljana 1938.

Božo Otorepec, *Srednjeveški pečati in grbi mest in trgov na Slovenskem*, Ljubljana 1988.

Jože Koropec, *Srednjeveško konjiško gospodstvo*, ČZN NV8 (1972).

Jože Koropec, *Mi smo tu*, Maribor 1985.

Sergej Vrišer, *Baročno kiparstvo na slovenskem Štajerskem*, Maribor 1963.

⁵² Ivan Stopar, *Grad Slovenske Konjice*, Slovenske Konjice 1976, str. 42.

⁵³ Avguštin Stegenšek, *Konjiška dekanija*, Maribor 1909, str. 70.

Sergej Vrišer, Življenjepisni podatki o baročnih slikarjih in kiparjih Celja, Ptuja in Slov.

Konjic, Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino 6 (1958).

Paolo Santorino, Popotni dnevniki 1487, Celovec 1992.

Nataša Golob, Poslikava baročnega stropa, Celjski zbornik 1982-1983.

Nataša Golob, Poslikava baročnega stropa, Konjiško, 850 let prazupnije, Slovenske Konjice 1996.

Ivan Stopar, Grad Slovenske Konjice, Slovenske Konjice 1976.

Ivan Stopar, Grajske stavbe v vzhodni Sloveniji, Druga knjiga, Ljubljana 1991.

**PROBLEMATIKA POUKA
ZGODOVINE V ŠOLI**

Vojko KUNAVER

UVAJANJE PRENOVLJENIH UČNIH NAČRTOV POUKA ZGODOVINE V DEVETLETNI OSNOVNI ŠOLI IN POROČILO O SPREMLJAVI

Prenova učnih načrtov za zgodovino se je začela že pred dobrim desetletjem in sicer s ciljem slediti evropskim in svetovnim trendom stroke ter napraviti predmet privlačnejši in zanimivejši za osnovnošolsko populacijo. Tako je šel trend v smeri zmanjševanja vojaške in politične zgodovine, namesto teh vsebin pa so v učnih načrtih večjo vlogo dobile vsebine, ki prikazujejo način življenja, kulturne dejavnosti, umetnost in vsakdanjik. Prav tako so iz učnega načrta v veliki meri izčrtane vsebine, ki so bile prej namenjene južno-slovanski zgodovini, razvoju in političnemu delovanju komunistične partije ipd. Novim učnim načrtom so bile odvzete tudi ideološke komponente, kot je npr. razlaga zgodovinskih sprememb z razrednim bojem.

Pravo primerjavo s prenovljenimi učnimi načrti bi lahko dobili na podlagi primerjave z učnimi načrti iz osemdesetih let, kajti novi učni načrt iz leta 1994 je nakazal že vse zgoraj omenjene sodobne trende. Ob začetku kurikularne prenove in s tem povezano devetletno osnovno šolo je bil s strani predmetne kurikularne komisije za zgodovino pripravljen nov osnutek učnega načrta za zgodovino, ki smo ga obravnavali v študijskih skupinah. Nanj so dajali pripombe tudi učitelji in veliko večino teh pripomb, ki so se izkazale za utemeljene, je PKK za zgodovino tudi upoštevala pri pripravi predloga učnega načrta. Že temeljne značilnosti osnutka učnega načrta so bile v mnogočem podobne kot pri učnem načrtu iz leta 1994, s tem da so bile vnesene tudi določene pripombe in sugestije učiteljev. Učni načrt je bil narejen za devetletno osnovno šolo, pri čemer so bile dodane tudi vsebine za šesti razred devetletne osnovne šole (35 ur) in jih učni načrt iz leta 1994 še ni zajemal. Priznati je treba, da so bile te, nove vsebine kljub začetni skepsi nekaterih potem zelo dobro sprejete in da jih je velika večina učiteljev sprejela z odobravanjem. Pri prikazu teh vsebin pa bo potrebno še veliko dela. Ta učni načrt je leta 1998 potrdil tudi Strokovni svet za splošno izobraževanje.

Priprave na poskusno uvajanje devetletne osnovne šole so se začele že v šolskem letu 1998/99, saj se je s šolskim letu 1999/2000 na 29 osnovnih šolah v Sloveniji začel pouk po prenovljenih programih za devetletno OŠ. S temi 29 šolami smo v tem šolskem letu delali Zavodovi svetovalci skupaj s

člani PRKK za zgodovino in sicer na uvajanju prenovljenih učnih načrtov za zgodovino. Udeležba učiteljev na teh, lahko jim rečemo pripravljalnih seminarjih je bila zelo dobra. Pri tem je bila velika pozornost namenjena planiranju ur v sedmem razredu devetletne osnovne šole. V programu zgodovine sedmega razreda devetletne osnovne šole namreč po novem učnem načrtu ni vsebin, ki se dotikajo obravnave virov, periodizacije in razlage predmeta zgodovina. Te vsebine so namreč v novih učnih načrtih prenesene v šesti razred devetletne osnovne šole. Ker pa so za razumevanje zgodovine nujno potrebne, smo jih na podlagi priporočila kurikularne komisije vključili v program sedmega razreda devetletne osnovne šole. Temu tematskemu sklopu smo namenili pet ur, kar po mnenju učiteljev zadostuje. Prav tako smo pri načrtovanju letne priprave kot tudi tematskih priprav priporočali učiteljem čimbolj realno planiranje ur. In prav preko realnega planiranja smo dosegli, da je bilo časovnih zadreg malo.

Pomembno vlogo smo namenili tudi obravnavi izbranih vsebin in pripravili simulacije učnih ur. Temeljno vodilo pri tem je bilo, naj učitelju za osnovo pri pripravi učne ure služi učni načrt, učbenik pa naj mu bo zgolj dopolnilo. Pretirana orientacija na učbenik namesto na učni načrt je namreč glavni razlog, zaradi katerega se je že prenekateri učitelj znašel v časovni stiski. Glede simulacij učnih ur morda le še to, da so se v glavnem dotikale novih vsebin (življenje, vsakdanjik, umetnost, prostor, čas) in tukaj smo skušali nakazati nove možnosti pri obravnavi teh tem. Vse omenjene simulacije so tudi upoštevale aktivne oblike in metode dela v razredu, teme pa smo izbirali tudi na podlagi interesa učiteljev. Na tem mestu bi omenil nekaj tovrstnih simulacij, ki so bile še posebej zanimive, pripravila pa sva jih skupaj s kolegom Mrevljeto. Problem razumevanja časa in časovne orientacije je za poznavanje zgodovine v osnovni šoli zelo pomemben; zanimivo animacijo na to temo je pripravil prof. Mrevlje, jaz pa sem pripravil animacijo na temo Slava vojvodine Kranjske kot vir za razumevanje načina življenja v 17. stoletju. Morda še naslovi drugih animacij: Islam, Renesansa, Reformacija, Industrializacija, Turki in turški vpadi, ki so prav tako opozorile na številne možne didaktične možnosti in bile seveda tudi ustrezno strokovno podprte.

Spremljava prenovljenih učnih načrtov se je pričela aprila in končala junija tega leta. Od 29 osnovnih šol, ki poskusno uvajajo devetletko, smo jih spremljali 11. Potrebno je poudariti, da je šlo pri izboru šol in učiteljev za načelo prostovoljnosti. Učitelji so tako privolili, da se spremlja njihova ura pouka, Zavod za šolstvo pa jim je zagotovil, da bodo rezultati raziskave uporabljeni kot interno gradivo, izključno v raziskovalne namene. Prav tako svetovalci učiteljem glede pouka nismo dajali nobenih nasvetov, razen če učitelj sam tega ni želel. Ker smo v prvi fazi spremljali le eno učno uro pri

vsakem učitelju, je zelo težko potegniti iz tega neke zanesljive rezultate. Nekaj splošnih ugotovitev pa brez dvoma drži. Kot prvo lahko rečemo, da so vsi učitelji vzorno pripravili ure in da je pouk potekal v sproščenem in prijetnem vzdušju. Prav vsi učitelji so uporabljali aktivne metode in oblike dela, čeprav so se med seboj razlikovale. V večini primerov je šlo za kombinirano obliko pouka (frontalna + individualna), nekaj je bilo tudi primerov skupinskega dela. Vsi učitelji so pri delu v razredu uporabljali učbenik in na delo z njim navajali tudi učence (npr.: branje in analiza teksta, opazovanje slike in interpretacija). Glede na to, da je delo potekalo nemoteno, ugotavljamo, da je pri učiteljih, katerih ure smo spremljali, to tudi sicer stalna praksa. Sicer učitelji menijo, da je učbenik dober in ni prezahteven. Poleg dela z učbenikom je bila med metodami dela zelo pogosto opažena metoda razgovora z učenci. Učitelj se je o nekem problemu preko vodenega razgovora pogovarjal z učenci, čutiti je bilo tudi pobude učencev. Pri svojem delu učitelji uporabljajo najrazličnejša dodatna didaktična gradiva: poljudno in strokovno literaturo, prosojnice, stenske slike, zemljevid kot tudi računalnik. Opremljenost učilnic v opazovanih šolah je bila dobra in tudi učitelji se glede tega niso pritoževali.

Po razgovorih z učitelji lahko sklepamo, da ti pri uresničevanju učnega načrta za zgodovino v sedmem razredu devetletne osnovne šole nimajo nobenih posebnih težav. Nove vsebine (vsakdanjik, način življenja, kultura) so se med anketiranimi učitelji že dodobra prijele. Prav tako nekateri menijo, da jim prav novi, odprti učni načrti dopuščajo več svobode in ustvarjalnosti in sicer tako pri izboru ciljev (informativni - formativni) kot tudi pri izboru oblik in metod dela. Nekaj je k temu doprineslo tudi tekmovanje iz znanja zgodovine, ki je v preteklih letih z izborom vprašanj in literaturo poseglo prav na to področje. Si pa učitelji še vedno želijo izobraževanja v tej smeri kot tudi strokovnih seminarjev.

Glede učencev, ki smo jih prav tako anketirali, bi lahko dejali, da je zgodovina v devetletni osnovni šoli predmet, ki je zelo priljubljen. K temu še zlasti pripomore dejstvo, da gre za nov predmet, ki ponuja zelo zanimive vsebine (npr.: Stari Grki, Rimska zgodovina...). Splošen vtis po intervjujih z učenci je bil, da so učitelji zgodovine v devetletni osnovni šoli opravili zelo dobro delo. Poleg povečanega zanimanja za preteklost so namreč pri otrocih uspeli vzbuditi tudi zanimanje za kulturno dediščino in krajevno zgodovino. Po razgovoru z več učenci se je namreč pokazalo, da sedaj na določene stvari gledajo precej drugače kot poprej. S tem se kaže tudi vzgojna komponenta, ki jo preko predmeta zgodovine učitelj prenaša na mlado generacijo.

Naj ob koncu svojega razmišljanja ob uvajanju in spremljavi pouka zgodovine v devetletni osnovni šoli navedem še nekaj misli. Najprej glede

učbenikov in dodatnih didaktičnih gradiv. Na tem področju je bilo v zadnjih letih narejenega precej, tako da imamo dobre učbenike, delovne zvezke in vse več dodatnih didaktičnih gradiv. S pomočjo vsega naštetega je možno izpeljati kakovosten pouk zgodovine, vendar se pojavljajo tu tudi pasti. Množica gradiv in učbenikov nam kaže na to, da je pravilna usmeritev tista, ki od učitelja pričakuje načrtovanje pouka na podlagi učnega načrta. In ker je ta učni načrt odprt, omogoča učitelju veliko kreativnosti in svobode. Res pa je, da zahteva tudi izbor in poglobljene priprave na delo ter s tem tudi večje angažiranje učitelja.

Uvajanje predmeta zgodovina v devetletko se bo nadaljevalo tudi v tem šolskem letu, prav tako kot tudi spremljava pouka. Na delovnih srečanjih z učitelji si bomo vsekakor prizadevali za čim boljšo strokovno podporo učiteljem, srečanja pa bodo namenjena tudi izmenjavi izkušenj (tistih učiteljev, ki so že v poskusu) in mnenj, saj bomo le na ta način zagotovili kvaliteten pouk zgodovine v devetletni osnovni šoli. Pomemben prispevek pa si želimo tudi s strani strokovnjakov s fakultete in sestavljalcev učnega načrta (seminarji, strokovni posveti), kajti le z njihovim sodelovanjem bo mogoče doseči cilje, ki jih predvidevajo prenova pouka in sodobni trendi v stroki.

Kot sem že v uvodnem delu omenil, je težko na podlagi majhnega vzorca opazovanja izdelati rezultate, ki bi pokazali natančno sliko pouka. Je pa omenjeno opazovanje pouka vseeno dalo dovolj dobro sliko pouka zgodovine v devetletni osnovni šoli. In upam si trditi, da je ta ugodna tako za učitelje kot tudi za sestavljalce učnega načrta.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Umsetzung von neuen Lehrplänen für das Fach Geschichte in der neunjährigen Grundschule und die Evaluation

Der vorliegende Beitrag setzt sich aus drei Teilen zusammen. In der **Einleitung** werden die inhaltlichen Veränderungen im Zusammenhang mit den neuen Lehrplänen für das Fach *Geschichte* in den neunziger Jahren umrissen. Es wird auch auf die unterschiedliche Stundenzahl in der achtjährigen und neunjährigen Grundschule hingewiesen und auf die wesentlichen Unterschiede zwischen den beiden Lehrplänen (Lehrzielen) eingegangen.

Im **zweiten Teil** werden vor allem die Vorbereitungen auf die Einführung der neunjährigen Grundschule und des Faches *Geschichte* umrissen. Die Vorbereitungen der Lehrer auf die neunjährige Grundschule (7. Klasse)

begannen bereits im Schuljahr 1998/99, wobei sowohl der Planung als auch dem Inhalt große Aufmerksamkeit gewidmet wurde. Treffen mit den Lehrern erwiesen sich als eine gute Methode zur Überbrückung von Anfangsschwierigkeiten bei der Einführung des Faches nach den neuen Lehrplänen, es wurden jedoch auch zahlreiche Lösungsvorschläge für die Behandlung bestimmter Unterrichtsinhalte unterbreitet.

Der **dritte Teil** meines Beitrags ist der Evaluation des Geschichtsunterrichts gewidmet, die im Frühjahr 2000 durchgeführt wurde. Obwohl die Stichprobe relativ klein war, gibt es dennoch ein Bild vom Unterrichtsablauf in der erneuerten Grundschule ab. Aufgrund von Hospitationen und Gesprächen mit Lehrern und Schülern konnte festgestellt werden, daß sich auch bei uns ein modernerer Trend durchzusetzen begann, daß aktive Unterrichtsmethoden und Arbeitsformen dazu führten, daß der Geschichtsunterricht in der erneuerten Grundschule sehr beliebt ist. Abschließend werden im Beitrag Probleme erörtert, auf welche die Lehrer bei ihrer Arbeit stießen, und optimale Lösungen angeboten.

Stane BERZELAK

POUK ZGODOVINE V TEHNIŠKIH IN POKLICNIH ŠOLAH ALI ZAKAJ SE V ŠOLAH "BOJIJO" (PA NE DIJAKI) ZGODOVINE?

Čas je z nami neizprosni. Kdo bolj, kot mi zgodovinarji, ki zbiramo zgodbe iz različnih časov in prostorov, se tega zaveda. In kdo se bolj, kot mi šolski zgodovinarji, zaveda, da se je v zgodbi, imenovani pouk zgodovine v tehniških in drugih strokovnih šolah, zgodilo v zadnjih letih daleč najmanj (v pozitivnem) in hkrati daleč največ (v negativnem smislu) od vseh šolskih zgodb prenove pouka zgodovine. Pa jo imamo - izhodišče za novo zgodbo namreč.

Pouk zgodovine v tehniških in drugih strokovnih šolah je v zadnjih dveh desetletjih doživljal velike spremembe tako v vsebinskem smislu kot v predmetnikih. Z usmerjenim izobraževanjem v 80. letih se je število ur v teh programih za kakšno uro na teden skrčilo, SVIO pa je pomenil tudi vsebinski premik v učnih načrtih, kjer je poleg politično-dogodkovne zgodovine bila v ospredju svetovna zgodovina (vseh kontinentov), spremljalo pa jo je le nekaj nacionalnih drobcev. Dijaki poklicnih in tehniških strokovnih šol so imeli v svojih predmetnikih 140 ur pouka zgodovine, kar se nam je takrat zdelo (pre)malo, a zadosti, da z neko lastno selekcijo (nekaterih faktografskih in ideološko preobremenjenih vsebin predvsem iz obdobja druge svetovne vojne) nekako realiziramo glavne poudarke iz učnega načrta.

Temeljita vsebinska prenova pouka zgodovine se je začela leta 1990 v Murski Soboti z referatom profesorja dr. Petra Vodopivca. Skupaj s kolegi s fakultete in učitelji s šol s(m)o (upam) z neizmerno veliko energije v različnih komisijah uspeli v naslednjih letih premakniti težišče pouka od politično dogodkovne zgodovine k zgodovini s poudarki na kulturnem, gospodarskem in družbenem razvoju ter podobah iz vsakdanjega življenja. K temu so brez dvoma veliko prispevali tudi novi, drugače zasnovani učbeniki. A kaj, ko je samo leto kasneje iz predmetnikov programov strokovnih šol zgodovina izginila. Vse se je zgodilo tako hitro, da tega tudi nekateri tisti, ki bi morali, niso niti opazili,¹ kasnejši protesti učiteljev

¹ Na sestanku članov Zveze zgodovinskih društev na Filozofski fakulteti 25. junija 1991 je moja pripomba, da se bo to zgodilo z novim šolskim letom, bila označena kot pretirana, zato ni sprožila enotnega ugovora. Na oktobrskem srečanju učiteljev zgodovine na Zavodu RS za šolstvo pa je bilo že prepozno, saj je spremembo potrdil

zgodovine s teh šol pa so bili že vnaprej obsojeni na neuspeh. Nihče še danes ne zna odgovoriti na vprašanje, koliko učiteljev zgodovine je zaradi tega posega izgubilo službo.

Čuden poskus integracije je leta 1991 rodil družbena znanja, v predmetniku pa je od 350 ur družboslovnih predmetov v programih šol ostalo le 105 do 140 ur družbenih znanj. Tega splošnega napada se nismo znali ubraniti in marsikje so tako dijaki in profesorji poklicnih šol ostali brez zgodovine. Med več kot 100 poklici, za katere usposabljaajo naše šole, so bili izjema le prodajalci, poslovni tajniki in administratorji, ki so obdržali v predmetnikih 350 ur družbenih znanj (in med njimi po dolgih in napornih prepričevanjih tudi 140 ur zgodovine). Problem družbenih znanj pa ni bil le v drastičnem 150% krčenju ur, pač pa v tem, da so šolska vodstva odločala, kdo bo ta predmet, ki je integriral vsebine zgodovine, geografije in sociologije, poučeval. Kolegi zgodovinarji so mi v pogovorih vedno odkrito zagotavljali, da večino razpoložljivih ur porabijo za zgodovinske teme, kar je pomenilo, da podobno ravnaajo tudi geografi in sociologi. Ker nobena fakulteta ne izobražuje profesorjev vseh treh področij,² v Sloveniji nismo imeli učiteljev, ki bi popolnoma ustrezali zahtevanemu profilu, to pa je bila vedno znova nevarnost, ki bi lahko pripeljala do ukinitve predmeta. Ravno to dejstvo pa je tudi slabšalo izhodiščne pozicije pri načrtovanju nove (kurikularne) prenove leta 1996.

Novi učni načrti Družboslovja pa so imeli še en problem. Vsebine so z integracijo začele izgubljati svojo moč in pomen. Dijaki sami so pogrešali čiste geografske, sociološke ali zgodovinske teme, obremenilno pa je bilo predvsem dejstvo, da se je predmet izvajal v 1. in le delno v 2. letniku - torej v času, ko je zrelost dijakov precej nižja kot npr. v 3. letniku, kjer zaradi bližajočega konca šolanja in vstopa v poklicno življenje narašča pri njih tudi interes za splošna družbena vprašanja. Vsi ti problemi so resno slabili prepričljivost predmeta in spravljali celotno družboslovje v programih v zelo neprijeten položaj.

V tehniških šolah smo po letu 1991 obdržali 140 ur zgodovine. Izjema so bili le trije programi (ekonomski z 210, turistični tehnik z 245 in policist z

Strokovni svet za splošno izobraževanje in je veljala od 1. septembra 1991, čeprav smo šele na tem oktobrskem sestanku učitelji prejeli učne načrte.

- ² Praznino je izkoristila le Fakulteta za družbene vede, ki je v razpisu za vpis leta 1995 zagotavljala, da so "diplomanti sociologije analitsko-teoretske smeri, ki absolvirajo skupino izbirnih predmetov za pedagoško področje, usposobljeni za poučevanje sociologije oziroma osnov družboslovja." Glej Stane Berzelak: Racionalizacija pouka zgodovine s pomočjo sodobnih AV sredstev, magistrska naloga, Filozofska fakulteta v Ljubljani, Ljubljana 1995, str. 25.

210 ur), ki so z dodatnimi urami pripravljali dijake tudi na maturo iz zgodovine. (Žal pa so tudi ti programi to število ur s prenovo izgubili, saj bo matura v tem šolskem letu zadnja, na kateri bodo sodelovali tudi dijaki s tehniških šol.) Dodatno pa se je zapletlo z uvedbo programov 3 + 2. Zaradi njihove hitre širitve na vsa področja je vsako leto kar nekaj tisoč tehnikov, ki so si izobrazbo pridobili z dvoletnim šolanjem po poklicni šoli (kjer tudi ni bilo zgodovine), končali izobraževanje (in nadaljevalo študij), a v srednji šoli za premislek, imenovan zgodovina, niso niti slišali.

Primerjava položaja zgodovine (skozi tedensko število ur) v različnih programih ob uvedbi usmerjenega izobraževanja 1981, prenovi 1991 in stanjem leta 2000 kaže na nizek delež ur zgodovine.

	1981	1991	2000
Nižje poklicne šole	0	0	0
Srednje poklicne šole	140	0	70 (oz. 35)
(3 +) dvoletno nadaljevanje	-	0	70
Tehniške šole	140	140	140
Gimnazija	280	280	280
Strokovne gimnazije	-	-	210

Glavna napaka pri snovanju novosti v šolstvu je ozkost snovalcev - in ravno ta je bila izredno močno prisotna pri kurikularni prenovi poklicnega in strokovnega izobraževanja. Ker je integracija družboslovnih predmetov leta 1991 v praktičnem smislu pomenila korak nazaj, smo pri novi prenovi leta 1997 zgodovinarji, geografi in sociologi le uspeli združiti moči, a v boju "z mlini na veter" lahko le še sestavili predmet Družboslovje s tremi ločenimi vsebinskimi sklopi. Tako ima vsako predmetno področje zdaj eno šolsko leto za nekaj premislekov in izhodišč svojega področja. Seveda ena ali dve uri na teden za šolski predmet nista veliko, sta pa vsekakor več, kot so dijaki teh šol slišali v zadnjih letih. V številnih diskusijah in bitkah pri ponovnem ločevanju vsebin naših predmetov pa sem se naučil, da je boj s tistimi, ki v strokovnih šolah pretirano vidijo le stroko in ne ljudi, vedno obsojen na neuspeh. Pri tem so običajno prednjačili predstavniki podjetij in učitelji strokovnih predmetov, ki bi v teh programih najraje črtali vse splošnoizobraževalne predmete. Komu koristijo ozko usmerjeni in poslušni delavci, pa ni težko razumeti nikomur.

Da ima pri vsem svoj delež tudi država, je prav tako jasno. Ko so nastajali novi učni načrti, je glavni problem bil (pre)velik vpliv pedagoške stroke, ki je s pritiskom na metodologijo priprave učnih načrtov preveč posegala v jasnost predstav o predmetih. Tako so različni (od pedagogov zahtevani) cilji v učnih načrtih ponekod čisto zameglili vsebine. Učitelji si

tako ne upajo sprostiti pri branju večkrat zelo odprtih učnih načrtov in suvereno izpustiti stvari, zato so dijaki marsikje zdaj samo še bolj obremenjeni. A čas bo (saj je še vedno) prinesel svoje.

Naj izpostavim še eno naše breme. Med vsemi učitelji smo verjetno še vedno ravno zgodovinarji povsod po svetu (odkrito ali prikrito) najbolj izpostavljeni večstranskim pritiskom. V nas zrejo (prisilno ali vedoželjno) oči "iskalcev zgodovinskih resnic in spoznavalcev človekove preteklosti" in pričakujejo odgovore tudi na vprašanja, kjer (mogoče) stroka še sploh ni dala jasnega odgovora. V nas pa so usmerjena tudi ušesa in usta države, ki večkrat skuša ravno preko nas vzgajati lojalne in oblasti naklonjene državljanke po svoji politični usmerjenosti. Ravno zato se je zgodovina v šoli zadnja desetletja morala približevati temu, kar naj bi bila. Kot edini humanistični predmet, ki je zastopan v večini šolskih programov (pa četudi le z minimalnimi deleži), mora ponuditi dijakom preko spoznavanja podob iz različnih časov in prostorov neobremenjeni temeljni premislek o naši sedanjosti in prihodnosti. Upravičeno bi torej pričakovali, da bodo tako v šolah kot v državnih strukturah predmetu naklonjeni, saj sta (in bosta) v tako protislovnem svetu v šolah pridobljeno znanje in človečnost vse bolj nujna, zavest o nacionalni biti pa predpogoj za naš obstoj. Ker pa temu ni tako, se mi nehote pojavlja občutek o strahu pred zgodovinsko resnico. Bomo torej morali vedno znova dopovedovati šolskim reformatorjem, da v šolah ni prostora za njihovo ozkost?

Pri spremljavi pouka zgodovine v tehniških in drugih strokovnih šolah je potrebno imeti pred očmi tudi zapletenost samega sistema: 42 poklicev s končnico "tehnik" in še okoli 100 ostalih strokovnih programov in poklicev. Učni načrt je v takem (tako vsebinsko kot organizacijsko) lahko le najširši okvir, v katerega je potem poleg vsega nujno vpeti še približevanje stroki. Seveda je logično, da mora biti takšen učni načrt izbiren tako za učitelja kot za vsebinsko naravnanoost programa. Le na tak način bo mogoče dijakom teh programov približati tiste vsebine, ki jim bodo omogočile temeljni premislek, ki ga mora ob vseh civilizacijskih zadregah našega časa opraviti vsak človek. Ideološko in politično neobremenjena zgodovina, ki ima v ospredju človeka (v šolah smo jo utrdili z novim konceptom pouka zgodovine), pa bo pomagala ohraniti zgodovino kot šolski predmet v predmetnikih strokovnih programov. Gradiva imamo dovolj - tako didaktičnega kot (na žalost) tudi faktografskega. Pasti slednjega se moramo v tehniških in drugih strokovnih šolah še posebej zavedati.

Vendar ta zapletenost ni opravičilo niti za šolske oblastnike niti za zgodovinarsko stroko, da danes tako malo ljudi razume celotno shemo pouka zgodovine v teh programih in zna pomagati učiteljem pri iskanju rešitev iz (pre)številnih zadreg. Sam sem o tem pisal že leta 1994. "Vsi, ki imamo

izkušnje s poučevanjem zgodovine v strokovnih šolah, vemo, da je zanimanje učencev za zgodovino tudi v naših poklicnih šolah veliko. Če vemo tudi, da je mogoče zgodovino prilagoditi posameznim področjem in strokam, potem je res prava škoda, da se zgodovinske teme v predmetnikih teh šol ne pojavljajo bolj izrazito. Ne samo, da s takšnimi predmetniki vzpodbuja nekakšen "fahidiotizem", pada tudi kvaliteta splošnega znanja učencev - s tem pa nastaja manj osveščena, manj inovativna, manj udarna in človeška, a zato bolj poslušna družba. Zgodovina vsakdanjega življenja je lahko zanimiva in koristna za vsakogar: za mehanika, ki ob njej razmišlja o razvoju znanosti in tehnike, za kuharja, ki se seznanja s prehrabnenimi navadami in razvadami ljudi v preteklosti, za prodajalca, ki spoznava trgovino od nekdaj do danes, za kmetijskega delavca, ki vidi, da je zemlja človeku vedno veliko pomenila. Pri tem sem izpustil vse obče človeške in civilizacijske pridobitve in probleme, o katerih bi v današnjem svetu (takšen kot na žalost je) moral razmišljati vsak človek - kot uporabnik in dejavnik razvoja."³

Da te stvari čutijo tudi dijaki, mi je dokazala pred dnevi opravljena anketa na našem Šolskem centru v Slovenj Gradcu.⁴ Na vprašanje, katere tri predmete so kot učenci imeli najraje v osnovni šoli, so se najpogosteje pojavljali zgodovina, zemljepis in športna vzgoja, najmanj radi pa so imeli matematiko, kemijo in fiziko. V srednji šoli se stvari očitno ne spremenijo preveč bistveno. Najbolj priljubljeni predmeti ostajajo zgodovina, geografija in športna vzgoja, najmanj priljubljeni pa matematika, tuji jeziki in naravoslovni predmeti.

	Poslovni tajnik	Ekonomsko- komercialni tehniki	Trgovci	Zdravstveni tehniki	Mizar	Kuhar - natakar
1.	GEO	ZGO	ZGO	ZGO	ŠV	ŠV
2.	SJK	GEO	GEO	BIO	DZN	MAT
3.	ANG	SOC	MAT	SJK	KON	DZN
4.	ZGO	ŠV	ŠV	ANG	PP	ANG
5.	ŠV	ANG	SJK	MAT	TEH	KUH
6.	NPB	MAT	ANG	PPZN	SJK	NEM
7.	MAT	NEM	PIN	NO	MAT	ZV

³ Stane Berzelak: Racionalizacija pouka zgodovine s pomočjo sodobnih AV sredstev, magistrska naloga, Filozofska fakulteta v Ljubljani, Ljubljana 1995, str. 21.

⁴ Anketo, ki je zajela dijake v programih ekonomsko-komercialni tehnik, tehnik zdravstvene nege, bolničar - negovalec, poslovni tajnik, kuhar, natakar, mizar in prodajalec, so mi pomagali izvesti na Šolskem centru Slovenj Gradec kolegi Vanda Bertoncely, Vesna Robnik, Alenka Rainer, Zvone Meža in Roman Založnik.

8.	RČN	KEM	GP	ŠV	ANG	STR
9.	PT	GP	RAČ	NB	UV	POB
10.	NEM	RAČ	NEM	FIZ	KEM	GP
11.	PIN	SJK	PM	GEO	SRA	SJK
12.	UV	PM	UV	AN	SIN	BIO
13.	STP	RČN		SOM	NEM	
14.	NAR	SIP		NEM		
15.	RAČ			MBI		
16.	BIO			KEM		
17.				HIG		
18.				UV		

Najbolj priljubljeni predmeti po izboru anketirancev v vseh šestih programih

	Poslovni tajnik	Ekonomsko- komercialni tehniki	Trgovci	Zdravstveni tehniki	Mizar	Kuhar - natakar
1.	NEM	MAT	ZVH	KEM	MAT	GP
2.	PT	ANG	GP	FIZ	ANG	SJK
3.	ANG	SJK	ANG	MAT	TEH	MAT
4.	RČN	KEM	SJK	SOM	SJK	ANG
5.	PIN	RČN	MAT	LAT	KEM	ŠV
6.	SJK	NEM	RČN	ANG	DZN	HIP
7.	MAT	STP	NPB	NEM	SRA	KUH
8.	ZGO	RAČ	PIN	ŠV	NEM	STR
9.	STP	GP	NEM	SJK	KON	DZN
10.	NPB	ŠV	ŠV	MBI	UV	ZV
11.	ŠV	GEO	RAČ	ZGO	ŠV	
12.	NAR		GEO	GEO		
13.	RAČ		ZGO	AN		
14.	GP					
15.	GEO					

Najmanj priljubljeni predmeti po izboru anketirancev v vseh šestih programih

Pri tej mini anketi, ki je vključevala 278 dijakin in dijakov Šolskega centra Slovenj Gradec in je bila zgolj informativna, me je bolj kot priljubljenost zgodovine presenetila nizka priljubljenost strokovnih predmetov, ki bi morali glede na poklicno usmerjenost dijakov, brez dvomov prevladovati.

Če skušam povzeti. Spremembe in prenove so zgodovini v tehniških in drugih strokovnih šolah v zadnjih dvajsetih letih prinesle kar (ne)kaj negativnega:

- skrčil se je fond ur;
- zakompliciralo se je stanje do te mere, da ga le redki sploh razumejo;
- (pre)malo se je storilo pri sklicevanju in povezovanju učiteljev zgodovine v teh programih, ki vključujejo blizu 70% slovenskih srednješolcev;
- (pre)malo smo storili za razvoj novosti pri pouku zgodovine in njihovo uvedbo v šolsko življenje;
- premalo smo se zavedali še vedno prisotne nenaklonjenosti šolskih vodstev ter šolskih oblastnikov samemu predmetu;
- še vedno se krepijo poskusi integracije zgodovine z ostalimi družboslovnimi predmeti.

Je pa tudi kaj pozitivnega:

- imamo dobre učitelje, ki znajo pri teh dijakih vzbuditi zadosten interes in narediti pouk takšen, da velja zgodovina za enega (naj)priljubljenejših predmetov;
- imamo učbeniški komplet, in to ne najslabšega;
- zavedli smo se, da nam lahko pedagogi s cilji zameglijo vsebine; za nas mora biti edina "pedagogika" specialna didaktika, ki jo je potrebno razvijati s posebno skrbjo;
- imamo (upam) dovolj energije, da povežemo učitelje v teh programih in rešimo večino problemov.

Pot do realizacije novega koncepta pouka zgodovine v šolah in uresničitve novih prenovljenih učnih načrtov je še dolga. Predvsem morajo "drugačno zgodovino" sprejeti in potem dalje posredovati učitelji. Ravno ti predstavljajo najpomembnejši dejavnik prenove - a tudi "najpočasnejšega", saj vemo, da se ljudje običajno le počasi spreminjamo. "Noben družbenopolitični prelom ne more temeljito zamajati zgodovine v šoli, kajti ta je v rokah (in glavah) učiteljev. Učitelj pa ima kljub pritiskom (in inšpekcijam) vedno toliko svobode in avtonomije, da bo v delo vključeval tudi sebe. Ljudje se nikoli ne spreminjamo revolucionarno - čez noč. Torej je tudi naša "drugačna zgodovina" v slovenskih šolah v rokah učiteljev. (...) Šele ko bodo oni pripravljeni in usposobljeni na vsakem koraku in vsak trenutek podati učencem na novo zasnovane vsebine, bomo lahko govorili o smislu in nesmislu tako zasnovanega podajanja zgodovinskega vedenja v šolah."⁵

Upam, da je danes vsem jasno, da bi brez prenove pouka zgodovine, ki se je sprožila v zadnjem desetletju (v RPK za zgodovino in Predmetni

⁵ Stane Berzelak: Družbenopolitični prelom in ravnanje z zgodovino v šoli (na primeru Slovenije), Zgodovina v šoli, Ljubljana 1994, št. 3, str. 53-56.

kurikularni komisiji za zgodovino) ter premaknila težišče pouka k podobam iz vsakdanjega življenja, bila danes zgodovina v šoli le orodje vsakodnevne politike in bi zato (kar pogosto) doživljala temeljite spremembe programov in vsebin. Pri nastajanju novih učnih načrtov za zgodovino pa ne smemo prezreti tudi dejstva, da nam je uspel visok konsenz med strokovno in šolsko javnostjo. Pri tem so mnogi znanstveniki žrtvovali del svojega strokovnega dela za šolo, učitelji pa energijo za prenos izkušenj iz prakse v učne načrte. Da bi nam (učiteljem) le ostalo še zadosti strpnosti in energije, saj odprtost učnih načrtov zahteva drugačen način dela, kot smo ga bili vajeni. In predvsem od tega dela je odvisna celotna sedanja šolska prenova ter tudi položaj predmeta v tehniških in drugih strokovnih šolah.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Geschichtsunterricht an den technischen und Berufsschulen oder warum fürchten sich die Schulen, nicht jedoch die Schüler, vor dem Fach Geschichte?

Der Geschichtsunterricht an den technischen und anderen Berufsschulen erfuhr in den letzten zwei Jahrzehnten große Veränderungen in Inhalt und Unterrichtsplanung. Durch die Einführung der sogenannten "berufsbezogenen Bildung" in den achtziger Jahren war die Stundenzahl in den genannten Programmen um eine Stunde geschrumpft, auf der anderen Seite bedeuteten die sogenannten "Gemeinsamen Erziehungs- und Bildungsgrundlagen" eine inhaltliche Änderung in Unterrichtsprogrammen, in denen neben der politischen Geschichte nun auch die Weltgeschichte (aller Kontinente) im Vordergrund stand, wobei die nationale Geschichte nur mit einigen wenigen Themen repräsentiert war.

Eine grundlegende inhaltliche Erneuerung des Geschichtsunterrichts begann im Jahre 1990 in Murska Sobota aufgrund eines dort auf dem Historikertag gehaltenen Vortrags von Prof. Dr. Peter Vodopivec. Durch außerordentlich große Anstrengungen von Universitätsprofessoren und Mittelschullehrern kam es zu einer Schwerpunktverlagerung von der politischen Geschichte zur Kultur-, Wirtschafts-, Sozial- und Alltagsgeschichte. Dazu trugen zweifelsohne auch neue, anders konzipierte Lehrbücher wesentlich bei. Überraschenderweise wurde im darauffolgenden Jahr das Fach *Geschichte* aus den Lehrplänen der Fachschulen gestrichen. Die Einführung des neuen Fachs *Gesellschaftskunde* stellte einen seltsamen Versuch dar, alle gesellschaftswissenschaftlichen Fächer zu integrieren, deren ursprüngliche Stundenzahl von 350 auf 105 bis 140 reduziert wurde. Dieser pauschalen Reduktion widersetzte man sich nicht energisch genug,

und so blieben Schüler und Lehrer der Berufsschulen ohne das Fach *Geschichte*. In den technischen Schulen wurde das Fach *Geschichte* (140 Unterrichtsstunden) beibehalten. Doch durch die Einführung von besonderen verkürzten Programmen für Techniker (3+2) mit einer zweijährigen Berufsschule, gab es jedes Jahr Hunderte von jungen Leuten, die die Mittelschule abschlossen oder ihr Studium fortsetzten, ohne jemals vom Fach *Geschichte* etwas gehört zu haben.

Der Hauptfehler bei der Konzipierung von Neuerungen im Schulbereich liegt in der Engstirnigkeit ihrer Autoren, und gerade diese war beim Curriculumsentwurf für die Berufs- und Fachschulen stark zu spüren. Da die Integration der gesellschaftswissenschaftlichen Fächer im Jahre 1991 praktisch einen Rückschritt bedeutete, gelang es den Historikern, Geographen und Soziologen bei der Erneuerung im Jahre 1997 dennoch ihre Kräfte zu sammeln, im "Kampf mit den Windmühlen" jedoch nur noch das Fach *Gesellschaftskunde* in drei getrennte Themenkreise aufzugliedern. Somit steht jedem Fachbereich ein Schuljahr zur Verfügung, einige grundlegende Fragen und Ausgangspositionen des jeweiligen Fachs zu erörtern. Gewiß bedeuten ein oder zwei Wochenstunden für ein Schulfach nicht viel, dennoch mehr als es an den genannten Schulen in den vorangegangenen Jahren der Fall war. In zahlreichen Diskussionen und Kämpfen um eine erneute Trennung von den Unterrichtsinhalten der einschlägigen Fächer konnte festgestellt werden, daß der Kampf mit denen, die in den Fachschulen zu viel Wert auf die fachlich orientierten Lehrgegenstände legten und nicht Menschen im Auge hatten, immer zum Mißerfolg verurteilt war. Dabei standen die Vertreter der Unternehmen und Berufsfachschulen gewöhnlich in den ersten Kampflinien derer, die in den einschlägigen Programmen alle allgemeinbildenden Fächer am liebsten streichen würden. Wozu so eng ausgerichtete und gehorsame Arbeiter dienen sollten, ist nicht schwer zu erraten.

Daß auch der Staat daran mitschuldig war, liegt klar auf der Hand. Als die neuen Lehrpläne entstanden, stellte sich der (zu) große Einfluß der Pädagogen als ein Hauptproblem heraus. Der durch die Pädagogen ausgeübte Druck auf die Methodologie der Erstellung von Lehrplänen war so stark, daß die Unterrichtsinhalte undurchsichtig geworden sind. Die Unterrichtsinhalte in den Lehrplänen wurden also durch die von den Pädagogen geforderten Ziele stellenweise ganz überschattet. So trauen sich die Lehrer nicht, beim Lesen von Lehrplänen eine Selektion vorzunehmen, und aus diesem Grunde sind die Schüler mancherorts jetzt nur noch stärker belastet. Auch diesbezüglich gilt die Regel: Kommt Zeit, kommt Rat.

An dieser Stelle sei noch eine Bürde der Historiker erwähnt: Von allen Lehrern haben wahrscheinlich gerade die Geschichtslehrer nach wie vor

überall in der Welt (offen oder verdeckt) am meisten unter dem Druck, der von allen Seiten kommt, zu leiden. Auf die Geschichtslehrer sind die (mahnenden oder erwartungsvollen) Augen gerichtet, die "historische Wahrheiten suchen und die Vergangenheit des Menschengeschlechts erkunden." Den Geschichtslehrern gilt auch das Interesse des Staates, der sich bewußt ist, daß sich gerade über sie die Erziehung zu loyalen Staatsbürgern mit positiver Einstellung zum Staat bewerkstelligen läßt. Das ist unter anderem auch ein Grund dafür, daß die Geschichte als Unterrichtsfach in den letzten Jahrzehnten in zunehmendem Maße ihre eigentlichen Aufgaben zu erfüllen begann. Als einziges humanistisches Unterrichtsfach, das in den meisten Schulprogrammen vertreten ist (wenn auch nur mit einem minimalen Anteil), ermöglicht es den Schülern durch Kunde von früheren Zeiten ein tieferes Nachdenken über Gegenwart und Zukunft. Mit Recht erwartet man, daß sowohl die Schulen als auch die staatlichen Gremien diesem Fach zugetan sein werden, wird doch in einer Welt voller Widersprüche das in der Schule erworbene Wissen und humanistische Denken als immer dringender empfunden, ein Bewußtsein vom nationalen Wesen sogar als Voraussetzung für die Existenz der Slowenen. Da dies nicht der Fall ist, werden wir ALLE immer wieder den Schulreformern klarmachen müssen, daß es in den Schulen keinen Platz für ihre Engstirnigkeit geben kann und daß sie ihrerseits die begründeten Argumente der Historiker werden akzeptieren müssen - auch, weil ihre Maßnahmen von der Geschichtswissenschaft nach einigen Jahren (noch einmal) bewertet werden.

Hoffentlich ist es heute allen klar, daß ohne Erneuerung des Geschichtsunterrichts, die im letzten Jahrzehnt von der *Republikkommission für das Fach Geschichte* und von der *Curriculumskommission für das Fach Geschichte* initiiert wurde und den Schwerpunkt des Geschichtsunterrichts zur Geschichte des Alltags verlagert hat, das Unterrichtsfach *Geschichte* heute nur ein Instrument der Tagespolitik wäre und folglich (ziemlich häufige) grundlegende Änderungen von Lehrprogrammen und -inhalten erfahren würde. Bei der Entstehung von neuen Lehrplänen für das Unterrichtsfach *Geschichte* ist auch die Tatsache nicht zu übersehen, daß ein breiter Konsens zwischen der fachlichen und schulischen Öffentlichkeit herbeigeführt wurde. Dabei stellten viele Wissenschaftler einen Teil ihrer Arbeit für Schulzwecke zur Verfügung, die Lehrer wandten ihrerseits viel Energie auf für die Übertragung ihrer praktischen Erfahrungen in die Lehrpläne. Es ist nur zu wünschen, daß die Lehrer weiterhin genügend Toleranz und Energie bewahren, erfordert doch die Offenheit der Lehrpläne eine andere Arbeitsweise, als bisher gewohnt. Und gerade von dieser Arbeit hängt die gesamte Schulerneuerung sowie die Stellung des Faches *Geschichte* in den technischen und anderen Fachschulen ab.

Vilma BRODNIK

PRENOVA UČNEGA NAČRTA ZA GIMNAZIJE

"Večina ga (šolstvo, op. av.) ocenjuje po svojih izkušnjah, zlasti po tem, koliko pripomore k družbeni promociji posameznikov in njihovih otrok. Zato se na šolskem polju pogosto križajo zelo različni interesi ... Pri tem običajno ni velikih zmagovalcev, glavni poraženci pa so učenci."

(Izhodišča kurikularne prenove, NKS, Ljubljana 1996)

Učni načrt za gimnazije iz leta 1996

Prenova učnega načrta za gimnazije ima že skoraj dvajsetletno tradicijo. Začetki segajo že v obdobje konca sedemdesetih in začetka osemdesetih let, ko je predlog prenovljenega učnega načrta pripravil prof. dr. Bogo Grafenauer, a politična situacija njegove uveljavitve še ni omogočala. Prelomnico predstavlja šele zborovanje slovenskih zgodovinarjev v Murski Soboti leta 1990. Nove politične danosti doma in v svetu ter skupina strokovnjakov, ki je bila pripravljena prispevati **z vsebinsko prenovo** učnega načrta k dvigu kakovosti pouka, so do leta 1994 omogočile nastanek predloga novega učnega načrta za gimnazije v razgrajeni obliki. Njegov idejni snovalec je prof. dr. Peter Vodopivec, ki je predlog učnega načrta s spremnimi mislimi objavil leta 1994 tudi v Zgodovinskem časopisu (letnik 48, št. 2, str. 253-269). Z objavo v Zgodovinskem časopisu in preko razprav, ki jih je organizirala Šolska sekcija Zgodovinskega društva, je bila o novem učnem načrtu omogočena tudi javna razprava. Vsebinski koncept pa je bil predstavljen tudi na seminarjih Sveta Evrope, ki bdi tudi nad prenavljanjem pouka zgodovine v bivših socialističnih državah - zlasti tudi nad prikazom občutljivih tem iz zgodovine 20. stoletja. Vsebinsko prenovljen učni načrt za gimnazije je upošteval novo stvarnost v Sloveniji, relativnost zgodovinske resnice o vsakokratni družbi, nova gibala družbenega razvoja, duhovno obzorje človeka v nekem konkretnem zgodovinskem obdobju, znanje in način življenja posameznih družb, ter poudarjal družbeno in kulturno zgodovino ter gospodarski razvoj napram vojaški in politični zgodovini, ki je bila občutno skrčena. Že tedaj pa se je na pogovorih v Šolski sekciji ZZDS omenjala **idealna in stvarna linija pri izvajanju** tega učnega načrta, ki je učiteljem omogočal, da so teme in probleme lahko glede na interes dijakov in tudi na svoj interes odbirali, poskrbeti so morali le za most med obdobji.

Že tedaj se je omenjal pomen problemske obravnave posameznih tem ter da je dijake pomembno naučiti tudi veščine iskanja in odbiranja verodostojnih informacij o nekem problemu. Učni načrt za gimnazije je bil uradno sprejet leta 1996.

Izhodišča kurikularne preнове leta 1996

Nacionalni kurikularni svet je leta 1996 opredelil izhodišča kurikularne preнове osnovnega in srednjega šolstva v posebni publikaciji z naslovom Izhodišča kurikularne preнове. Naj navedemo nekaj bistvenih poudarkov iz teh izhodišč:

- **Doseči večjo stopnjo povezanosti med disciplinarnimi znanji** z uveljavljanjem učno-ciljnega in procesno razvojnega pristopa, s projektnim učnim delom, s problemskim učenjem, s povezovanjem med predmeti, z vključevanjem medpredmetnih področij, s timskim delom.
- **Preprečiti preobremenjenost in utrujenost učencev** z ustrezno organizacijo pedagoškega procesa, upoštevanje delo v šoli in doma, z ustvarjanjem ustreznega vzdušja, z uvajanjem raznolikih oblik poučevanja in učenja, s prilagajanjem učnega procesa razvojni stopnji učencev, z izbiro in povezovanjem vsebin, z izločanjem manj pomembnih vsebin.
- **Uvajati raznolike oblike in metode dela in povečati aktivno vlogo učenca** s pluralnostjo kurikulov (izbirnost, različni načini mišljenja ...), s participativnim položajem učenca v izobraževalnem procesu, z uveljavljanjem diferenciacije in individualizacije, z raznovrstnimi načini in oblikami preverjanja in ocenjevanja znanja, z izdajanjem različnih učbenikov in pripomočkov, z usposabljanjem učiteljev, z avtonomijo učiteljev, z učenjem za učenje.
- **Povečati povezovalno in usmerjevalno vlogo učiteljev v izobraževalnem procesu** z uveljavljanjem vloge učitelja kot spodbujevalca kakovostnega, samostojnega in sodelovalnega učenja, z načrtnim usposabljanjem za uvajanje raznolikih oblik in metod dela, s krepitvijo učiteljeve avtonomije in strokovnosti.
- **Povečati stopnjo vključenosti otrok, mladine in odraslih v izobraževanje in povečati stopnjo prehodnosti ob nezmanjšani kakovosti** z večjo motivacijo za izobraževanje, večjo individualizacijo, večjo možnostjo izbire, z raznolikostjo metod in načinov izobraževanja, z boljšim informiranjem in svetovanjem.
- **Pripraviti učence za kakovostno življenje, na vseživljenjsko izobraževanje in poklic** z oblikovanjem delovnih navad in navajanjem na samostojno učenje ...
- **Doseči mednarodno primerljive standarde in raven znanja** s pri-

merjanjem in upoštevanjem programov in njihove izvedbe s tujimi, s preverjanjem znanja po mednarodnih merilih, s sodelovanjem s tujimi šolami, z mednarodno primerljivim izobraževanjem učiteljev ...

- **Povečati kakovost in trajnost pridobljenega znanja** ... z različnimi ravnmi kognitivnih ciljev ..., z upoštevanjem predhodnega znanja in idej učencev ..., s problemskim pristopom in drugimi (aktivnimi) oblikami učenja in poučevanja, z integracijo oziroma povezovanjem znanja ...
- **Razvijati sposobnosti samostojnega ustvarjalnega in kritičnega mišljenja ter presojanja; usposabljanja za dovolj samozavestno srečevanje z življenjskimi problemi in za njihovo reševanje.**
- **Zagotoviti ustrezne materialne in kadrovske pogoje za izvajanje izobraževalnih programov.**¹

Ker je bil učni načrt za splošne gimnazije (zgodovino vključujejo skozi vsa 4 leta v obsegu 280 ur) vsebinsko že posodobljen in prenovljen, je bil v času kurikularne prenove le dopolnjen z **obsežnim didaktično-metodičnim delom**, ki obsega opredelitev predmeta, splošne cilje predmeta, vsebine, operativne cilje predmeta, standarde znanj, specialnodidaktična priporočila in medpredmetne povezave, obvezne načine preverjanja in ocenjevanja znanja, znanja, ki jih morajo imeti izvajalci predmeta in izvedbene standarde ter normative. Učni načrt iz leta 1996 obsega splošne cilje predmeta, vsebine v razgrajeni obliki in navodila ter pogoje (vrsta in stopnja strokovne izobrazbe učiteljev, materialni pogoji) za uresničevanje učnega načrta. Novost kurikularne prenove pa je nov učni načrt za strokovne gimnazije, ki imajo zgodovino skozi tri leta v skupnem obsegu 210 ur, učne vsebine in cilji pa so v primerjavi s splošno gimnazijo manj poglobljeni. Oba učna načrta za splošne in strokovne gimnazije sta bila sprejeta na Strokovnem svetu za splošno izobraževanje dne 26. marca 1998. Novost kurikularne prenove je tudi učni načrt za klasične gimnazije (v Sloveniji so 3), kjer predmetnik vključuje zgodovino v obsegu 350 ur (dodatnih 70 ur je razporejenih v drugi in tretji letnik). V dodatnih urah se pogloblja posamezne izbrane vsebine in probleme ob izbranih zgodovinskih virih in besedilih. V šolskem letu 1999/2000 so bili vsi prenovljeni gimnazijski učni načrti uveljavljeni na vseh gimnazijah v Sloveniji, ki so v tem šolskem letu delovale na 103 lokacijah (od tega se je splošni gimnazijski program izvajal na 70 lokacijah (66 javnih in 4 zasebnih), čisti gimnazijski program pa na 25 lokacijah, na ostalih pa skupaj z ostalimi). Program ekonomske gimnazije se je izvajal na 15, tehniške na 14 in umetniške na 4 lokacijah.

¹ Izihodišča kurikularne prenove, NKS, 1996, str. 13-15.

Spremljava prenovljenih gimnazijskih učnih načrtov

Hkrati z uvedbo prenovljenih gimnazijskih učnih načrtov za zgodovino je še v istem šolskem letu stekla tudi spremljava izvajanja teh učnih načrtov, ki jo je opravil Zavod Republike Slovenije za šolstvo. Izsledke spremljave v prvem letniku splošne in strokovne gimnazije je v obliki analize pripravila avtorica pričujočega članka. Z željo, da analiza ne bi ostala zaprašana v predalu in bila sama sebi namen ter da bi prispevala k dvigu kakovosti učenja in poučevanja, je bila razen obravnav na obeh gimnazijskih študijskih skupinah, v katere so povezani učitelji zgodovine v gimnazijah in po pretresu, ki so ga opravili učitelji iz vzorca šol, ki je bil vključen v spremljavo, objavljena v celoti tudi v Zgodovini v šoli (letnik IX, št. 1, 2000, str. 7-21). Metodologijo spremljave sta pripravili dr. Zora Rutar Ilc in mag. Barbara Šteh Kure, upošteva pa načela kvantitativne metode, ki je usmerjena na spremljanje procesa poučevanja in učenja ter sledi ugotavljanju, v kakšni meri se pri poučevanju in učenju dejansko upošteva izhodišča kurikularne prenove.² Pri spremljavi smo zato proučevali obseg izpostavljanja ciljev poučevanja, uporabo problemske obravnave snovi oz. podajanja gotovih znanj - to je neproblemske obravnave, uporabo aktivnih oblik učenja in poučevanja, obseg povezovanja znanja oz. vsebin znotraj zgodovine in s sorodnimi predmeti, obseg aktualizacije in uporabe znanja, vključevanja interesov, idej in pobud dijakov, obsega aktivnosti učiteljev oz. dijakov idr. Sam instrumentarij pa je obsegal strukturirano opazovanje in polstrukturirani intervju³ ter analizo pisnih oblik preverjanja in ocenjevanja znanja. Uporabljena so bila tudi izhodišča akcijskega raziskovanja s ciljem raziskati šolsko prakso in jo izboljšati. Ob spremljavi naj bi učitelj ob pomoči svetovalca torej tudi sam spremljal in vrednotil svoje delo, razmišljal o njem, ga raziskoval in izboljševal.⁴

Pojmovanja znanja

Eno temeljnih izhodišč kurikularne prenove, ki je povezano in se dopolnjuje tudi z vsemi ostalimi, je zmanjševanje vloge učitelja kot pre-

² Metodologijo spremljave prenovljenih gimnazijskih učnih načrtov sta avtorici tudi objavili pod naslovom Model evalvacije učnih aktivnosti v okviru gimnazijskega izobraževanja v Sodobni pedagogiki leta 1999, št. 4, str. 70-87.

³ Prav tam str. 77-85, Analiza spremljave učnega načrta za zgodovino v prvem letniku splošne in strokovne gimnazije v: Zgodovina v šoli, 2000, letnik IX, št. 2., str. 7.

⁴ Majda Cencič: Učitelj - raziskovalec. Priročnik za vaje in seminarje iz pedagoške metodologije, Ljubljana 1994, str. 13-14.

našalca znanja. Učenci si v današnjem svetu pridobijo številne informacije iz različnih virov in medijev, ki pa so pogosto neurejene in neosmišljene. Zato bi moral biti učitelj predvsem usmerjevalec, ki spodbuja učence k pridobivanju novega znanja, k strukturiranju tega znanja in sintezi.⁵ Pri učencih naj bi učitelj spodbujal ustvarjalnost in kritičnost in pripomogel k razvijanju kakovostnega in trajnega znanja. Sodobni teoretiki ločijo tri vrste znanja:

- **Deklarativno znanje** (vedeti, da; znanje o podatkih, pojmihi ...) - učenec se torej nekaj nauči, nekaj ve in tudi razume. Tako pridobljeno znanje mora znati po svoje organizirati npr. po načelu vzrok-posledica, posploševanjem, poznavanjem primerov za ponazoritev, s konstrukcijo lastnega znanja, ko nove podatke poveže z že obstoječim znanjem, zna razvrstiti zgodovinske dogodke in pojave na časovnem traku.
- **Proceduralno znanje** (vedeti, kako nekaj narediti, poznati metode in strategije pridobivanja znanja, ravnanja s podatki npr. da zna poiskati informacije na internetu, pokaže, da obvlada neko spretnost npr. delo z zemljevidom, z luščenjem bistva iz zgodovinskega vira ... predpogoj pa je, da obvlada deklarativno znanje).
- **Metakognitivno znanje** (vedeti, kdaj kakšno znanje uporabiti, zavedati se njegovega nastajanja, spoznavnih procesov, vloge ... npr. da kritično preverijo in analizirajo podatke iz zgodovinskih virov ali literature, iščejo nove rešitve in jih argumentirajo (npr. pripravijo svoj načrt rešitve palestinskega vprašanja), spoznajo napačna pojmovanja in sami pridejo do novih spoznanj (npr. opredelijo stereotipe o Balkanu - "deželi, kjer je vse narobe"⁶ in nato na osnovi predznanja izdelajo sintezo zgodovinskega razvoja balkanskih dežel od 15. stol. do današnjih dni in iščejo vzroke za nastanek stereotipov o Balkanu).⁷

Cilj pouka, kot ga uveljavlja kurikularna prenova, tudi ni le prenašanje znanja v obliki gotovih znanj in dokončnih resnic, ampak se poudarja dinamična narava znanja, njegovo stalno dopolnjevanje in rekonstruiranje (za tradicionalno kvantitativno-reproduktivno pojmovanje znanja je značilno le poznavanje in razumevanje dogodkov in pojavov). Konstruktivistično pojmovanje pa uveljavlja tudi pomen predznanja in izkušenj, ko

⁵ Izhodišča kurikularne prenove, NKS, 1996, str. 11.

⁶ Božidar Jezernik: Dežela, kjer je vse narobe. Prispevki k etnologiji Balkana. Znanstveno in publicistično središče, Zbirka Sophia 2/98, Ljubljana 1998.

⁷ Barica Marentič Požarnik: Kako pomembna so pojmovanja znanja, učenja in poučevanja za uspeh kurikularne prenove (prvi del) v: Sodobna pedagogika, 1998, št. 3, str. 250-251.

učenec v procesu osmišljanja aktivno konstruira svoje novo znanje.⁸ Ob upoštevanju in uveljavljanju teh postavk bomo dosegli tudi povečanje kakovosti in trajnosti pridobljenega znanja.⁹ Izsledki spremljave so pokazali, da učitelji iz vzorca pojmujejo znanje kot:

- povezavo in uporabo delov pridobljenega znanja (5 x),
- pridobiti pregledno znanje o neki temi oz. poznavanje bistva dogajanja in odnosov v nekem obdobju (3 x),
- spretnost iskanja dodatnih informacij po literaturi (2 x),
- obvladovanje pojmov (1 x),
- spretnost umeščanja dogodkov v prostor in čas (1 x),
- pridobiti samozavest (1 x).¹⁰

Med učitelji iz vzorca prevladuje torej deklarativno oz. tradicionalno kvantitativno-reproduktivno pojmovanje znanja na ravni poznavanja in razumevanja zgodovinskih dogodkov in pojavov. Le dva učitelja sta navedla tudi element proceduralnega znanja, to je razvijanje spretnosti iskanja dodatnih informacij po literaturi. O kakovosti znanja dijakov iz vzorca šol, ki so bile vključene v spremljavo, nam spregovori tudi analiza pisnih oblik preverjanja in ocenjevanja znanja. Uporabljena je bila Bloomova taksonomija razvrščanja zahtevnostnih ravni posameznih vprašanj. Ugotovljeno je bilo, da je kar 86,6% vprašanj le na ravni znanja, 9% na ravni razumevanja, 1,1% na ravni uporabe, 1,6% na ravni analize in manj kot 1% na ravni sinteze in presoje. Sicer pa sam učni načrt v rubriki Obvezni načini preverjanja in ocenjevanja znanja navaja, naj se pri vrednotenju znanja upošteva 60% znanja in razumevanja ter 40% interpretacije, argumentacije, sinteze, analize in vrednotenja.¹¹ Pri tem naj opozorimo še na pogosto napako, ki ne upošteva predpostavke, da se znanje vrednoti na višjih taksonomskih ravneh, le če gre za vrednotenje v nekih novih okoliščinah, seveda ob uporabi že usvojenega znanja.

Pojmovanja poučevanja

Omenili smo že, da je med izhodišči kurikularne prenove zapisano tudi,

⁸ Prav tam, str. 250, Zora Rutar Ilc, Barbara Šteh Kure: Model evalvacije učnih aktivnosti v okviru gimnazijskega izobraževanja v: Sodobna pedagogika, 1999, št. 4, str. 71-72.

⁹ Izhodišča kurikularne prenove, NKS, 1996, str. 15.

¹⁰ Vilma Brodnik: Analiza spremljave učnega načrta za zgodovino v prvem letniku splošne in strokovne gimnazije v: Zgodovina v šoli, 2000, letnik IX, št. 1, str. 11.

¹¹ Učni načrt za zgodovino v gimnaziji (modul 280 ur), NKS, PKK za zgodovino, 1998, str. 55.

naj se zmanjša vloga učitelja kot prenašalca znanja, saj je razvoj medijev doživel tak napredek, da lahko učenci pridobijo veliko informacij po različni literaturi, dostopni v javnih knjižnicah, na internetu, v časopisih, zato naj bi nastopal učitelj bolj v vlogi usmerjevalca, ki spodbuja pridobiti novo znanje, spodbuja njegovo novo strukturiranje in sintetiziranje. Za boljše poznavanje vloge učitelja v izobraževalnem procesu in njegova pojmovanja poučevanja navajamo razvrstitev različnih pojmovanj poučevanja.

- A. Pojmovanje poučevanja kot **procesa prenašanja znanja** (transfera oz. transmisije) v obliki že izdelanih vsebin (gotovih znanj) neke stroke, ponavadi v poenostavljeni obliki. Pogostokrat uporabljena prispodoba za učitelja, ki poučuje na takšen način, je učitelj v vlogi natakara, ki vliva oz. streže z znanjem.
- B. Pojmovanje poučevanja kot **oblikovanje ali izgrajevanje učenčevih sposobnosti in spretnosti** npr. z demonstracijo, delom z zgodovinskim virom, zemljevidom ipd. Prispodoba za takšnega učitelja je učitelj kot kipar ali gradbenik.
- C. Pojmovanje poučevanja kot **potovanje oz. vodenje učenca na poti proti ciljem**. Učenec je pri odkrivanju novega znanja samostojen, učitelj pa mu nudi pomoč, če učenec zaide ali naleti na ovire. Prispodoba za takšnega učitelja je učitelj kot gorski vodnik.
- D. Pojmovanje poučevanja kot **spodbujanje osebnostne rasti in razvoja učenca** tako, da mu učitelj priskrbi primerne vire, izkušnje in spodbude, ki to rast in razvoj omogočajo in spodbujajo. Prispodoba za takšnega učitelja pa je učitelj kot vrtnar.¹²

Zanimive podatke o tem, kako učitelji pojmujejo poučevanje, smo dobili na seminarju z naslovom Aktivno poučevanje in učenje zgodovine 14. februarja 2000 v organizaciji Zavoda Republike Slovenije za šolstvo. Na vprašanje, ali so prenašalci znanja, oblikovalci, vodiči ali spodbujevalci osebnostne rasti in kaj bi želeli biti, so odgovorili:

	A	B	C	D
Sem	41 učiteljev	6 učiteljev	10 učiteljev	2 učitelja
Želel bi biti	7 učiteljev	/	20 učiteljev	28 učiteljev

Razpredelnica nam pokaže, da večina učiteljev, ki so se udeležili seminarja, nastopa v vlogi prenašalca znanja (natakara), da pa bi jih večina želela nastopati v vlogah vodenja učenca proti izbranim ciljem (gorskega

¹² Barica Marentič Požarnik: Kako pomembna so pojmovanja znanja, učenja in poučevanja za uspeh kurikularne prenove (prvi del) v: Sodobna pedagogika, 1998, št. 3, str. 256.

vodnika) oz. spodbujanja rasti in osebnostnega razvoja učenca (vrtnarja).

Analiza izsledkov spremljave prenovljenih učnih načrtov za gimnazije je pokazala tudi, kako pojmujejo poučevanje učitelji iz vzorca spremljanih šol. Po njihovem mnenju je bistvo poučevanja zgodovine:

1. Da dijaki poznajo in razumejo zgodovinske dogodke, pojave in procese iz preteklosti ter jih znajo povezati in uporabiti z dogajanjem v današnjem svetu (4 x).
2. Da znajo sami poiskati dodatne informacije za nadgradnjo svojega znanja (2 x).
3. Da se dobro razlaga in da dijaki zvedo kaj novega ob poplavi informacij iz sodobnih medijev (2 x).
4. Da pridobijo samozavest in narodno identiteto (1 x).
5. Da pridobijo sposobnost komunikacije (1 x).
6. Da upoštevajo razlike - so sposobni razlikovati med značilnostmi posameznih obdobj (1 x).
7. Da se naučijo samostojno razmišljati o dogajanjih okoli sebe (1 x).¹³

Tudi v tem primeru ugotovimo, da se v večini primerov (6 x pod točkama 1 in 3) pojavlja učitelj kot prenašalec znanja, pod točkami 2, 5 in 6 se 4 x pojavlja pojmovanje učitelja kot oblikovalca učenčevih sposobnosti in spretnosti, pod točko 7 se pojavlja učitelj, ki učenca vodi k samostojnemu odkrivanju in pod točko 4 učitelj, ki spodbuja osebnostno rast učenca, vendar se tudi pri trditvah, ki sicer sodijo k višjim kategorijam pojmovanja poučevanja, zastavlja vprašanje, če ne le v obliki in na način prenašanja gotovih znanj. Za doseg višjih kategorij je treba dejansko spremeniti tudi način poučevanja.

Pojmovanja učenja

Sodobni teoretiki pogostokrat govorijo o vseživljenjskem, samostojnem in aktivnem učenju, katerega rezultat naj bo v življenju uporabno znanje. Poudarjanje večje kakovosti, trajnosti in uporabnosti znanja pa najdemo tudi med izhodišči kurikularne prenove, kjer se prav tako poudarja pomen izobraževanja za življenje (vseživljenjskost izobraževanja).¹⁴

Definicijo učenja najdemo tudi v dokumentih UNESCO, kjer je zapisano, da je učenje "vsaka sprememba v vedenju, informacijah, znanju, razumevanju, stališčih, spretnostih in zmožnostih, ki je trajna in ki je ne moremo pripisati rasti organizma ali razvoju dedno zasnovanih vedenjskih vzor-

¹³ Vilma Brodnik: Analiza spremljave učnega načrta za zgodovino v prvem letniku splošne in strokovne gimnazije v: Zgodovina v šoli, 2000, letnik IX, št. 1, str. 11.

¹⁴ Izhodišča kurikularne prenove, NKS, 1996, str. 10, 13, 15.

cev".¹⁵ Teoretiki tudi govorijo o kvantitativnem pogledu na učenje, pri katerem gre za zbiranje, kopičenje nepovezanih koščkov znanja za takojšnje oz. kasnejše obnavljanje ter o kvalitativnem pojmovanju, pri katerem se ustvarja smisel s preoblikovanjem pogledov na razne pojave, za njihovo globlje razumevanje in ustvarjanje novih povezav.¹⁶ Danes je vse bolj priljubljeno **kognitivno konstruktivistično pojmovanje učenja**, ki se komplementarno nanaša tudi na pojmovanje poučevanja in na kakovost znanja. Pri tem se učenje pojmuje kot kvalitativen proces, za katerega je značilno ugotavljanje predznanja in izkušenj učenca oz. njegovih obstoječih pojmovanj, pogledov in izkušenj o obravnavanem problemu, ki jih nato z aktivnimi oblikami poučevanja in učenja nadgradimo, dopolnimo ali spremenimo v novo strukturirano znanje z novo kvaliteto. Pri tem učenci napredujejo v spoznavanju in gradijo nove pojmovne sheme. Pri tem torej ne gre za prenašanje gotovih znanj na pasivne učence, ampak je poučevanje aktiven proces povezovanja, organiziranja in interpretiranja (tudi reorganiziranja in reinterpretiranja) starih in novih znanj in izkušenj.¹⁷ Zasledimo tudi **izkustveno pojmovanje učenja**, ki poudarja pomen izkušenj pri učenju. To pojmovanje učenja predpostavlja, da se učenci najbolje naučijo stvari, ki jih sami preizkusijo npr. preko metod izkustvenega učenja kot sta npr. igra vlog in simulacije. Tretja vrsta pojmovanja učenja pa je **inovativno učenje**, ki temelji na predvidevanju prihodnosti. Pri tovrstnem učenju ločimo anticipacijo (anticipatorno učenje) ali predvidevanje in ne le pasivnega prilagajanja obstoječemu oz. adaptivnega učenja in participacijo (participatorno učenje) z aktivnim sodelovanjem učencev pri reševanju in zastavljanju vprašanj in reševanju problemov.¹⁸

In koliko se izhodišča kurikularne prenove dejansko kažejo pri pouku zgodovine v praksi?

Če primerjamo izhodišča oz. pričakovanja kurikularne prenove s stanjem

¹⁵ Barica Marentič Požarnik: Kako pomembna so pojmovanja znanja, učenja in poučevanja za uspeh kurikularne prenove (prvi del) v: Sodobna pedagogika, 1998, št. 3, str. 253.

¹⁶ Prav tam, str. 253-254.

¹⁷ Zora Rutar Ilc: Nova kultura preverjanja znanja v: Zbornik prispevkov iz simpozija ZRSŠ v Portorožu marca 1999, str. 111.

¹⁸ Barica Marentič Požarnik: Kako pomembna so pojmovanja znanja, učenja in poučevanja za uspeh kurikularne prenove (prvi del) v: Sodobna pedagogika, 1998, št. 3, str. 255.

v praksi kot ga kažejo izsledki spremljave,¹⁹ lahko zapišemo:

- Večje stopnje **povezanosti** med disciplinarnimi znanji še nismo dosegli, ker v praksi v večji meri še ni zaživel učno-ciljni in procesni pristop, projektno delo, problemsko učenje, povezovanje med predmeti in timsko delo. So pa pogoste povezave med deli snovi znotraj zgodovine - to je najpogostejša aktivnost, opažena pri pouku, a jo izvajajo večinoma učitelji, dijaki pa so pasivni opazovalci. Ugotovili smo, da učitelji pogosto zamenjujejo cilje in vsebine, ker so cilji pisani vsebinsko, pa tudi učni načrt iz leta 1996 obsega le vsebine v razgrajeni obliki. Učitelji so tudi povedali, kar potrjuje tudi analiza pisnih oblik preverjanja in ocenjevanja znanja, da dosegajo zlasti nižje kognitivne cilje na ravni znanja in razumevanja in manj višje. Največ pozornosti namenjajo informativnim ciljem, saj kot meni večina, morajo zaradi mature in gradnje splošne razgledanosti in širokega obzorja pri dijakih predelati prav vse vsebine, ki so nujne, nobena ni prezahtevna in vse so usklajene z učnimi cilji. Po drugi strani pa navajajo tudi osem prezahtevnih ciljev, kar razlagamo z nedoslednostjo in mešanjem vsebin in ciljev. Zato so navajali hudo časovno stisko in omenjali, da je učni načrt razmeroma obsežen, a vsebin in ciljev glede na odgovore v Vprašalniku o učnih načrtih ne bi krčil nihče, v intervjujih pa sta to predlagala v prvem krogu eden in v drugem dva učitelja - zopet nedoslednost ali morda dvom. Menimo tudi, da če bi učitelji pri načrtovanju pouka bolj upoštevali formativne cilje v pomenu razvijanja in pridobivanja različnih spretnosti in veščin (npr. vzročno razmišljanje, vživljanje, pisno in ustno izražanje, analiza zgodovinskih virov in besedil, zemljevidov, luščenje bistva, presoja verodostojnosti, iskanje informacij po različnih virih, dokazovanje) poleg informativnih (opredeljujejo posamezna znanja), bi v praksi tudi bolj zaživila izbirnost vsebin, saj lahko neko spretnost razvijamo skozi obravnavo izbrane vsebine (npr. vživljanje v način življenja starih civilizacij se lahko gradi na primeru starega Egipta, lahko pa izberemo tudi babilonsko kraljestvo in Egipt spustimo). Skratka razmisliti velja, ali se splošna razgledanost in obzorje gradi le s kopičenjem informacij o zgodovini, ali morda bolj z odbiranjem pomembnih zgodovinskih dogodkov in pojavov in preko njih z aktivnimi oblikami in metodami poučevanja in učenja razvijati tudi dijakovo osebnost z razvijanjem določenih spretnosti in veščin in gradnjo znanja tudi na višjih ravneh kot je le deklarativna. Obravnava snovi bi bila tako tudi resnično bolj problemska z odpiranjem problemov, prehajanjem skozi faze reševanja

¹⁹ Vilma Brodnik: Analiza spremljave učnega načrta za zgodovino v prvem letniku splošne in strokovne gimnazije v: Zgodovina v šoli, 2000, letnik IX, št. 1.

problema, ugotavljanjem bistva in izpostavljanjem pomembnih idej, presojo, nakazovanjem uporabne vrednosti ne le znanja zgodovine, ampak tudi različnih sposobnosti, ki jih skozi učenje zgodovine razvijamo. Od elementov problemske obravnave smo zasledili le aktualizacijo in nakazovanje uporabne vrednosti znanja. Medpredmetnih povezav ni bilo ugotovljenih. Učitelji in dijaki iz vzorca so sicer omenjali, da se neke snovi dotikajo tako pri zgodovini kot tudi pri umetnosti, književnosti ipd. Vendar v nobenem primeru ni šlo za poglobljeno obravnavo neke teme s stališča posamezne stroke. Razmisliti velja, ali je pomembno, da pri pouku zgodovine ponovno naštejemo prav vse rimske literate, namesto da bi ob odlomku iz ustreznega literarnega dela, ki odslikava tedanje zgodovinsko dogajanje, ugotavljali, kako je le-to vplivalo na njihovo ustvarjanje ipd. Če bi kulturni razvoj obravnavali na svetovan način, bi ga morda nekateri učitelji iz vzorca tudi ne čutili kot nekaj preobsežnega. Seveda pa se je treba v vsakem primeru posvetovati, koliko, kako in kdaj sorodne teme obravnavajo profesorji sorodnih predmetov. Časovna neusklajenost glede obravnave sorodnih tem ne bi smela biti vzrok za neupoštevanje medpredmetnih povezav. Ugotovili pa smo zelo pogoste povezave med deli snovi znotraj zgodovine, saj je to najpogostejša učna aktivnost, ugotovljena pri našem predmetu, saj brez vzročno-posledične obravnave snovi pri zgodovini ne gre. Žal pa je ta aktivnost vezana prevladujoče le na učitelje, na dijake pa le kot odziv na učiteljevo pobudo ter malo ali skoraj nič na pobudo dijakov.

- K izraziti preobremenjenosti dijakov naš predmet ni prispeval, čeprav učitelji iz vzorca ne upoštevajo odprtosti učnega načrta z izbirnostjo učnih vsebin. V določenem času se lahko obravnava le določeno količino snovi.
- Raznolikih oblik metod in oblik dela še nismo uvedli v večji meri, kot tudi ne povečali aktivne udeležbe učenca, saj raziskava kaže, da prevladuje frontalna oblika dela z metodama razlage in pogovora, prevladujejo pa tudi aktivnosti učitelja, dijaki pa se odzivajo pretežno le na pobude učitelja in skoraj nič samoiniciativno. Učitelji so povedali, da bi želeli uporabljati aktivnejše načine poučevanja, a jih ovira njihovo nepoznavanje in časovna stiska.
- Dosegli nismo tudi večje povezovalne in usmerjevalne vloge učitelja v izobraževalnem procesu, saj še vedno prevladuje vloga učitelja prenašalca znanja na deklarativni in redkeje na proceduralni ravni, metakognitivne ravni pa nismo ugotovili, kar potrjuje analiza ustnih in pisnih oblik preverjanja ter ocenjevanja znanja.
- Delno se pripravlja dijake na vseživljenjsko izobraževanje z oblikovanjem delovnih navad in navajanjem na samostojno življenje. Večjo

kakovost obojega bi dosegli tudi z gradnjo znanja na proceduralni in metakognitivni ravni.

- Mednarodno primerljive standarde in raven znanja smo tudi dosegli samo delno, saj je pri nas še vedno poudarek samo na znanju in razumevanju, ki je seveda predpogoj za vse nadaljnje preizkušnje, a pri mednarodni maturi npr. je dosti večji poudarek tudi na uporabi znanja, analizi in presoji zgodovinskih virov, kar kažejo izkušnje mednarodne mature iz zgodovine, ki se izvaja pri nas na Gimnaziji Bežigrad v Ljubljani (o zgodovini v mednarodni maturi v posebnem prispevku piše Irena Česnik).
- V zadostni meri tudi nismo povečali kakovosti in trajnosti pridobljenega znanja, saj se upošteva prevladujoče le raven znanja in razumevanja, z aktivnimi metodami in izkustvenim učenjem oz. konstruktivističnim pristopom k poučevanju in učenju bi se lahko v večji meri upoštevalo tudi predhodno znanje in izkušnje učencev, kar bi prispevalo k večjemu osmišljanju, uporabnosti in trajnosti znanja.
- Premalo tudi razvijamo sposobnost samostojnega ustvarjalnega in kritičnega mišljenja za samozavestno srečevanje z življenjskimi problemi, saj se ne nakaže vedno uporabna vrednost znanja, malo ali skoraj nič pa se upoštevajo tudi spretnosti in veščine oz. sposobnosti, ki jih lahko razvijamo skozi obravnavo posameznih zgodovinskih tem. Kot smo že ugotovili, k temu prispevajo prevladujoča tradicionalna pojmovanja znanja na deklarativni ravni in učitelja kot prenašalca znanja.
- Tudi ustreznih materialnih pogojev še nismo zagotovili na vseh šolah. Veliko oviro pri izvajanju pouka predstavlja pomanjkanje posameznih učnih sredstev in didaktičnih gradiv ter predvsem celo dejstvo, da ponekod učitelji nimajo zagotovljene možnosti kabinetnega pouka.

Razgrajene vsebine prenovljenih gimnazijskih učnih načrtov so torej prilagojene sodobnim pogledom v zgodovinopisju, kot ga uveljavlja francoska šola, in so tudi mednarodno primerljive z razvitim svetom. Dijaki so v intervjujih povedali, da se jim zdijo privlačne zlasti vsebine, ki se nanašajo na način življenja ljudi v posameznih obdobjih. Intervjuji z učitelji in odgovori na Vprašalnike o učnih načrtih pa so pokazali, da so vsebinski koncept učnega načrta sprejeli tudi učitelji. Kaj pa pogledi na pomen poučevanja, učenja in znanja, skratka na pouk, ki je bil dejansko predmet raziskave? Ali bomo z obstoječim stanjem, kot ga je ugotovila spremljava prenovljenih učnih načrtov v gimnazijah zadovoljni, ali bomo skušali v dolgotrajnem procesu spremeniti tudi pojmovanja poučevanja, učenja in znanja, ki še v dobršni meri koreninijo v stari srednjeevropski šolski tradiciji zlasti s pojmovanjem o široki razgledanosti in širjenju obzorij v obliki kopičenja podatkov in nujnosti obravnave vse snovi, kar se pri pouku

zgodovine kaže tudi pri pojmovanjih poučevanja, učenja in znanja. Učitelji iz spremljave prenovljenih gimnazijskih učnih načrtov in tisti, ki se udeležujejo stalnega strokovnega spopolnjevanja, so pripravljeni poučevati tudi v duhu sodobnih trendov. Svetovalci smo jim pri tem pripravljeni in dolžni nuditi pomoč, pri čemer pa bi si želeli tudi večjo podporo dela stroke. Če bomo uveljavili tudi sodobnejša in z razvitim svetom primerljiva pojmovanja poučevanja, znanja in učenja, bomo pouk zgodovine v gimnazijah tudi dejansko prenovili. To pa bo zelo težaven proces, saj se, kot nas uči francoska zgodovinska šola, ravno duhovno obzorje in mentaliteta ljudi spreminjata najbolj počasi.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Erneuerung des Lehrplans für Gymnasien

Im vorliegenden Beitrag wird zusammenfassend die Geschichte der Erneuerung des Lehrplans für Gymnasien erörtert.

Im ersten Teil werden Bemühungen um eine inhaltliche Erneuerung des Lehrplans für Gymnasien im Zeitabschnitt 1990-1996 dargestellt. Vier Jahre nach dem slowenischen Historikertag in Murska Sobota 1990 stellte Dr. Peter Vodopivec einen detaillierten Entwurf zu einem neuen Lehrplan für Gymnasien in der Fachzeitschrift *Zgodovinski časopis* (Jg. 1994, Nr. 2, S. 253-269) vor. Das inhaltliche Konzept beruht auf einer Darstellung der Sozial-, Wirtschafts- und Kulturgeschichte unter Berücksichtigung der neuen politischen Realität im In- und Ausland. Dieser Lehrplan wurde anschließend vom *Fachrat der Republik Slowenien für Bildung und Erziehung* im Jahre 1996 offiziell angenommen.

Im Jahre 1996 erarbeitete der *Nationale Curriculumsrat* auch Richtlinien für einen Curriculumsentwurf für die Grund- und Mittelschulen in Slowenien und veröffentlichte sie in einer besonderen Publikation. Sie umfassen unter anderem: die inhaltliche Erneuerung der Lehrpläne, die Aufgabe weniger bedeutender und veralteter Lehrinhalte bei einzelnen Fächern und die damit verbundene Entlastung der Schüler, Erhöhung von Qualität und Nachhaltigkeit des erworbenen Wissens durch kritische Auseinandersetzung mit Lehrinhalten, aber auch durch aktive Lern- und Lehrformen, durch Integration und Verbindung des Wissens, durch Verbindung von Theorie und Praxis (Lebensrealität), ferner Stärkung der Verbindungs- und Steuerungsrolle des Lehrers im Unterrichtsprozeß, Vergrößerung von Autonomie und Verantwortung von Schulen und Lehrern usw. Da der

Lehrplan für Gymnasien inhaltlich bereits erneuert war, bedurfte er nur eines didaktisch-methodischen Teils, der die operativen Lernziele umfaßte (der alte Lehrplan enthielt nur allgemeine Lernziele), Wissensstandards, spezialdidaktische Empfehlungen und interdisziplinäre Querverbindungen, obligatorische Formen von Wissensüberprüfung und -benotung sowie Umsetzungsstandards und -normative (der alte Lehrplan enthielt nur materielle Bedingungen). Eine Neuheit stellten die neuen Lehrpläne für Fach- und Altsprachengymnasien. Die erneuerten Lehrpläne für Gymnasien wurden 1998 vom *Fachrat der Republik Slowenien für Allgemeinbildung* angenommen.

Im zweiten Teil des Beitrags werden Einführung und Evaluation der erneuerten Geschichtslehrpläne für die allgemeinen und Fachgymnasien dargestellt, die im Schuljahr 1998/99 gleichzeitig an allen 103 slowenischen Mittelschulen, eingeführt wurden, an denen das Gymnasiallehrprogramm durchgeführt wurde. Zur gleichen Zeit begann das *Schulamt der Republik Slowenien* die Durchführung der erneuerten Lehrpläne zu verfolgen. Die Evaluationsergebnisse der erneuerten Lehrpläne in den allgemeinen Gymnasien (280 Stunden) und in Fachgymnasien (210 Stunden) wurden in der Fachzeitschrift *Zgodovina v šoli* (2000, Nr. 1, S. 7-11) vorgelegt.

Die Evaluationsmethodologie wurde in der Fachzeitschrift *Sodobna pedagogika* (1999, Nr. 4, S. 70-87) veröffentlicht. Sie geht von der quantitativen Methode aus und konzentriert sich auf Erforschung des Prozesses der Vermittlung von Unterrichtsinhalten und auf deren Erwerb. Sie überprüft die Umsetzung der Richtlinien des Curriculums, die beim Geschichtsunterricht etwa in der Hervorhebung von Lehrzielen bei verschiedenen Schwierigkeitsgraden zum Ausdruck kommen, ferner in der kritischen Auseinandersetzung mit Lerninhalten, in den aktiven Lehr- und Lernformen, in der Wissensintegration innerhalb des Geschichtsunterrichts und zwischen den benachbarten Disziplinen, in dem Grad an Wissensaktualisierung und -anwendung, in der Einbeziehung von Interessen und Ideen der Schüler usw. Es wurden ferner die Auffassungen der Lehrer über Wissensvermittlung und -Aneignung sowie über das Wissen selbst ermittelt. Abschließend werden die traditionellen und modernen Auffassungen über Wissen, dessen Vermittlung und Aneignung mit Antworten der Lehrer der Evaluationsgruppe verglichen. Dabei wird darauf hingewiesen, wie sich das angestrebte Curriculum tatsächlich in der konkreten Schulpraxis niederschlug.

Der Geschichtsunterricht in Gymnasien wurde inhaltlich modernisiert und erneuert, und nun gilt es, die traditionellen Auffassungen von Wissen und dessen Vermittlung und Aneignung zu überdenken, und, falls nötig, zu überbrücken.

Bojan KONČAN

ŠEST LET PRENOVLJENE MATURE IN IZKUŠNJE ZGODOVINE KOT IZBIRNEGA PREDMETA NA MATURI

I. Oblikovanje koncepta mature iz zgodovine

Po tem, ko je usmerjeno izobraževanja v 80. letih pometlo z maturo, se je le-ta v začetku 90. let začela vračati, sprva kot zaključni izpit, nato leta 1994 s poskusno maturo, naslednje leto 1995 pa že kot popolna matura, ki je predstavljala tako zaključek šolanja kot selekcijski izpit za vpis na univerzo.

Priprave na to so se seveda začele že prej. Najprej je bil v začetku 90. let postavljen osnovni koncept mature s tremi obveznimi in dvema izbirnima predmetoma. Zgodovini je pripadlo mesto med izbirnimi predmeti. O tem, ali ne bi zgodovini pripadlo mesto med obveznimi predmeti,¹ načrtovalci niso razmišljali, je pa bilo to vprašanje postavljeno na kongresu zgodovinarjev v Slovenj Gradcu leta 1992.

Ob osrednjih maturitetnih organih (Republiška maturitetna komisija in Republiški izpitni center) so bile za konkretno pripravo mature pri posameznih predmetih imenovane republiške predmetne maturitetne komisije (RPK). Prva naloga RPK za zgodovino je tako bila priprava maturitetnega izpitnega kataloga in izpitnih vprašanj (pol) za načrtovano eksterno maturo. V komisiji je že ob samem začetku prišlo do plemične diskusije o konceptu mature iz zgodovine, kar je pripeljalo tudi do nekaterih sprememb v sestavi komisije.² Vodenje RPK za zgodovino je prevzel dr. Peter Vodopivec.³

Komisija se je potem poenotila okrog prvega pomembnega vprašanja. Določila je 24 tem, ki so prišle v maturitetni izpitni katalog in se s tem odločila, da matura iz zgodovine ne obsega vse snovi, ki jo zajema učni

¹ Novejša zgodovina narodov Jugoslavije je bila v gimnazijah skupaj s samoupravljanjem s temelji marksizma pred ukinitvijo mature v času usmerjenega izobraževanja obvezen predmet, hkrati pa kot celota tudi izbirni predmet tako v času mature kot v času zaključnega izpita.

² 24. 2 1993 so bili v komisijo dodatno imenovani: dr. Peter Vodopivec, Stane Berzelak, dr. Vasilij Melik, dr. Dušan Nečak, Bojan Končan in Ana Kastelic. Ob navedenih pa so od prvotne komisije ostali člani: dr. Štefan Trojar, dr. Božo Repe, Majda Omahen-Zlatolas in Tatjana Bradeško.

³ Po Pravilniku o delu RPK so predsedniki komisij univerzitetni profesorji, njihovi namestniki pa so glavni ocenjevalci

načrt za zgodovino za gimnazije,⁴ ampak le izbrane teme. Ta omejitev izpitne snovi, s ciljem poglobljanja znanja izbranih tem, je naletela na večinoma pozitiven odmev tako med učitelji kot med angleškimi svetovalci, ki so sodelovali pri pripravi mature. Seveda pa so bila med učitelji tudi nasprotna mnenja, da bi morala biti zajeta vsa snov, ne pa le izbrane teme. O konceptu mature je RPK že leta 1993 iskala odzive in mnenja pri učiteljih, saj so se istega leta začeli tudi seminarji za maturo v organizaciji RPK.

Drugo temeljno vprašanje po katalogu je bil način ocenjevanja. Matura je prinesla za naš prostor netradicionalno eksterno ocenjevanje. Tako je bil za poskusno maturo leta 1994 sestavljen prvi vprašalnik. Nastala je pola z večinoma kratkimi vprašanji pol esejskega tipa, le nekaj vprašanj je bilo objektivnega tipa. Velik del vprašanj je temeljil na zgodovinskem viru, karti, sliki in podobnem gradivu. Tak tip pole je praktično tudi ostal vsa naslednja leta, za širša vprašanja esejskega tipa se komisija ni odločila, posamezni poskusi so prinesli prevelike točkovne razlike med ocenjevalci.

Pred prvo maturo je bilo zelo pomembno, da je komisija dosegla, da je Republiška maturitetna komisija (RMK) sprejela dve pomembni izhodišči ocenjevanja, ki jih je postavila RPK za zgodovino. Prvo je, da vse pole popravljata dva ocenjevalca, za kandidata pa velja srednja točkovna ocena, kar večini drugih predmetov ni uspelo. Enako pomembno je drugo izhodišče komisije, da se ocene določajo sicer potem, ko RIC statistično obdela vse podatke, a na podlagi vsebinske analize mejnih pol. Komisija je tako vsako leto pregledovala mejne pole in določala pragove za zadostno in odlično oceno. Pri tem je vztrajala včasih tudi proti volji RMK, ki pa pragov, postavljenih s strani komisije, nikoli ni spreminjala.

Rezultati in odmevi na poskusno maturo leta 1994⁵ in prva matura sta v komisiji utrdila prepričanje, da je koncept mature iz zgodovine pravilno zastavljen in da ga ne gre spreminjati iz temeljev, temveč le dograjevati. Pri tem je RPK izhajala iz tega, da je bilo med učitelji in stroko relativno malo kritik koncepta izbranih tem in da so se dijaki med vsemi izbirnimi predmeti največkrat odločili prav za maturo iz zgodovine. Sam koncept maturitetne pole je bil večinoma podprt, manj pa posamezna vprašanja v polah.

Kljub pomislekom o problematičnosti⁶ samo pisnega izpita iz zgodovine tudi koncept eksternega ocenjevanja z zunanjimi ocenjevalci (okrog 70 učiteljev) ni povzročil nobenih težav.

⁴ Gimnazijski fond 280 ur za zgodovino je vzet kot maturitetni standard za maturo, RPK pa priporoča še 70 ur za priprave v 4. letnikih.

⁵ Posamezni razredi so se prostovoljno odločili za maturo, namesto za zaključni izpit.

⁶ Matura in zaključni izpit iz zgodovine sta bila v preteklosti vedno ustna izpita

Na tej podlagi je potem komisija v naslednjih letih dograjevala koncept mature. Glede na opažene prednosti in slabosti prvih matur se je delo komisije v naslednjih letih osredotočilo na:

- dopolnjevanje in spreminjanje kataloga in izbranih tem,
- izpopolnjevanju maturitetnih izpitnih pol (sestave pol in samih vprašanj),
- izobraževanju učiteljev zgodovine (seminarji, članki, posveti) in zunanjih ocenjevalcev.

Za prvo maturo je komisija izmed tem v katalogu izbrala in objavila 12 tem, ki so prišle v izbor za maturo, kandidati pa so potem (odločal je žreb) dejansko pisali dve temi; eno iz narodne in eno iz obče zgodovine. V naslednjih letih je bilo to število tem, iz katerih so se pripravljali kandidati, skrženo na 10, naslove tem določi in objavi pred začetkom šolskega leta RPK. Prav tako se je skržila priporočena in v katalogu navedena literatura. Teme same pa so postajale vsebinsko tudi vedno bolj razgrajene, da se je kandidatom z jasnejšo predstavo o izpitni vsebini olajšala priprava na maturo.

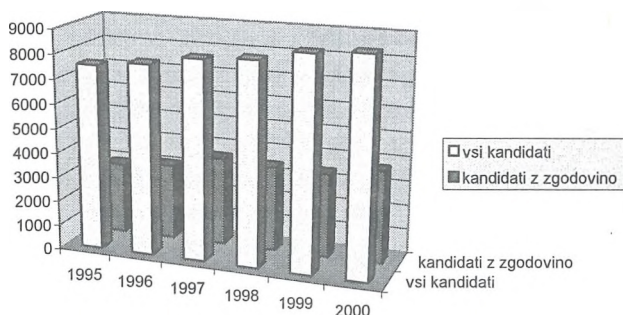
Nov izpitni katalog za leto 2000 je prinesel tudi nov seznam 20 tem. Na podlagi analize vseh izpitnih pol v letih 1994-1999 je bila določena tudi nova sestava izpitne pole. Prvi izpitni katalogi so določali le razmerje med deležem vprašanj višje in nižje kognitivne ravni. Obšajale pa so razlike v številu vprašanj v poli, skupnem številu točk, deležu vprašanj določenega tipa, številu vprašanj, ki so temeljila na zgodovinskem viru ali sliki itd. Nov koncept pole je jasneje določil vrste vprašanj, ki jih lahko kandidat pričakuje v poli. Prve tako strukturirane pole so sestavili novi sestavljenci izven RPK, ki so bili k delu povabljeni na podlagi njihovega zavzemanja za boljšo maturo iz zgodovine.

V okviru omejitev, ki jih je postavljalo MŠŠ, je komisija načrtovala in izvajala stalno strokovno izobraževanje učiteljev, ki se pripravljajo na maturo. Ob predavanjih o posameznih maturitetnih temah (in njihovi objavi v strokovni literaturi) so se vrstile ekskurzije, pedagoške delavnice in diskusije z učitelji; tudi o samem konceptu mature, o polah in problemih pri pouku zgodovine.

II. Dosedanje izkušnje

Med izbirnimi predmeti je imela zgodovina ves čas največ kandidatov. Še najbližja po številu kandidatov ji je bila geografija. Upoštevajoč samo dijake iz gimnazij je geografija leta 1999 imela celo več kandidatov na junijemskem roku.

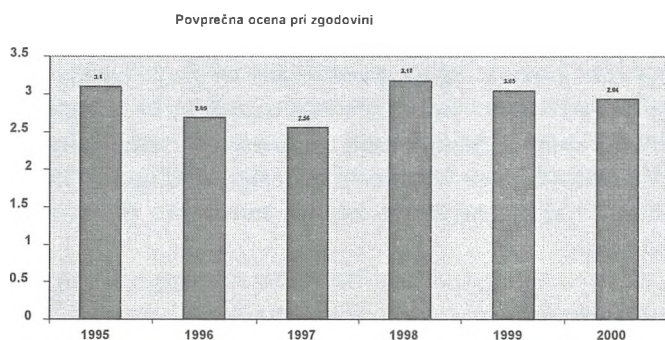
Kandidati, ki so prvič opravljali maturo v spomladanskih rokih

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
vsi kandidati	7545	7735	8093	8214	8614	8744
kandidati z zgodovino	2905	3057	3584	3443	3393	3743

Ob razveseljujočem dejstvu, da je imela zgodovina največ kandidatov, pa je manj razveseljujoč podatek, da je bila povprečna ocena iz zgodovine ves čas relativno nizka. Gibala se je od 2,56 leta 1997, kar je bil tisto leto sploh najslabši rezultat,⁷ do 3,18 leta 1998. Hkrati je nihalo tudi povprečno število procentnih točk, od 50,6 v letu 1997 do 67,8 procentnih točk leta 1999.

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Povprečno število procentnih točk	57,9	53,2	50,8	61,7	67,8	59,1
Povprečna ocena pri zgodovini	3,1	2,69	2,56	3,18	3,05	2,94

Primerjava tudi pokaže, da je bila povprečna ocena tako nižja od le-te pri slovenskem jeziku, ki je obvezen predmet. Geografija, ki je od neobveznih predmetov po številu kandidatov primerljiva z zgodovino, je imela trikrat

⁷ Če ne upoštevamo predmeta gradbena mehanika (ocena 2,35) z le nekaj kandidati.

boljšo povprečno oceno, enkrat slabšo in enkrat enako. Manjše so razlike med zgodovino in sociologijo, ta je imela trikrat boljšo in dvakrat slabšo povprečno oceno.

Povprečna ocena

	1995	1996	1997	1998	1999	2000
zgodovina	3.1	2.69	2.56	3.18	3.05	2.94
slovenski jezik	2,98	3.03	2.97	3.1	3.17	3.18
sociologija	3,34	3.19	3.15	3.13	2.86	3.04
geografija	3,03	2.97	2.94	2.84	3.05	3.26

Sama razpršitev ocen pri zgodovini je pomaknjena nekoliko v levo, prevladujejo dobre in zadostne ocene, relativno malo je odličnih ocen.

RAZPOREDITEV OCEN

	1	2	3	4	5
1995	106	744	1148	925	138
1996	145	645	915	519	156
1997	520	1357	1134	582	73
1998	212	764	1136	1002	372
1999	132	640	949	574	204
2000	397	930	1139	1038	239

III. Odprta vprašanja mature

Vsako leto se je po jesenski maturi vršila tudi analiza izpitnih pol. Opravljali so jo člani RPK.⁸ Temeljila pa je na:

- statistični obdelavi mature, ki jo je vsako leto izvedel RIC,
- izpolnjenih vprašalnikov ocenjevalcev na maturi,
- podlagi mnenj učiteljev na seminarjih,
- objavljenih člankih v strokovni literaturi.

Statistična obdelava RIC je obdelala posamezne pole in posamezna vprašanja glede na objektivnost, težavnost ... Ti statistični podatki so omogočali tudi primerljivosti zgodovine z drugimi predmeti na maturi. Generalno gledano je bila ta ocena maturitetnih pol iz zgodovine ugodna. Kot neustrezna so se ponavadi pokazala le posamezna vprašanja.⁹

⁸ Vedno se je poskušalo na seminarjih spodbuditi tudi širšo diskusijo o maturi in predstavljeni analizi.

⁹ Ista vprašanja so ponavadi izpostavili tudi ocenjevalci in učitelji na seminarjih.

Ocenjevalci na maturi so v svojih anketnih vprašalnikih dajali odgovore na ustreznost samega koncepta pole in hkrati ocenjevali posamezna vprašanja: ali so zahtevna, primerna, razumljiva, ali je vir smiseln in podobno. Na koncu so dajali tudi skupno oceno pole. Največkrat se je pokazalo, da so ocenjevalci le nekaj vprašanj izpostavili kot neprimerna, prezahtevna ali nejasna. Kritizirali so tudi posamezna gradiva, na katerih so temeljila nekatera vprašanja. Tu so največkrat izpostavili: nejasnost (nerazločnost), zavajanje, preobsežnost, možnost, da dijak vse prepíše iz vira itd. Končna skupna ocena pole pa je bila zmerom relativno ugodna.

Podobne pripombe kot ocenjevalci¹⁰ so ponavadi dajali učitelji na seminarjih. Vendar se tu niso pojavljale le konkretne pripombe na posamezno polo in določena vprašanja. Le posamezniki so izpostavili tudi širša vprašanja samega koncepta mature iz zgodovine.

Polemičnih člankov o zgodovini na maturi je bilo v vseh letih relativno malo. Člani komisije večinoma tudi niso odgovarjali na posamezne članke, stališče komisije je namreč bilo, da so za izmenjavo mnenj o odprtih problemih najprimernejši seminarji in pedagoške delavnice.

Iz tako pridobljenih analiz je izhajalo, da je splošna ocena učiteljev (udeležencev seminarjev in zunanjih ocenjevalcev), da so pole v načelu dobre, potrebne so le izboljšave. Enako je bilo pozitivno tudi mnenje glede koncepta mature.

Takšno je bilo tudi mnenje RPK. Osnovni koncept mature iz zgodovine se tako ni spreminjal. Poskušale pa so se odpraviti vse napake, na katere so opozarjali učitelji in stroka in katere so seveda opazali tudi sami člani komisije.

Ponovne izdaje maturitetnega kataloga za zgodovino so tako poskušale upoštevati zlasti pripombe na:

- neenak obseg snovi v posamezni maturitetni temi,
- problem razgraditve snovi v posamezni temi,
- preveliko količino navedene literature.

Pri sami sestavi izpitnih pol pa so bili sestavljavci pol pozorni na upravičene pripombe na to, da je:

- različna zahtevnost izpitnih pol zaradi: obsega snovi
količine virov v poli
neenakih kriterijev točkovanja,
- snov vprašanja premalo jasno (ali sploh ni) opredeljena v katalogu,
- vprašanje nerazumljivo,
- vprašanje prepodrobno,
- vir, ilustracija ali karta nepotreben ali zavajajoč,

¹⁰ Tako in tako je največkrat šlo za iste ljudi, ocenjevalcev je okoli 80, seminarjev pa se udeležuje do 120 srednješolskih učiteljev.

➤ karta, zemljevid ali vir nejasen.

Ne glede na to, da je RPK vsa leta le dograjevala leta 1993 postavljen koncept mature, pa se je pred komisijo v teh letih postavljalo kar nekaj večjih dilem, zlasti ob zavedanju, da matura še kako vpliva tudi na sam pouk zgodovine.

➤ Ali koncept mature (20 izbranih tem) lahko "zavede" učitelje, da vsa 4 leta učijo po katalogu za maturo in ne po učnem načrtu? In če se to dogaja, kako to preprečiti?

➤ Kakšne spremembe (pozitivne in negativne) je prinesla novost, da je matura iz zgodovine izključno eksterna in pisna?

➤ Ali bi dodali izpitu iz zgodovine še ustni del ali pa namesto ustnega dela obvezno seminarsko nalogo?

➤ Ali omogočiti (in kako izpeljati) višjo in nižjo zahtevnostno raven pri izpitu iz zgodovine? Višja raven lahko prinese tudi 8 točk in zato tudi večjo prizadevnost dijakov.

➤ Ali je veliko število kandidatov posledica resničnega zanimanja za predmet ali dejstva, da mora dijak pač izbrati dva izbirna predmeta? Od tega odgovora je odvisen odgovor na vprašanje, ali je vzrok relativno nizkim ocenam iz zgodovine zahtevnost mature iz zgodovine, ali slaba pripravljenost dijakov na predmet, ki so ga pač morali izbrati.

Nekatera od teh vprašanj so zajeta v sam koncept celotne mature in nanje RPK nima direktnega vpliva. Tako je določen koncept treh obveznih in dveh izbirnih predmetov. Tudi eksterno preverjanje ne bo doživelo spremembe, dokler je matura selekcijski kriterij za vpis na univerzo. Kljub željam nekaterih se ne spreminja tudi sistem, ki le pri nekaterih predmetih omogoča izbiro višje ali nižje ravni zahtevnosti. Vprašanje, ali ob pisnem izpitu in eksternem preverjanju imeti še del interne ocene (ustni izpit ali seminarska naloga), pa je sicer stvar RPK, a koncept mature stoji za tem, da je delež te interne ocene lahko največ 20% skupne ocene.

Ta izhodišča pa seveda ne pomenijo, da RPK in celotna stroka ne moreta predlagati, da se vnese določene spremembe v Pravilnik o maturi ali nastajajoči Zakon o maturi, ki je v parlamentarnem postopku. Pot je odprta in jih je tudi več.

Relativno proste roke pa ima RPK v odločanju o konceptu mature in njeni izvedbi. Tako so tu odprte vse možnosti, tudi največkrat izpostavljena temeljna dilema:

➤ izbrane teme (te se lahko tudi pogosteje spreminja) ali izpit iz vse snovi iz učnega načrta in

➤ ali določiti ob pisnem izpitu še seminarsko nalogo (ali ustni izpit)

je samo vprašanje učiteljev in stroke, ter zato tako v preteklosti kot danes stvar diskusije.

ZUSAMMENFASSUNG

Sechs Jahre reformierte Reifeprüfung und die diesbezüglichen Erfahrungen beim Fach Geschichte als Wahlfach

Bei der erneuten Einführung des Abiturs im Jahre 1995 galt es wieder, ein Konzept für das Abitur im Fach *Geschichte* zu entwerfen. Das neue Abitur war nämlich zugleich als Mittelschulabschluß und Selektionsprüfung für die Universität konzipiert. Aus diesem Grunde wurde - im Gegensatz zum alten Abitur - eine überwiegend externe Benotung eingeführt.

Bereits im Jahre 1992 wurde eine *Republikkommission für das Fach Geschichte* damit beauftragt, ein Konzept für das Abiturfach *Geschichte* zu entwerfen und dieses auch umzusetzen. Die aus Universitätsprofessoren und Mittelschullehrern zusammengesetzte Kommission befand sich zunächst vor dem Dilemma, ob der Reifeprüfungskatalog den gesamten Stoff aus dem Lehrplan für Gymnasien umfassen sollte oder lediglich ausgewählte Themen, und wenn, welche. Die Kommission entschied sich für ein Konzept ausgewählter Themen, bei denen die Kandidaten vertiefte Kenntnisse beweisen sollen. Zu diesem Zweck wurden 24 Themen für den Reifeprüfungskatalog bestimmt.

In den darauffolgenden Jahren wurde ein Prüfungsbogen entworfen, der später keine wesentlichen Veränderungen mehr erfuhr. Es wurde das System zweier Prüfungsbögen mit Fragen und Kurzantworten beibehalten. Auf Seminaren wurde den Lehrern das Abitur vorgestellt und aus den Reihen derselben eine Gruppe von externen Prüfern gebildet.

Durch die bei den ersten Abiturklassen erreichten Ergebnisse sowie die Meinungen der Lehrer und der externen Prüfer wurde die Kommission in der Richtigkeit des Abiturkonzepts bestätigt. Aus diesem Grunde wurde die Arbeit der Kommission später auf die Verbesserung des bestehenden Abiturkonzepts konzentriert und nicht etwa auf dessen Veränderung.

Vergleichstabellen mit der Zahl der Abiturienten, Schaufafeln mit den Durchschnittsnoten und deren Streuung sowie andere Tabellen veranschaulichen die Ergebnisse im Fach *Geschichte* von 1995 bis 2000 und vergleichen diese mit einigen vergleichbaren Fächern.

Dennoch ist sich die *Republikkommission für das Fach Geschichte* dessen bewußt, daß es unter den Vertretern des Faches, also unter den Lehrern, auch Befürworter von grundlegenden Veränderungen oder sogar eines anderen Konzepts des Abiturs im Fach *Geschichte* gibt. Die Kommission setzte sich mit einigen Problemen und möglichen Lösungen bereits auseinander, beschloß jedoch keine Veränderungen, andere Lösungen läßt die Abiturordnung nicht zu.

Die bisherigen Erfahrungen stellen eine gute Grundlage für die gemeinsamen Bestrebungen nach noch besseren Lösungen dar.

Štefan TROJAR

GLAVNE ZNAČILNOSTI NOVEJŠIH UČBENIKOV ZGODOVINE

V razmeroma kratkem in časovno omejenem referatu ni mogoče celovito predstaviti problematiko učbenikov in njihovo didaktično vlogo. Za primerjavo bom najprej navedel osnovne značilnosti tradicionalnega učbenika, nato razvojne težnje in izpostavil nekatere nove metodične funkcije sodobnih učbenikov. S tem želim opozoriti, zakaj je potrebno pri koncipiranju in izdelavi modernih učbenikov uravnoteženo upoštevati strokovne in pedagoške vidike.

1. Kakšno metodično vlogo so imeli tradicionalni učbeniki zgodovine?

Učbenik je bil že v 19. stoletju **posebna nacionalna šolska knjiga**, ki je nudila določeni populaciji učencev sistematizirano strokovno znanje. V njej je bila sistemizirana tista zgodovinska tematika, ki jo je vseboval učni načrt. Pri oblikovanju tradicionalnih gimnazijskih učnih načrtov in učbenikov zgodovine je izbor tem izhajal iz takratne strukture in spoznanj zgodovinske znanosti. **Šolske zgodovinske teme so bile v bistvu le skrajšane in zgoščene znanstvene teme.** Zato so bili učbeniki preobremenjeni z zgodovinskimi informacijami in dogajanjem /imena in letnice vladarjev, podrobni opisi vojnih etap itd./, kar imenujemo **enciklopedizem ali didaktični materializem**. Avtorji teh učbenikov so preveč mislili na to, kaj vse naj bi učenci pomnili in podrobneje znali, premalo pa so upoštevali, kaj je učencem dojemljivo, zanimivo, predstavlljivo in kaj bogati njihov notranji svet. Skratka - zapostavljene so bile v teh učbenikih zgodovine pedagoško-psihološke strani učnega procesa. **Tradicionalni učbeniki so bili predvsem zbir učnega gradiva.**

Kako so vplivali takšni učbeniki na metodično stran pouka?

Učitelji zgodovine so v razredu z uvodno pripovedno razlago učencem približali, osmislili in konkretizirali vsebino njihovega besedila, učenci pa so nato povzemali sintetično besedilo učbenikov pri večkratnem in pozornem domačem branju. **Tradicionalni učbeniki zgodovine so nudili učencem predvsem temeljne informacije o zgodovinskem dogajanju, le v omejenem obsegu pa so učence spodbujali k razmišljanju in problematizaciji pri domačem utrjevanju in ponavljanju snovi.** Mnogi učitelji zgodovine so zahtevali od učencev, da v razredu zaprejo učbenik ob poslušanju njihove

razlage. Tako je pri šolskem in domačem pouku zgodovine prevladoval **receptiven pouk**. Tradicionalni učbeniki so bili skromno slikovno opremljeni in skoraj brez delovnih napotkov in elementov. Zato tudi niso v dovoljni meri spodbujali metodično pestrega, aktivnega in zanimivega pouka zgodovine. Takšna didaktično-metodična zasnova učbenikov je prišla v vedno večje neskladje z naprednimi pedagoškimi zahtevami na prelomu iz 19. v 20. stoletje. Zahteve po zanimivem, dinamičnem in metodično pestrem pouku so postavljale v ospredje aktivno in samostojno učno delo učenca in zato tudi drugačne učbenike. Ti naj bi vsebovali poleg osnovnih informacij tudi razno slikovno gradivo in zgodovinske vire, ki bi omogočilo aktivno opazovanje in tiho samostojno delo učencev med poukom. **Učbenik je postal torej pomembno in osrednje učilo med poukom v razredu.** Moderni učbenik je tudi komplementarno povezan z razrednimi učili za demonstracijo (stenske karte, diapozitivi itd.) in drugimi viri znanja. Z uvajanjem novih organizacijskih oblik dela pri pouku in z nastankom moderne avdiovizualne tehnike je bilo tudi potrebno izdelati **delovne učbenike**.

2. Sodobno demokratično pojmovanje pouka terja tudi delovno zasnovane učbenike zgodovine

Pedagoški teoretiki so ostro kritizirali tradicionalno metodično okosteljenost hierarhičnega poučevanja učiteljev in pasivno vlogo učencev pri pouku. Pri pouku naj bi se uveljavila večja metodična raznolikost, dinamika in svoboda, hkrati pa tudi demokratična samostojnost in aktivnost učencev. Enciklopedične in puščobne učbenike naj bi zamenjala drugačna notranja in zunanja zasnova teh knjig, ki je učencem vabljiva in jih spodbuja k učenju. Z **razredčenim izborom učne snovi** in s precizno problemsko zasnovo učnih tem so se bolj polnokrvno uveljavile aktivne oblike in pester metode tudi pri pouku zgodovine. **Problemske teme** so pomembne zato, ker usmerjajo k samostojnejši interpretaciji zgodovine in k aktivnemu razgovornemu sodelovanju učencev pri pouku v razredu.

Po prvi svetovni vojni so se zlasti v ZDA in v nekaterih evropskih državah pojavili prvi modeli modernih učbenikov, po II. svetovni vojni pa so se raznovrstni **delovni ali podelovni učbeniki** na široko uveljavili pri raznih učnih predmetih. **Takšni učbeniki so dobili novo pomembno metodično vlogo: postali so tudi spodbujevalci in metodični mentorji dinamičnega in aktivnega pouka ter samostojnega kreativnega učenja.** Raziskave so pokazale, da lahko kvaliteten učbenik dokaj direktno vpliva na metodično stran pouka. Delovni učbeniki zgodovine so bližje duševnim dispozicijam učencev in omogočajo tudi bolj konkretno in intimno podoživljanje družbenih situacij v preteklosti. Njihovi raznovrstni slikovni

elementi omogočajo nazorne predstave o preteklosti in sedanjosti, zainteresirajo učence za tematiko ter jih hkrati spodbujajo h kritičnemu mišljenju in samostojnemu učenju itd.

Seveda pa je koncipiranje in pisanje delovnih učbenikov zgodovine bolj zahteven in dolgotrajnejši proces. V njegovi zasnovi naj bi se uravnoteženo in konvergentno uveljavili tako didaktično-metodični kot tudi strokovni vidiki. Idejno zasnovo takšnega učbenika naj bi najprej projektiral avtorski team, ki ga sestavljajo: strokovnjaki, didaktiki in praktiki, šele nato pričnejo avtorji pisati in oblikovati posamezne teme učbenika. **Bolj ko je učbenik precizno in pedagoško bogato profiliral metodične variante k vsaki temi, bolj ga mora tudi učitelj temeljito poznati in proučiti.** Pedagog mora dobro razumeti vlogo in namen njegovih delovnih instrumentov, da bi jih nato med učnim procesom dobro izkoristil in vključil v njegove metodične variante. Pri tem mu precej pomaga **metodični priročnik**, ki interpretira posebne didaktično-metodične zamisli avtorjev učbenika.

3. Katere so temeljne didaktično-metodične značilnosti delovnih učbenikov za pouk zgodovine?

3.1. Zunanja stran učbenika zgodovine in osnovne dileme pri njegovi didaktični zasnovi

Ko se založbe odločajo za izdajo serije zgodovinskih učbenikov, morajo razrešiti v projektu razne dileme:

- **Glede vrste učbenika, glede njegove metodične vloge, o njegovi notranji strukturi.** Razmisliti je treba konkretno o sodelovanju med njegovimi raznovrstnimi metodičnimi instrumenti (vezno besedilo učbenika, slikovni elementi, zgodovinski viri, karte, delovne vaje za utrjevanje itd), ki so vgrajeni v integriran učbenik. Premišljeno izdelana metodična struktura učbenika in njegovih delov ter dosledna uporaba didaktičnih modelov vplivata na načrtovanje in izvajanje pouka učitelja kot tudi na študijske navade učencev pri delu z učbenikom.
- **Ali bo učbenik, ki je integriran v eni knjigi, povezoval razne vrste učil (zgodovinska besedila z viri, slikami, vajami itd.), ali pa bo izdelan razvejan učbenik?**
- **Kakšne vrste publikacij bodo sestavljale didaktični komplet razvejanega učbenika za pouk zgodovine?**
- **V kolikšni meri bo poenotena grafična oprema delovnih elementov v posameznih temah, poglavjih? Ali bo poenotena grafika v učbenikih skozi več razredov?**

- Ali bo učna snov v učbeniku zgodovine **sistemizirana po urnih temah** ali po vsebinskih temah?
- Kakšen bo realiziran odnos med **zasnovo zgodovinsko razvojnih in strukturalnih tem**?
- Ali bo učbenik zgodovine **ločeno obravnaval razne sfere družbenega življenja**? /Nekateri moderni italijanski učbeniki vsebujejo naslednje sfere zgodovinskega življenja: naravni pogoji in politično življenje, gospodarsko-socialno življenje, kulturno dogajanje in privatno življenje./
- **Koliko in kako se bo učbenik odpiral navzven** /preko svojih okvirov/ k drugim besednim virom, literaturi in k avdiovizualnim virom znanja? itd.

3.2. *Struktura pouka in metodični modeli tem v delovnih učbenikih*

V zadnjem desetletju so se založbe največkrat odločile za **integrirani sistem učbenikov zgodovine**. V takšnih učbenikih je **sistemizacija učne snovi** zelo pregledna, teme so izpostavljene in vključene v poglavja ali tematske komplekse. Še več: učna vsebina posameznih tem je s podnaslovi razčlenjena na **učne probleme ali podteme, ki jih ne sme biti preveč**. Takšna pregledna členitev tem omogoča učiteljem nadaljnji izbor učnih problemov in redčenje učne snovi. Pregledna in metodično pretehtana sistematizacija v modernih učbenikih daje tudi boljšo **razvidnost prek učne snovi pri dolgoročnem načrtovanju pouka**. Tako je mogoče zgodovinske teme pri sestavljanju letnega delovnega načrta soočiti z razpoložljivimi učnimi urami in razmisliti o razpoložljivem času pouka med šolskim letom. S tem je zagotovljeno tudi obširnejše ponavljanje in sintetiziranje. Šele metodično učinkovita in dodelana notranja struktura posameznih tem v učbeniku daje učitelju pobude za zanimive konkretne variante pouka.

V kratkih in zaključenih učnih procesih, ki se odvijajo v okviru posamezne teme, se medsebojno dialektično **prežemajo raznovrstni dejavniki pouka**. To so:

1. precizni tematski cilji, ki izpostavljajo bistveno; 2. učni problemi, kjer se srečujejo in medsebojno prežemajo cilji in vsebine; 3. organizacijske oblike in metodične variante z učili; 4. notranja logika etap učnega procesa; 5. sprotno preverjanje doseženega.

Moderni avtorji učbenikov so izdelali dokaj **raznovrstne didaktično-metodične modele za posamezne teme v delovnih učbenikih**. V zasnovi teh didaktičnih modelov so immanentno vključeni navedeni osnovni dejavniki učnega procesa, ki pa so v knjižno razgrnjenih temah **različno povezani in prepleteni**. Precizno izdelani sodobni učbeniki tekmujejo med seboj zlasti z metodičnimi modeli posameznih tem in še posebej z raznovrstnimi me-

todičnimi variantami pri projektiranju določene teme učnega načrta.

3.3. *Metodični elementi v okviru posameznih tem v delovnih učbenikih zgodovine*

- Vsako temo ali poglavje v učbenikih zgodovine odpira **motivacijska stran**. Njen namen je predvsem zbuditi pozornost mladih, osmisliti in aktualizirati temo, orientirati v času in prostoru itd. Zato imajo skoraj v vsakem sodobnem učbeniku prvenstveno vlogo velike in zanimive slike z zanimivimi in vprašujočimi naslovi teme (Kako so živeli v času Hammurabija? Kako so kmetje povečali proizvodnjo hrane? itd.). Po nekod so nakazani tudi tematski cilji ali osnovna problemska vprašanja, na katera naj bi odgovorila tema.
- S podnaslovi so označene tudi **podteme in didaktični poudarki**, ki odpirajo nova problemska in motivacijska vprašanja.
- Sledi **pregledna predstavitev zgodovinske tematike**, ki je razčlenjena z podnaslovi v **problemske podteme**. Besedilo je jedrnato in pregledno. Hoče biti tudi besedno in slikovno nazorno. Pri tem se učinkovito in organsko podpirajo **različni metodični elementi: pripovedno besedilo, viri in razne slike pri predstavitvi preteklosti**. Razmerja med temi metodičnimi elementi so v raznih učbenikih različna glede obsega kot tudi glede dodelane konvergence. V nekaterih učbenikih vsebujejo dobro izbrani viri in slikovni viri mnogo problematizacije, drugod pa manj.
- **Tretji del v okviru zgodovinskih tem je delovni**. V njem je izpostavljenih 4-5 ožjih ali tudi novih problemov, ki naj bi bili bolj globinsko in večstransko predelani. To pomeni usmeritev pouka v samostojno raziskovalno delo in v primerjave ob pisanih ali slikovnih virih, ob tematskih kartah in statističnih elementih. K vsakemu takšnemu delovnemu elementu so dodane naloge, vprašanja in druge delovne pobude.
- **Četrty del je del utrjevanja in ponavljanja**. V njem so nova sintetična vprašanja, aktualizacijske primerjave, eseske naloge, obrazložitve pomembnih pojmov in kronološke preglednice. Dodana pa je tudi poljudna zgodovinska literatura. Pomembno je, da je delovni del teme bolj obsežen kot informacijski del.
- V drugih sodobnih učbenikih zgodovine ni delovni del tako etapno zasnovan. Pri njih so delovni elementi vzporedno in sistematično vgrajeni med informacije in tako sproti poskrbijo za razmišljujočo in aktivno komponento pouka zgodovine. Tako je sugerirano učitelju večkratno in metodično raznovrstno **utrjevanje učne snovi** ob posameznih učnih

podtemah. Nekateri učbeniki imajo to utrjevanje izdelano v različnih metodičnih variantah ob zaključku teme (sinteza, vežbanje itd.).

- Mnogi sodobni učbeniki zgodovine so zelo **razvidno ločili informativni del teme od delovnega**, ki je dokaj obsežen in vsebuje 4-5 ožjih učnih problemov za temeljito proučitev. **Na zaključku tem** so zahtevnejši delovni napotki za pisanje esejev, za samostojno primerjanje in vrednotenje ter odtehtani sezname novih pojmov.
- Nekateri učbeniki poskrbijo za odpiranje problematike s poljudno zgodovinsko literaturo in tako poskrbijo za razpore med konkretnostjo in abstraktnim.

ZUSAMMENFASSUNG

Die wesentlichen Charakteristika der neuesten Geschichtslehrbücher

In einem verhältnismäßig kurzen und zeitlich begrenzten Referat ist es unmöglich, die Problematik der Lehrbücher und ihre didaktische Rolle ganzheitlich vorzustellen. Zum Vergleich sollen zunächst die wesentlichen Charakteristika eines traditionellen Lehrwerks und anschließend die Entwicklungstendenzen dargestellt und einige neue didaktische Funktionen moderner Lehrwerke umrissen werden, um zu zeigen, warum bei Konzipierung und Herstellung moderner Lehrwerke sowohl fachliche als auch pädagogische Aspekte gleichmäßig berücksichtigt werden müssen.

1. Welche Rolle hatten die traditionellen Geschichtslehrwerke?

Das Geschichtslehrwerk war bereits im 19. Jahrhundert **ein besonderes nationales Schulbuch**, das einer bestimmten Schülerpopulation systematisch geordnetes Fachwissen vermittelte. Darin wurde die vom Lehrplan vorgesehene geschichtliche Thematik systematisch behandelt. **Die traditionellen Lehrbücher stellten vor allem Lehrstoffsammlungen** dar. Die Geschichtslehrer führten in der Klasse den Lehrbuchtext interpretierend ein, die Schüler dagegen benutzten die Lehrbücher vor allem zur Festigung und Wiederholung des Lehrstoffes zu Hause. Da die Lehrbücher fast keine Bilder und Arbeitselemente enthielten, war der Unterricht methodisch eintönig und rezeptiv ausgerichtet. Diese Lehrwerkskonzeption geriet in eine Konfrontation zu den fortschrittlichen pädagogischen Forderungen an der Wende vom 19. zum 20. Jahrhundert, die **didaktische und psychologische Dimensionen des Unterrichts hervorhoben und forderten, daß diese Prinzipien auch bei der Lehrwerkskonzeption angewendet werden**.

2. Eine moderne und demokratische Unterrichtsauffassung fordert auch eine neue Lehrwerkskonzeption

In den entwickelten Schulsystemen übten die Vertreter der pädagogischen Theorie scharfe Kritik an der traditionellen methodischen Starre des Unterrichtens und an der passiven Rolle des Schülers beim Unterricht. Im Unterricht soll - dem Industriezeitalter entsprechend - eine größere Selbständigkeit und Aktivität des Schülers erzielt werden. An die Stelle enzyklopädischen Wissens soll eine sorgfältig programmierte, reduzierte Lehrstoffauswahl treten, vor allem aber sollen aktive und abwechslungsreiche Unterrichtsmethoden eingeführt werden. Diese Modernisierungstendenzen in der Pädagogik schlugen sich auch in einer präziseren didaktischen Lehrwerksgestaltung nieder. Nach dem Ersten Weltkrieg erschienen in den Vereinigten Staaten und in einigen europäischen Staaten die ersten Arbeitslehrbücher. Nach dem Zweiten Weltkrieg setzten sich verschiedenartige **Arbeits- und Halbarbeitslehrbücher für den Geschichtsunterricht** durch. **Solche Lehrbücher erhielten eine neue methodische Rolle: Sie wurden auch Lenker und methodische Mentoren eines dynamischen und aktiven Unterrichts.** Die Lehrbücher für das Fach Geschichte entsprachen der seelischen Disposition des Schülers besser, weil sie ihm die Geschichte anschaulich vor Augen führten, sein Interesse an der Thematik weckten und ihn zugleich zum kritischen Nachdenken und selbständigen Lernen anregten. Die didaktisch-methodische Konzeption solcher Lehrbücher sollte von einem Autorenteam entwickelt werden, das sich aus Fachleuten, Didaktikern und Praktikern zusammensetzt.

In der Folge werden im Referat die grundlegenden didaktischen Charakteristika und Arbeitsinstrumente von Arbeitslehrbüchern für Geschichte dargelegt.

Irena ČESNIK

ZGODOVINA V PROGRAMU MEDNARODNE MATURE (INTERNATIONAL BACCALAUREATE)

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Eva HOLZ

PRIMERJAVA "ZGODOVINE NA MATURI" V SLOVENIJI IN NA POLJSKEM

Z maturo se spopadajo dijaki že od nekdaj. Za posameznike je to prav gotovo velik izziv in preizkušnja, profesorji in sestavljalci šolskega sistema pa naj bi si bili o tem bolj ali manj na jasnem. Z razvojem in spremembami v šolstvu se je spreminjala tudi matura, doživeli smo "srečne čase", ko je bila ukinjena. Ob njeni ponovni uvedbi pa je nelagodnost zavladata tudi med izpraševalci in ne le med izpraševanci.

S problemom zgodovine na maturi se ne srečujemo le v Sloveniji. Zato sem nameravala primerjati snov, ki naj bi jo obvladali maturanti pri nas, na Hrvaškem, na Češkem in na Poljskem. Kako je na tako občudovanem "zahodu", je menda že vsem znano. Na Hrvaškem sedaj, po zamenjavi oblasti, takega kataloga znanj za zgodovino nimajo, po ustreznih informacijah pa bi bil tudi način mature dokaj težko primerljiv z našim. S Češke ni bilo odgovora, na medmrežju pa imajo med naslovi knjig-pomagal za maturante le katalog znanj iz materinščine in kemije. Tako je ostala še možnost primerjave zahtevnosti znanja zgodovine med našimi in poljskimi maturanti. Primerjava je mogoča seveda le pri poznavanju svetovne zgodovine, da pa se primerjati odnos do domače zgodovine.

Na Poljskem obsega matura sedem predmetov: materinščino, matematiko, fiziko, kemijo, biologijo, geografijo in zgodovino. Za vse predmete imajo sestavljene knjige napotkov. Priročnik za zgodovino je bil napisan leta 1995, leta 2000 je izšla druga popravljena izdaja. Zanimivo je, da je priročnik za zgodovino obsežnejši od priročnika za materinščino. Namenjen je maturantom, pa tudi vsem tistim, ki morajo opravljati izpite za višje šole. V primerjavi s priročniki, ki jih imamo na razpolago v Sloveniji, takoj opazimo razliko. Pri nas imamo na razpolago posamezne teme, ki so nekaj let izhajale v reviji Zgodovina v šoli, Predmetni izpitni katalog za maturo - Zgodovina, Ljubljana 1999, pa priročnik, ki ga je napisal Robert A. Jernejčič: Zgodovina na maturi. Viri in dokumenti na maturi iz zgodovine, I. del, Ljubljana 2000 ter priročnika, ki so jih napisali Boris Pavlin: Zgodovina na maturi 2001, maturitetno gradivo kot priročnik zahtevanih znanj po katalogu, Mengeš 2000 in delo Zgodovina na maturi, ki so ga napisali trije avtorji Janez Globočnik, Milena Globočnik in Adriana Segalla, izšlo pa je v Ljubljani leta 2000. Druga, zelo očitna razlika je odnos do kandidatov. Tudi ta razlika je vidna že v uvodu. V poljskem priročniku avtorji bralca prijazno

nagovarjajo, obravnavajo ga kot odraslo, zrelo osebo, mu ne ukazujejo, da mora na maturi pokazati takšno in takšno znanje, kot je to zapisano v našem Predmetnem izpitnem katalogu. Tretja razlika, ki jo opazimo na prvi pogled, pa je razporeditev snovi. V našem katalogu znanj in zato tudi v priročnikih je prvo poglavje posvečeno zgodnjim visokim kulturam, drugo antični zgodovini, tretje rimskemu cesarstvu in začetkom krščanstva, četrto pa slovenskemu ozemlju v poznoantični in zgodnesrednjeveški dobi. Poljski pregled se začneja s srednjim vekom. To je posledica njihove razporeditve snovi: prazgodovina in antika nista predmet zgodovine ne na maturi ne na izpitih za višje šole. Antiko obravnavajo pri literaturi, kjer je ob posameznih antičnih piscih podano dovolj pregledno zgodovinsko ozadje. Pregled snovi se tako začneja s srednjim vekom. V nadaljevanju se pregled svetovne zgodovine ujema z našim katalogom znanj, čeprav je, po mojem mnenju, snov dosti bolj domiselno in logično razporejena ter tako omogoča boljši pregled razvoja evropske zgodovine in zaradi logičnosti tudi olajša študiranje. Poljski priročnik je razdeljen v tri velika poglavja: srednji vek, novi vek in najnovejša doba. Zanimiva pa je notranja sestava teh velikih poglavij.

Srednji vek. To veliko poglavje je razčlenjeno na tri podpoglavja in sicer: Država in politični dogodki, Prebivalci in gospodarstvo in Cerkev.

Prvo podpoglavje Država in politični dogodki obravnava zgodnje srednjeveške države od obnovitve rimskega cesarstva na zahodu do oblikovanja fevdalizma in vazalnega sistema. To podpoglavje zaključuje pregled poljske zgodovine, in sicer Poljska v zgodnjem srednjem veku ter Poljska v Evropi od sredine 10. do sredine 12. stoletja.

Drugi del tega podpoglavja govori o razvitem srednjem veku, o boju za investituro, o križarskih vojnah ter o kraljevinah razvitega srednjega veka, ki so se izoblikovale na zahodu. Tudi ta del zaključuje poljska nacionalna zgodovina.

Tretji del podpoglavja Država in politični dogodki govori o času poznega srednjega veka. Večina tega poglavja je posvečena poljski nacionalni zgodovini, ki je bila v tem času tudi del evropske zgodovine. V to poglavje spada seveda tudi stoletna vojna in razvoj stanovskih monarhij v zahodni Evropi ter nastanek mestnih držav v Italiji.

Drugo obsežno podpoglavje je posvečeno Prebivalstvu in gospodarstvu. Prvi del je posvečen vasi in vaški družbi. Govori o vasi in poljedelstvu do 10. stoletja, o upadu prebivalstva in gospodarstva v času od 5. do 7. stoletja, o oblasti fevdalnih gospodov, pa o gospodarski in demografski rasti v času od 10. do 13. stoletja, o krizi in preureditvi vaškega gospodarstva na zahodu; temu sledi pregled razvoja poljske vasi in njenega gospodarstva do 13. stoletja, prikaz naselitve po nemškem pravu in na koncu še vas in vaško

gospodarstvo na Poljskem od 14. do 15. stoletja.

Drugi del tega podpoglavja je posvečen mestom in njihovemu gospodarstvu. Najprej je predstavljen razvoj nastanka mest, nato je govor o razvoju obrti in trgovine, sledi predstavitev posameznih značilnih gospodarskih področji v Evropi. Omenjene so: Italija, Nizozemska, severozahodna Francija, jugovzhodna Anglija, nemška Hansa, južna Francija in Katalonija ter šampanjski sejmi. Temu sledi predstavitev mestne družbe. Za konec pa spregovorijo še o mestih in meščanstvu na Poljskem.

Tretje veliko podpoglavje je posvečeno Cerkvi. Tu je govor o cerkveni organizaciji, o vzhodni shizmi, o ureditvi škofij in župnij, o pokristjanjevanju, o vlogi države, o verskem sinkretizmu, cerkveni državi, o reformi cerkve ter o gibanju v cerkvi, o krizi papeštva v 10. stoletju in o načrtih reform, o sinodi leta 1075 in gregorijanskih reformah, o gibanju za prostovoljno uboštvo in o novih redovih ter o lateranski reformi. Predstavljeno je tudi avignonsko suženjstvo papežev. Sledi shizma na zahodu v času pred reformacijo, govorijo o koncilskem gibanju in delu Jana Husa in Johna Wiclifa. Predstavljeni so srednjeveški redovi.

Poglavje Novi vek je razdeljeno na pet obsežnih podpoglavij. Prvo podpoglavje ima naslov Države novega veka, v prvem delu spregovori o absolutnih monarhijah, in sicer o spremembah v stanovskih monarhijah in njihovem spreminjanju v absolutne monarhije in o značilnostih le-teh, sledi predstavitev razsvetljenega absolutizma, nato pa so opisane razmere v Franciji, habsburški monarhiji, Španiji, Prusiji in Rusiji. V drugem delu tega podpoglavja je govor o angleški parlamentarni monarhiji do 18. stoletja, tretji del pa govori o razmerah v poljski državi. Četrty del je posvečen republiki v Franciji, francoski revoluciji.

Drugo podpoglavje je posvečeno Glavnim konfliktom v novoveški Evropi. Prvi del govori o vojni za prevlado v zahodni Evropi v 16. stoletju. Na to se navezuje drugi del, ki govori o nastanku sedmih nizozemskih provinc, tretji del pa predstavi spopad med Anglijo in Španijo v drugi polovici 16. stoletja. Četrty del se ukvarja s turško nevarnostjo v času od 16. do 17. stoletja. Peti del govori o baltičskih državah v času od 16. do 17. stoletja, šesti del pa o tekmovalstvu med Poljsko in Rusijo v 16. in 17. stoletju. V sedmem delu spregovorijo o tridesetletni vojni (1618-1648), osmi del pa predstavi francosko prevlado v Evropi v drugi polovici 17. stoletja, deveti del je posvečen spremembam politično vojaškega razmerja sil v Evropi v teku 16. in 17. stoletja, deseti del govori o razmerah v Evropi v 18. stoletju. Enajsti del je posvečen vzhodni krizi v letih 1768-1774 in prvi delitvi Poljske, dvanajsti govori o boju angleških kolonij v Ameriki za neodvisnost. Trinajsti del je spet posvečen vzhodni krizi ter drugi in tretji delitvi Poljske, štirinajsti govori o vojnah Francije z evropskimi državami v letih 1792-1797.

Tretje podpoglavje ima naslov Evropa in ostali svet, govori pa o geografskih odkritjih, o oblikovanju kolonialnih imperijev in o nastanku Združenih držav Amerike.

Četrto podpoglavje obravnava Družbo in gospodarstvo. Prvi del je posvečen prebivalstvu, drugi pa evropskemu podeželju v času od 16. do 18. stoletja. Tretji govori o pridvornem gospodarstvu, četrti je posvečen razmeram na Poljskem, peti govori o zahodnoevropskih mestih, šesti pa o rojstvu kapitalizma in industrijski revoluciji. Zadnji, sedmi del, je posvečen mestom na Poljskem.

Peto podpoglavje je posvečeno Cerkvi. Govori o reformaciji in njenih oblikah v Evropi, nato o reformaciji na Poljskem, o oblikovanju protireformacije v Evropi, o nastopu razsvetljenstva proti cerkvi, o ukinitvi jezuitov in o uniatski cerkvi.

Poglavje Najnovejša doba je razdeljeno na pet velikih podpoglavij. Prvo ima preprost naslov 19. stoletje. V prvem delu tega podpoglavja so predstavljene glavne razvojne črte, v drugem delu govorijo o teoriji držav in politični ureditvi, tretji je posvečen narodu ter idejam o njegovi suverenosti, stremljenjem za neodvisnostjo ter vprašanjem o narodih v času pomladi narodov. V četrtem delu je govor o družbenih spremembah, v petem pa o gospodarskih spremembah. Šesti del govori o napoleonovi dobi, sedmi pa o sveti aliansi in dogodkih v Evropi v drugi polovici 19. stoletja.

Drugo podpoglavje ima naslov Rojstvo 20. stoletja. Začne se z industrijsko-tehnično revolucijo, drugi del spregovori o političnih prelomnicah 19. in 20. stoletja, tretji pa o prvi svetovni vojni.

Tretje podpoglavje zajema Čas med velikima vojnama. V prvem delu je predstavljen versajski mir, v drugem kriza liberalno demokratičnih sistemov in nastajanje totalitarizma.

Četrto podpoglavje ima naslov Leta II. svetovne vojne (1939-1945). V prvem delu je predstavljena geneza druge svetovne vojne, v drugem je govor o vojaških dogodkih. Tretji del govori o položaju osvojenih narodov, njihovem izkoriščanju in oblikovanju odpora. Četrti del je posvečen politično-diplomatski dejavnosti v času druge svetovne vojne.

Peto podpoglavje govori o Svetu po drugi svetovni vojni. Prvi del je posvečen statistiki, ki predstavi demografske razmere, gospodarsko stanje, razmerje med bogatimi in revnimi, industrijo, energetiko, poljedelstvo, gospodarstvo in ekologijo, drugi del pa predstavlja politične razmere do leta 1989.

Čeprav je naš katalog znanj vsem prizadetim prav gotovo zelo dobro znan, naj le za primerjavo naštejemo teme, ki so pri nas aktualne: 1. Zgodnje visoke kulture, 2. Antična kulturna tradicija, 3. Rimsko cesarstvo in začetki krščanstva, 4. Slovensko ozemlje v pozno-antični in srednjeveški dobi, 5.

Srednjeveška mesta in podeželje, 6. Slovenci v srednjeveškem rimskomnemškem cesarstvu, 7. Evropa in svet na prehodu iz srednjega v novi vek, 8. Turški vpadi, kmečki upori in reformacija na Slovenskem, 9. Francoska revolucija, 10. Industrializacija v 19. stoletju, 11. Nacionalna gibanja v 19. stoletju, 12. Slovenci v habsburški monarhiji v prvi polovici 19. stoletja, 13. Slovenci v Avstro-Ogrski, 14. Boljševizem, fašizem, nacizem, 15. Slovenci v jugoslovanski državi, 16. Slovenci med drugo svetovno vojno, 17. Odporniška gibanja med drugo svetovno vojno in kolaboracija, 18. Od zavezništva do hladne vojne, 19. Slovenci v prvem desetletju po drugi svetovni vojni, 20. Mirovna gibanja in organizacije po drugi svetovni vojni.

Razen teh zunanjih razlik je zanimiv tudi odnos, ki ga imajo avtorji naših in poljskega priročnika do maturantov. Poljski avtorji bralcu svetujejo in mu pomagajo. Z dobrimi preglednicami in shemami spodbujajo nove ideje in miselne kombinacije in ne poudarjajo že znanih dejstev. Predvsem pa kandidate obravnavajo kot mlado, vendar odraslo in zrelo osebo, ki se bo sama odločila, ali bo uporabljala ta priročnik ali pa ne. V uvodu avtorji povedo, da je knjiga napisana z mislijo na dijake, ki se pripravljajo na maturo in na izpite na visokih šolah, ni pa klasičen priročnik in bralec tu ne bo našel popolnih predavanj iz zgodovine za srednje šole. Avtorji so v uvodu tudi povedali, da so se skušali izogniti kopici podrobnih podatkov, ki za neko splošno razgledanost in znanje niso potrebni. Obremenjujoča faktografija je omejena na minimum. Priročnik vsebuje torej predavanja, ki prinašajo pregled evropske zgodovine, v katero je logično vpletena poljska narodna zgodovina. Snov je razdeljena v smislu velikih zgodovinskih obdobj in splošno sprejetih časovnih cenzur. Kot je razvidno iz že povedanega, si sledijo pregledi mednarodnega dogajanja, domača zgodovina, zgodovina cerkve, zgodovina ideologij in družbeno-gospodarska problematika. Ponavljanje in zapominjanje snovi olajšajo tabele in grafikoni. Pojasnjeni so tudi nekateri pojmi, izrazi in termini, kar bogati jezik, ki naj bi ga maturant obvladal. Avtorji opozarjajo tudi na nekatere zgodovinske spore in diskusije ter ob tem predstavljajo spretnost in umetnost diskusije in interpretacije. V delu prevladuje obča zgodovina, ne zato, ker bi se bali povečevanja nacionalne zgodovine, pač pa, kot pravijo avtorji, ker so želeli bralce seznaniti s tem, "da ima preteklost našega kraja zelo velik vseevropski pomen, pa nemara tudi neposredne vzporednice z zgodovino drugih držav". Avtorji nekaterih poglavij so si prizadevali prilagoditi svoje prispevke šolskim programom, kajti ta priročnik naj bi bil predlog, kako modificirati programe, ki so včasih že prenatrpani s podrobnostmi. Prazgodovino so opustili, ker vprašanja s tega področja niso zajeta v okviru zgodovine niti na maturi niti na izpitih za višje šole. Zgodovina kulture je opuščena zato, ker je pregledno obravnavana v šolskih učbenikih, in kdor je

napredoval iz razreda v razred, mora imeti o njej nekaj znanja, po mnenju avtorjev zato tega ni treba spet ponavljati. V sedanji izdaji niso objavljeni historični zemljevidi, v zvezi s tem je priporočilo, da je pri učenju in ponavljanju nujno treba uporabljati tudi historični atlas. Prav tako ta priročnik ni slikanica, ki bi begala pozornost in koncentracijo bralca.

Odnos do kandidatov je v naših priročnikih bistveno drugačen. Prevladuje avtoritaren, ukazovalen način. Kandidat mora na maturi dokazati to in to, zato mora znati to in to. Prav tako ukazovalno je tudi besedilo navodil kandidatom na izpitnih polah. Ob tem se bralcu nehote vsili vprašanje, ali so res tako velike razlike v zrelosti in izobraženosti ter oliki naših in poljskih maturantov, ali pa je napaka nekje drugje. Nehote si lahko ustvarimo vtis, da obravnavajo slovenski avtorji maturante kot nezrele osebe, ki jim je treba vsako dejstvo prikazati na čim preprostejši način in jim ne prisojajo sposobnosti samostojnega mišljenja in oblikovanja sodb. O vljudnosti medsebojne komunikacije se bo treba pri nas še veliko naučiti.

Med našimi in poljskim priročnikom je tudi precejšnja razlika v podajanju vsebine. Kot sem že omenila, poljski priročnik skuša pomagati in spodbuja k razmišljanju in zato tudi ni obremenjen z različnim slikovnim gradivom. Snov podaja nevtrarno tudi takrat, ko je pri obravnavi narodne zgodovine to zelo bridko in težko. Naši priročniki pa me spominjajo na učbenike Samoupravljanje s temelji marksizma. V njih prevladujejo zelo strnjena mnenja, ki so včasih še opremljena s slikicami. Priročniki dajejo vtis, da se maturantje učijo na pamet neke odlomke iz narodne in obče zgodovine. Izpitne pole pa tak vtis še podkrepijo. Po vsem tem ni prav nič čudno, da postaja zgodovina eden od najmanj priljubljenih predmetov v srednji šoli.

Razlika, ki jo opazimo ob primerjanju naših priročnikov in kataloga znanj s poljskim priročnikom, je tudi ta, da je v poglavju o srednjem veku kot tudi v poglavju o novem veku posvečeno cerkvi kar obsežno podpoglavje. Tu je govor o cerkvi kot organizaciji, ki je doživljala vzpone in padce, o njeni politični in gospodarski moči in pomenu, o njeni notranji organiziranosti. O samem cerkvenem nauku in o Bibliji pa je posebno poglavje v priročniku za jezik in literaturo, kjer to poglavje sledi poglavju o antičnih piscih. Podpoglavje o cerkvi v novem veku je posvečeno reformam, reformaciji, protireformaciji, razsvetljenstvu in njegovemu odnosu do cerkve.

Razlika med poljsko predstavitvijo obče zgodovine in našo predstavitvijo je tudi v tem, da je v poljskem priročniku nekaj več pozornosti posvečene zgodovini pribaltskih držav in odnosu med Poljsko in Rusijo.

Tako kot pri nas je tudi v poljskem priročniku poudarek na evropski zgodovini, zgodovina ostalega sveta je predstavljena le toliko, kolikor je

potrebno za prikaz razvoja človeštva vsega sveta. Narodna zgodovina pa je v poljskem priročniku mnogo bolj nevsiljivo vpeta v celoto, kot je to v naših priročnikih.

Za konec bi rekla, da dobijo poljski maturantje zelo kvaliteten in objektivni pregled nad evropsko zgodovino, pri nas pa marsikdaj zaradi priljubljenosti ali popularnosti posameznih dreves prezrejo gozd.

VIRI IN LITERATURA

Robert A. Jernejčič: Zgodovina na maturi. Viri in dokumenti na maturi iz zgodovine - prvi del. Ljubljana: DZS, 2000.

Boris Pavliha: Zgodovina na maturi 2001. Mengeš: ICO, 2000.

Janez Globočnik, Milena Globočnik, Adriana Segalla: Zgodovina na maturi. Ljubljana: Gyrus, 2000.

Zgodovina. Predmetni katalog za maturo leta 2001. Ljubljana: Državni izpitni center, 1999.

Zgodovina, Izpitna pola 1. 18. junij 1996/90 minut. Ljubljana: Državni izpitni center.

Zgodovina, Izpitna pola 2. 18. junij 1996/90 minut. Ljubljana: Državni izpitni center.

Zgodovina, Izpitna pola 1. 6. september 1996/90 minut. Ljubljana: Državni izpitni center.

Zgodovina, Izpitna pola 2. 6. september 1996/90 minut. Ljubljana: Državni izpitni center.

Vademecum maturzysty. Historia. Praca zbiorowa pod redakcja Andrzeja Chojnowskiego i Haliny Manikowskiej. Wydanie drugie poprawione. Wydawnictwo "Oswiata", Warszawa 2000.

Zlata PASTAR

ZGODOVINA NA MATURI

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Jelka RAZPOTNIK

ZGODOVINA V GIMNAZIJI

"Dejstvo je, da se je vse do zadnjih časov širša javnost pri nas le malo brigala za svoje učiteljstvo. Prepuščala je skrb in zanimanje zanje državi in šolskim oblastem, kakor da ni sama neposredno prizadeta pri vprašanju šole in z njo nerazdružno zvezanega učitelja. Zdi se, da je začela tudi javnost gledati učitelja s tisto obžalovanja vredno prezirljivostjo, ki so jo morali prenašati zasebni učitelji po bogatih plemiških rodbinah, kjer so igrali bolj vlogo gosposkih beračev kakor družbi in njeni kulturni višini potrebnih izbrancev. Šele ob slabih šolskih uspehih se je javnost zgenila in se ozrla tudi na učitelja, češ kakšni so ti naši prosvetitelji?"¹

Zapis bi lahko nastal tudi danes, saj se učitelji še vedno spopadamo z enakimi problemi kot pred osemdesetimi leti - s podcenjevanjem našega dela in hkrati z velikimi pričakovanji družbe o sadovih našega dela. Precej odmevov o delu učiteljev je v zadnjem času sprožila polemika o sistemu točk in pritiskih, ki so jih deležni učenci in učitelji.²

Analiza spremljave učnega načrta za zgodovino v prvem letniku splošne in strokovne gimnazije nam današnjega učitelja zgodovine v gimnaziji, ki je bolj vpet v "tradicionalno srednjeevropsko kronološko-tematsko zgodovino-pisje, usmerjeno bolj v poznavanje dejstev, letnic in oseb" kot pa usmerjen "k samostojnemu, dejavnemu in samozavestnemu (t. i. kritičnemu) razmišljanju vsakega posameznika", prikaže kot nekoga, ki ga preobsežnost "sili k neproblemski obravnavi učne snovi in uporabi neaktivnih načinov poučevanja". Nasploh v omenjeni analizi težko najdemo stran, kjer ne bi bilo omenjeno, da je učni načrt preobširen in "da tako obsežnega učnega načrta ni mogoče realizirati".

V svojem prispevku bi želela opozoriti na napake, ki so, po mojem mnenju, prisotne v analizi. Menim, da je bila analiza objavljena, preden je bila izvedena v celoti, poleg tega tudi menim, da analizi manjka določena objektivnost.

V svojem prispevku želim probleme, ki jih analiza odpira oziroma se jih le bežno dotika, po mojem mnenju pa niso zanemarljivi, predstaviti v širšem kontekstu. Nasploh menim, da bi morala to narediti tudi analiza, če bi res že-

¹ Sodobna družba in učitelj, Slovenec, 16. junij 1928, št. 136, str. 3.

² Glej članek Vande Rebolj, Stiske slovenske šole, Sobotna priloga, 15. in 24. junija 2000 in Mance Košir, Učenje za življenje, Ona, 8. avgust 2000.

lela biti objektivna, kajti "površno nametani" problemi v analizi - in ne razloženi v širšem kontekstu izobraževanja - so lahko zelo hitro orodje manipulacije.

1. O metodi dela in statističnih podatkih

V analizi obveščenemu bralcu najprej padejo v oči netočni podatki o številu gimnazij. Le teh namreč ni 103, temveč jih je danes (šolsko leto 2000/2001) 97, in sicer 57 splošnih (od tega 51 splošnih, 5 klasičnih in 1 waldorfska) ter 40 strokovnih (15 ekonomskih, 15 tehniških in 9 umetniških).³ V šolskem letu 1999/2000 je bilo v Sloveniji 91 gimnazij, in sicer 53 splošnih (49 splošnih, 3 klasične in 1 waldorfska) in 38 strokovnih (15 ekonomskih, 16 tehniških in 7 umetniških).⁴ Menim, da je izredno nestrokovno, da se v analizi navaja, kolikšen odstotek gimnazij je bil zajet v analizi, ker je prvič to netočen podatek (če bi res bilo vključenih 11% gimnazij, bi to po mojem mnenju moralo pomeniti vključenost vseh profesorjev zgodovine na teh gimnazijah!) in drugič, zgodovino poučujejo učitelji in ne gimnazijske stavbe. Navedeni podatek ocenjujem kot podcenjevanje učiteljev. Nikjer namreč ne zasledimo podatka, koliko gimnazijskih učiteljev je bilo vključenih v analizo. Postavlja se vprašanje, zakaj. Ker je morda odstotek zajetih profesorjev (v analizi se omenja deset profesorjev, vprašalnik za pridobitev splošne ocene pa je vrnilo le sedem profesorjev) nizek in po mojem mnenju ne more predstavljati mnenja večine. Kajti delež profesorjev, vključenih v analizo, znaša le 6,8% vseh gimnazijskih profesorjev zgodovine v Sloveniji (vseh je 117).⁵ Poleg tega sta bila v analizo vključena dva začetnika (v vsej Sloveniji je bilo med učitelji zgodovine v šolskem letu 1999/2000 29 pripravnikov), kar po mojem mnenju zopet kaže na neupoštevanje izkušenj učiteljev, saj njun delež v analizi predstavlja kar 20% med anketiranimi profesorji. Menim, da je vključenost pripravnikov v analizo dokaz nestrokovnosti izvedbe analize, saj vsi dobro vemo, da je potrebno s pripravniki posebno delo.

Analiza je bila načrtovana in izvedena - v želji po objektivnosti - brez sodelovanja ustvarjalcev novih učnih načrtov,⁶ kar je po mojem mnenju

³ Razpis za vpis za šolsko leto 2000/2001, Ljubljana, Ministrstvo za šolstvo in šport, 2000, str. 36-45.

⁴ Razpis za vpis za šolsko leto 1999/2000, Ljubljana, Ministrstvo za šolstvo in šport, 1999.

⁵ Božo Repe, Kritične pripombe k Analizi spremljave učnega načrta za zgodovino v prvem letniku splošne in strokovne gimnazije, Zgodovina v šoli, X, 2000, št. 2.

⁶ Prav tam. Primerjaj tudi Peter Vodopivec, Nov nesporazum ali vračanje k stari

edinstven primer v Evropi, čeprav me, glede na nedoslednost reforme šolskega sistema, to ne preseneča. V bistvu smo pri tem trčili na kompleksnejši problem: kdo je pristojen za izdelavo analiz in evalvacij učnih načrtov, kdo jih je (učne načrte, namreč) pristojen spreminjati. Učne načrte je potrebno namreč stalno spremljati in seveda tudi dopolnjevati, spreminjati, posodabljati. V Sloveniji smo pred leti ugotovili, da je potrebno učne načrte posodobiti in smo zato ustanovili Nacionalni kurikularni svet in predmetne kurikularne komisije, ki pa so bile po opravljenem delu razpuščene. Kdo bo torej bral omenjeno analizo in predvsem, čemu bo ta analiza služila. Menim, da pri nas sistem stalne spremljave in posodabljanja učnih načrtov niti ni vzpostavljen. Očitno pa smo še daleč od tega, da bi pri tovrstnih akcijah k sodelovanju pritegnili tudi strokovna društva učiteljev, kljub temu, da je parlamentarna skupščina Sveta Evrope v svojem priporočilu št. 1283 leta 1999 vladam držav članic priporočila, da v strokovnih vprašanjih poučevanja zgodovine sodelujejo tudi s strokovnimi učiteljskimi društvi.⁷

Kot povsem nasproten bi želela prikazati primer iz tujine. Na Škotskem deluje stalen svet (Scottish Consultative Council on the Curriculum), ki je glavno svetovalno telo vlade glede učnih načrtov v osnovnih in srednjih šolah. Njegove naloge so spremljanje prenavljanja učnih načrtov in strokovno svetovanje vladi pri njenih odločitvah sprejemanja učnih načrtov, svetovanje lokalnim šolskim oblastem in šolam pri uvajanju novosti v učnih načrtih, v sodelovanju s škotsko vlado svet organizira programe za razvoj učnih načrtov ter posvetovanja za učitelje, starše in predstavnike gospodarstva. Torej, ena glavnih nalog sveta je stalno načrtovanje, razvijanje in posodabljanje učnih načrtov.⁸ Izredno pomembna naloga tega sveta je izdajanje različnih učnih sredstev za učitelje, uradna navodila in publiciranje učnih sredstev za učitelje, ki jim pomagajo pri izvajanju učnih načrtov, posvetovanja o delu v izobraževanju ter organizacija izobraževalnih seminarjev ob posodabljanju učnih načrtov.

Na Slovaškem, kjer je bila ravno tako kot v Sloveniji izvedena šolska reforma in ob tem sprememba učnih načrtov, se je zelo kmalu izkazalo, da je za učitelje velik problem, če nimajo nobenega vodstva in navodil ob uporabi novih učnih načrtov. Potrebno izobraževanje - v času študija in kot izpopolnjevanje - je rezultat sodelovanja med Ministrstvom za šolstvo,

"usmerjeni" pameti?, Zgodovina v šoli, X, 2000, št. 2.

⁷ Towards a Pluralist and Tolerant Approach to Teaching History: a Range of Sources and New Didactics, Strasbourg, The Council of Europe, 1999, str. 130.

⁸ A World of opportunity: Education & Training in Scotland, Edinburgh, The Scottish Office Education & Industry Department, 1998, str. 24.

Predmetno kurikularno komisijo, univerzami in Zvezo učiteljev zgodovine.⁹

Ob vsem tem se sprašujem, kaj je Zavod za šolstvo dosedaj naredil za izobraževanje učiteljev zgodovine ob novem učnem načrtu, ki je bil vpeljan v gimnazije že v šolskem letu 1998/1999. Iz lastne izkušnje lahko navedem, da smo v šolskem letu 1998/99 na študijski skupini pod vodstvom ge. Brodnik matematično razdelili operativne cilje v učnem načrtu na 70 ur. Očitno je bilo še to zgrešeno, saj nam je analiza postregla s podatkom, da je povprečna realizacija ur v 1. letniku le 55 ur (78%). Podatek se mi zdi zelo dvomljiv, saj podatki z Gimnazije Šentvid kažejo povsem drugačno sliko. Povprečna realizacija ur zgodovine v 1. letnikih v šolskem letu 1999/2000 je bila (v sedmih oddelkih) 68 ur oziroma 97%, v oddelku 1.f pa je celo dosegla 75 ur. Za primerjavo: realizacija pouka zgodovine v 4. letniku, kjer je običajno najslabša, je bila 82%.

2. Učni načrt in njegov pojem

Bistveni dejavnik v analizi je učni načrt. Pa vendar, kaj sploh je učni načrt. Čemu služi učni načrt? Kako pomemben je učni načrt za učitelje? Kolikokrat v šolskem letu učitelji učni načrt vzamejo v roke? Tovrstna vprašanja niso bila postavljena niti enemu učitelju! Še več, čeprav je v uvodu analize zapisano, da so bile pri analizi upoštevane tudi "predmetne posebnosti po predmetniku gimnazije", ni niti v enem stavku omenjeno, da učni načrt za zgodovino v gimnazijah učitelju omogoča izbirnost tem, kar pomeni, da lahko učitelj nekatera vprašanja in teme razloži podrobneje, druga pa le povzame. "Učni načrt je v tem smislu predvsem priporočilo in temeljno vodilo, na katerem učitelj gradi svoj individualni učni program..."¹⁰ so zapisali sestavljalci učnega načrta za zgodovino.

a) Anketa o učnem načrtu

Manjkajoča vprašanja o odnosu učiteljev do učnega načrta sem poskušala odkriti sama z izvedbo ankete o učnem načrtu na Gimnaziji Šentvid v septembru 2000. Člani učiteljskega zbora so izpolnjevali anonimne ankete. Od 55 članov učiteljskega zbora (zaposlenih za polni ali polovični delovni čas) je izpolnjeno anketo vrnilo 28 profesorjev (50%), 16 profesorjev družboslovja in 12 profesorjev naravoslovja.

Prvi, izjemno zanimiv podatek je bil, da učni načrti za vse predmete niso

⁹ Jana Huttova, Preparing for the 21st, Bulletin, Nr. 8, Haag, Euroclio, 1997.

¹⁰ Učni načrt za zgodovino v gimnaziji, Ljubljana, Nacionalni kurikularni svet, 1998, str. 3.

enotni, kar seveda zelo oporeka metodologiji spremljave učnega načrta, ki je bila "enotna za vse predmete po predmetniku gimnazije". Izkazalo se je, da imajo profesorji naravoslovnih predmetov v učnem načrtu manj možnosti izbire vsebin (le polovica profesorjev naravoslovja tako meni), medtem ko imajo vsi profesorji družboslovnih predmetov, razen enega, možnost izbire vsebin v učnem načrtu. Sem sodimo tudi zgodovinarji, vendar ni bilo to v analizi omenjeno niti enkrat.

Največ profesorjev, 20 od 28 (71%) - 7 naravoslovnih in 13 družboslovnih - je bilo mnenja, da je učni načrt sinteza učnih vsebin, ki učitelju dopušča določeno svobodo izbire vsebin glede na interes učitelja in učenca.¹¹ 6 učiteljev je menilo, da je pri posredovanju učnih vsebin učnega načrta učitelj povsem avtonomen, 2 profesorja naravoslovnih predmetov pa sta menila, da se mora učitelj učnega načrta brezpogojno držati.

Največ profesorjev (18 od 28,51%) vzame učni načrt v roke večkrat v šolskem letu oziroma vsakič, ko v razredu začenejo novo temo, večini (23 od 28,82%) pa se zdijo pomembni splošni cilji in operativni cilji predmeta.

Ko se profesorji pripravljajo na konkretno učno uro, pri tem uporabljajo različne učne pripomočke: učni načrt (15 od 28,53%); učbenik in delovni zvezek/delovne lističe/vaje (25 od 28,89%) - 2 profesorja uporabljata le učbenik/delovni zvezek/vaje; različno literaturo (23 od 28,82%); lastne zapiske (19 od 28,68%); Internet (9 profesorjev - 5 naravoslovnih in 4 družboslovni - od 28,32%).

Ko profesorji izvajajo konkretno učno uro v razredu, imajo na svoji delovni mizi: učbenik (23 od 28,82%); lastne zapiske (24 od 28,86%), učni načrt (5 od 28,18%).

Ob rezultatih ankete sklepam, da večina anketiranih profesorjev na Gimnaziji Šentvid učni načrt ne pojmuje kot "gospodarja nad seboj", ki bi se ga morali brezpogojno držati, pač pa večina meni, da učni načrt dopušča "določeno svobodo izbire vsebin glede na interes učitelja in učenca". Pri tem je opazna razlika med družboslovjem in naravoslovjem, saj imajo profesorji družboslovja možnosti izbire vsebin, medtem ko profesorji naravoslovja te izbire večinoma nimajo.

Učni načrt ni pripomoček, ki bi ga imeli učitelji ves čas ob sebi, ampak je vodilo, ki učiteljem pomaga pri načrtovanju konkretnejše teme in ne učne ure. Ko se namreč učitelji pripravljajo na konkretno učno uro, jim je v pomoč predvsem učbenik in različna literatura, včasih še lastni zapiski (tudi

¹¹ Definicija "učni načrt je strukturirana sinteza učnih vsebin, ki jo je potrebno posredovati učencem v določenem času, razredu in pri določenem predmetu", je bila povzeta iz Štefan Trojar, *Sodobni pogledi na pouk zgodovine*, Ljubljana, DZS, 1993, str. 81.

s študija). Tudi pri izvajanju pouka v razredu imajo na svoji delovni mizi največkrat učbenik in lastne zapiske.

S slednjimi ugotovitvami lahko razložimo "napake", ki se pojavljajo v analizi, saj so anketirani učitelji navajali operativne cilje, ki jih v učnem načrtu ni, so pa v učbeniku.¹²

b) Pomen učnega načrta in vrste učnih načrtov

Menim, da je ustrezno, da si kratko pogledamo, kakšno vlogo naj bi učni načrt sploh imel in kako se v Evropi spopadajo s "preobširnimi učnimi vsebinami".¹³

Dejstvo je, da učni načrti v izobraževanju ne pomagajo le načrtovati in izvajati poučevanje in učenje, ampak na svoj način tudi določajo status določenega predmeta v izobraževalnem sistemu.

Danes so v Evropi skoraj vsi učni načrti za zgodovino še vedno nekoliko centralizirani, čeprav kontrola nad njimi popušča. V mnogih državah centralno določeni učni načrti dopuščajo različne možnosti, predvsem ravnotežje med narodno, evropsko in svetovno zgodovino. V nekaterih državah so centralno določeni le minimalno znanje, zasnova in veščine, vse ostalo pa je prepuščeno učiteljem, da izbirajo vsebino in različne metode glede na različne okoliščine v njihovih šolah ter sposobnosti njihovih učencev.¹⁴ Npr. na Madžarskem ima vsaka šola svoj kurikulum in razporeditev vsebine je njen izbor, kajti nacionalni učni načrt za zgodovino predstavlja le okvir, ki določa standarde znanj vseh stopenj obveznega šolanja.¹⁵ Pravzaprav v Evropi ne obstaja skupen dogovor o tem, kako naj bi bili učni načrti za zgodovino sestavljeni.¹⁶ Od nastajanja in širjenja Evropske unije dalje pa obstajajo načrti in težnje po večjem vključevanju evropske zgodovine v učne načrte posameznih držav.

Ker se je pri poučevanju zgodovine v zadnjih letih veliko bolj kot kopičenje znanja uveljavilo poučevanje veščin/spretnosti, so didaktiki zgo-

¹² O tem glej Božo Repe, Kritične pripombe... Repe v svojem tekstu navaja dikcije zgodovina kot veda in podobe iz prazgodovine, ki se v učnem načrtu ne nahajajo kot operativni cilji, jih pa zasledimo v učbeniku Zgodovina 1.

¹³ O redukciji oziroma izbiranju vsebin glej tudi že citirani članek Petra Vodopivca in Štefan Trojar, Sodobni... str. 76.

¹⁴ John Slater, Teaching History in New Europe, London, Cassell, 1995, str. 81.

¹⁵ Imre Kmausz, Controversial issues concerning history in the new National Core Curriculum in Hungary, Bulletin, Nr. 8, Haag, Euroclio, 1997, str. 7.

¹⁶ Robert Stradling, The European Content of the School History Curriculum, Strasbourg, The Council of Europe, 1995, str. 21.

dovine prišli do spoznanja, da je potrebno zmanjšati količino znanja, ki se ga poučuje samo zaradi znanja samega.¹⁷ V Evropi po Stradlingu obstaja pet tipov strukture učnih načrtov: kronološka struktura, tematska struktura, "krpasta" struktura (the patch approach), dimenzijska struktura in interdisciplinarna struktura.¹⁸ Ob vsem tem različnem oblikovanju vsebine pa učni načrti služijo predvsem kot vodič osnovnega vedenja/standardov znanj in veščin/spretnosti, ki naj bi si jih učenci pridobili.

Kronološka struktura učnega načrta pokriva časovno dolgo obdobje, pogosto ga imenujejo "od Platona do Nata" (from Plato to Nato). Tak kronološki pregled je lahko izčrpen ali pa v svojih zavojih izpušča nekatera obdobja. Učencu pomaga razumeti povezave med vzroki in posledicami v zgodovini ter mu v zavesti ustvariti zemljevid zgodovine oziroma pomembnih prelomnic, s katerimi lahko pridobi predstavo o povezavah v preteklosti (npr. *Luxemburg, Portugalska*). Kronološki učni načrt je še vedno prevladujoča oblika v Evropi in ob tem lahko za ilustracijo izluščimo nekaj tem, ki se pojavljajo skoraj v vseh učnih načrtih v Evropi in bi jih lahko imenovali evropske: Fevdalizem, Srednjeveška družba, Srednjeveška mesta, Srednjeveška kultura, Črna smrt, Cerkev in država, Tisk, Romanska in gotska arhitektura... Geografska odkritja, Kolonizacija, Nastanek nacionalnih držav itd. Pogosto so kronološki pregledi predvsem politični, poleg tega zgoščenost časovnih poglavij onemogoča poglobljeno obravnavanje določenih časovnih obdobj.

Tematska struktura učnega načrta (*nordijski model*) vsebuje določene teme, ki namesto časovnih obdobj odsevajo probleme in zgodovinske procese v preteklosti. Teme se lahko obravnavajo kot analiza določenega števila vzorčnih primerov ("case studies"), lahko pa tematski pristop predvideva primerjalno predstavitev določenih problemov (*Irska, Skandinske države*). Ta pristop je zelo uporaben pri pomoči učencem, da bi razumeli preteklost, saj jim omogoča širši pregled nad določenim dogajanjem, kot jim ga daje kronološki pristop, učence pa z uporabo virov seznanjamo z zgodovinsko metodo. Tematski pristop ponuja globino namesto širine. Njegovi kritiki mu očitajo pomankljivo predstavljivost časa in zgodovinske perspektive ter tveganost, da bi učenci dobili le razdrobljen pogled na zgodovino brez ustreznega časovnega loka. Za ilustracijo lahko navedemo

¹⁷ Leonard Grech, Aims and Objectives of History Education, <http://www.glasnet.ru/~euroclio/histaims.html> (1. 6. 2000). O tem piše tudi Štefan Trojar, Sodobni pogledi na pouk zgodovine, Ljubljana, DZS, 1993, str. 82.

¹⁸ Delitev je povzeta po Robertu Stradlingu, The European Content of the School History Curriculum, Strasbourg, The Council of Europe, 1995. Tudi povzetki o predstavitvi posameznih tipov učnih načrtov so povzeti po omenjenem delu.

nekaj tem, ki se najpogosteje uporabljajo v evropskih učnih načrtih: Pokristjanjevanje Evrope, Kolonizacija, Kulturne smeri in povezave, Širjenje znanja, Religija in država, Urbanizacija, Razvoj kmetijstva, Ravnotežje moči v Evropi, Industrializacija, Imperializem in kolonizem, Mednarodni odnosi,... (Primer iz *Danske*: Fundamentalizem današnjega dne - odnos med Muslimani in Evropejci).

"Krpasta" struktura (The Patch Approach) je razdelitev učnega načrta v nekaj področij, ki so izbrana glede na zgodovinsko pomembnost ali ker omogočajo dobro uporabo zgodovinskih metod. Pogosto jo imenujejo "pot, po kateri se oživlja zgodovina" ("a way of bringing history to life"), kajti omogoča različne zgodovinske poglede/perspektive - ekonomski, sociološki, kulturni, politični pogled - o istem poglavju/krpi v zgodovini. (Francija) Primer takšnega pristopa v Franciji za temo Francoska revolucija in imperij: glavni akterji, kronološki pregled, pomembni dokumenti tistega časa, vpliv francoske revolucije zunaj Francije, vpliv revolucionarnih idej in razvoj imperija. Zgodovinske "krpe" so običajno obravnavane kronološko, vendar pa s svojimi različnimi pogledi nudijo možnost globljega obravnavanja ter uporabo zgodovinskih metod. Kritiki tega pristopa pogosto navajajo, da ni dovolj širok, da bi omogočal učencem seznanitev z nacionalno ali evropsko zgodovinsko/kulturno dediščino.

Dimenzijska struktura je oblika, pri kateri je učni načrt strukturiran okoli različnih dimenzij zgodovinskega študija. Večina učnih načrtov vsebuje nekaj tem, ki so primarno ekonomske, sociološke ali kulturne. Dimenzijska struktura pa te dimenzije (ekonomsko, sociološko, kulturno) sistematično uporablja, da načrtuje, izbira in gradi vsebino učnega načrta. (PESC - political, economic, social, cultural - formula v *Angliji*; učni načrt za francosko govorečo skupino v *Belgiji*). Zagovorniki tega pristopa menijo, da takšni učni načrti dajejo ravnotežje v seznanjanju z dosežki človeštva in da študij pomembnih zgodovinskih dogodkov ne more potekati brez študija vseh dimenzij dogodka. V praksi pa se pogosto dogaja, da mnogi učitelji pri pouku izvajajo vsako dimenzijo ločeno. Nasprotniki tovrstnega učnega načrta menijo, da je pretežak za učence.

Interdisciplinarna struktura se najpogosteje uporablja z namenom, da bi učenci razumeli in znali razložiti probleme sodobnosti (družboslovje ali Social studies - v *Španiji*, *ZDA*). Škotski učni načrt za nižjo srednjo šolo tako vključuje družboslovje, humanistiko, znanost in tehnologijo. Pogosto se zgodovina povezuje z državljsko vzgojo. Bolj kot pridobivanje znanja, je pomembno spoznavanje učenja kot procesa, pridobivanje veščin in spoznavanje metodologije vseh navedenih disciplin, med njimi tudi zgodovine. Kritiki tega pristopa izražajo skrb, da je specifičen zgodovinski pristop ob tem zanemarjen in da želja po razlagi sedanjosti ne prispeva dovolj k

razvoju orientacije v zgodovinskem času in prostoru.

Slovenski učni načrt za gimnazije bi po mojem mnenju, še najlažje uvrstili med "krpaste učne načrte" (Patch Approach), saj kot okvir ponuja kronološko razvrstitev, znotraj tega pa množico tem, katerih obseg lahko izbirajo učitelji po svojem in učenčevem interesu (npr. Podobe iz prazgodovine, Rimljani itd). Teme lahko učitelji obdelajo z več možnih dimenzij - ekonomske, politične, sociološke, kulturne - kar daje po mojem mnenju, veljavo njihovi inovativnosti in kreativnosti. Interdisciplinarni pristop bi lahko bila državljanska vzgoja v OŠ, ki je neka mešanica poznavanja družbe in zgodovinskega razvoja. Dimenzijski pristop pa je značilen za učni načrt za ekonomsko zgodovino v ekonomski gimnaziji, saj ta vsebuje naslednje teme: Gospodarska središča sveta v različnih zgodovinskih časih (sklop A), Strukturne spremembe gospodarstva v različnih zgodovinskih obdobjih (sklop B: razvoj kmetijstva, obrti, trgovine, industrije), Gospodarska središča sveta (sklop C), Razvoj denarništva (sklop D).¹⁹ Tudi maturitetni katalog bolj predvideva "krpasti pristop" (Zgodnje visoke kulture, Slovenci v prvi jugoslovanski državi).²⁰ Po mojem mnenju bi oznako "tematski pristop" lahko dobila nekdanja maturitetna tema Razvoj parlametarizma v 19. stoletju,²¹ v sedanjem maturitetnem katalogu pa tema Antična kulturna tradicija.²²

c) Operativni učni cilji

V analizi so bili omenjeni tudi učni cilji, predvsem operativni učni cilji. Na podlagi intervjuja z desetimi profesorji se v analizi prihaja do zaključka, da "učitelji istovetijo učne cilje z učnimi vsebinami", da je osem profesorjev učne cilje v 1. letniku realiziralo le delno in da "od osmih profesorjev nihče jasno ne napove učnih ciljev". 29 slovenskih profesorjev zgodovine pa meni, da je etapnih ciljev preveč - skupaj jih je 105, kar pa je še vedno manj kot 166, kolikor jih je v delovnem gradivu za prvo srečanje vodij študijskih skupin za zgodovino v šolskem letu 1996/97.²³

¹⁹ Izbirni predmet Ekonomska zgodovina, Nacionalni kurikularni svet, Ljubljana, 1998.

²⁰ Zgodovina: predmetni izpitni katalog za maturo leta 2000, Ljubljana, RIC, 1998.

²¹ Zgodovina: predmetni izpitni katalog za maturo 1998, Ljubljana, RIC, 1996, str. 28.

²² Zgodovina: predmetni izpitni katalog za maturo leta 2000, Ljubljana, RIC, 1998, str. 10.

²³ Študijske skupine v šolskem letu 1996/97: delovno gradivo za prvo srečanje vodij študijskih skupin za zgodovino v srednji šoli, Ljubljana, Zavod za šolstvo, 1996. Delovno gradivo so pripravili Ana Kastelic, Vilma Brodnik, Bojan Končan, Karolina Mršnik in Vojko Kunaver.

Vprašanje, ki se mi ob tem zastavlja je, ali niso cilji, ki zahtevajo od dijaka, da "zna...", primerja..., ponovi..., pojasni itd. nepotrebni, saj vendar že splošni cilji predmeta nakazujejo cilje poučevanja zgodovine. Poleg tega menim, da tako precizno opredeljeni, predvsem pa tako avtoritarno formulirani cilji nasprotujejo siceršnji širini učnega načrta in demokratičnemu odnosu med učiteljem in učencem. Ali niso kot vodilo učiteljem dovolj le splošni cilji predmeta: dijaki naj pridobijo znanje o pomembnih dogajanjih, razvijajo zanimanje za zgodovinsko preteklost in sedanjost slovenskega naroda, razvijajo zmožnosti časovnih in prostorskih predstav itd.

O tem, kako precizni naj bodo cilji v učnih načrtih, je bilo v preteklih letih kar nekaj razprav.²⁴ Udeleženci seminarja o reformi poučevanja zgodovine v tranzicijskih državah so leta 1995 menili, da bi morda bolj precizni cilji pomagali učiteljem v teh državah, da bi ob pomanjkljivem dodatnem izobraževanju lažje razumeli in uvajali nove metode poučevanja.²⁵ Kajti za učitelje v teh državah, ki so se več ali manj izobraževali še v "starem sistemu", je bil velik problem sprejeti nove učne načrte in nove metode poučevanja. Poročevalci iz Estonije in vzhodne Nemčije so tako poročali, da je bil najtežji problem v reformi šolstva prepričati profesorje, da bi izrabili svojo avtonomijo in uporabili različne metode poučevanja ter spodbujali pri dijakih kritično razmišljanje o zgodovini.²⁶

Mnogi sodobni didaktiki zgodovine nasprotujejo preciznim operativnim ciljem. Učni načrt naj bi vseboval le splošne cilje, medtem ko naj bi vsakodnevne korake dela v razredu pripravili učitelji.²⁷ Operacionalizacija smotrov v konkretnih učnih situacijah naj bi bila prepuščena učitelju, saj naj bi ga omejevala v didaktično-metodičnih odločitvah.²⁸ V skandinavskih državah je v zadnjih letih prevladalo mnenje, da z mnogimi detajli strogo predpisan učni načrt "stiska" učenca in učitelja.²⁹

Primer iz *nizozemskega* učnega načrta: tema Vojna in mir - podtema mednarodni odnosi in vojskovanje - cilji: učenci razložijo vzroke, ki vplivajo na pogoje in procese v današnji družbi, ki v mednarodnih odnosih pov-

²⁴ Glej The Reform of History teaching in Schools in European Countries in Democratic Transition, Strasbourg, The Council of Europe, 1995, str. 13.

²⁵ Prav tam, str. 14.

²⁶ Prav tam, str. 25.

²⁷ Vsakodnevne cilje dela pri pouku imenujejo tudi delovni cilji. Glej Danijela Trškan, Violeta Gerden, Vojo Kunaver, Evropsko gospodarstvo v 18. stoletju in začetki moderne industrializacije v Angliji, Ljubljana, Zavod za šolstvo, 1999, str. 17.

²⁸ The Reform of ..., str. 24. Primerjaj tudi Štefan Trojar, Sodobni..., str. 84.

²⁹ Henrik Skovgaard Nielsen, Historical Consciousness: The Concept and Possible Consequences for History Teaching, (s.l., s.n.), tipkopis.

zročajo mir, varnost in vojskovanje; učenci ob poglobljanju v temo lahko povezujejo mednarodne razlike in konflikte z ideološkimi, ekonomskimi in političnimi interesi, opišejo in razložijo razširitev institucionalizacije mednarodnega sodelovanja na področju miru in varnosti ter nakažejo pomen mednarodnega prava, navedejo zgodovinske primere prehajanja mednarodnih konfliktov v vojne in ob tem opišejo posledice sprememb vojskovanja na civilistih in vojski, opišejo pomen formiranja idej v vojno vključenih strani itd.³⁰

Lahko opazimo, da učni načrt nižjih kognitivnih in preciznih ciljev ne navaja, ampak da so navedeni višji kognitivni cilji. Strinjam se torej z ugotovitvijo v analizi, da so operativni cilji (zna, ponovi...) v učnem načrtu za zgodovino za gimnazije nižji kognitivni cilji. Vendar pa je ob tem potrebno povedati, da je tako formulirane cilje ob nastanku učnega načrta oblikoval in odobril Zavod za šolstvo,³¹ zato menim, da je kritika analize usmerjena na napačen naslov - kriv ni učni načrt, ampak bi morala biti kritika usmerjena na ustanovo, kateri pripada tudi sestavljalka analize, tj. Zavodu za šolstvo.

3. Cilji poučevanja zgodovine

Iz analize izvemo, da je štirim profesorjem zgodovine v Sloveniji vodilo pri izpeljavi učne ure realizacija učnih ciljev, štirim, da dijaku posredujejo dovolj znanja, le enemu pa "razlaganje učne snovi na tak način, da se dijaki ne dolgočasijo".³² Štirje profesorji v Sloveniji menijo, da je "bistvo poučevanja zgodovine, da dijaki poznajo in razumejo zgodovinske dogodke, pojave in procese iz preteklosti ter jih znajo povezati in uporabiti z dogajanjem v današnjem svetu", vsi anketirani profesorji pa menijo, da naj bi se dijaki pri zgodovini naučili tudi (kritično) razmišljati.

Menim, da je pojmovanje učnega načrta kot "vrhovne avtoritete nad učiteljem" povsem napačno in da učitelji morda niso dovolj pozorno prebrali uvod učnega načrta, kjer so sestavljalci učnega načrta zapisali, da je učni načrt "predvsem priporočilo in temeljno vodilo, na katerem učitelj gradi svoj individualni učni program".³³

Po drugi strani pa je razveseljivo dejstvo, da vendarle nekateri učitelji spoznavajo, da namen poučevanja zgodovine že dolgo ni več samo "trpanje

³⁰ Nizozemski učni načrt, (s.l., s.n.), tipkopis.

³¹ Primerjaj navedena prispevka Boža Repeta in Petra Vodopivca.

³² Vilma Brodnik, Analiza spremljave učnega načrta za zgodovino v prvem letniku splošne in strokovne gimnazije, Zgodovina v šoli, IX, 2000, 1, str. 11.

³³ Učni načrt za zgodovino, str. 3.

z znanjem". Kajti poučevanje zgodovine je preko poučevanja veščin/spretnosti uporabe zgodovinskega materiala (skills-based approach)³⁴ dobilo v zadnjih letih nove razsežnosti, saj naj bi delo z zgodovinskim materialom (npr. viri) privzgajalo vrednote in spoštovanje človekovih pravic ter spodbujalo kritično mišljenje. Napredek v poučevanju zgodovine v omenjeni smeri je očiten zlasti v 90. letih.

John Slater se sprašuje: "Če naj bi danes šola mlade ljudi pripravila na to, da bodo aktivni udeleženci odprte demokratične družbe, da bodo samostojno in kritično razmišljali ter da bodo dovolj fleksibilni v nezanesljivem in spreminjajočem se svetu, kakšno poučevanje zgodovine torej danes potrebujemo?"³⁵

Poučevanje zgodovine v šolah naj bi bilo danes predvsem "iskanje novih interpretacij in razlag" (explanation-seeking pursuit). S tem učenci pridobivajo razumevanje za dejanja in navade posameznikov v preteklosti, njihovo vrednotenje sveta ipd. S svojim razumevanjem preteklosti prihajajo do spoznanja, da je možno več različnih pogledov na dogajanje v preteklosti, kar pomeni, da je možno tudi danes imeti več različnih pogledov na dogajanje v svetu. Ob tem pa mladino vzgajamo k spoštovanju demokratičnih vrednot in predvsem spoštovanju različnosti in tolerance (npr. upoštevati poglede manjšinskih skupin).³⁶

Omenjene cilje je sprejela tudi parlamentarna skupščina Sveta Evrope, ki je s priporočilom št. 1283 (leta 1999) o poučevanju in učenju zgodovine v Evropi predlagala, naj poučevanje zgodovine učencem omogoči: 1) razvijanje kritičnega razmišljanja o analizi in interpretaciji informacij, 2) spoznanje o prepletenosti različnih dejstev in 3) sprejemanje kulturne različnosti. Poučevanje zgodovine naj bo široko in odprto za obravnavanje vseh aspektov družbe (sociološka, kulturna, politična dimenzija itd.). Kontroverzni, občutljivi in tragični dogodki naj se obravnavajo z vso občutljivostjo.³⁷ Že leta 1997 pa so omenjene cilje poučevanja zgodovine podprli ministri za šolstvo držav članic Sveta Evrope na 19. zasedanju junija na Norveškem (Kristiansand). Konferenca je potekala pod naslovom "Izobraževanje 2000: trendi, problemi in prednosti v vseevropskem sodelovanju". Ministri so izrazili prepričanje, da poučevanje zgodovine v šoli lahko in mora prispevati k splošni izobrazbi ter še posebej izpostavili vlogo pouče-

³⁴ Primerjaj Carmel Gallagher, *History Teaching and The Promotion of Democratic Values and Tolerance*, Strasbourg, The Council of Europe, 1996, str. 51.

³⁵ John Slater, *Teaching History in New Europe*, Cassell, London, 1995, str. 108.

³⁶ Carmel Gallagher, *History...*, str. 39.

³⁷ *Towards a Pluralist and Tolerant Approach to Teaching History: a range of sources and new didactics*, Strasbourg, The Council of Europe, 1999, str. 129.

vanja zgodovine za oblikovanje samozavestnih državljanov v demokratičnih družbah.³⁸

"Iskanje novih razlag" v poučevanju zgodovine je nasprotje poučevanju zgodovine v preteklosti, ko je bilo poučevanje zgodovine le "prenos znanja", v glavnem preko učiteljeve razlage.

Žal analiza ne sledi novemu namenu poučevanja zgodovine, saj npr. profesorjem ne postavlja vprašanj npr.: Ali učni načrt dopušča kritično analizo zgodovinskih dokazov oziroma razumevanje različnih interpretacij?, Ali učni načrt predpisuje določene interpretacije ali pa jih lahko učitelji in učenci sami dodajajo?³⁹

Omenjenim ciljem poučevanja zgodovine poskušajo slediti sestavljalci učnih načrtov povsod v Evropi, tudi v Sloveniji, kar nam dokazujejo zapisani splošni cilji predmeta zgodovine.⁴⁰

4. Aktivne metode ter učna tehnologija pri pouku zgodovine

Že omenjeno 19. zasedanje ministrov za šolstvo držav Sveta Evrope leta 1997 je med drugim ugotovilo, da poučevanje zgodovine ni omejeno le na izobraževanje v šolah, ampak naj bi šole izrabile tudi ponudbo muzejev, arhivov, šolskih povezav ter ponudbo sodobnih virov informacij (CD-Rom in Internet).⁴¹ Priporočilo je ponovila parlamentarna skupščina Sveta Evrope leta 1999, saj je poučevanju zgodovine priporočila uporabo različnih oblik poučevanja, od dela z zgodovinskim materialom, uporabe televizije, projektnega dela, obiska muzejev do uporabe sodobnih računalniških informacijskih sredstev.⁴² Nordijski model poučevanja zgodovine predvideva, da poleg poučevanja v šoli na izoblikovanje individualne in skupinske zgodovinske zavesti vplivajo tudi risanke, slike, glasba, gledališče, televizija in radio, politična/družbena/verska gibanja, akademska zgodovinska dognanja, turizem, pesmi, simboli, časniki, osebna in družinska zgodovina ter zgodovinska domišljija. Vendar pa naj bi tudi v šoli učence soočali z različnimi "zgodovinskimi vtisi" in se pri tem posluževali različnih oblik ter

³⁸ Standing Conference of the European Ministers of Education: Education 2000: Trends, Common Issues and Priorities for Pan-European Co-operation, Strasbourg, The Council of Europe, 1997, str. 5.

³⁹ John Slater, Teaching..., str. 86.

⁴⁰ Glej Učni načrt za zgodovino v gimnaziji, str. 4. Glej tudi Jelka Razpotnik, Zgodovina brez meja: Svet Evrope o zgodovinskih učbenikih, Šolski razgledi, 24. junij 2000, št. 12.

⁴¹ Standing conference..., str. 5.

⁴² Towards..., str. 129.

metod.⁴³ Učenci naj bi bili pri tem "glavni igralci" učnega procesa, učitelj pa naj bi vodil, koordiniral in spodbujal učni proces.⁴⁴

Po rezultatih analize sodeč, slovenski učitelji zgodovine najpogosteje "uporabljajo frontalno učno obliko", ker jih ovira "preobsežen učni načrt", preveliko število dijakov, maturitetne teme, neustrezno opremljene učilnice, pomanjkanje ustreznega gradiva ter nepoznavanje aktivnih oblik in metod poučevanja. Ker štirje profesorji od desetih menijo, da je učni načrt enak načrtu iz leta 1996 in preobsežen, so profesorji "torej enotni v mnenju, da je učni načrt preobsežen" in jih zato ovira pri uporabi aktivnejših metod poučevanja.

Da je ravno obratno in da učni načrt spodbuja uporabo aktivnih metod dela, nam pričajo splošni cilji predmeta, ki od dijakov predvidevajo tudi uporabo zgodovinske karte, virov in besedil ter samostojno delo. Dijaki naj bi razvijali tudi sposobnost sporočanja zgodovinskih informacij (brati zgodovinsko besedilo, ga razumeti in razložiti) in kritične presoje vseh oblik sporočil.⁴⁵ Sestavljalci učnega načrta so profesorjem priporočili, naj "pri načrtovanju dela upoštevajo aktivne oblike in metode pouka, ki dijake motivirajo in razvijajo njihovo sposobnost za samostojno delo", izbor metod pa so prepustili učiteljem.⁴⁶

Omenila sem že, da so udeleženci seminarja o reformi poučevanja zgodovine v tranzicijskih državah v Gradcu leta 1994 soglašali, da se jim zdi največji problem prepričati učitelje, da bi sploh razmišljali o različnih metodah poučevanja in njihovi uporabi pri pouku. Eden izmed udeležencev je izjavil: "Petdeset let se je zgodovina v naših šolah poučevala kronološko, od prazgodovine do sodobnosti, pri čemer se je poučevanje izvajalo s predelovanjem učbenikov od začetka do konca. Naši dijaki so poznali zgodovinska dejstva, vendar pa so bili nesposobni ta dejstva interpretirati".⁴⁷ Udeleženci seminarja so ob tem problemu poudarjali pomen izobraževanja učiteljev - strokovno zgodovinskega in pedagoškega, da bi se tako otesli sledi "starega sistema", se zavedli svoje avtonomije in jo znali izkoristiti. Ob tem je več kot ironija, da sestavljalka analize šele leta 2000 ugotavlja, da "odgovori učiteljev nakazujejo smeri nadaljnjega svetovalnega dela svetovalcev za zgodovino na ZRSŠ".

V analizi je tudi ugotovljeno, da so dijaki "malo ali skoraj nič samoiniciativni" oziroma niso izražali interesov in pobud. Ko govorimo o aktivnih

⁴³ Henrik Skovgaard Nielsen, *Historical...*, tipkopis.

⁴⁴ Joaquim Prats i Cuevas, *Selection of Syllabus Content, History and Its Interpretations*, Strasbourg, The Council of Europe, 1997, str. 60.

⁴⁵ Učni načrt za zgodovino, str. 5.

⁴⁶ Prav tam, str. 55.

⁴⁷ *The Reform...*, str. 25.

metodah, bi opozorila na raziskavo mag. Trškan, v kateri je razvidno, da dijaki aktivno metodo razumejo kot poslušanje in zapisovanje učiteljeve razlage, saj je tako menilo 78,8% dijakov leta 1995, 68% leta 1996 in 66,7% dijakov leta 1997.⁴⁸ Mag. Trškan zaključuje, da "učenci pričakujejo in želijo pri pouku vodstvo učitelja in so prepričani, da se pri sodelovanju s sošolci ali samostojno ne morejo toliko naučiti, kot jih lahko nauči učitelj".⁴⁹ Mag. Trškana še zaključuje, da je za dijake "pomembno le znanje in obilje podatkov kot dobra priprava na šolske naloge in različne izpite. Učitelja vidijo v učnem procesu le kot posredovalca znanja in to njegovo vlogo tudi želijo ohraniti."⁵⁰

Prepričana sem, da izbirni učni načrt ne omejuje uporabo aktivnih metod dela v razredu. Menim, da bi morali veliko bolj razmišljati o drugih vzrokih - na primer preštevilnih razredih (rešitev: delitev razredov kot pri naravoslovnih predmetih, manjši normativi), nepoznavanju aktivnih metod dela (seminarji za učitelje in priprava študentov na poučevanje⁵¹) oziroma večji uveljavitvi netradicionalne frontalne oblike ali kombinirane učne oblike,⁵² pomanjkanju učnih sredstev (izdaje zbirk virov) in tehnologije (čeprav so v učnem načrtu izvedbeni standardi navedeni v obsegu grafoskop, televizijski sprejemnik, videorekorder, videoprojektor, datoskop, računalnik in diaprojektor). Z določenimi standardi, zapisanimi v učnem načrtu - pri tem mislim predvsem na manjše skupine npr. za delo z zgodovinskim materialom, pa bi lahko učiteljem zgodovine pomagali reševati situacijo.

5. Pritiski na učitelje

V vsakem šolskem sistemu prihaja do različnih pritiskov in kontrole nad učenci in učitelji.

Kot predsednico Društva učiteljev zgodovine me pri tem zanima predvsem nadzor vseh vrst nad učitelji - in ne le pritisk mature: kdo in kako izvaja nadzor nad nami?

⁴⁸ Danijela Trškan, Odnos učencev do aktivnega dela v srednji šoli pri pouku zgodovine, *Zgodovina v šoli*, IX, 2000, št. 1, str. 22.

⁴⁹ Prav tam, str. 23,

⁵⁰ Prav tam, str. 26.

⁵¹ O izobraževanju učiteljev glej Joke Van der Leeuw-Roord, *The Initial and In-service Training of History teachers in European Countries in Democratic Transition*, seminar Sveta Evrope, junij 1997, Lvov, Ukrajina.

⁵² O netradicionalni frontalni obliki in kombinirani učni obliki glej Danijela Trškan, Violeta Gerden, Vojko Kunaver, *Evropsko gospodarstvo v 18. stoletju in začetki moderne industrializacije v Angliji*, Zavod Republike Slovenije za šolstvo, Ljubljana, 1999, str. 13-14.

Ena oblika nadzora je učni načrt, ki pa pri nas omogoča učitelju povsem avtonomno delo in zato ga - kot sem že poudarila - učitelji ne moremo pojmovati kot kontrolo v nekdanjem smislu, ko je za njegovo dosledno izvajanje skrbel inšpektor. Celo nasprotno, menim, da učni načrt učitelja ščiti pred nekaterimi drugimi pritiski. V mnogih evropskih državah učitelji sodelujejo pri svetovanju ob nastajanju in oblikovanju učnih načrtov. V večini evropskih držav profesionalna združenja učiteljev zgodovine sodelujejo s sveti, ki razvijajo in sprejemajo učne načrte tako, da imenujejo svoje predstavnike v te svete.

Pritisk šolskih oblasti ni vedno nujno političen ali ideološki: Vendar pa vlada, ki uvede npr. nov učni načrt oziroma maturo brez predhodnih konzultacij z učitelji ter brez natančne in strokovne spremljave uvajanja novosti, gotovo izvaja velik pritisk na učitelje, ti pa ga prenašajo na učence. Na obstoj pritiska šolskih oblasti na učitelje v slovenskem prostoru opozarjajo različne razprave v časopisu.⁵³ Zato moramo imeti učitelji vedno "odprte oči" in spremljati dogajanje v šolskem sistemu ter tako preprečevati, da ne bi bili pritiski preveliki in ne bi uničili avtonomije učiteljev.

Določena oblika nadzora nad učitelji so pogosto tudi učbeniki. Kako pomembno mesto imajo učbeniki za učitelje, je pokazala že anketa na Gimnaziji Šentvid, ki sem jo predstavila. Ponavljam: po tej anketi ima med pripomočki, ki jih učitelji uporabljajo pri pripravi na konkretno učno uro, prepričljivo prvo mesto učbenik (89%). Učbenik je tudi najbolj uporabljeno učno sredstvo, ki ga imajo učitelji na svoji delovni mizi med učno uro (82%). Slika je zelo podobna tudi v drugih evropskih državah. Udeleženci mnogih seminarjev o učbenikih so prišli do spoznanja, da noben učbenik ni nevtralen.⁵⁴ Zato je pomembno, kdo piše učbenike, kdo potrjuje učbenike (ali v svetih, ki potrjujejo učbenike sodelujejo predstavniki učiteljev?) ter kdo učbenike izdaja.⁵⁵

Določen nadzor nad učitelji je njihova odgovornost družbi, ki jih navsezadnje plačuje. Sem bi prišteli tudi "ocenjevanje" učiteljev, ki ga poznamo tudi pri nas. Sami dobro vemo, da je lahko napredovanje (v nazive ali plačilne razrede) velik pritisk. Kdo ocenjuje učitelje in kdo postavlja kriterije za napredovanje, sta zelo pomembni vprašanji. Lahko pri tem sodelujejo profesionalna združenja učiteljev? Ali je napredovanje pot k discipliniranju

⁵³ Glej Vanda Rebolj, Stiske slovenske šole, Sobotna priloga, 17. in 24. junij 2001, Jelka Razpotnik, Stiske slovenske šole, Sobotna priloga, 15. julij 2000.

⁵⁴ Glej tudi Joke van der Leeuw-Roord, History Textbooks all over Europe, <http://www.glasnet.ru/~euroclio/textbooks.html> (1. 6. 2000)

⁵⁵ John Slater, Teaching..., str. 90.

učiteljev ali podpira profesionalen napredek učiteljev?⁵⁶

Največji pritisk na slovenske učence in učitelje je zunanje ocenjevanje znanja, v gimnaziji v obliki mature.

Pritisk mature v slovenskem šolskem sistemu je sestavljalka analize opazila pri vseh anketiranih profesorjih in ob tem zaključila, da si zaradi mature "učitelji ne upajo uporabiti v učnem načrtu omenjene avtonomije glede združevanja posameznih učnih vsebin... skupaj z dijaki (se) trudijo enako poglobljeno obravnavati vse vsebine". Šest anketiranih profesorjev že v prvem letniku bolj poglobljeno obravnava maturitetne teme, kar je po mojem mnenju napačno. Menim, da bi se problem pritiska mature lahko rešil z zagotovitvijo 70 ur oziroma 105 ur za strokovne gimnazije za pripravo na maturo na eni strani in zmanjšanjem števila tem (na 8 tem) na drugi strani.

Menim, da so razpredelnice rezultatov dijakov, ki jih objavljajo nekateri ravnatelji in ki prikazujejo odstopanja učiteljevih dijakov od državnega povprečja, velik pritisk na učitelje. Funkcija takšnih razpredelnic je pogosto opazovanje in nadzorovanje učiteljevega dela.

Veliko bi lahko napisali o tem, kaj slovenska matura sploh meri: znanje, spretnosti, kreativnost ali ustvarjalnost učencev. Ali rezultati testov povedo, npr. koliko je učenec napredoval v svojih sposobnostih. Testi običajno zabeležijo številčne rezultate, ki pa ne ovrednotijo učenčevega in učiteljevega vloženega truda ter ne merijo napredka, ki ga je učenec dosegel v času študija. Testi tudi ne pripomorejo k izoblikovanju boljše podobe učenca in učitelja. Zunanje preverjanje znanja in centralno organizirana matura v očeh učencev in učiteljev krčita ter uničujeta različnost učencev in učiteljev: individualnost učenčevega dela/učenja, različnost učiteljevih metod dela ipd., zato sta največja grožnja profesionalizmu učiteljev in različnosti potreb učencev.⁵⁷

Zadnja vrsta pritiska na učitelje so pritiski klientov: staršev, delodajalcev in univerz. Starši imajo pravico dostopa do informacij o zadevah v šolah, svoje predstavnike imajo pravico imenovati v svet šole. Izobraževanje pripravlja mladino tudi na opravljanje nekega poklica, zato so zahteve, ki jih postavljajo delodajalci v šolskem sistemu, pomembne. Velika so tudi pričakovanja mnogih univerzitetnih učiteljev zgodovine, ki so razočarani nad neznanjem dijakov, ki prihajajo na univerzo študirat zgodovino. Pa vendar, poučevanje zgodovine na srednjih šolah ne služi le izobraževanju peščice dijakov, ki se bo odločila za študij zgodovine.⁵⁸ Pogosto pa učitelji pozabljamo na še eno vrsto klientov: učence (npr. v analizi je vodilo poučevanja

⁵⁶ Prav tam, str. 93.

⁵⁷ Prav tam, str. 95.

⁵⁸ Prav tam, str. 97.

zgodovine zadovoljiti radovednost učencev le enemu samemu učitelju). Učenci imajo pravico razumeti snov, imajo pravico povedati svoje mnenje, spraševati in razpravljati. Spoštovanje omenjenih pravic je največkrat odvisno od potrpežljivosti in občutljivosti učiteljev ter njihovih sposobnosti poslušati in razpravljati. Naloga učiteljev ni samo identificirati težave učencev pri učenju in njihove individualne potrebe, ampak tudi njihov zanos, interese in konjičke.⁵⁹

Menim, da v demokratični družbi ne sme prevladati noben pritisk nad učitelji, ampak da mora namesto nadzora prevladovati partnerstvo oziroma ravnotežje moči. Odgovori na vprašanja (npr. Kdo so partnerji v razvoju učnih načrtov oziroma kdo so člani svetov? Kakšen je status teh svetov v družbi? Kako so člani teh svetov imenovani?) so dober pokazatelj, kako blizu ali daleč od partnerstva smo v slovenskem šolskem sistemu.

V demokratični in odprti družbi imajo učitelji pravico spregovoriti, biti poslušani in sodelovati. Imajo pa tudi dolžnosti razlagati, opravičevati ter biti odgovorni družbi.

Zaključek

V svojem prispevku sem poskušala prikazati tudi svoj pogled na analizo o učnem načrtu. Predvsem menim, da učni načrt nikakor ni kriv za vse, kar mu pripisuje sestavljalka analize, temveč bi se moralo ob realizaciji učnega načrta veliko bolj upoštevati dejanske razmere, v katerih učitelji delajo in pritiske, ki jih učitelji doživljajo. Danes so v gimnaziji učitelji deležni mnogih pritiskov, med katerimi sta trenutno najmočnejša pritisk šolskih oblasti in zunanjega preverjanja - mature. Odgovori anketiranih učiteljev, predvsem pa dejansko stanje, nakazujejo dosedanje slabo oziroma neustrezno izobraževanje učiteljev, predvsem pa manjkajočo pripravo učiteljev na uvajanje novega učnega načrta.

Ob izpeljavi omenjene analize se mi postavlja vprašanje o pomenu učnega načrta v šolah oziroma odnosu učiteljev zgodovine do učnega načrta. Deloma sem poskušala na to vprašanje odgovoriti z izvedbo manjše ankete, vendar pa menim, da bi morala biti za pridobitev objektivne slike izpeljana širša anketa med učitelji zgodovine.

Gotovo je, da učni načrt ne more rešiti vseh problemov, s katerimi se učitelji spopadajo v šolah. Učni načrt tudi ne more učiteljev razbremeniti pritiskov, ki so jih deležni. Menim, da se bodo pritiskov z vseh strani lahko ubranili le, če bodo med seboj povezani in organizirani ter bodo branili svojo avtonomijo.

⁵⁹ Prav tam, str. 102.

Stane ROZMAN

POLOŽAJ ZGODOVINE V STROKOVNIH GIMNAZIJAH

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Majda ANDERS

NENAČELNOSTI PRI PISANJU IN UPORABI OSEBNIH IMEN V UČBENIKIH ZA ZGODOVINO

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Janez GLOBOČNIK

PRIROČNIK ZA UČITELJE - NOV PRISTOP K POUČEVANJU ZGODOVINE

Uredništvo portala Slstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala Sistory nima soglasja avtorja za objavo članka

Darja KERIC

PREKMURJE V OGLEDALU SLOVENSKEGA ZGODOVINOPISJA

T.i. zgodovinopisje Prekmurja stežka ustreza svojemu naslovu, saj je kot komaj zadostno raziskano le obdobje s preloma stoletja. Da ne bomo pristranski: slovensko zgodovinopisje ima na dlani kar nekaj odličnih študij o protestantizmu oz. luteranstvu in kalvinizmu 16. ter 17. stoletja,¹ o občih politični zgodovini 2. polovice 19. stoletja ter izseljenstvu. Po bibliografiji še najbolj izstopa obdobje pred in po letu 1919 vse do konca 2. svetovne vojne. Tukaj ne gre spregledati tudi objav s področja arheologije, etnologije, umetnosti in arhitekture, geografije ter književnosti.²

Po letu 1991 je zavel svež veter, in tako ne moremo reči, da so avtorji raznih enciklopedij, kronik in podobnih tiskov pri obravnavi zgodovine Prekmurja ostali ravnodušni. Pa vendarle: pogrešana je marsikatera tematika ali dogodek. Za primer vzemimo 1. del *Slovenske kronike XX. stoletja*,³ v kateri zahtevnejši bralec - predvidevam - lahko pogreša precej gesel o Prekmurju: o prislovično udarni Murski republiki (29. maj 1919), o 1. oz. 12. avgustu 1919 (čeprav knjiga vključuje geslo o pogodbi v Trianonu⁴), o odprtju železniškega mostu čez Muro leta 1922, o promadžarskem shodu 20. oktobra 1918, ki je bil uvod v t. i. Soboški shod za priključitev Prekmurcev k Jugoslaviji, in o avtonomnih predlogih katoliškega intelektualnega kroga v Zalski županiji 14. januarja 1919.

Podobno je z 2. delom omenjene kronike, kjer se ne omenja rušenje edine - v celoti ohranjene - sinagoge na Slovenskem, torej tiste v Šoboti, ki jo leta 1954 občinska oblast zaradi "prostorske stiske" dā porušiti do tal.

Ob pregledu diplomskih in magistrskih nalog ter doktorskih disertacij, obranjenih na Oddelku za zgodovino ljubljanske Filozofske fakultete od 60.

¹ Nedavno je izšel Zbornik znanstvenega srečanja v Radencih in na Tišini (28. - 29. oktober 1999): *Protestantizem - zatočišče izgnanih na Petanjcih (Nādasdyjev dvorec)*, Murska Sobota 2000. Med prvimi, ki je zbral in popisal gradivo o tej tematiki, pa je Ivan Škafar (*Gradivo za zgodovino kalvinizma in protestantizma na ozemlju belmurskega in beksinskega arhidiakonata*, Acta Ecclesiastica Sloveniae 3, Ljubljana 1981).

² Pokrajinski muzej Murska Sobota že od leta 1991 izdaja *Zbornik soboškega muzeja*, ki po vsebini združuje prispevke iz mnogih humanističnih ved, tudi zgodovine.

³ Slovenska kronika XX. stoletja, Ljubljana - Nova revija 1995.

⁴ Prav tam, str. 243 (*Priključitev Prekmurja in mirovna pogodba v Trianonu*, 4. VI. 1920).

let dalje, pridemo v primeru Prekmurja do približne številke 15. Zdi se veliko, pa ni! Še posebej, če pod drobnogled vzamemo vsebino teh nalog, od katerih nobena ne obravnava srednjega veka - vsaj na osnovi virov ne! Izjema je Zelkotova doktorska disertacija, obranjena na Teološki fakulteti v začetku 70. let.⁵ Nekaj več zanimanja za to pokrajino je - jasno - med študenti na mariborski Pedagoški fakulteti.

Zavest o Prekmurju kot sestavnem delu slovenskega ozemlja se je le počasi uveljavljala. Temu primerno je prav počasi sledila tudi historiografija, še posebej starejših obdobj, saj jo je treba obravnavati v povezavi z zgodovino Madžarske, Hrvaške in Slovaške. Zgodovina teh dežel pa je pač drugačna od "ustaljenih kranjskih vzorcev."

Precejšnja zmeda okoli Prekmurja se pojavlja tudi pri ključnih vprašanjih, kot na primer pri toponimu Sóbota in izvoru ter podobi njenega grba. Tu je še nejasna geografska ločnica: *Pomurje* ali *Prekmurje*... O tem, kje leži Porabje, pa marsikateri osnovnošolec ali srednješolec itak ne ve. In tukaj že pridemo do vloge šolstva ter tistih, ki imajo "na vesti" učbenike. Le-teh je od leta 1919 do danes izšlo več kot 100. Toda skoraj noben ne opravičuje svojega (pod-) naslova, to je *Zgodovine Slovencev*. Resda Prekmurje ni edino, katerega zgodovina je pomanjkljivo zastopana v tej literaturi. Pa vendar: kot kriterij vzemimo šest časovnih prelomnic oz. tematik, ki naj ne bi "manjkale" v učbenikih nove dobe: 1. Ustalitev Madžarov v Panonski nižini (in njene posledice za slov[el]janski živelj), 2. Srednjeveško plemstvo v Zalski in Železni županiji, 3. Protestantizem (in njegov pomen za Slovence čez Muro), 4. XIX. stoletje (prizadevanje katoliškega kroga za avtonomijo pod okriljem Ivanóczyja in Klekla ter vloge *Mohorjevk*),⁶ 5. Pariška mirovna konferenca (prizadevanja prekmurskih rojakov, kot so: Slavič, Jerič in Borovnjak), 6. Trianon (izguba severovzhodnega matičnega ozemlja - današnjega Porabja).

Podatkov o teh šestih temah je za obseg vsaj enega odstavka v osnovnošolskem ali srednješolskem učbeniku več kot dovolj! Resda ne v enoviti knjižni izdaji, so pa zato na voljo v več člankih, razpravah in zbornikih.

Zaradi strateške in zgodovinske vloge severne ter zahodne meje je vprašanje Porabja velikokrat v njuni senci. Tako v nekaterih učbenikih o priključitvi Prekmurja zasledimo največkrat le en stavek in kot tak je marsikateremu učencu ali dijaku verjetno ljub, pa tudi nerazumljiv.⁷

⁵ Ivan Zelko, *Gospodarska in družbena struktura turniške pražupnije po letu 1381*. Disertacija je izšla pod okriljem SAZU (Razprave VII/5) leta 1972.

⁶ O tem lahko preberemo v gimnazijskem učbeniku za 3. letnik (Stane Granda in Franc Rozman, *Zgodovina 3*, Ljubljana 1999, str. 142).

⁷ Za primer vzemimo le enega od mnogih: Branko Božič in Tomaž Weber, *Zgodovina*

O potujčevanju - predvsem o germanskem in italijanskem pritisku v 19. stoletju, lahko preberemo v vsakem učbeniku. O pomenu prekmurske narčne govorice kot obliki **pasivnega** odpora proti madžarizaciji pa nič! Mogoče bo kdo pripomnil, da ta tematika zasluži več pozornosti v učbenikih za slovenski jezik in književnost, vendar delo Franca Temlina, to je prevod Luthrovega *Malega katekizma* iz leta 1715, zasluži vsaj tolikšno pozornost kot Dalmatinova *Biblija* ali Trubarjeva *Katekizem in Abecedarium*.⁸

"Edinstven" oblikovalski in domoznanski dosežek pa predstavljajo zemljevidi Slovenije ali slovenskega (etničnega) ozemlja: tako "slovenska kura" pogosto ostane brez glave, saj se državna meja nemalokrat konča ob Muri oz. na ozemlju Štajerske ali Prlekije. To je nič drugega kot površnost in nedoslednost! Predvsem učbeniki 70. in 80. let so poglavje zase: ko bi to bralec najmanj pričakoval in še stoično prenesel, če Prekmurja ne bi bilo, se le-to kot sestavni del Slovenije (kar bi v določenih okoliščinah bilo celo dobrodošlo) pojavi na zemljevidu o *Kurirskih poteh in partizanskih bolnišnicah med NOB*.⁹ Razen z nekaj bombaši in regionalnimi heroji se Prekmurje kot ozemlje, ki se je aktivno vključilo v narodnoosvobodilni boj, ne more ponašati. Je pa to pokrajino zaznamovala verska in narodnostna raznolikost, ki je ravno v času okupacije zahtevala svoj davek, česar bi se bodoči avtorji šolskih učbenikov morali zavedati. V mislih imam prisilne koloniste, ki so bili tu naseljeni po letu 1919 ter Jude in njihovo internacijo v letu 1944.

In na koncu smo spet pri mejah: če že ni zemljevida o stanju državnih meja po letu 1920, ne moremo spregledati dejstva, da v enem od učbenikov iz 80. let avtorja na sedmih straneh o *Boju za državne meje Kraljevine SHS*¹⁰ z niti eno samo vrstico ne omenjata avgustovskih dogodkov 1919.

Dr. Matija Slavič, izvedenec za Prekmurje na pariški mirovni konferenci,

za 8. razred (Ljubljana 1976). V njem lahko na str. 15 preberemo sledeče: "*Prekmurje, ki ga je jugoslovanska vojska zasedla 1. VIII. 1919, so priključili po pogodbi v Trianonu državi SHS.*" Kratko in jedrnat, a narobe! Vemo, da je priključitev Prekmurja uradno stekla 12. avgusta (1. avgusta je namreč Vrhovni svet konference šele izdal uradno dovoljenje za zasedbo). Vemo pa tudi, da Prekmurje ni bilo priključeno k Državi SHS, ampak h Kraljevini SHS!

⁸ Nedavno izdani učbenik za zgodovino 8. razreda devetletke (Janez Cvirn, Elizabeta Hriberšek in Andrej Studen, *Novi vek*, Ljubljana 2000) na str. 36 pravilno ovrednoti pomen protestantizma v Prekmurju.

⁹ Branko Božič in Štefan Trojar, *Zgodovina za tehniške šole*, Ljubljana 1972, str. 162.

¹⁰ Ivan Grobelnik in Ignacij Voje, *Zgodovina 3*, Ljubljana 1983 (str. 187-193). Podobno je z učbenikom Božiča in Trojarja (glej op. 9), kjer je na str. 94 objavljen zemljevid z naslovom: *Naše meje po 1. in 2. svetovni vojni*. Na njem več kot četrtina slovenskega ozemlja vzhodno od Ljubljane manjka!

je leta 1921 objavil knjižico *Prekmurje*,¹¹ v kateri je tudi sam nekajkrat uporabil besedno zvezo "*prekmurski Slovenci*", vendar v **zgodovinskem** kontekstu in kot rezultat raznih nagovorov ter predavanj, namenjenih osrednji slovenski gospodi.

V omenjeni knjižici Slavič spornost izrazov *ogrski* in *prekmurski Slovenci* razlaga z dejstvom, da so po priključitvi mnogi Prekmurci zase trdili, da so *Prekmurski Slovenci*,¹² vendar zgolj zato, da bi nevedneže poučili, kaj je Kraljevina SHS po 1. svetovni vojni zares pridobila. Tako se je leta 1920 v mariborskem Narodnem domu odvijala slovesnost po silvestrovem, na kateri je štajerski govornik uporabil izraz "*ogrski Slovenci*", nek domačin iz Bogojine pa mu je oponiral s "*prekmurskimi Slovenci*", češ: "*... nismo več pod Madžari!*"¹³

Taki nagovori so imeli posebno konotacijo v mesecih po 12. avgustu 1919, čeprav so ljudje čez Muro imeli povsem jasno predstavo o tem, kdo so oz. kako se ali naj bi se imenovali. Leta 1884 so Prekmurci o sebi povedali takole: "*Navadno nam pravijo ogrski Slovenci, Slovenci na Ogrskem ali pa nam pravijo, da smo Prekmurci.*"¹⁴

O tem, da sta za poimenovanje od 70. do 100.000 prebivalcev, do leta 1919 živečih čez Muro, edino pravilna in umestna le dva izraza, torej: *Prekmurci* ali *Slovenci na Ogrskem* oz. *Ogrski Slovenci*, je bil prepričan že Jožef Košič - župnik na Gornjem Seniku. Mnogi sodobniki mu očitajo, da je v zgodnejšem literarnem ustvarjanju nemalokrat posegel po spornem izrazu *Vend* ali *vendski*. Vendar poznavalci tega amaterskega zgodovinarja, prevajalca in pisatelja, vedo, v kakšnih represivnih okoliščinah je živel. Tudi štajerski publicist Trstenjak je svoj potopis o Prekmurju leta 1883 naslovil s *Slovenci na Ogrskem*.¹⁵ In nenazadnje je tu Jožef Klekl, ki je leta 1913 začel pod svojo uredniško taktirko izdajati tednik *Novine za Vogsrszke Slovence*.

Torej: izraz *Prekmurski Slovenci* je sprejemljiv le, če ga dandanašnji zgodovinar uporabi v kontekstu zgodovine do leta 1919 oz. 1920.

Ker pa papir vse prenese, se še danes srečujemo s to obrabljeno krilatico, in to celo ob lanskoletni 80-letnici priključitve na 1. strani dnevnika DELO.¹⁶

Kot kaže, po letu 1945 sami Prekmurci niso vedeli, pri čem so. Tako tudi

¹¹ Matija Slavič, *Prekmurje*, Ljubljana 1921.

¹² Prav tam, str. 82-83.

¹³ Prav tam, str. 83.

¹⁴ Dopis Božidarja Raiča v *Slovanu* (1884, 1/6).

¹⁵ Anton Trstenjak, *Slovenci na Ogrskem*, Ljubljana 1909 (NUK - Rokopisni oddelek, Stari fond 193).

¹⁶ Ivan Gerenčer, *Nič več "izgubljeni slovenski svet"*, DELO, 2. avgust 1999, str. 1.

Vilko Novak v uvodu knjige *Izbor prekmurskega slovstva*¹⁷ piše o prekmurskih Slovencih.

Ta izraz pa celo kot naslov "polepša" vsebino znanega zbornika *Prekmurski Slovenci v zgodovini*.¹⁸ V tem delu pa vsaj pokojni dr. Zwitter za razliko od drugih piscev v poglavju *K vprašanju razvoja Slovencev v Prekmurju med 1860 in 1918* dosledno uporablja besedo *Prekmurci*¹⁹ in besedno zvezo: "*Slovenci v Prekmurju ter ostalih slovenskih pokrajinah*."²⁰ Zwitter (kot mi je znano) tega izraza ne uporablja niti v znani študiji *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*, saj med t.i. "druge nemadžarske narode" oz. manjše etnične skupine uvršča: "*Medmurce ter slovenske Prekmurce*."²¹

Delo Miroslava Kokolja, *Prekmurski Slovenci 1919-1941* (Murska Sobota 1984), pa je svojevrsten paradoks, saj avtor obravnava obdobje, ko je Prekmurje že bilo sestavni del Kraljevine SHS oz. Jugoslavije.

Danes Prekmurje ni več pod tujo oblastjo. Resda tu živita številčni madžarska in hrvaška manjšina. Del Ogrske je bilo (kot bi morali vedeti) to ozemlje do 12. avgusta 1919 ter v času okupacije. Zato tudi ni sprejemljivo, da še danes slišimo in beremo o "Prekmurskih Slovencih." So Prekmurci ali Slovenci. In nič drugega! Nikoli nisem slišala ali prebrala, da bi kje živeli Prleški, Štajerski, Gorenjski, Dolenjski, Notranjski ali Kranjski Slovenci. Vem pa za Beneške, Primorske, Koroške in Porabske Slovence!

¹⁷ Vilko Novak (ur.), *Izbor prekmurskega slovstva*, Ljubljana 1976 (uvod).

¹⁸ *Prekmurski Slovenci v zgodovini*, Zbornik razprav (ur. Bogo Grafenauer), Murska Sobota 1961.

¹⁹ Prav tam, str. 109-113.

²⁰ Prav tam, str. 113.

²¹ Fran Zwitter, *Nacionalni problemi v habsburški monarhiji*, Ljubljana 1962, str. 62.

Kristina ŠAMPERL PURG

VELIKI SLOVENCİ NA PRELOMU TISOČLETJA V LUČI NACIONALNIH IDENTITET NA PRIMERU JANEZA PUHA

Temeljna prelomnica v razvoju človeštva je bila industrijska revolucija. Človek, ki je na prelomu stoletja pomembno prispeval k razvoju na področju motorologije in prevoznih sredstev nasploh, je bil Janez Puh.

Janez Puh je bil in je še v zavesti Slovencev bolj znan kot Johann Puch. Pri naših sosedih Avstrijcih pa je bil in je še Johann Puch, rojen v okolici Ptuja.

V pričujočem koreferatu bi rada predstavila Janeza Puha kot rojaka, izumitelja, tovarnarja in kot pomembnega Slovenca zaradi njegove uvrstitve v osnovnošolske učbenike.

Koreferat je nastal na osnovi podatkov iz raziskav številnih avtorjev, ki so in še sodelujejo v projektu Kdo si Janez Puh, ki ga vodi Zgodovinski arhiv na Ptuju pod vodstvom avtorice koreferata.

Kdo je Janez Puh?

Da bi lažje odgovorili na vprašanje Kdo je Janez Puh, si oglejmo njegovo življenjsko pot, obdelano v številni avstrijski pa tudi domači literaturi, arhivskih virih in pri zbiralcih, pri "oldtimerjih", iz pogovorov tistih, ki so Janeza Puha poznali.

Življenjska pot

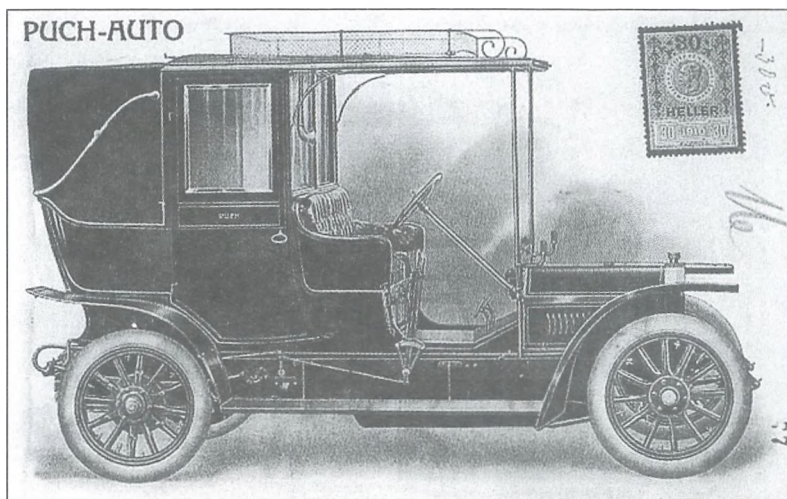
Rodil se je 27. junija leta 1862¹ v Oblačku - danes del Sakušaka, malemu kmetu Francu Puhu, ki se je iz Zagorcev priženil k Neži, rojeni Cizerl. Kot mnogim drugim otrokom je tudi njemu tekla zibel pod toplo slamnato streho ob krušni peči, kjer je mama pekla kruh in gibanice, pa tudi kuhala mleko, žgance, zelje in tudi meso, kolikor ga ni skrila med zaseko v tünki. Štiri leta starejši brat Martin je bil njegov varuh, ker so vinograd, polje in živina zahtevali skoraj ves mamin čas. Sestro Marijo in najmlajšega Franca

¹ Podatki za življenjsko pot so posneti po prispevku v Monografiji o Janezu Puhu, Ptuj 1998, Kristina Šamperl Purg, Zakaj je ostal Janez Puh Slovincem toliko časa neopažen in nezanimiv, str. 27-37.

*Portret Janeza Puha iz okoli leta 1900, original J. Breclj, Ptuj,
foto B. Kovačič, Monografija str. 47.*

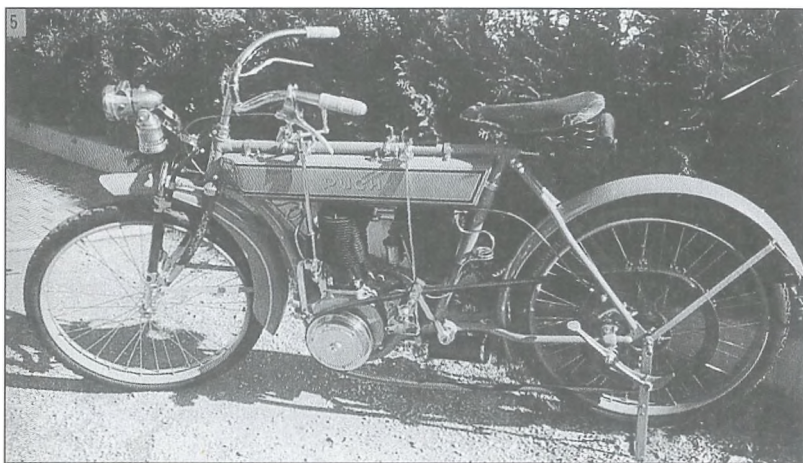
pa je popazil tudi Janez. Na Oblačeku je njihova hiša stala na vrhu hriba; svet je bil odprt pred njim, kamorkoli je pogledal. Velikokrat se je postavil na roke in svet opazoval z glavo obrnjeno navzdol. Sveta pač ni mogel obrniti, zato se je sam obrnil na glavo in tako videl širjave z njihovega brega v drugačni dimenziji. Trgal je hlače po domačih slivah in pletenem plotu, skupaj s starši hodil v farno cerkev sv. Lovrenca ter poslušal nauke častitega gospoda Jakoba Meška in kaplana Johana Stiperja, ki ga je zapisal ob krstu v rojstno matično knjigo z nemško obliko imena in priimka. V enorazrednici, ki je bila v mežnariji, so se gnetli vsi za šolo sposobni otroci. Zanimivo je bilo, da je bilo v razredu več deklic kot dečkov. Občasno je bilo kar prijetno, ko je veliko otrok moralo ostati doma zaradi dela na kmetiji in so tako imeli v razredu več prostora. Tudi pri njih ni bilo drugače, predvsem zaradi tega, ker je oče večkrat odšel od doma. Bil je namreč oskrbnik mlina na Dravi pri Borlu, pa tudi sicer je rad potoval. Janez je pasel živino, pomagal v vinogradu in tudi pri mlatvi je moral biti zraven. Spoznal je tudi delo pri tujih ljudeh. Zrasel je do srednje velikosti, bil navihanih oči in zrel za uk.

*Puhov štiricilindrični autofijaker iz leta 1914, orig.
V Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Monografija str. 70.*

V Rotman, vas poleg Juršincev, se je podal v uk. Mojster Kraner ga je uvedel v skrivnosti ključavničarskega poklica. 21. februarja 1877 mu je mojster izdal spričevalo o triletni učni dobi. Spričevalo je bilo izdano na Ptuj. Zanimivo je, da je Ptuj prav leta 1877 dobil obrtno nadaljevalno šolo za potrebe obrtnikov (Cimerman), in sicer za kovače, kotlarje, ključavničarje, mehanike za kolesa, mizarje, šivilje in krojače. Janez Puh verjetno tovrstnega šolanja ni bil deležen.

Takoj po učni dobi v Rotmanu in na Ptuj se je napotil za vajenca v Radgono. Pri mojstru Geršaku se je odlično počutil. Ker si je po takratni zakonodaji moral pridobiti verifikacijo svoje usposobljenosti tudi v tujini, je potoval preko Dunaja v Nemčijo, kjer so opravili neke vrste atest njegovega doma pridobljenega znanja. Poln vtisov iz srednje Evrope se je z vlakom vrnil na Ptuj, nato pa peš, kot že tolikokrat do tedaj, v 12 km oddaljene Juršince in še pet kilometrov do Oblačka. Doma ga je čakal poziv za vojsko. 17. maja 1882 je bil poklican v Gradec, in sicer k težki artileriji 6. regimenta in že 26. novembra istega leta je postal zaradi predznanja in spretnosti prvi ključavničar v polku. V vojski je srečal nove ljudi in si pridobil prijatelje. Leta 1885 je zaključil triletno obvezno služenje vojske in se vrnil domov. Iskal je sebi primerno delo, vendar ga ni našel ne na Ptuj, ne v Mariboru in ne v Radgoni. Od očeta si je sposodil denar in se vrnil v Gradec. Deželno glavno mesto je v tistem času imelo že skoraj 100.000 prebivalcev, številna podjetja, šole, kulturne ustanove, skratka postajalo je velemesto, tako materialno kot duhovno.

Puhov motor tipa 4HP, 1905, original Muzej motociklov Vransko, foto: P. Grom, Katalog str. 65.

Nacionalna podoba monarhije in Janeza Puha

Da je bil Janez Puh izumitelj in tovarnar, je dejstvo, manj očitno pa je, da je bil Slovenec. V Avstroogrski monarhiji so drug ob drugem živeli različni narodi - različne etnične skupine, ki so se razlikovale tudi po družbeni strukturi. Uradni jezik je bil za vse etnične skupine isti in sicer jezik etnične skupine Nemcev.

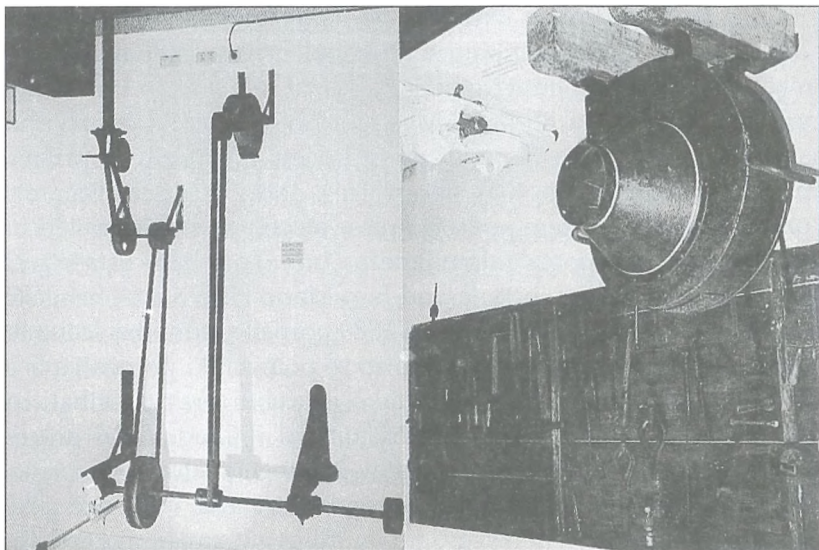
V takratni Evropi narodov z okoli 400²-milijoni prebivalcev je odpadlo na Avstroogrsko monarhijo okoli 47 milijonov.

Znotraj 22 milijonov Slovanov je bilo 1.320.000 Slovencev. Znotraj slednje etnične skupine se je rodil Janez Puh, kot Juršinčan, kot Slovenjegoričan, kot Prlek, kot pripadnik etnične skupine Slovencev.

Uradne statistike mnogonacionalne države niso spraševale po različnostih prebivalstva, temveč po tistem, kar je država naredila skupnega za vse, to je bil denar, vojska, uprava, šole, sodišča in seveda jezik³, ki je predvsem v očeh Nemcev in Italijanov odločilen identifikacijski faktor skupaj z zahtevanim enotnim kulturnim in gospodarskim prostorom. Uradna statistika je ob uradnih štetjih prebivalstva spraševala po občevalnem in ne po materinem jeziku. Občevalni jezik je bil v vsej monarhiji nemški.

² Mohorjev koledar 1906, str. 156-159

³ Fran Zwitter, Nacionalni problemi in družbena struktura v Habsburški monarhiji, Dunaj 1977, Časopis Inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo, zvezek 3, str. 147-160.

*Orodja in stroji iz Puhove delavnice v Gradcu iz leta 1887,
foto N. Rašl, Monografija str. 34.*

Kdaj se je Janez Puh srečal z nemščino, bi težko natančno opredelili, verjetno že po končani slovenski osnovni šoli pri ključavničarskem mojstru Kranerju, v Radgoni in prav gotovo pri vojski, ki jo je služil v Gradcu. Vsak, ki se je hotel, zmoget in moral dvigniti na družbeni lestevici, je v monarhiji to moral storiti najprej pri jeziku, v nasprotju z drugimi evropskimi narodi in tudi z izseljenci v Ameriko, ki so preskok morali opraviti najprej na ekonomskem področju.

Janez Puh je odraščal v skoraj enonacionalnem okolju domače slovenske vasi Sakušak, ki v tem času ni imela niti enega drugače govorečega prebivalca. Izučil se je v okolju, polnem nacionalnih in gospodarskih ter družbenih nasprotij, če vzamemo za osnovo Ptuj, ki je bil v primerjavi s slovensko okolico nemško orientiran tako po jeziku, podobi kot po velikonemški politiki občinske uprave, časopisov in gospodarskih ter kulturnih tokov. Za uresničevanje svojih idej in za kruh se je Janez Puh boril v Gradcu, v mestu, ki je bilo zrcalna podoba monarhije in je prav v tem času dobivalo obrise mesta s sto tisoč prebivalci in s tem značaj velemesta. Kljub temu, da je bil državljani iste države kot prebivalci Gradca, tam vendarle ni bil enakovredno obravnavan.

V začetku svoje zaposlitvene poti je nasprotovanja doživljal zaradi uspešnosti, zaradi jemanja kruha drugim domačim obrtnikom, pozneje pa tudi zaradi nenemškega izvora, saj ga Gradec dolgo ni sprejel za svojega.

Čeprav se je Janez Puh v tem času za stalno naselil v Gradcu, se je v štirih letih⁴ moral kar sedemkrat seliti, dokler ni pristal med 31⁵ podnajemniki v hiši g. Karla Reinitzhuberja.

V prijavnih knjigah, ki jih hrani Mestni arhiv v Gradcu, je razvidna vsa pestrost priseljencev, njihovih poklicev in krajev, iz katerih so prihajali. Iz seznama je razvidno, da je 40% stanovalcev doma iz današnjega slovenskega ozemlja, rojenih na tem področju pa še nekaj procentov zraven.

Strauchergasse 18 je postala dom Janeza Puha. To je bila cesta v graškem predmestju, ki je cerkveno spadala pod faro Maria Hilf. Na tej hišni številki je Janez Puh ostal do smrti. Tu se je leta 1889 poročil s stanodajalčevo hčerjo, kot po šegi srednjeveških obrtnikov, ko so se pomočniki poročali s hčerami mojstrov ali njihovimi vdovami in si tako pridobili pravico dihati mestni zrak, oz. postati pristojen v Gradcu. Pristojnosti v Gradcu mu ni prinesla poroka z graško meščanko, ne pridobitev stalnega naslova, ne pridobitev obrtnega dovoljenja, ne registracija ogromne tovarne, ki je na prelomu stoletja zaposlovala 11000 delavcev, ne izumi in ne zmage na dirkah, šele pridobitev pravice uporabe cesarskega orla v emblemu mu je "leta 1912, torej dve leti pred smrtjo, prinesla odobritev sprejema v Zvezo občin".⁶

Tako kot je Gradec bil zrcalo monarhije, tako je Strauchergasse bila zrcalo etnične in gospodarske podobe Gradca, mesta, ki je zraven zunanje podobe velemesta vztrajno oblikovalo tudi svoj šarm.⁷

Janez Puh⁸ - obrtnik, tovarnar, izumitelj, vizionar

Gradec ga je presenetil v dobrem smislu, ker je imel neizmerne možnosti za delo, v slabem pa, ker je bil prišlek. V Gradcu ni imel ne stanovanja, ne delavnice, ne obrtnega dovoljenja. Velik problem so predstavljali tudi graški obrtniki, ki niso prav nič ljubeznivo gledali uspešnih konkurentov. Vendar je Puhu uspelo najti somišljenike, ki so mu najprej stali ob strani z nasveti in nato tudi z denarjem. Morda so njegove iskrive oči in visoko čelo dokazovali, da so več kot le lepotnega značaja.

1889 leta je Janezu Puhu uspelo dobiti obrtno dovoljenje. Zaradi spora z mojstrom Alblom je začel iskati lastno pot. Puh se je najprej odpravil na

⁴ Od 2. 10. 1885 do 2. 10. 1889, Katalog razstave o Janezu Puhu, Ptuj 1999, G. Marauschek, Puhovi zgodnji začetki v Gradcu, str. 58.

⁵ Meldebücher 1871-1891, Mestni arhiv Gradec / Stadtarhiv Graz.

⁶ Gerhard Marauschek, Puhovi zgodnji začetki v Gradcu, Katalog Puhove razstave, Ptuj 1999, str. 61.

⁷ E. Hammer, Monografija 1998, str. 60.

⁸ Podatki so posneti po Monografiji, glej avtorje v opombi 13.

ogled razstave koles v Leipzig. Po vrnitvi je osnoval lastno obratovalnico za izdelavo, popravila in prodajo koles. To obratovalnico je Puh samozavestno imenoval Tovarno koles in v njej je že leta 1889 izdelal prvo znano nizko kolo, ki je danes v lasti družine Edegger iz Gradca.

Na vrhuncu proizvodnje koles Styria je Puh leta 1897 zapustil podjetje, ki ga je sam ustanovil in v katerem je zaradi izkušenj in nadarjenosti v letih od 1891 do 1897 pridobil **17 patentov** na področju proizvodnje koles.

Leta 1899 je Janez Puh skupaj s kolesarskim tovarnarjem Wernerjem zgradil ogromno tovarno v južnem delu Gradca. Z obnovo in dograditvijo starega mlina ter z organizacijo delniške družbe "Johann Puch I. Steiermärkische Fahrrad - Fabrik - A.G." je Janez Puh položil temelje za industrijsko proizvodnjo koles v tedanji Avstriji.

Svoj prvi bencinski motor je Puh skonstruiral leta 1899 in sicer v tako imenovani bokser izvedbi. To pomeni, da sta bila valja postavljena eden proti drugemu. Gre verjetno za prvi poznani tovrstni motor na svetu. Ob 100-letnici te zamisli smo rojaki izdali monografijo z naslovom: Janez Puh-Johann Puch - človek, izumitelj, tovarnar, vizionar.

Nenehno izpopolnjevanje motociklov je Puhu prineslo velik uspeh leta 1906, ko je njegov dirkač Nikodem na zahtevnem mednarodnem tekmovanju za Internacionalni pokal dosegel najvidnejši uspeh. 250 km dolgo progo je prevozil s povprečno hitrostjo 77 km na uro.

Na področju proizvodnje motorjev in motornih vozil je Janez Puh v letih 1900 do 1914 pridobil oziroma prejel 13 patentov.

Janez Puh je leta 1909 patentiral štirivaljni bokser motor, patent št. 48877. Ideja Puhovega štirivaljnega bokser motorja je bila tako genialna, da so jo uporabili konstruktorji svetovno znanega volkswagrovega hrošča.

Zaradi koles, motorjev in avtomobilov, proizvedenih v njegovi tovarni, so Avstrijo spoznali ne le po Evropi, temveč tudi v Aziji in Ameriki. Junija 1914, ko je na vrata že trkala 1. svetovna vojna, se je Janez Puh odpravil na konjske dirke v Zagreb. Šofer ga je peljal tudi na domačijo, kjer so mu mati spekli gibanico, vaški otročaji pa so dobili graške bonbone. Janez Puh ni dočakal rezultatov dirke v Zagrebu. Preutrujeni motor v njegovih prsih je leta 1914 zastal. 85. letnico smrti leta 1999 smo v Sloveniji počastili z veliko razstavo na Ptuj in leta 2000 na paralelni razstavi v Potrni in v Gornji Radgoni.

Tovarna dela dalje. Danes jo poznamo kot tovarno Steyr-Daimler-Puch, Fahrzeugtechnik a company of MAGNA na več lokacijah v Gradcu, s 5200 zaposlenimi. Odsev ustvarjalnosti Janeza Puha na Slovenskem je tovarna Tomos Koper, ki je dolga leta uspešno polnila domači in tuji trg s priljubljenimi motornimi kolesi in danes dela z lastnimi programi.

*Puhov reklamni plakat za kolesa Styria iz leta 1900,
Monografija str. 136.*

Janez Puh in njegovo mesto v osnovnošolskih učbenikih

Janez Puh je osebnost, ki je plod iz enonacionalnega slovenskega kmečkega doma prinesenih navad, znanj in sposobnosti, obogatenih in dograjenih v vlemestu mnogonacionalne države z že oblikovanim gospodarskim in kulturnim prostorom. Znotraj tega prostora se je rodil, hodil v osnovno šolo in se izučil za ključavničarja Juršinčan, Slovenjegoričan, Prlek, Janez Puh, ki se po doslej znanih podatkih ni ukvarjal s problemom slovenskega narodnega gibanja. To dejstvo in pa nedokazano deklariranje za Slovence mu po mnenju nekaterih mlajših zgodovinarjev onemogoča mesto Slovence izumitelja v osnovnošolskih učbenikih. Oblikovalo se je mnenje, da bi šele uradno deklariranje za Slovence, Janeza Puha lahko uvrstilo v slovenske osnovnošolske učbenike kot izumitelja Slovence, sicer mu slovenski rod in slovenski jezik lahko prineseta samo naziv izumitelja, doma iz naših krajev, ki je znal slovensko. V tem trenutku ne razpolagamo z dokumentom, s katerim bi Puhovo deklariranje za Slovence lahko dokazali ali ovrgli, vendar ostajamo pri trditvi, da je bil Janez Puh Slovenec in to

pomemben Slovenec. Zakaj? To lahko dokažemo na nasprotnem primeru ptujskega župana Ornika. Po gornji logiki bi za Ornika morali zapisati, da je bil Nemec, ker se je sam štel za Nemca, čeprav se je rodil slovenskim staršem in je bil njegov materni jezik slovenščina. Dosedanje opredelitve zgodovinarjev označujejo ljudi slovenskega porekla, ki so se sami deklarirali za Nemce in delali proti Slovencem, za nemčurje in ne za Nemce. Osebnostno izjasnjevanje očitno ne more preglasiti rodu in maternega jezika, zato Janeza Puha, kot toliko podobnih Slovencev v takratni monarhiji pred prvo svetovno vojno glede nacionalnosti ne moremo deklarirati za Avstrijca, ker naroda oz. narodnosti Avstrijec takrat ni bilo, in ne za Nemca, ker to ni bil, ne po jeziku in ne po rojstvu. Za Janeza Puha tudi nimamo nobenega dokaza, da bi delal proti Slovencem, proti svojemu rodu, proti svojim sorodnikom, proti svojim sovaščanom. Delal je na tehničnem področju za dobrobit vsega človeštva⁹ in sicer v mestu, ki mu je kot vojaku pokazalo možnosti ustvarjanja. Njegova vrednost in pomen sta v slovenskem prostoru že našla ustrezno mesto v Enciklopediji Slovenije in v srednješolskih učbenikih, ravno tako pri nekaterih avstrijskih avtorjih ter v Novi nemški biografiji.

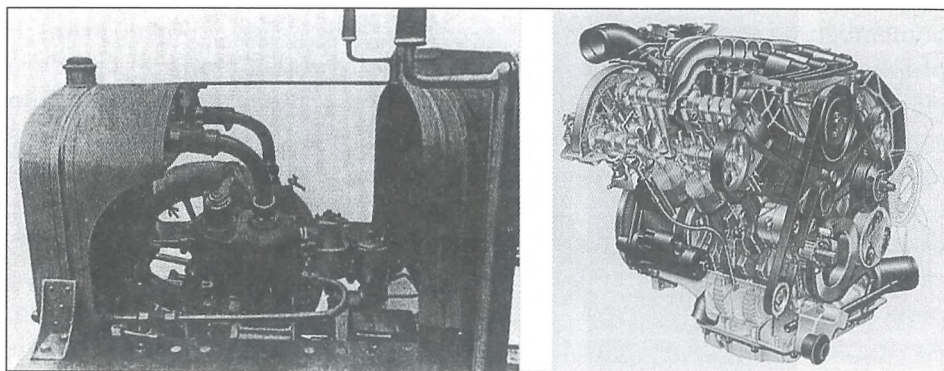
Pri prebiranju časopisa *Pettauer Zeitung*¹⁰ smo v treh letih zasledili le enkrat podatek o Puhovi tovarni v Gradcu. Pač pa smo leta 1900 zasledili skoraj v sleherni številki istega časopisa reklamo trgovca Slawitscha za Styrijina kolesa. Trgovec, ki se je priselil na Ptuj iz Ljutomera, je v reklami zraven vrste koles, ki jih je prodajal, navedel tudi firmo, vendar je iz logotipa očitno izbrisal priimek Puh. Zakaj je trgovec, ki je po vsej verjetnosti poznal lastnika tovarne njegovo ime iz svoje reklame izbrisal, zaenkrat ni znano. V nobenem od obravnavanih časopisov v letih 1899, 1900, 1901 ne zasledimo reklame za Puhova kolesa. Reklamo najdemo leta 1898 v Slovenskem narodu, 1904¹¹ v Slovencu in 1914¹² v Štajercu - kratek nekrolog ob smrti. Časopis, ki je objavljал vse novosti v zvezi s Puhovo tovarno, izdelki, uspehi na dirkah, je bil *Allgemeine Automobil Zeitung*.

⁹ France Bernik, Umestitev Janeza Puha med velike Slovence, Katalog razstave o Janezu Puhu, Ptuj, 1999, str. 7.

¹⁰ *Pettauer Zeitung* 26. 2. 1899, št. 9, str. 5, prispevek predstavi pomen in velikost tovarne. V prispevku srečamo Puhovo ime samo v naslovu tovarne. Potrebno bo odgovoriti na vprašanje, zakaj je Puh vztrajal, da je v nazivu tovarne njegovo ime ostalo tudi po tem, ko je tovarno predal konzorciju.

¹¹ Slovenec, 11. junij 1904.

¹² *Pettauer Zeitung*, 19. julij 1914.

Puhov V motor iz leta 1906 in 6 valjni V motor - audi A6, Monografija str. 154.

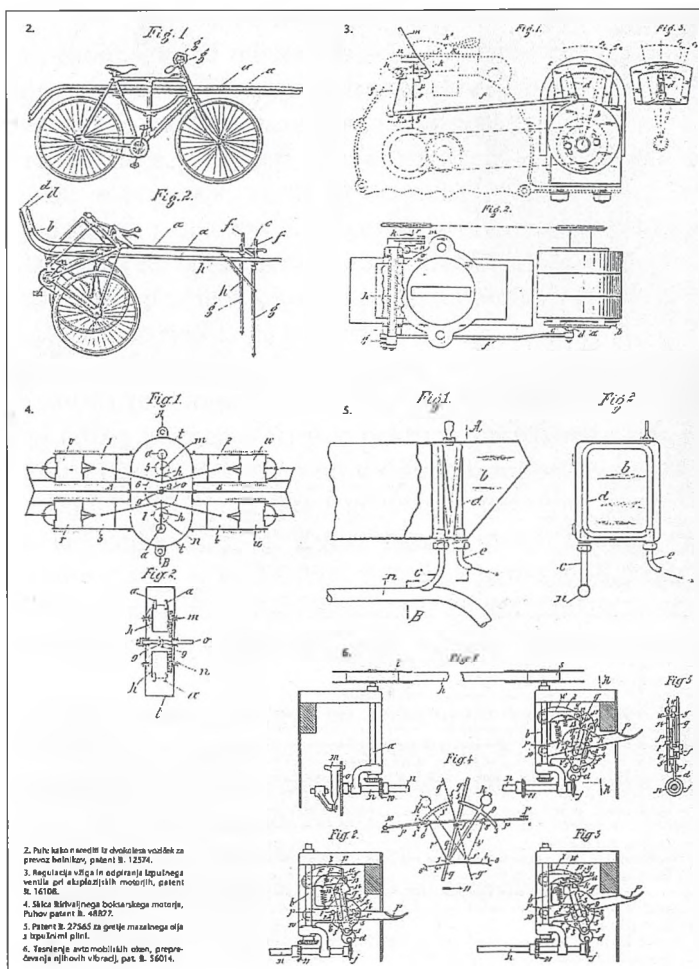
V slovenskem prostoru¹³ so pred prvo svetovno vojno poznali izdelke in delavnice Janeza Puha po celotnem slovenskem etničnem prostoru. Zanimivo je, da so posamezni raziskovalci odkrili na Kranjskem več Puhovih avtomobilov, na Štajerskem pa več motociklov in koles.

Ugotovitve

Janez Puh je kljub ali pa zaradi večnacionalne države, v kateri je živel, znal ostati Slovenec, biti Avstrijec in ustvarjati kot Evropejec. Janez Puh je znal ohraniti svojo identiteto - in tako ustvaril v svojem času odlična izhodišča v praksi za sožitje in sobivanje narodov Evrope brez meja za danes. Bil je torej vizionar ne samo na tehničnem, temveč tudi na družbenem področju. Janez Puh je bil sposoben delati v takratni Evropi narodov, kjer je klub težavam pri svojem prodoru na trg konkurence uspešno prodiral naprej, uporabljal znanje drugih in to znanje tudi nadgrajeval, ustvarjal tehnične izboljšave in patente, od katerih bodo nekateri preživeli tudi komaj začetno stoletje. Janez Puh se je povzpел po družbeni lestvici zaradi lastne sposobnosti in zaradi lastnega prestopa domačijskega praga, zapisal se je svetu, oz. vsemu človeštvu. Ne glede na vse naštetu pa ni

¹³ Monografija Janez Puh/Johann Puch, Ptuj 1998, več avtorjev in sicer so o Puhovi dediščini na naših tleh pisali: Jože Jurančič, Jožica Breclj, Nada Jurkovič, Barbara Pešak Mikec, Saša Serše, Mira Hodnik, Branko Radulovič, Marta Rau Selič, Peter Grom, Sandi Sitar, Breda Kegl, Stanislav Pehan, Štefan Čelan, Boris Brovinsky, Marija Hernja Masten, Andrej Studen, Ivan Lovrenčič, Nataša Kolar, Antoša Leskovec, Peter Grom, Anton Klasinc, Rene Glavnik in Kristina Šamperl Purg. O njegovi dediščini na avstrijski strani so v monografiji pisali: Hilde Harrer, Gerhard Marauschek - katalog, Franz Leitgeb, Elke Hammer.

pozabil hoditi bos po travi, kot je hodil doma v Sakušaku, ko je pasel živino, ni pozabil materinega jezika in ne svojih domačih. Bil je torej evropsko usmerjen avstrijski državljani slovenskega rodu, izumitelj na tehničnem področju in tudi vizionar Evrope brez meja.

Puhovi patenti, Monografija str. 120.

Razlogi za uvrstitev Janeza Puha v šolske učbenike zgodovine:

1. Janez Puh je bil Slovenec, izumitelj, tovarnar in vizionar.
2. Kot človek in izumitelj pokriva področje izobraževanja v smislu razvoja tehnike, področje vzgoje - samozavesten, ustvarjalen, inovativen, in področje domoznanstva - pomemben Slovenec.

3. Prestopil je prag domačijskega in nacionalnega okolja in ustvarjal na tehničnem področju v dobrobit vsega človeštva.
4. Ni sodeloval v političnem boju za pravice Slovencev, vendar ni delal proti tem prizadevanjem.
5. Bil je pozitivna in priljubljena vez med deželnim glavnim mestom in domačo vasjo.

Govor Staneta Grande ob zaključku jubilejnega XXX. zborovanja slovenskih zgodovinarjev

Izjemen obisk je pokazal, da tema letošnjega zborovanja ustreza potrebam članstva in trenutku ob koncu drugega tisočletja. Med referati so bili nekateri izvrstni, drugi standardni, pri nekaterih smo pogrešali več novosti in drznosti. Kakorkoli že mislimo o sebi, so zborovanja, zlasti objave referatov z njih, ogledalo naših trenutnih sposobnosti in medsebojnih razmer. V tem pogledu imajo tudi dokumentarno vrednost za zgodovino stroke.

Glede na to, da so nekateri znova prizadeti, ker niso bili referenti, naj poudarim, da je nekatere, zlasti za krajevno problematiko, imelo pravico izbrati Zgodovinsko društvo Konjice, ki je bilo soorganizator zborovanja. Taka je bila doslej navada. Zveza zgodovinskih društev Slovenije je zbiral referente na podlagi prijav lokalnih in regionalnih društev. Nikogar nismo zavrnil. Zato nismo naslov za zamere.

Kot izjemno pomembno novost štejemo, da je bila velika pozornost posvečena šolski problematiki. V rokah so jo "držali" sami učitelji zgodovine, kar je edino primerno in perspektivno. Strokovna vprašanja morajo ostati v okviru stroke, ostala pa so v domeni oblasti in sindikata. V njuno delo se ne bomo vtikali. Društvo učiteljev zgodovine ponovno vabimo v naše vrste, ker organiziranost Zveze zgodovinskih društev Slovenije prepušča vsakemu članu, to je društvu, popolno svobodo. Kakršnikoli strahovi pred "komandiranjem zveze" so izmišljeni. Če jim družba med vsemi kolegi ni všeč, ampak želijo le družbo izbranih, iskreno srečno! Vsak je svoje sreče kovač!

Zveza zgodovinskih društev se zahvaljuje vsem udeležencem zborovanja, referentom in vsem, ki ste prispevali k uspehu jubilejnega XXX. zborovanja slovenskih zgodovinarjev. Med nami so velike idejne in politične razlike in jih spoštujemo. Druži nas ljubezen do stroke, ki ima prednost pred osebno nečimrnostjo ali nestrokovnimi ambicijami. To je tudi najboljša popotnica k našemu naslednjemu zborovanju.

* (Op. uredništva) Stane Granda je prof. dr. Božu Repetu odgovoril neposredno na zborovanju. Ker naš zbornik ne objavlja diskusij, bo Grandov odgovor objavljen v eni izmed naslednjih števil Zgodovinskega časopisa.

